

2023
Ekim

SOSYAL & BEŞERÎ BİLİMLER

Alanında Akademik
Çalışmalar
Cilt 2

EDİTÖR

Prof. Dr. Fevzi ÇAKMAK

gece
kitaplığı

İmtiyaz Sahibi • Yaşar Hız
Genel Yayın Yönetmeni • Eda Altunel
Yayına Hazırlayan • Gece Kitaplığı
Editör • Prof. Dr. Fevzi ÇAKMAK

Birinci Basım • Ekim 2023 / ANKARA

ISBN • 978-625-425-229-7

© copyright
Bu kitabın yayın hakkı Gece Kitaplığı'na aittir.
Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin almadan
hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Gece Kitaplığı
Adres: Kızılay Mah. Fevzi Çakmak 1. Sokak Ümit Apt
No: 22/A Çankaya/ANKARA Tel: 0312 384 80 40

www.gecekitapligi.com
gecekitapligi@gmail.com

Baskı & Cilt
Bizim Buro
Sertifika No: 42488

Sosyal & Beşerî Bilimler Alanında Akademik Çalışmalar II

Ekim 2023

Editör

Prof. Dr. Fevzi ÇAKMAK

İÇİNDEKİLER

BÖLÜM 1

BİREYSEL YATIRIMCILARIN COVID-19 PANDEMİ ÖNCESİ VE SONRASINDAKİ FİNANSAL TERCİHLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

Lokman DAL, Nuray GİRGINER 1

BÖLÜM 2

NİZÂMÎ-İ GENCEVÎ'NİN HAMSE'SİNDE HİNDİSTAN COĞRAFYASI

Mehmet Enes TEMİZ 21

BÖLÜM 3

GENÇLİK STİL HARİTASI: ŞANLIURFA'DA MODA STRATEJİLERİNİN İZLERİ

Gıyasettin YILDIZ 39

BÖLÜM 4

DİSİPLİNLERARASI YAPAY ZEKA: TEKNOLOJİK İLERLEMELER VE TOPLUMSAL DÖNÜŞÜM

Adem KORKMAZ 69

BÖLÜM 5

KİTLE FONLAMASI VE KİTLE FONLAMASININ START-UP'LARA VE KÜÇÜK İŞLETMELERE ETKİSİ

Semra TAŞPUNAR ALTUNTAŞ..... 101

BÖLÜM 6

GÜNLÜK YAŞAMDA DİJİTAL OYUN KÜLTÜRÜ

Songül OMUR..... 121

BÖLÜM 7

UŞAK ÇEŞMELERİNİN BEZEME ÖĞELERİ I: BİTKİSEL, GEOMETRİK, MİMARİ VE ÇEŞİTLİ NESNELER İÇEREN ÖRNEKLER

Türkan ACAR 137

BÖLÜM 8

BİR KRİTİK ANALİZ: COĞRAFYA DERSİ ÖĞRETİM PROGRAMI'NDA JEOLojİK ZAMANLAR

Öznur YAZICI..... 177

BÖLÜM 9

BELİREN YETİŞKİNLİK DÖNEMİNDE PSİKOLOJİK İYİ OLUŞUN SOSYODUYGUSAL VE İLİŞKİSEL DEĞİŞKENLER AÇISINDAN İNCELENMESİ

Demet VURAL YÜZBAŞI, Sümeyye Sema YILMAZ..... 199

BÖLÜM 10

MODERNLEŞME VE SOSYAL DEĞİŞME BAĞLAMINDA YAŞLILIK

Gülbaşak DİKTAŞ YERLİ..... 229

BÖLÜM 10

BAKIM FAALİYETLERİNE GÖRE BAKIM YEDEK PARÇA STOKLARININ OPTİMİZASYONU: HIZLI TÜKETİM ÜRÜNLERİ SEKTÖRÜ UYGULAMASI

Mustafa KUŞOĞLU, Nuray GİRGİNER 245

BÖLÜM 11

19. YÜZYILDA KARANOGAYLARIN SOSYO-EKONOMİK HAYATI

Didem ÇATALKILIÇ..... 261

BÖLÜM 12

TÜRK TİCARET KANUNUNDA ŞİRKET BİRLEŞMELERİ VE BÖLÜNMELERİNE İLİŞKİN İŞYERİ DEVRİ

Arkın GÜNAY 279

BÖLÜM 13

SOSYAL HİZMET MESLEĞİNE YÖNELİK TANIMLAMA GİRİŞİMLERİNİN TARİHSEL ÇERÇEVESİ

Ferman ERİM 303

BÖLÜM 14

TOPLUMSAL CİNSİYET ALANINDA YÜRÜTÜLEN ARAŞTIRMALARDA YÖNTEME ‘NORMAL’ DOXA VE EPİSTEME KAVRAMLARI ÜZERİNDEN BAKMAK

Elif GEZGİN 321

BÖLÜM 15

E7 ÜLKELERİNİN LOJİSTİK PERFORMANSLARININ MEREC VE WASPAS YÖNTEMLERİ İLE DEĞERLENDİRİLMESİ

Şenay LEZKİ 337

BÖLÜM 16

AFETLERE KARŞI TOPLUMSAL DİRENÇLİLİKTE ÜNİVERSİTELERİN ROLÜ

Bahadır TERCAN 357

BÖLÜM 1

BİREYSEL YATIRIMCILARIN COVID-19 PANDEMİ ÖNCESİ VE SONRASINDAKİ FİNANSAL TERCİHLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

Lokman DAL¹, Nuray GİRGINER²

1 Dr., Türk Hava Kuvvetleri, lokmandal1986@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8932-8744

2 Prof.Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, ngirginer@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1228-5800

1. Giriş

Covid-19 salgını Çin'in Hubei eyaletinin başkenti Wuhan'da 1 Aralık 2019 tarihinde, başlangıçta bölgesel olarak ortaya çıkmış, sonrasında dünya geneline yayılmıştır. Türkiye'de ilk salgın vakası 11 Mart 2020 tarihinde görülmüş ve aynı tarihte Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından "Pandemi" ilan edilmiştir (T.C. Sağlık Bakanlığı Covid-19 Bilgilendirme Platformu). Pandeminin başlangıcından 2021 yılı Haziran ayı ortalarına dek DSÖ'ye yaklaşık 3.840.000'i ölüm olmak üzere toplam 177.108.000 vaka raporlanmıştır (World Health Organisation, 18.06.2021). Pandemiden etkilenen birey sayısının artışı ve devamlılığı sebebiyle kimi ülkelerin sağlık sistemleri çökme noktasına gelmiş, çeşitli tıbbi malzemelerin üretim ve tedarikinde aksamalar yaşanmıştır. Salgının dünya üzerindeki etkileri, ülkelerin -başta sağlık sistemleri olmak üzere- ekonomilerini, sanayilerini, turizmi, ithalat ve ihracatlarını, hizmet sektörlerini ve daha birçok sistemi alt-üst etmiş; birçok tedarik zinciri kırılmış, borsa endeksleri oldukça dip seviyeleri görmüştür. Pandeminin yayılımını ve bıraktığı hasarı azaltmak zorunda kalan ülkeler kısmi veya tam kapanma ile birçok kısıtlama tedbirlerini muhtelif zamanlarda uygulamışlardır. Söz konusu zorunlu tedbirler nedeniyle kimi işverenler iflas ve konkordato ilan etmiş, esnaflar dükkanlarını geçici veya sürekli olarak kapatmak zorunda kalmış, birçok birey ise işini kaybetmiştir. Uluslararası Çalışma Örgütü (International Labour Organisation-ILO)'nın yayımladığı 7'nci Covid Raporu'na göre, 2019 yılının dördüncü çeyreğine nispeten 2020 yılında küresel çalışma saatlerinin %8,8'inin kaybedildiği, bu sürenin 255 milyon tam zamanlı iş ile eşdeğer olduğu belirtilmiştir. Aynı raporda, pandemi nedeniyle yetişkinlerin %3,7'sinde, gençlerin ise %8,7'sinde istihdam kaybı yaşandığı belirtilmektedir.

Farklı varyantları ile günümüzdeki etkilerini halen sürdüren, insanların yaşam biçimlerini değiştiren Covid-19 Pandemisi, bireylerde fiziksel olduğu kadar psikolojik sorunlara, algısal değişimlere neden olmuştur. Pandemi, bireylerin gelecek konusunda endişe duymalarına, gelecek planlarını revize etmelerine ve mevcut yaşam koşullarını, birikimlerini buna göre şekillendirmelerine zemin hazırlamıştır. Süreç içerisinde dünya piyasalarında meydana gelen panik havası beraberinde ekonomik sorunları ve sonuçları da getirmiştir. DSÖ'nce Pandeminin ilan edildiği 11 Mart 2020 ve ertesi günü kapsayan 2 günlük süreçte A.B.D. Dow Jones endeksi yaklaşık %13,5, S&P 500 endeksi yaklaşık %12, Londra FTSE 100 endeksi yaklaşık %12, Japonya Nikkei 225 endeksi yaklaşık %6 ve Çin CSI 300 endeksi yaklaşık %3,5 değer kaybetmiştir. Söz konusu 2 günlük süreçte Türkiye'de BIST-100 endeksindeki değer kaybı yaklaşık %7 olarak gerçekleşmiştir.

Pandeminin başlangıcıyla salgının sağlık sistemleri üzerinde yarattığı tahribatın yanı sıra finansal piyasalar üzerindeki etkilerinin incelenmesi

ve finansal piyasaların aktörlerinden yatırımcıların davranışları da önem kazanmıştır. Pandemi, ekonomi ve finans piyasalarını etkilemiş, buna bağlı olarak ortaya çıkan piyasalardaki ani ve hızlı düşüşler, ekonomi alanındaki araştırmalar yoğunluk kazanmıştır. Covid-19'un sebep olduğu sosyal ve ekonomik zayıflar çok kez araştırmacıların ilgi odağı olmuş, pandemi, farklı disiplinlerden birçok araştırmacıyı aynı laboratuvar içerisine almıştır. Söz konusu çalışmalarda pandeminin özellikle iktisadi boyutunda davranışsal finansın alanında yatırımcılar üzerinde onların davranışları ve eğilimlerine yönelik çalışmalar pandemiyle birlikte yoğunluk kazanmıştır. Bu çalışmalardan bazılarına örnekler verilebilir:

Ağan (2020), Covid-19 Pandemisi gibi öngörülemeyen durumlarda bireylerin psikolojik önyargılarının, sistematik hatalarının ve karar sürecindeki hatalı çıkarımlarının onları rasyonellikten ayırdığı süreci ele almıştır. Buna göre araştırma sonuçları, Pandemi sürecinde bireylerin kaygı seviyeleri ile ekonomik, sosyal ve psikolojik değişkenler arasında anlamlı bir bağ olduğunu belirlemiştir. Ayrıca, birey ve toplum psikolojisinin yanlış bilgilendirmeler ve belirsizlik durumlarından kaynaklanan kaygılardan etkilendiği, süreç bitiminde sosyo-ekonomik beklentilerin söz konusu kaygıların yerini aldığı sonucuna varmıştır. Allam vd. (2020), 1 Mart 2020 ile 30 Mart 2020 tarihleri arasındaki günlük Covid-19 vaka istatistiklerinin (toplam vaka, günlük ölümler ve toplam ölümler) bireysel ve kurumsal yatırımcıların alım-satım davranışlarını nasıl etkilediğini Mısır Borsası'nda araştırmışlardır. Araştırma sonucunda Covid-19 vaka yayılımının bireysel ve kurumsal yatırımcıların alım-satımları için hassasiyet gösterdiği, Mısırlı bireysel ve kurumsal yatırımcılar için günlük ölüm değişkenine, Arap yatırımcıların ise günlük vaka değişkenine daha duyarlı oldukları sonucuna ulaşmışlardır. Himanshu vd. (2020), bireysel yatırımcıların portföy tahsislerinde Covid-19'un etkisini araştırmışlardır. Bu amaçla, pandeminin neden olduğu belirsizliğin öncesinde ve sonrasında Delhi ve Mumbai'de ikamet eden bireysel yatırımcıların portföy tahsisine olan yaklaşımlarını ele almışlardır. Analitik Hiyerarşi Prosesi'ni kullandıkları çalışmalarda yatırımcıların yeniden portföy tahsis etmeye başladıkları, yatırımcıların muhafazakar tutum sergiledikleri, riskli varlıklardan risksiz varlıklara geçişin tüm yatırımcılar için aynı olmadığı sonucuna varmışlardır. Priem (2020), Belçika'daki Covid-19 karantinasının bireysel yatırımcıların finansal davranışları üzerindeki etkisini araştırmıştır. Yaklaşık 6,5 milyon bireysel yatırımcının borsada yaptığı işlemleri incelemiştir. Araştırma sonucunda çoğu kişinin ters bir strateji kullanarak hisse senedi fiyatları düşerken hisse satın aldığını, özellikle 18-35 yaş arası ve daha az tecrübeli yatırımcıların diğer yaş ve deneyim kategorilerine göre özsermaye pozisyonlarını arttırdığını bulgulamışlardır. Koşaroğlu vd. (2020), Covid-19'un hane halkı tüketim harcamalarına etkisini araştırmışlardır. Araştırma sonucunda salgının bi-

reylerin tüketim alışkanlıklarında, alış-verişlerinde, ödeme yöntemlerinde ve ürünlere taleplerinde değişikliklere neden olduğu belirlenmiştir. Tüketicilerin virüse maruz kalmamak için alış-verişte ve ödemelerinde tedbirli olmayı (kredi kartı kullanımının artması) ilke edindikleri sonucuna ulaşmışlardır. Wang vd. (2020), Covid-19 pandemisinde İngiltere’de yatırım davranışının finansal piyasalar üzerine etkisini araştırmışlardır. Araştırma sonuçları, Covid-19 belirsizliğinin risk algısı ve genel risk ile tolerans arasındaki ilişki üzerinde önemli ölçüde ılımlı etkiye sahip olduğunu göstermiştir. Ayrıca, risk algısının finansal riskin toleransına üzerinde etkili olduğu da belirlenmiştir. Gurbaxani ve Gupte (2021) tarafından yapılan araştırmada, Covid-19 salgınının Hindistan gibi gelişmekte olan ülkelerde küçük kasabalarda yaşayan bireylerin yatırım ve finansman kararlarını nasıl etkilediğini araştırmışlardır. Çalışmada, yatırımcıların salgın öncesinde ve salgın sırasında çeşitli yatırım seçeneklerine ilişkin tercihlerin belirtilmesi istenmiştir. Buna göre, karantina, seyahat kısıtlaması vb. salgının yayılmasını önleyici tedbirler ile bireysel gelir arasında anlamlı ilişkinin olduğu, söz konusu tedbirlerin tasarrufları ve yatırım davranışlarını doğrudan etkilediği sonucuna varmışlardır. Hindistan’daki bireysel yatırımcıların yatırım fonlarına yatırım yapma isteklerinin ve borsanın olumsuz etkilendiği sonucuna varılmıştır. Covid-19’un yatırım ve portföy yönetimi algılarını değiştirdiğini; banka mevduatı, altın, yatırım fonları gibi orta düzeyde getiri sunan ve daha az riskli araçlara yatırım yapmayı tercih ettikleri saptanmıştır. Huber vd. (2021), Covid-19 benzeri olağandışı bir olayda bireylerin risk alma davranışının nasıl etkilendiğini araştırmışlardır. Finans profesyonelleri ile yaptıkları çalışmada Aralık 2019 ve Mart 2020’de deneyler yapmışlardır. Buna göre Mart 2020’deki yatırımlarının Aralık 2019’dakine göre %12 oranında daha düşük olduğunu belirlemişlerdir. Pandemi zamanındaki çöküşün sebep olduğu düşük tutardaki yatırımların inançlardaki değişikliklerden kaynaklı olmadığı, riskten kaçınmaya duyulan yüksek düzeydeki ihtiyaçtan kaynaklandığı sonucuna varmışlardır. Köroğlu vd. (2022), çalışmalarında yatırımcıların pandemi döneminde gelirlerinden az bir tutarı yatırıma ayırabildiklerini, yatırımlarının önemli bir kısmının sermayeyi koruma ve paralarının değerini enflasyona ezdirmeme amacıyla yapıldığını belirlemişlerdir. Ayrıca, bireylerin söz konusu dönemde yatırım araçları içerisinde en çok altına yöneldiklerini, yatırım yapmaktaki amaçlarının çoğunlukla riskten ve belirsizlikten kaçınma, risk değerlendirme ve kayıptan kaçınma olduğunu saptamışlardır. Araştırmanın diğer sonuçlarına göre; kadın ve ileri yaş grubundaki yatırımcılar, pandemi döneminde risk ve belirsizliklerden daha çok tedirgin olmaktadır. Eğitim düzeyi düşük yatırımcıların, diğer bilgi kaynaklarına (başka yatırımcılar, arkadaş çevre ve gruplar) daha fazla danışma eğiliminde oldukları belirlenmiştir. Yıldız vd. (2022) tarafından yapılan çalışmada, Covid-19’un finansal piyasalar ve bireylerin yatırım kararları üzerindeki etkisi incelenmiştir. Bu amaçla

borsa işlem hacmi, kredi hacmi ve Bireysel Emeklilik Sistemi (BES)'ne giren sözleşme sayısı değişken olarak belirlenmiştir. Söz konusu değişkenlerin vaka sayısı ile nedensellik ilişkisi Toda-Yamamoto Yöntemi ile analiz edilmiştir. Analiz sonuçları pandeminin neden olduğu koşulların finansal kararlar üzerinde etkili olduğunu göstermiştir. Yağcı (2022), pandeminin başlangıcı ve devamında kripto para piyasası, konut satışları, Volatilite Endeksi (Volatility Index-VIX) ile Borsa İstanbul (BİST) değerlendirmesi yapmış, tüm bunlara bağlı olarak salgının finansal alanda insan davranışlarındaki etkisini, tüketim alışkanlıklarında meydana getirdiği değişiklikleri incelemiştir.

Literatür incelemesinden anlaşılabileceği üzere, araştırmalarda Covid-19'un etkileri ülke, sektör, borsa ve yatırımcılar üzerinde farklı düzeylerde incelenmiştir. Davranışsal finans boyutunda bireysel yatırımcıların yatırım kararlarına yönelik çalışmalarda özellikle pandemi sonrasındaki değişime odaklanılmıştır ki Bireysel yatırımcıların pandemi öncesi ve sonrası tercih farklılıklarının aynı yatırımcılar üzerinde incelendiği herhangi bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Yatırım kararını etkileyen diğer faktörleri sabit kılmak amacıyla aynı yatırımcıdan her iki dönem itibarıyla tercihlerin alınmasının bireysel yatırımcı üzerinde pandemiyle değişen tercihlerin belirlenebileceği düşüncesiyle bu çalışma planlanmıştır. Bu çalışmada bireysel yatırımcıların pandemi dönemindeki ve pandemi öncesindeki finansal tercihleri çeşitli sosyo-demografik faktörler bakımından incelenerek aynı kişilerin iki dönem bakımından tercihleri arasındaki farklılık olup olmadığı araştırılmıştır.

2. Araştırmanın Yöntemi

Bu araştırmanın amacı, bireysel yatırımcıların Covid-19 pandemi öncesi ve pandemi döneminde döneminde finansal tercihlerini bazı sosyo-demografik özellikler bakımından incelemek, pandemi öncesinden pandeminin ortaya çıkışıyla söz konusu finansal tercihlerin değişip değişmediğini belirlemektir. Bu amaç doğrultusunda nicel araştırma yöntemleriyle çevrimiçi anket uygulaması ile veriler toplanmıştır. Araştırmanın evrenini herhangi bir yatırım aracında yatırımı bulunan bireysel yatırımcılar oluşturmaktadır. Araştırmada evreninin tamamına ulaşarak tamsayım yapmak mümkün olmadığından şehir veya bölge sınırlaması olmaksızın çevrimiçi olarak 306 katılımcıya ulaşılmıştır.

Çalışmada Google Form aracılığıyla araştırmacılar tarafından oluşturulan anket formu çevrim içi olarak uygulanmış ve 306 bireysel yatırımcıdan görüşleri alınmıştır. Araştırmacılar tarafından uzmanların görüşleri doğrultusunda oluşturulan anket üç bölümden oluşmaktadır. Anketin ilk bölümünde, araştırmanın amacına ve kavramsal çerçevesine paralel olarak hisse senedi portföy yatırımcılarının demografik özelliklerinin (cinsiyet,

medeni hal, yaş, meslek, aylık gelir vb.) belirlenmesine yönelik sorular yer almaktadır. İkinci bölümde, yatırımcıların Covid-19 salgınına maruziyet düzeylerinin belirlenmesine yönelik “Evet” ya da “Hayır” cevap seçeneklerinin yer aldığı 5 adet soru bulunmaktadır. Söz konusu sorulara verilecek cevaplar ile yatırımcıların finansal tercihlerindeki değişimin varlığı araştırılmak istenmiştir.

Anketin son bölümünde, yatırımcıların Covid-19 Pandemisi öncesindeki ve Pandemi sürecindeki finansal tercihlerini belirlemeye yönelik 10 adet soru bulunmaktadır. Söz konusu sorular literatürdeki çalışmalardan, hisse senedi yatırım danışmanları ve konunun uzmanı olan kişilerin görüşlerinden derlenerek oluşturulmuştur. Bu bölümde özetle, bireylerin yatırımlarına yönlendirdikleri parasal tutarlar, analiz yapıp yapmadıkları, yatırım yaptıkları sektörler, yatırımlarını gözden geçirme sıklıkları, Covid-19 Pandemisi döneminde yatırım fikrine olan mesafeleri gibi sorular bulunmaktadır.

Krizlerin öngörülemeyeceği göz önünde bulundurulduğunda, gerçek zamanlı veri toplanarak yatırımcıların Covid-19 Pandemisi öncesine ait finansal tercihlerinin Analizi mümkün olamamaktadır. Bu kapsamda, bu çalışmada literatür takip edilerek (Gutek, 1978; Loftus ve Marburger, 1983; Knez vd., 2018; Sidebottom, 2020; Joo, 2021; Sidebottom vd, 2021) eş örneklem tekniği ile yatırımcıların finansal tercihleri analiz edilmektedir. Buna göre, Covid-19 Pandemisi sürecinin bireylerin yatırım tercihlerinde değişim yaratıp yaratmadığını belirleyebilmek için finansal tercihlerle ilgili sorular eş örnekleme yoluyla sorulmuş, aynı yatırımcının aynı soruya iki farklı dönem için cevap vermesi istenmiştir. Diğer bir ifadeyle, aynı bireysel yatırımcıların iki farklı dönem itibarıyla (pandemi öncesi dönem ve pandemi dönemi) finansal tercihlerindeki değişim ölçülmüştür. Araştırmanın gözlem birimleri olan bireysel yatırımcıların Pandemi öncesine ait finansal tercihlerine ilişkin hazır bir bilgi veya bu bilgilerin sistemli bir şekilde toplandığı veritabanı (Finametrica vb.) bulunmadığı için bu bilgiler kendilerine yapılandırılmış anket ile sorularak hatırlamaları istenmiştir. Yatırımcıların Pandemi öncesine ait finansal tercihleri gerçek zamanlı olmayan veriler olarak; Pandemi sürecine ait finansal tercihleri ise gerçek zamanlı veriler olarak değerlendirilmiştir.

3. Bulgular

Çalışmada, 306 katılımcıdan elde edilen verilerin demografik özelliklerine göre sıklık ve yüzdelik dağılımları Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1. Bireysel Yatırımcıların Demografik ve Sosyo-Ekonomik Özelliklerine Göre Dağılımı

Demografik Değişkenler		Sıklık	Yüzde (%)
Cinsiyet	Erkek	225	73,5
	Kadın	81	26,5
Medeni Hal	Evli	186	60,8
	Bekâr	120	39,2
Yaş	25'ten Az	39	12,7
	25-40	198	64,7
	40-55	66	21,6
	55 ve Üzeri	3	1,0
Eğitim Durumu	Lise	24	7,8
	Önlisans/Yüksekokul	33	10,8
	Üniversite	171	55,9
	Lisansüstü	78	25,5
Hane Halkı Aylık Net Gelir	10.000 TL'den Az	69	7,8
	10.000 TL-15.000 TL	153	10,8
	15.000 TL-20.000 TL	63	55,9
	20.000 TL-25.000 TL	9	2,9
	25.000 TL-30.000 TL	3	1,0
	30.000 TL ve Üzeri	9	2,9
Yatırım Süresi	1 Yılden Az	69	22,5
	1 Yıl-3 Yıl	117	38,2
	3 Yıl-5 Yıl	45	14,7
	5 Yıl ve Üzeri	75	24,5

n=306

Tablo 1'den görüldüğü gibi katılımcıların %73,5'i erkek %26,5'i kadındır. Katılımcılardan 186 kişi evli, 120 kişi bekârdır. Yatırımcıların %64,7'i ile yoğunlukta oldukları yaş aralığı 25-40 yaştır. Eğitim durumuna göre dağılımda katılımcıların %55,9'unun üniversite mezunu oldukları görülmektedir. Aylık gelir bakımından dağılım düşük ve orta gelir gruplarında yoğunlaşmaktadır. Yatırımcıların %22,5'i 1 yıldan daha az süredir, %38,2'si 1-3 yıl aralığında ve %14,7'si 3-5 yıl aralığında yatırım yapmaktadırlar. 5 yıldan fazla süredir yatırım yapanların örneklemdeki oranının %24,5 olduğu görülmektedir.

Araştırmaya katılan bireysel yatırımcıların Covid-19 Pandemisi döneminde salgına maruziyet durumları Tablo 2’de gösterilmektedir.

Tablo 2. Bireysel Yatırımcıların Covid-19 Salgınına Maruziyet Durumlarına Göre Dağılımı

Salgına Maruziyet Durumu		Sıklık	Yüzde (%)
Pandemi sürecinde size Covid-19 teşhisi konuldu mu?	Evet	51	16,7
	Hayır	255	83,3
Ailenizden veya yakın arkadaşlarınızdan herhangi birisine Covid-19 teşhisi konuldu mu?	Evet	231	75,5
	Hayır	75	24,5
Ailenizden, akrabalarınızdan veya yakın arkadaşlarınızdan herhangi birisini Covid-19 enfeksiyonu sebebiyle kaybettiniz mi?	Evet	90	29,4
	Hayır	216	70,6
Pandemi sürecinde evden çalıştınız mı?	Evet	120	39,2
	Hayır	186	60,8
Pandemi sürecinde işinizi kaybettiniz mi?	Evet	27	8,8
	Hayır	279	91,2

n=306

Tablo 2’ye göre yatırımcıların;

- %83,3’ünde Covid-19 teşhisi konulmazken aile ve yakın çevresinde %75,5’inde Covid-19 teşhisinin olduğu,

- %70,6’sında Covid-19 nedeniyle kayıp yaşandığı,
- %60’ının pandemi sürecinde evden çalışmadığı,
- %91,2’sinin de pandemi sürecinde işini kaybetmediği görülmektedir.

Pandemi öncesinde ve pandemi sürecinde bireysel yatırımcıların finansal tercihlerine yönelik görüşlerinin dağılımı sıklık ve yüzde olarak Tablo 3’te verilmiştir.

Tablo 3. Bireysel Yatırımcıların Pandemi Öncesi Dönemde ve Pandemi Sürecinde Finansal Tercihlerine Ait Dağılımlar

Finansal Tercihler		Pandemi Öncesi Dönem		Pandemi Dönemi	
		Sıklık	Yüzde (%)	Sıklık	Yüzde (%)
Yatırım portföyünüzde kaç farklı yatırım ürünü (Örn.: Hisse Senedi/Mevduat/Altın/Kripto Para/Dolar vb.) mevcuttur?	1-2	213	69,6	165	53,9
	3-4	78	25,5	120	39,2
	5 ve Üzeri	15	4,9	21	6,9
Yatırımlarınızı yönlendirmede temel bilgi kaynaklarınız nelerdir?	Tecrübelerim	165	53,9	195	63,7
	Arkadaşlar	162	52,9	147	48,0
	Yatırım Danışmanı	36	11,8	48	15,7
	İnternet-TV	177	57,8	183	59,8
	Sosyal Medya	126	41,2	168	54,9
	Sürekli yayınlar	78	25,5	87	28,4
	Diğer	9	2,9	12	3,9
Yatırımlarınıza yönlendirdiğiniz toplam miktar nedir?	100.000 TL'den Az	228	74,5	225	73,5
	100.000 TL–300.000 TL	60	19,6	48	15,7
	300.000 TL–500.000 TL	9	2,9	18	5,9
	500.000 TL–700.000 TL	3	1,0	3	1,0
	900.000 TL ve Üzeri	6	2,0	9	2,9
Aylık gelirinizden yatırımlarınıza yönlendirdiğiniz miktar nedir?	2.500 TL'den Az	228	74,5	213	69,6
	2.500 TL–5.000 TL	42	13,7	51	16,7
	5.000 TL–7.500 TL	21	6,9	15	4,9
	7.500 TL–10.000 TL	6	2,0	3	1,0
	12.500 TL ve Üzeri	9	2,9	9	2,9
Kripto para yatırımlarınızı hangi tür kripto paralar üzerinde değerlendiriyorsunuz?	Bitcoin, Ethereum, Ripple vb. öncü kripto paralar.	30	9,8	45	14,7
	Diğer alt coinler, tokenler.	48	15,7	60	19,6
	Her iki tür üzerinde de değerlendiriyorum.	51	16,7	69	22,5
	Kripto para yatırımlarım yok.	177	57,8	132	43,1

Yatırım portföyünüzü hangi sıklıkla gözden geçiriyorsunuz?	Her Gün	165	53,9	210	68,6
	Haftada Bir Kere	42	13,7	24	7,8
	Haftada Birkaç Kere	54	17,6	42	13,7
	Ayda Bir Kere	21	6,9	15	4,9
	Ayda Birkaç Kere	15	4,9	15	4,9
	Diğer	9	2,9	0	0

n=306

Tablo 3 incelendiğinde; pandemi öncesinde yatırımcıların portföylerindeki farklı yatırım ürünü sayısı %69,16 ile 1-2 aralığında iken pandemi döneminde bu oran azalmış (%53,9) ve portföylerindeki ürün sayısı artış göstermiştir. “Yatırımlarınızı yönlendirmede temel bilgi kaynaklarınız nelerdir?” sorusuna “Tecrübelerim” olarak cevap verenlerin sayısı pandemi öncesinde 165 kişi iken pandemi döneminde 195 kişiye yükselmiştir. Her iki dönemde de bireysel yatırımcıların yatırımlarını yönlendirmede kullandıkları bilgi kaynakları İnternet-TV olurken pandemi döneminde arkadaş ve yakın çevrelerini bilgi kaynağı olarak görmeleri azalmıştır. Bireysel yatırımcıların yatırımlarına yönlendirdikleri miktar pandemi öncesinde ve pandemi sürecinde daha çok 100.000 TL’den az olarak gerçekleşmiştir. Pandemi sürecinde yatırıma yönlendirilen miktar daha yüksek miktarlara doğru bir eğilim göstermekteyse de çoğunluk 100.000 TL’den az miktarları yatırımlarına yönlendirmeye devam etmiştir.

“Kripto para yatırımlarınızı hangi tür kripto paralar üzerinde değerlendiriyorsunuz?” sorusuna verilen cevaplar değerlendirildiğinde pandemi öncesinde kripto para yatırımı olmayanların sayısında pandemi sürecinde azalış olduğu görülmektedir. Dolayısıyla pandemi sürecinde yatırımcılar kripto para yatırıma eğilim göstermişlerdir. Yatırımcıların aylık gelirlerinden yatırıma yönlendirdikleri miktar her ne kadar iki dönemde de 2.500 TL’den az miktarlarda yoğunluktaysa da pandemi sürecinde aylık gelirden yatırıma ayrılan miktarlarda artış eğilimi görülmüştür. Pandemi öncesinde yatırımlarını gözden geçirme sıklıkları her ne kadar her gün olarak görülmekteyse de bu oran pandemi sürecinde daha da artış göstermiş ve yatırımları gözden geçirme sıklığı artış göstermiştir.

Hisse senedi yatırımcısı bireylerin pandemi öncesi dönemde ve pandemi sürecinde yatırımlarını yönlendirdikleri sektörlerin dağılımı Tablo 4’te verilmiştir.

Tablo 4. Bireysel Yatırımcıların Pandemi Öncesi Dönemde ve Pandemi Sürecinde Finansal Tercihlerine Ait Dağılımlar

Sektörler	Pandemi Öncesi Dönem		Pandemi Dönemi	
	Sıklık	Yüzde (%)	Sıklık	Yüzde (%)
Perakende (Gıda, Lojistik vb.)	69	22,5	75	24,5
Holdingler	72	23,5	69	22,5
Enerji	63	20,6	72	23,5
Turizm	48	15,7	39	12,7
Tekstil	24	7,8	18	5,9
Kimya	30	9,8	48	15,7
Petrol	27	8,8	27	8,8
Savunma	42	13,7	60	19,6
Otomotiv	60	19,6	63	20,6
İlaç-Sağlık	36	11,8	96	31,4
Kâğıt	27	8,8	27	8,8
Havayolu	51	16,7	57	18,6
Telekomünikasyon	30	9,8	42	13,7
Bankacılık-Sigortacılık	36	11,8	54	17,6
Demir Çelik	51	16,7	63	20,6
Bilgisayar-Bilişim	54	17,6	57	18,6
Çimento İnşaat	42	13,7	54	17,6
Yatırım Ortaklıkları	33	10,8	42	13,7
Diğer	48	15,7	45	14,7

n=306

Tablo 4'e göre araştırmaya katılan bireysel yatırımcıların pandemi öncesinde yatırımlarını yönlendirdikleri ilk üç sektörün holdingler, perakende (gıda, lojistik vb.) ve enerji iken pandemi döneminde çoğunlukla ilaç-sağlık, perakende (gıda, lojistik vb.) ve enerji olduğu görülmüştür. Pandemi öncesinde yatırımların yönlendirildiği sektör olarak alt sıralarda yer alan ilaç-sağlık sektörü, pandemi döneminde büyük bir oranda yatırımların yönlendirildiği sektör olmuştur.

Yatırımcıların pandemi öncesi dönemde ve pandemi döneminde yatırım yaparken başvurdukları analiz yöntemlerine ait veriler Tablo 5'te gösterilmektedir.

Tablo 5. Bireysel Yatırımcıların Pandemi Öncesi Dönemde ve Pandemi Sürecinde Finansal Analiz Yapma Durumlarına Göre Dağılımları

Finansal Analiz Yapma Durumu	Pandemi Öncesi Dönem		Pandemi Dönemi	
	Sıklık	Yüzde (%)	Sıklık	Yüzde (%)
Temel Analiz Yapanlar	120	39,2	144	47,1
Teknik Analiz Yapanlar	96	31,4	117	38,2
Diğer Kişilerin Analizlerinden Faydalananlar	138	45,1	135	44,1
Analiz Yapmayanlar	84	27,5	63	20,6
Diğer	3	1,0	3	1,0

n=306

Bireysel yatırımcıların; pandemi sürecinde analiz yapmayanların sayısının azaldığı; temel analiz ve teknik analize eğilimin arttığı Tablo 5'ten görülmektedir. Özellikle pandemiden önce yatırımlarında temel analize ve teknik analize başvuranların oranının pandemi sürecinde artışı; buna karşı herhangi bir analize başvurmamayanların oranının azalışı dikkat çekmektedir. Herhangi bir analize başvurmamayanların pandemi öncesi dönemde ve pandemi dönemine göre farklılık yaratıp yaratmadığını istatistiksel olarak belirlemek üzere yapılan Ki-Kare Analizi sonuçları Tablo 5.1'de, temel analiz yapanların pandemi öncesi dönemde ve pandemi dönemine göre farklılık yaratıp yaratmadığını istatistiksel olarak belirlemek üzere yapılan Ki-Kare Analizi sonuçları Tablo 5.2'de ve teknik analiz yapanların pandemi öncesi dönemde ve pandemi dönemine göre farklılık yaratıp yaratmadığını istatistiksel olarak belirlemek üzere yapılan Ki-Kare Analizi sonuçları ise Tablo 5.3'te verilmiştir.

Tablo 5.1. Herhangi Bir Analiz Yapmayan Bireysel Yatırımcıların Pandemi Öncesi Dönemde ve Pandemi Sürecine Göre Farklılığının Ki-Kare Analizi

Pandemi Öncesi Dönem	Pandemi Dönemi		
	Analiz Yapıyor	Analiz Yapmıyor	Toplam
Analiz Yapıyor	219	3	222
Analiz Yapmıyor	24	60	84
Toplam	243	63	306
Pearson Ki-Kare =183,046		s.d.=1	p=0,000

n=306

Tablo 5.2. Temel Analiz Yapan Bireysel Yatırımcıların Pandemi Öncesi Dönemde ve Pandemi Sürecine Göre Farklılığının Ki-Kare Analizi

Pandemi Öncesi Dönem	Pandemi Dönemi		
	Temel Analiz Yapmıyor	Temel Analiz Yapıyor	Toplam
Temel Analiz Yapmıyor	153	33	186
Temel Analiz Yapıyor	9	111	120
Toplam	162	144	306
Pearson Ki-Kare = 163,627		s.d. = 1	p = 0,000

n=306

Tablo 5.3. Teknik Analiz Yapan Bireysel Yatırımcıların Pandemi Öncesi Dönemde ve Pandemi Sürecine Göre Farklılığının Ki-Kare Analizi

Pandemi Öncesi Dönem	Pandemi Dönemi		
	Teknik Analiz Yapmıyor	Teknik Analiz Yapıyor	Toplam
Teknik Analiz Yapmıyor	174	36	210
Teknik Analiz Yapıyor	15	81	96
Toplam	189	117	306
Pearson Ki-Kare = 126,101		s.d.= 1	p = 0,000

n=306

Tablo 5.1., Tablo 5.2. ve Tablo 5.3.'te verilen Ki-Kare Analiz sonuçlarına göre, bireysel yatırımcıların pandemi döneminde analiz yapma eğilimlerinin pandemi öncesine göre artış yönünde eğilim gösterdiği anlaşılmaktadır.

Bireysel yatırımcıların pandemi öncesi dönemde ve pandemi döneminde yatırım yapmaya bakış açılarına göre dağılımları Tablo 6'da gösterilmektedir.

Tablo 6. Bireysel Yatırımcıların Pandemi Öncesi Dönemde ve Pandemi Sürecinde Yatırım Yapmaya Yönelik Görüşlerinin Dağılımı

Görüşler		Pandemi Öncesi Dönem		Pandemi Dönemi	
		Sıklık	Yüzde (%)	Sıklık	Yüzde (%)
Yatırım yapma düşüncesi sizin için ne anlam ifade eder?	Kayıp	9	2,9	21	6,9
	Belirsizlik	93	30,4	99	32,4
	Fırsat	69	22,5	90	29,4
	Heyecan	48	15,7	24	7,8
	Kazanç	87	28,4	72	23,5

n=306

Tablo 6 incelendiğinde, pandemi öncesi dönemde yatırım yapma düşüncesini “*kayıp*”, “*belirsizlik*” ve “*fırsat*” olarak gören yatırımcı sayısının pandemi sürecinde artış gösterdiği, buna karşın “*heyecan*” ve “*kazanç*” olarak gören yatırımcı sayısının azalış gösterdiği dikkat çekmektedir. Bir taraftan, pandemi döneminde yatırım yapmayı “*belirsizlik*” olarak nitelendiren yatırımcıların oransal çokluğu (%32,4), diğer taraftan yine söz konusu dönemde yatırım yapmayı “*fırsat*” olarak nitelendiren yatırımcıların bu orana yakın olması (%29,4) dikkat çeken bir konudur. Söz konusu durumun pandemi öncesi ve pandemi dönemine göre farklılık yaratıp yaratmadığını istatistiksel olarak belirlemek üzere yapılan Ki-Kare Analizi sonuçları Tablo 6.1’de verilmiştir.

Tablo 6.1. Bireysel Yatırımcıların Pandemi Öncesi Dönemde ve Pandemi Sürecinde Yatırım Yapmaya Yönelik Görüşlerine İlişkin Farklılığın Ki-Kare Analizi

Pandemi Öncesi Dönem	Pandemi Dönemi					Toplam
	Kayıp	Belirsizlik	Fırsat	Heyecan	Kazanç	
Kayıp	9	0	0	0	0	9
Belirsizlik	9	54	21	6	3	93
Fırsat	3	15	33	3	15	69
Heyecan	0	12	9	15	12	48
Kazanç	0	18	27	0	42	87
Toplam	21	99	90	24	72	306
Pearson Ki-Kare =251,080			s.d= 16		p=0,000	

n=306

Yatırımcıların pandemi öncesi dönemde ve pandemi döneminde yatırım yapmanın riskliliğine ilişkin görüşleri Tablo 7’de gösterilmektedir.

Tablo 7. Bireysel Yatırımcıların Pandemi Öncesi Dönemde ve Pandemi Sürecinde Yatırım Yapmanın Riskliliğine İlişkin Görüşlerinin Dağılımı

Görüşler		Pandemi Öncesi Dönem		Pandemi Dönemi	
		Sıklık	Yüzde (%)	Sıklık	Yüzde (%)
Yatırım yapmayı ne derece riskli görüyorsunuz?	Çok Riskli	48	15,7	69	22,5
	Riskli	228	74,5	216	70,6
	Risksiz	30	9,8	21	6,9

n=306

Katılımcılar, “Yatırım yapmayı ne derece riskli görüyorsunuz?” sorusuna pandemi öncesinde % 74,5 oranıyla “riskli” olarak gördüklerini belirtirken, pandemi sürecinde bu oran %70,6’ya gerilediği görülmektedir. Pandemiden önce yatırım yapmayı “çok riskli” olarak nitelendiren yatırımcıların oranı %15,7 iken pandemi sürecinde %22,5 olarak gerçekleşmiştir. Pandemi öncesinde yatırım yapmanın risksiz olduğunu düşünenlerin sayısı (30 kişi), pandemi döneminde (21 kişi) azalmıştır. Benzer şekilde, pandemi öncesinde yatırım yapmanın çok riskli olduğunu düşünenlerin sayısı (48 kişi), pandemi döneminde (69 kişi) artmıştır. Bireysel yatırımcıların pandemi döneminde yatırım yapmaya yönelik riski kabullenme düzeylerinin arttığı görülmektedir. Söz konusu durumun pandemi öncesi ve pandemi dönemine göre farklılık yaratıp yaratmadığını istatistiksel olarak belirlemek üzere yapılan Ki-Kare Analizi Tablo 7.1’de verilmiştir.

Tablo 7.1. Bireysel Yatırımcıların Pandemi Öncesi Dönemde ve Pandemi Sürecinde Yatırım Yapmanın Riskliliğine İlişkin Farklılığın Ki-Kare Analizi

Pandemi Öncesi Dönem	Pandemi Dönemi			Toplam
	Çok Riskli	Riskli	Risksiz	
Çok Riskli	33	12	3	48
Riskli	30	189	9	228
Risksiz	6	15	9	30
Toplam	69	216	21	306
Pearson Ki-Kare = 101,519		s.d.= 4		p=0,000

n=306

SONUÇLAR VE TARTIŞMA

Bu çalışma, bireysel yatırımcıların pandemi öncesi dönemde ve pandemi dönemindeki finansal tercihlerini eş örnekleme yöntemiyle inceleyerek farklılıkların belirlenmesi amacıyla yürütülmüştür. Farklılıkların Ki-Kare Analizi ile istatistiksel olarak anlamlı bulunduğu araştırma sonuçları pandemi döneminin pandemi öncesine göre farklılıkları itibarıyla aşağıda özetlenmiştir. Buna göre:

- Yatırımcıların portföylerindeki ürün sayısı artış eğilimi göstermiştir.
- Pandemi döneminde yatırımcıların çoğunluğu gelirlerinin küçük bir kısmını yatırıma yönlendirme eğilimindedir.
- Yatırımcılar kripto para yatırıma eğilim göstermişlerdir.
- Pandemi döneminde ilaç-sağlık sektörüne yönlendirilen yatırımlar pandemi öncesine göre önemli düzeyde artmıştır.
- Pandemi sürecinde yatırıma yönlendirilen miktar daha yüksek miktarlara doğru bir eğilim göstermekteyse de çoğunluk 100.000 TL'den az miktarları yatırımlarına yönlendirmeye devam etmiştir.
- Aylık gelirden yatırıma ayrılan miktarlarda ve yatırımları gözden geçirme sıklığında artış eğilimi görülmüştür.
- Pandemi döneminde büyük bir oranda ilaç-sağlık sektörüne yönlendirilmiştir.
- Pandemi sürecinde analiz yapmayanların sayısı azalmış, temel analiz ve teknik analize eğilim artmıştır. Özellikle teknik analiz kullanımında artış pandemi öncesine göre dikkat çekicidir.
- Pandemi öncesinde yatırım yapmanın orta düzeyde risk içerdiğini düşünen yatırımcılar pandemi döneminde yatırımı daha riskli olarak algılamaktadırlar. Bu bağlamda yatırım yapmaya yönelik risk düzeylerinde artış eğilimi söz konusudur.

Çalışmanın yukarıda özetlenen sonuçları literatürdeki çalışmalarla benzerlik göstermektedir (Wang vd., 2021; Otmann vd., 2020). Covid-19 Pandemisi tüm dünyaya yayılan ve her ülkeyi ekonomik, sosyo-psikolojik olarak farklı düzeylerde de olsa toplumu birey olarak etkileyen beklenmeyen sistemik bir krizdir. Böyle küresel bir krizden bireysel yatırımcıların da yatırım kararları bakımından etkilenmesi, yatırımcı alışkanlıklarının farklılaşması beklense de farklı ülke yatırımcıları üzerinde incelenmesi gereken bir konudur. Dolayısıyla bu araştırma sonuçlarının Covid-19 gibi benzer kriz ve belirsizlik dönemlerinde bireysel yatırımcıların yatırım kararlarının ve finansal tercihlerinin yönelimini belirlemek bakımından literatüre katkı sağlaması beklenmektedir. Bu çalışmanın farklı örneklem

gruplarına yönelik yürütülmesiyle genelleştirilebilir sonuçlara da ulaşmak mümkün olabilir. Bu araştırma, nicel araştırma yöntemine dayalı olarak yürütülmüşse de davranışsal finans alanında yatırımcı davranışlarını incelemek üzere nitel araştırma yöntemleriyle ve nitel-nicel yöntemlerin karma uygulamalarıyla da gerçekleştirilebilir.

KAYNAKÇA

- Ağan, B. (2020). “Davranışsal İktisatta Covid-19 Pandemi Süreci: Kaygı Düzeyinin Sosyo-Ekonomik Karar Alma Davranışları Üzerine Etkisi”, *Turkish Studies*, C.: 15, No: 6, 1001-1016. <https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.43731>
- Allam, S., Abdelrhim, M. ve Mohamed, M. (2020). “The Effect Of The COVID-19 Spread On Investor Trading Behavior On The Egyptian Stock Exchange”, *SSRN Electronic Journal*.
- Arslan, Ş. ve Çankaya, S. (2022). “Covid-19’un Finansal Piyasalar ve Yatırım Tercihleri Üzerindeki Etkisi”, *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.: 7, S.: 4, ss. 600-611.
- Atak, O. (2020). “Yatırımcıların Davranışsal Finans Eğilimlerinin Bireysel Yatırımcı Kararlarına Göre İncelenmesi: Muğla İlindeki Turizm İşletmeleri Yöneticileri Üzerinde Bir Araştırma”, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla.
- Atak, O. ve Kutukız, D. (2021). “Davranışsal Finans Eğilimlerinin, Bireysel Yatırımcıların Yatırım Tercihlerine Ve Yatırımlarda Yararlandıkları Bilgi Kaynaklarına Göre Karşılaştırılması: Muğla İlindeki Turizm İşletme Yöneticileri Üzerinde Bir Uygulama”, *Turizm Akademik Dergisi*, C.: 8, S.: 1, ss. 231-248.
- Aydın, Ü. ve Ağan, B. (2016). “Rasyonel Olmayan Kararların Finansal Yatırım Tercihleri Üzerindeki Etkisi: Davranışsal Finans Çerçevesinde Bir Uygulama”, *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.: 12, S.: 2, ss. 95-112.
- Gurbaxani, A. ve Gupte, R. (2021). “A Study On The Impact Of COVID-19 On Investor Behaviour Of Individuals In A Smalltown In The State Of Madhya Pradesh, India”, *Australasian Accounting, Business and Finance Journal*, C.: 15, S.: 1, ss. 70-92.
- Guterk, B. A. (1978). “On The Accuracy Of Retrospective Attitudinal Data”, *Public Opinion Quarterly*, C.: 42, ss. 390-401.
- Himanshu, R., Mushir, N. ve Suryavanshi, R. (2021). “Impact Of COVID-19 On Portfolio Allocation Decisions Of Individual Investors”, *Journal Of Public Affairs*. Advance Online Publication. <https://doi.org/10.1002/pa.2649>
- Huber, C., Huber, J. ve Kirchler, M. (2021). “Market Shocks And Professionals’ Investment Behavior– Evidence From The COVID-19 Crash”, *Journal Of Banking & Finance*, C.: 133, ss. 1-8.
- Joo, Y. J. (2021). “Impact Of The Covid-19 Pandemic On Physical Activity, Depression, And Anxiety Among Graduate Students In The United States”, *Florida State University, Master Thesis Of Department Of Sport Management*.
- Knez, I., Butler, A., Sang, A. O., Angman, E., Sarlöv-Herlin, I. ve Akerskog, A. (2018). “Before And After A Natural Disaster: Disruption In Emotion

Component of Place-Identity And Wellbeing”, *Journal Of Environmental Psychology*, C.: 55, ss. 11-17.

- Koşaroğlu, Ş., Aydın Ünal, E. ve Noyan Yalman, İ. (2020). “Covid-19 Salgınının Tüketicilerin Talep Yapısı Üzerindeki Etkileri”, *Econder International Academic Journal*, C: 4, S.: 2, ss. 479-503.
- Köroğlu, Ç., Gökbulut Kazan, H. Ve Temel, E. (2022). “Covid-19 Pandemi Sürecinde Finansal Yatırım Alışkanlıkları ve Davranışsal Finans Eğilimleri”, *Manisa Celal Bayar Üniversitesi İ.İ.B.F. Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, ss. C.: 29, S.: 1, ss. 19-21.
- Loftus, E. F., ve Marburger, W. (1982). “Since The Eruption Of Mt. St. Helens, Has Anyone Beaten You Up? Improving The Accuracy Of Retrospective Reports With Landmark Events” *Memory & Cognition*, C.: 2, ss. 114-120.
- Ortmann, R., Pelster, M. ve Wengerek, S. (2020). “COVID-19 And Investor Behavior”, *Finance Research Letters*, ss. 3-5.
- Priem, R. (2020). “The Impact Of The COVID-19 Confinement On The Financial Behavior Of Individual Investors”, *Household Finance e-Journal*, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3729202 (Erişim Tarihi: 15.09.2023).
- Sidebottom, C. (2020). “The Effects Of The Covid-19 Pandemic And Quarantine Period On Physical Activity And Dietary Habits Among College-Aged Students”, *The University Of Texas At San Antonio, Master Thesis Of Science In Health And Kinesiology*.
- Sidebottom, C., Ullevig, S., Cheever, K., ve Zhang, T. (2021). “Effects Of COVID-19 Pandemic And Quarantine Period On Physical Activity And Dietary Habits Of College-Aged Students”, *Sports Medicine And Health Science*, C.: 3, ss. 228-235.
- Wang, F., Zhang, R., Ahmed, F. ve Shah, S. M. (2021). “Impact of Investment Behaviour on Financial Markets During COVID-19: A Case Of UK”. *Economic Research*, ss. 14-15.
- Yağcı, E. (2022). “Dünyada Pandeminin Etkileri Davranışsal Finans Kapsamındaki Değişiklikler”, *Sakarya İktisat Dergisi*, C.: 11, S.: 2, ss. 182-205.
- Yıldız, M. Çakan, C. D. ve Altınışık, E. Ö. (2022). “COVID-19’un Finansal Piyasalar ve Yatırım Tercihleri Üzerindeki Etkisi”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.: 13, S.: 1., ss. 121-140.

BÖLÜM 2

NİZÂMÎ-İ GENCEVÎ'NİN HAMSE'SİNDE HİNDİSTAN COĞRAFYASI

Mehmet Enes TEMİZ¹

1 Arş. Gör. Dr., Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü, enestemiz@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-3432-6418

GİRİŞ

Asıl adı Ebû Muhammed Cemâlüddîn İlyâs bin Yûsuf bin Zekî Müeyyed olan Nizâmî-i Gencevî (öl. 1214 [?]) Selçuklular döneminde yaşamış önemli şairlerdendir. Nizâmî mahlaslı şairin yaşadığı dönemde, Selçukluların serhat şehirlerinden Gence’de, son derece âdil bir padişah olan Tuğrul Bey (slt. 1040-1063) hüküm sürmekteydi (Nûmânî, t.y., s. 2). Nizâmî, kaleme aldığı çok sayıda mesnevî ile edebiyatta hamse türünün kurucusu olmuştur. Bu nedenle, birçok şairi etkilemiş ve diğer başka hamselerin ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Günümüzde dahi, Nizâmî-i Gencevî ve eserleri hakkında çalışmalar yapılması şairin ne denli önemli olduğunu kanıtlar niteliktedir. Nizâmî, eserlerinde birçok yer, şehir, ülke ve özel adlar zikretmiştir. Hindistan da şairin eserlerinde adı geçen önemli yerlerden biridir. Çalışmamızda Nizâmî-i Gencevî’nin hayatına kısaca değindikten sonra, söz konusu *Hamse*’sinde yer alan mesnevîleri incelemeye ve bu eserlerde geçen Hindistan hakkındaki beyitleri derleyip Türkçeye tercüme ederek beyitlerin her birinde Hindistan adının hangi bağlamda kullanıldığını açıklamaya çalışacağız.

1. Hayatı

Nizâmî-i Gencevî’nin doğum yeri hakkında elimizde kesin bilgiler bulunmamakla birlikte “Nizâmî’nin aslen Irak’ta Kum şehrinde doğmuş, Kafkasya’da Gence’de yetişmiş bulunduğunu, bir takımları da sadece Genceli olduğunu yazarlar” (Nizâmî, 2014, s. 9). Nizâmî’nin 1141-1145 yılları arasında doğmuş olabileceğini söylemek mümkündür. Nizâmî, Erzinan hâkimi Fahreddîn Behrâm Şah (slt. 1165 - 1225) tarafından hediye edilen Âfâk adında bir cariyeye ile evlenmiş ve Muhammed adında bir oğlu olmuştur. Âfâk’ın ölümünden sonra iki ayrı eş ile evlenmiştir ancak onlar da Nizâmî’den önce vefat etmişlerdir (Nizâmî, 1383 Hş., s. 7).

Dini ilimlerin yanı sıra zamanının pozitif ilimlerine de vâkıf olan Nizâmî, Arapça da bilmektedir. Gencevî’nin Farsça ve Arapçadan başka Pehlevîce, Süryânîce, İbrânîce, Ermenice ve Gürcüce gibi dilleri de öğrendiği de söylenmektedir (Kanar, 2007, s. 183). Nizâmî, bazı eserlerinde döneminin hükümdarlarına methiyeler kaleme almıştır. Selçuklu sultanlarından Ebû Ca’fer Nusretü’l-dîn Cihân Pehlivân Muhammed b. İldeniz (slt. 1175-1186), Rüknu’l-dünyâ ve’l-dîn Ebû Tâlib Tuğrul b. Arslanşâh b. Tuğrul (slt. 1177-1194) ve Kızılarslan (slt. 1186-1191) bu hükümdarlardan bazılarıdır (Şerîfî, 1388 Hş., s. 1418). Yalnızca eserlerini ele aldığımızda dahi Nizâmî’nin iyi bir eğitim gördüğü ve döneminin ilimlerini haiz bir şair olduğu anlaşılmaktadır.

Nizâmî, 1201-1217 yılları arasında dünyaya gözlerini kapamış olup, kabri Gence şehrinde bulunmaktadır (Safâ, 1369 Hş., s. 801).

Nizâmî'nin eserlerinde, yaşadığı sürede Hindistan'da gerçekleşen olaylara değinmediği bunun yerine daha çok geçmişte Hindistan'da geçen tarihi hadiseleri anlattığı görülmektedir. Çalışmanın bu bölümünden sonra, Nizâmî'nin yaşadığı dönemdeki Hindistan'ın durumu hakkında kısaca bilgi verilecek, ardından Nizâmî'nin Hamse'sinin her mesnevîsi hakkında ayrı ayrı kısaca bilgi verildikten sonra Hindistan coğrafyasının zikredildiği beyitler derlenecek, her biri hakkında Hindistan adının hangi bağlamda kullanıldığı açıklanmaya çalışılacaktır.

2. Nizâmî'nin Yaşadığı Dönemde Hindistan

1141 – 1217 tarihleri arasında yaşayan Nizâmî'nin, eserlerinde Hindistan coğrafyasına sıklıkla değinmiş olması bu toprakların onun yaşadığı dönemde dahi önemli bir yere sahip olduğunun bir göstergesidir. Bu nedenle şairin ömrü süresince Hindistan'da meydana gelen gelişmelerden kısaca bahsetmeyi faydalı görmekteyiz. Hint kıtası veya Hindistan, Asya'nın güneyinde, tabanı kuzeydeki Himalaya sıradağları olan ve güneye doğru uzanan bir üçgen şeklindeki geniş yarımada'nın adıdır (Yitik, 2019, s. 21). Nizâmî'nin doğduğu tarih itibarıyla Hindistan coğrafyasında Gazneliler (961-1186) hüküm sürmekteydi. Gazneli sultanı Sebüktegin'in 997'de vefatının ardından Gazne tahtını ele geçiren Ebü'l-Kâsım Yemînü'd-devle ve emînü'l-mille Kehfü'l-İslâm Nizâmü'd-dîn Gâzî Mahmûd b. Sebüktegin (slt. 998-1030) Gur¹ bölgesini 1011 – 1020 tarihleri arasında seferler düzenlemiş ancak bir netice elde edememiştir. Daha sonra İslâmiyet'i yaymak için Kuzey Hindistan'a on yedi sefer düzenleyen Mahmûd'un 1025 – 1026'da Somnat'a çıktığı seferler ile bölgede üstünlüğünü kabul ettirmiş ve İslâm âleminde tanınır bir hâle gelmiştir (Koç, 2021, ss. 4-5). Ancak daha sonra çıkan hükümdarların devleti iyi bir yönetim sergileyememeleri nedeniyle Gazneliler, 1186 yılında Gurlular (slt. 1186 – 1206) tarafından yıkılmış ve alt kıtada yeni bir döneme girilmiştir. Daha sonra Hindistan'ın iç bölgelerine doğru ilerleyen Mu'izzuddîn Muhammed (slt. 1173 – 1206) ve kölesi Kutbuddîn Aybek (öl. 1210) önderliğindeki Gurlular, Delhi'de bağımsız bir Müslüman Sultanlığı kurmuşlardır (Toker, 1995, ss. 33-34). Mu'izzuddîn Muhammed henüz hayattayken yaptığı fetihlerle öne çıkan Kutbuddîn Aybek, Mu'izzuddîn'in ölümünden sonra idareye geçmiş ve Hindistan'da Delhi – Türk Sultanlığı dönemini başlatmıştır. Lahor'da tahta çıkan Aybek, kısa süre içerisinde hâkimiyet alanını genişletmiştir. Kutbuddîn Aybek'in ölümünün ardından tahta çıkan oğlu Ârâm Şah (slt. 1210 – 1211) devletin ileri gelenleri tarafından kabul görmemiş, bunun üzerine dönemin Bedâûn valisi Aybek'in damadı Şemsuddîn İltutmuş (slt. 1211 – 1236) devlette söz ve makam sahibi kimseler tarafından büyük bir destek

1 Herat'ın doğu ve güneydoğusunda bulunan Orta Afganistan'ın dağlık bölgesiyle Garcistan'ın (Garşistan) güneyi, Cûzcân, Ferahrûd, Herîrûd ve Murgap nehirleri arasındaki kısma Gür denmekteydi (İqtidar, 1996, s. 207).

olarak Delhi'yi ele geçirerek sultanlığın başına geçmiştir. Delhi Sultanlığı silsileleri XVI. yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir.

2. Nizâmî'nin *Hamse*'sinde Hindistan Coğrafyası

2.1. *Mahzenü'l-Esrâr* (مخزن الاسرار)

Mahzenü'l-Esrâr (tlf. 1174-1176), yazıldığı tarih itibarıyla Nizâmî'nin *Hamse*'sinin ilk mesnevîsidir. Nizâmî, 2400 beyitten meydana gelen mesnevîde, arûzun serî' bahrinin müseddes-i matvî-i mekşûf yani *müfte'ilün/müfte'ilün/fâ'ilün* veznini kullanmıştır. Allah'a münacaat ve Hz. Peygamber'e naat kısımlarıyla başlayan eserde, Erzincan hâkimi Fahrreddin Behrâm Şâh övülmüş ve o kendisine sunulan bu eserin müellifi Nizâmî'yi kıymetli hediyelerle ödüllendirmiştir. Anadolu Selçukluları tarihinin muteber kaynaklarından İbn Bibi'nin (öl. 1272) *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fî'l-Umûri'l-Alâ'iyye* adlı kitabında Nizâmî'ye *Mahzenü'l-Esrâr*'ı yazdığı için verilen ödüller şu sözlerle dile getirilmiştir:

Söz Üstadı Hâce İmam Nizâmî-i Gencevî –Allah rahmet eylesin- Mahzenü'l-Esrâr adlı kitabın incilerini, onun kutlu sarayı adına nazım ipine dizdiği zaman o, ona hediyeler ve bağışlar gönderdi. Bunların arasında 5 bin dinar, 5 rahvan katır, değişik cinsten üzerinde koşumları bulunan 5 baş at, kıymetli bir hil'at, pahalı elbiseler, az bulunur süs eşyası ve işlenmiş mücevherler vardı. Fahrreddin Behrâm Şâh hediyeleri verdikten sonra yanındakilere dönerek şöyle dedi: "Eğer şiir başarılı olursa, hazineler ve defîneler bağışlarım. Çünkü bu manzum kitapla benim adım bu fânî dünyada ölümsüz olarak kalacak" (İbn Bibi, 2014, s. 102).

Mahzenü'l-Esrâr genel olarak iyilik, eli açıklık, doğruluk, ahlâk, erdem, Allah'ın sonsuz güç sahibi olması, Hz. Muhammed'in yüceliği ve iyi yöneticilerin sıfatları gibi konuları okuyucusuna aktarmayı amaçlayan didaktik bir mesnevîdir. *Mahzenü'l-Esrâr* yirmi makale ve yirmi hikâyeden meydana gelmiştir. Nizâmî, *Mahzenü'l-Esrâr*'da yalnızca üç yerde Hindistan adını zikretmiştir. Bunlarla ilgili bilgiler aşağıda verilmiştir.

مدتی از نیل خم آسمان نیل‌گری کرد به هندوستان

(Nizâmî, 1383 Hş., s. 50)

Bir süre gökyüzünün bağışlamasıyla, Hindistan'da çimenler yeşerdi.

Bu beyit, *Mahzenü'l-Esrâr*'ın Hz. Âdem'in sıfatı hakkındaki ilk makalesinde geçmektedir. Bu kısımda Nizâmî, insanın yaratılışını anlatmaktadır. İnsan yani Âdem dünyaya geldiğinde gözyaşlarından Hindistan'ın yeşerdiğini söylemiştir. Allah'ın Hz. Âdem'i yaratacağı toprağa kırk gün üzüntü yağmuru, bir saat de mutluluk yağmuru yağdırdığı Hz. Âdem hakkındaki rivayetler arasındadır (Yıldırım, 2008, s. 47). Hz. Âdem'in dünyada ilk olarak Hindistan bölgesine gönderildiği rivayeti (Bolay, 1988, s.

363) burada neden Hindistan kelimesinin kullanıldığını anlamamıza yardımcı olmaktadır. Beyitte bu rivayete telmih yaptığını söylemek mümkündür.

هر نفس از غمزه و خالی چنان گشت جهان بابل و همدوستان

(Nizâmî, 1383 Hş., s. 46)

Her an, işve ve siyah benle, Dünya, Babil ve Hindistan'a döndü.

Yukarıdaki beyit, *Mahzenü'l-Esrâr*'ın Üçüncü Halvet başlıklı kısmında geçmektedir. Bu kısımda genel olarak söz üstadı Nizâmî, gece yalnız kaldığında, gerçeklik ve rüya arasında tecrübe ettiği hislerden bahsetmiştir. Söz konusu beyitte Hindistan ve Babil'in eşsiz güzelliğine atıfta bulunulduğu anlaşılmaktadır.

مؤبدی از کشور هندوستان رهگذری کرد سوی بوستان

(Nizâmî, 1383 Hş., s. 79)

Hindistan'dan bir rahibin yolu bostanlar arasına düşmüştü.

Yukarıdaki beyit, *Mahzenü'l-Esrâr*'ın onuncu hikâyesinin ilk beytidir. Nizâmî, bu hikâyede marifete eren bir Hint rahibinin hikâyesini anlatmıştır. Hikâye özetle şöyledir;

Hindistan'dan bir rahip bostanlar arasından geçerken ferah, aydınlık bir bahçe ve bir ev görür. Bahçede rengârenk çiçekler, laleler, söğüt ağaçları, menekşeler bulunmaktadır. Ortam çok huzurlu ve sakindir. Rahip bu bahçeden geçer ve birkaç ay sonra yolu tekrardan bu bahçeye düşer. Bu defa, bahçeyi harap olmuş halde bulur, cennet gibi olan bahçe adeta cehennemeye dönmüştür. Rahip, o harap bahçede ağlamaya başlar, her şeye güler fakat kendisine ağlar. Bu temsil dünyasında hiçbir şeyin devamı yoktur. Zira topraktan çıkan her şey sonunda yok olur. Nizâmî, bu beyitlerden sonra okuyucusuna şöyle nasihat eder: Sen de Hintli rahipten eksik kalma, dünyayı ve dünya hakkında konuşmayı terk et. Geçici şeyleri bırak ve kalıcı olan ahiretin peşinden git (Nizâmî, 1383, s. 79).

Yukarıda geçen beyitlerden, Nizâmî'nin, Hindistan coğrafyasından en az bahsettiği mesnevîsinin olduğu anlaşılmaktadır. Bu beyitlerde Hindistan adının daha çok sembolik olarak ifade edildiği Hindistan coğrafyasına değinilme amacı güdülmeyişi anlaşılmaktadır.

2.2. *Hüsrev u Şirin* (خسرو و شیرین)

Nizâmî'nin çok ilgi görmüş ve uzun yıllar boyunca da kendisinden sonra gelen müellifleri etkilemiş bir eseri de *Hüsrev u Şirin* mesnevîsidir. Bu eser, Selçuklu hükümdarlarından, Elbiştan ve Erzurum meliki Tuğrul Şah (öl. 1225) adına yazılmıştır. Bu mesnevî de yazıldığı tarihten itibaren

büyük ilgi görmüş ve doğunun edebiyatının klasik eserleri arasına girmiştir. Bir aşk hikâyesini konu edinen *Hüsrev u Şirin*, *Hamse*'nin ikinci hikâyesidir, 1175-1176 yıllarında tamamlanmıştır (Abdullah, 1950, s. 263). Bu mesnevî aruzun hezec bahrinin müseddes-i mahzûf yani *mefâ'ülün/mefâ'ülün/fe'ülün* kalıbında kaleme alınmıştır. Bu eser, Sâsânî hükümdarı Pervîz ile sevgilisi Şirin'in aşk hikâyesini konu edinmektedir. Aşağıda hikâyenin Hindistan coğrafyası ile ilgili kısımları sıralanmıştır;

گرش باید به یک فتح الهی فرو شوید ز هندوستان سیاهی

(Nizâmî, 1383 Hş., s. 121)

İlâhî bir yardıma mazhar olursa, Hindistan'da siyahî bırakmaz.

Yukarıdaki beyit, eserin başında Azerbaycan atabeglerinden Muzafferüddin Kızılarslan'ı (slt. 1186-1191) övdüğü kısımda geçmektedir. Nizâmî hükümdarın kudretine dikkat çekmek için isterse Hindistan gibi uzak coğrafyaları kolaylıkla ele geçirebileceğinden bahsetmektedir.

مجوسی ملتى هندوستانی چو زردشت آمده در زندخوانی

(Nizâmî, 1383 Hş., s. 162)

Hindistan milleti mecûsîlikte, Zend okuyuculuğundaki Zerdüş't gibiydi.

Bu beyit, *Hüsrev u Şirin* mesnevîsinde Hüsrev'in Ermenistan'da meclis kurması başlıklı bölümde zikredilmiştir. Mecûsîlik, Zerdüş'tün tebliğ ettiği, monoteist bir teoloji içeren inanç ve düşüncelerin eski İran inanç ve gelenekleriyle karışımından meydana gelen bir dindir (Gündüz, 2003, s. 279). Mecûsîlik Nizâmî'nin yaşadığı dönemde Hindistan'da yer alan dinlerden biridir. İran Müslümanlar tarafından fethedilince Mecûsîliği terk etmeyenler, VIII. yüzyılın ortalarında Hindistan'a göç etmişlerdir (Naskali, 2007, s. 174). Hüsrev'in kurduğu bu mecliste, bir Mecûsî'nin de bulunduğunu anlatmak için böyle bir beytin getirildiği düşünülmektedir.

به قدر آنکه اندر زلفِ مشکین گهی هندوستان باشد گهی چین

(Nizâmî, 1383 Hş., s. 123)

Siyah saçının kıymetiyle, ister Hindistan'da olsun, isterse Çin'de

Bu beyit eserin başında Azerbaycan atabeglerinden Muzafferüddin Kızılarslan'ı (slt. 1186-1191) övdüğü kısımdan sonraki hikâyede geçmektedir. Bu hikâyede de Hindistan ve Çin'in birbirinden uzakta olmasına vurgu yapılarak övülen hükümdarın güçlü olduğuna işaret edilmiştir.

به هندستان جنیبت می‌دواندی غلط شد در بیابان باز ماندی

(Nizâmî, 1383 Hş., s. 296)

Bineğini Hindistan'a koşturuyordun, yanlışlık oldu da çölde kaldın

Yukarıdaki beyit, eserde Şirin'in Hüsrev'e dördüncü cevabında geçmektedir. Bu cevapta Şirin, Hüsrev'in davranışlarından memnun değildir ve ona sitem dolu sözler söylemektedir. Burada da Hindistan'ın uzak bir coğrafya olmasına işaret edilerek, Hüsrev'in hareketlerinin tutarsızlığından dem vurduğu anlaşılmaktadır.

2.3. *Leylâ vu Mecnûn* (لیلی و مجنون)

Hamse'nin üçüncü mesnevîsi olan *Leylâ vu Mecnûn*, 1188 tarihinde kaleme alınmıştır. Bu eser, doğu edebiyatlarında pek çok kez konu edilen *Levlâ* ve *Mecnûn* adlarında iki sevgilinin hikâyesini anlatmaktadır. Bu adlar ilk kez Menûçihri (öl. 1041) ve Baba Kûhî-i Şîrâzî'nin (öl. 1050) divanlarında görülmüştür. (Yazıcı, 2003, s. 160) Bu mesnevî, aruzun hezec bahrinin müseddes-i ahreb-i makbuz-i mahzûf yani *mef'ûlû/mefâ'ilûn/fe'ûlûn* kalıbında kaleme alınmış olup beş bin kadar beyit içermektedir. Bu eser, günümüz Azerbaycan topraklarında, 799-1607 yılları arasında hüküm sürmüş, Şirvanşahlar hanedanı hükümdarlarından III. Menûçihri'nin oğlu Ahiştan (Ahsetan, Ahsitan, Ahtısan) adına kaleme alınmıştır (Nizami, 1943, s. 4). Bu mesnevî'de makalenin konusunu teşkil eden Hindistan coğrafyasından yalnızca bir yerde bahsedildiği tespit edilmiştir.

هندو ز چه مغز پیل خارد تا هندوستان به یاد نارد

(Nizâmî, 1383 Hş., s. 419)

Hintli filin başını neden kaşır? Hindistan'ı hatırlatmamak için.

Bu beyit, *Leylâ ve Mecnûn* mesnevîsinin, babasının *Mecnûn*'a nasihat etmesi başlıklı kısmında geçmektedir. Babası bu bölümde *Mecnûn*'u tutulduğu sevdadan vazgeçirmeye çalışmaktadır. Onun tekrar evine geri dönmesini istemektedir. Bu beyit de babasının ona nasihat olarak söylediği sözlerden biridir. Farsçada «فیل کسی یاد هندوستان کردن» ibaresi bir deyimdir. Bu deyim 'geçmişî özlemle anmak' (Güzelyüz & Hasanzade Niri, 2019, s. 274) anlamına gelmektedir. Bu beyitin burada darbimesel kullanmak amacıyla getirildiği anlaşılmaktadır.

2.4. *Heft Peyker* (هفت پیکر)

Hamse'nin dördüncü mesnevîsi olan *Heft Peyker*, 1197 yılında Merağa valisi Alaadin Körpearslan (slt. 1189 – 1208) adına kaleme alınmıştır. Eserde Sâsânî hükümdarı Behrâm-i Gûr'un av eğlenceleri, evlilik yaşantısı, sayıları yediye ulaşan eşlerinin Behrâm'a anlattığı hikâyelerden meydana gelmiştir (Genceli Nizami, 2022, s. 37). Bu mesnevî, aruzun hafif bahrinin mahbûn-i mahzûf yani *fâ'ilâtûn/mefâ'ilûn/fe'ilûn* kalıbında kaleme alınmış olup beş bin altı yüz kadar beyit içermektedir. Bu eserde Hindistan adının yalnızca bir yerde geçtiği tespit edilmiştir.

وآگهی نه که پیل آن بستان دید خوابی و شد به هندستان

(Nizâmî, 1383 Hş., s. 704)

Bir bilen yoktur o boştanın filinin, bir rüya görüp de Hindistan'a git-tiğini.

Bu beyit *Heft Peyker* adlı mesnevînin Behrâm'ın şikâyet etmesi ve mağaraya gitmesi başlıklı bölümünde geçmektedir. Behrâm'ın hayat hikâyesinin sonunu anlatmaktadır. Bu bölümde özetle şunlar anlatılmaktadır;

Bir gün Behrâm can sıkıntısından ava çıkar, O sırada bir yaban eşiği görür ve peşine düşer. Behram yaban eşiğini beğenir ve atını koşturur. Yaban eşiği da kaçmaya başlar. Dar bir mağara görünür ve yaban eşiği mağaraya girer. Behrâm da atıyla yaban eşiğinin arkasından mağaraya girer. Hizmetçileri Behrâm'ın girdiği yere toplanırlar. Ancak mağaranın girişi çok dar olduğu için hiç biri o mağaraya sığmaz. Uzunca bir süre geçer ve tüm askerler mağaranın girişine toplanır. Burada padişah file benzetilir ve aslına rücu ettiği düşünülür. Filin asıl diyarı Hindistan olduğu gibi, padişahın da asıl diyarına yani öteki dünyaya göç ettiğini düşünürler. Bu beyitte de 'geçmişini özlemle anmak (Güzelyüz & Hasanzade Niri, 2019, s. 274)' anlamına gelen «فیل کسی یاد هندوستان کردن» deyimine işaret edildiği görülmektedir.

2.5. *İskendernâme* (اسکندرنامه)

Hamse'nin beşinci ve sonuncu mesnevîsidir. Bu mesnevî, 1201 tarihinde kaleme alınmıştır. Bu eser, genel olarak Makedonya kralı İskender'in (öl. MÖ 323) hayatı, yaptığı görüşmeleri, savaşlarını, anlaşmalarını ve ele geçirdiği ülkeleri konu edinmiştir. Bu hikâye Nizâmî'den önce de konu edinilmiş olsa da müstakil bir mesnevî halinde ilk defa Nizâmî kaleme almıştır (Ünver, 2000, s. 558). Bu mesnevî, *Şerefnâme* ve *İkbâlnâme* olmak üzere iki ayrı mesnevîden meydana gelir. Her iki mesnevî de aruzun mütekârib bahrinin müsemmen-i sâlim yani *fe'ülün/fe'ülün/fe'ülün/fe'ülün* kalıbında yazılmıştır. *Şerefnâme*'nin Azerbaycan atabeklerinden Nusretüddîn Ebûbekir b. Muhammed Cihan Pehlivan (slt. 1175 – 1186) adına yazılmış olduğu, *İkbâlnâme*'nin ise Musul emiri İzzüddîn Ebu'l-Feth Mesud b. Nureddîn (slt. 1180-1193) adına ithaf edildiği belirtilmektedir (Genceli Nizami, 2022, s. 38). Bu eserde İskender'in hayat hikâyesinin anlatılması nedeniyle birçok kez Hindistan coğrafyasından bahsedilmiştir. Öyle ki İskender'in Hindistan'a gitmesi ve İskender'in Hindistan'dan Çin'e gitmesi gibi bölümler ihtiva etmektedir. Dolayısıyla *Hamse*'de Hindistan coğrafyasının en çok zikredildiği eserin *İskendernâme* olduğunu söylemek mümkündür. Aşağıda eserde Hindistan coğrafyasının geçtiği beyitler sıralanmış ve bu beyitler hakkında gerekli açıklamalar yapılmıştır;

دو هندو بر آید ز هندوستان یکی دزد باشد دگر پاسبان

(Nizâmî, 1383 Hş., s. 730)

Hindistan'dan iki Hintli çıkagelir, bir yol kesicidir diğeri ise bekçi.

Yukarıdaki beyit, *Şerefnâme* adlı mesnevînin 'kendi nefesine nasihat ve vaaz' başlıklı kısmında geçmektedir. Bu kısımda Nizâmî, genellikle öğüt veren beyitler dille getirmiştir. Burada her ülkeden veya her coğrafyadan iyi ve kötü insanların çıkabileceği anlatılmak istenmiştir.

ز سودای هند و ز صفرای روس فروشت عالم چو بیت العروس

(Nizâmî, 1383 Hş., s. 739)

"Hintlilerin sevdasından ve Rusların gazabından, dünyayı bir gelin evi gibi yıkadı."

Bu beyit Nizâmî'nin, *Şerefnâme*'nin birkaç hikâyeyi birkaç beyitte özetlediği bölümünde geçer. Bu kısım, İskender'in tarihinin özet bir biçimde ele alındığı bölümdür. Beyitte de İskender'in Hindistan'ı ele geçirmesi ve Ruslarla yaptığı savaşlara değinilmiştir.

ز هندوستان تا به اقصای روم برانگیخت شهری به هر مرز و بوم

(Nizâmî, 1383 Hş., s. 739)

Hindistan'dan Rum diyarının sınırlarına kadar, her bir yöreye bir şehir inşa etti.

Yukarıdaki beyit, bir önceki beyitle aynı kısımda geçmektedir. İskender'in ele geçirdiği yerlere şehirler inşa ettiği söylenmektedir. Bu kısımda ayrıca İskender'in yaptığı faaliyetlerden övgüyle bahsedilmiştir.

به هندوستان پیروی از خر فتاد پدر مردهای را به چین گاو زاد

(Nizâmî, 1383 Hş., s. 808)

Hindistan da bir yaşlı eşeğinden düştü, babası ölenin Çin'de ineği doğurdu.

Yukarıdaki beyit *Şerefnâme*'de, İskender'in İran'da hükümdarlığı başlıklı bölümde geçmektedir. Bu kısımda İskender'in İran hükümdarı Dara'nın (slt. MÖ 336 - MÖ 330) tahtına geçmesi ve İran'ı yönetmesini anlatılır. İskender, İran topraklarını ele geçirdikten sonra bu toprakları, hazineleri, orduyu kendisine bağlamış, hükümdarlığını herkese kabul ettirmiştir (Yılmaz, 2021, s. 141). Bu beyit, kötü gibi görünen olayların sonuçta iyi şeylere gebe olduğunu anlatmak adına getirilmiş ve dünyadaki hadiselerin birbiriyle bağlantılı olduğu vurgulanmak istenmiştir.

ز هندوستان تا بیابان روم ز ویران زمین تا به آباد بوم

(Nizâmî, 1383 Hş., s. 838)

Hindistan'dan Rum ovalarına kadar, harap olmuş ülkelerden bayındır devletlere kadar.

Yukarıdaki beyit, *Şerefnâme*'de, Ermeni padişahının iki askerinin İskender'e itaat etmek için gelmesi başlıklı kısmında geçmektedir. Bu kısımda İskender'in Berde şehrinin kadın hükümdarı Nuşabe² ile arasında geçen konuşmalar aktarılmıştır. İskender bir elçi kılığında Nuşabe'nin huzuruna girer, Nuşabe ilk olarak onun kim olduğunu anlamasa da sonunda onun İskender olduğunu anlar ve ona övgüler dizmeye başlar. Söz konusu beyitte ise, İskender'in ne denli büyük bir coğrafyayı ele geçirdiğini belirtmek adına Hindistan ile Rum diyarı birlikte zikredilmiştir.

ز هندوستان آمده جوزنی به هر جو که زد سوخته خرمنی

(Nizâmî, 1383 Hş., s. 844)

Hindistan'dan bir sihirbaz gelmiş, hangi arpaya dokunsa bir harmanı yakmış.

Yukarıdaki beyitte ilk mısradaki «نَزَوُجُ» kelimesinin ilk anlamı buğday ve arpa tanelerine vuran ve onların kuruyup zayı olmasına sebep olan bir hastalıktır. İkinci olarak tahılları öğütmek için kullanılan kalın sopa anlamına gelir. Bu kelimenin üçüncü anlamı ise, arpa ve buğday tanelerini safranla sarartıp, ona büyüler okuyarak büyü yapmak istedikleri kişinin üzerine o tanelerden serpen Hintli büyücülere verilen addır (Enverî, 1381 Hş., s. 2221). Bu beyit *Şerefnâme*'de İskender'in Nuşabe ile eğlenmesi başlıklı bölümde geçmektedir. İskender'in Nuşabe ile kurduğu eğlence meclisini tasvir etmek adına böyle bir beyit getirilmiştir. Büyücülerin Hindistan'dan çıkması bölgenin mistik özellikler taşıdığının bir göstergesidir.

ز بس سر که بر آستان آمدش تمنای هندوستان آمدش

(Nizâmî, 1383 Hş., s. 868)

Ulu kişiler kapısına geldiler, hükümdarın aklına Hindistan geldi.

همه ملک ایران مرا شد تمام به هندوستان داد خواهم لگام

(Nizâmî, 1383 Hş., s. 868)

Bütün İran mülkü benim oldu, dizginleri Hindistan'a süreceğim.

Yukarıdaki beyitler, *Şerefnâme*'de İskender'in Hindistan'a gitmesi başlıklı bölümünde geçmektedir. İskender, Yunanistan, Anadolu, Mısır, Mezopotamya, Pers, Baktria gibi dünyanın belli kültür bölgelerini batıdan doğuya doğru ilerleyerek, arka arkaya zapt ederek bir devlet halinde birleştirmiştir (Yılmaz, 2021, s. 165). İskender, dünyaya hâkim olma amacı taşıdığından her zaman devletin sınırlarını genişletme arzusuna sahiptir.

2 “Bu hükümdarın adı bazı kaynaklarda Kaydâfe olarak da geçmektedir.” (Yıldırım, 2008, s. 435)

Bu nedenle Hindistan'ı da ele geçirmeyi istemektedir. *Şerefnâme*'nin bu bölümünde İskender'in öncelikle Hindistan'a bir elçi gönderdiği söylenmiştir. Daha sonra ise İskender'in Hindistan'a doğru yola çıkışından bahsedilmiştir. Beyitlerde de bunlara işaret edildiği görülmektedir.

ز غزنین در آمد به هندوستان ره از مرکبش گشته چون بوستان

(Nizâmî, 1383 Hş., s. 868)

Gaznin'den çıkıp Hindistan'a geldi, yollar onun atından bostan gibi olmuştur.

Yukarıdaki beyit de, *Şerefnâme*'de İskender'in Hindistan'a gitmesi başlıklı bölümde geçmektedir. Bu eserde genel olarak İskender karakteri üzerinden ideal bir hükümdarı tasvir etme çabası güdüldüğü için İskender adeta bir kahraman olarak görülmektedir (Türkben Aydın, 2021, s. 47). Söz konusu beyit İskender'in övüldüğü beyitlerden biridir.

به هندوستان در زخم آتشی نمانم در آن بوم گردنکشی

(Nizâmî, 1383 Hş., s. 871)

Hindistan'a bir ateş salarım, orada bir isyankâr bile bırakmam.

Bu beyit *Şerefnâme*'de İskender'in Hindistan hükümdarı Keyd'e mektup yazması başlıklı bölümde geçmektedir. Bu kısımda İskender'in Hindistan hükümdarını tehdit ettiği anlaşılmaktadır. Hikâyeye göre Hindistan hükümdarı bu tehditlerden korkar ve İskender'e hediyeler gönderir.

چو نوبت بدان گنج پنهان رسید ز هندوستان چینی آمد پدید

(Nizâmî, 1383 Hş., s. 872)

Sıra gizli hazineye gelince, Hindistan'dan gelen bir Çinli [güzel] ortaya çıktı.

Bu beyit de *Şerefnâme*'de İskender'in Hindistan hükümdarı Keyd'e mektup yazması başlıklı bölümde geçmektedir. Hikâyeye göre Hindistan hükümdarı İskender'e Çinli bir cariye hediye eder. Bu kısımda Nizâmî, bu cariyeyi betimleyen beyitler getirmiştir.

چو آهو به چین مشک پرورده بود می لعل هندوستان خورده بود

(Nizâmî, 1383 Hş., s. 872)

Ceylan Çin'de misk kesesi büyütülmüştü, Hindistan'ın saf şarabını içmiş

مهی ترک رخساره هندو سرشت ز هندوستان داده شه را بهشت

(Nizâmî, 1383 Hş., s. 873)

Türk yüzlü, Hint mizaçlı bir güzel, padişaha cennet olarak verilmişti.

Yukarıdaki beyitlerde de Çinli güzelin tasvir edildiği beyitlerdendir. Bu güzel kadın ceylana benzetilmiş, kokusunu Çin'den aldığına, yüzünün güzelliğinin ise Hindistan'dan geldiğine işaret edildiği anlaşılmaktadır. Bu güzel cariyenin, İskender'e adeta bir cennet olarak, Hint ellerinden hediye edildiği anlatılmaktadır.

به نزلِ سپهدار هندوستان بساطی برآراست چون بوستان

(Nizâmî, 1383 Hş., s. 873)

Hindistan hükümdarı adına, bir bahçe gibi ziyafet sofrası kurdu.

Yukarıdaki beyit de, *Şerefnâme*'de İskender'in Hindistan hükümdarı Keyd'e mektup yazması başlıklı bölümde geçmektedir. İskender, gönderilen hediyelerden memnuniyetini belirtmek için Hindistan hükümdarı adına eksiksiz bir ziyafet sofrası hazırlattığı anlatılmaktadır.

که کار آنچنان شد به هندوستان که باشد مراد دلِ دوستان

(Nizâmî, 1383 Hş., s. 873)

Hindistan'da öyle işler oldu ki, hepsi dostların gönül muradıdır.

Bu beyit, bir önceki beyitle aynı yerde geçmektedir. Hikâyeye göre İskender hazırlattığı sofradan memnun olarak kalkar ve günümüzde İran topraklarında bulunan İstahr şehrine ulaklar gönderir ve Hindistan'a işlerin istediği gibi gittiğini haber verir.

ره و رسم شاهی چنان تازه کرد که هندوستان را پرآوازه کرد

(Nizâmî, 1383 Hş., s. 874)

Padişahlık âdetini tazeledi, Hindistan'ı yeniden meşhur etti.

Bu beyit de, İskender'in Hindistan'daki faaliyetlerinin anlatıldığı kısımdandır. Hikâyeye göre İskender artık Hindistan'ı da ele geçirmiş, bu zaferinin de tüm dünyaya anlatılması için her yere ulaklar gönderilmesini emretmiştir.

سه چیز است کان در سه آرامگاه بود هر سه کم عمر و گردد تباہ

به هندوستان اسب و در پارس پیل به چین گریه زینسان نماید دلیل

(Nizâmî, 1383 Hş., s. 875)

Üç şey vardır üç yerde, az ömürlü olur hatta yok olur; Hindistan'da at, İran'da fil, Çin'de kedi, deliller böyle söyler.

Bu beyitler *Şerefnâme*'de İskender'in Hindistan hükümdarını öldürmesi başlıklı bölümde geçmektedir. Hindistan coğrafyası ile ilgili en ilginç beyitlerdendir. Zira atın Hindistan coğrafyasına uygun olmadığı, filin İran coğrafyasına uygun olmadığı ve kedinin ise Çin ülkesinde yaşayamayacağı belirtilmiştir. Bunun sebebinin ülkelerin iklim koşullarından olabileceği düşünülmektedir.

ز هندوستان شد به تبت زمین ز تبت در آمد به اقصای چین

(Nizâmî, 1383 Hş., s. 875)

Hindistan'dan Tibet'e geçti, Tibet'ten çıktı, Çin'in uzak noktalarına doğru gitti.

Yukarıdaki beyit *Şerefnâme*'de İskender'in Hindistan hükümdarını öldürmesi başlıklı bölümde geçmektedir. İskender'in yaptığı seferlere dikkat çekilmiştir. Bu yolculukların günümüzdeki imkânlar dâhilinde dahi çok uzun yolculuklar olduğu düşünülürse, o zamanın şartlarında bu yolculukları yapan ve söz konusu ülkeleri tasarrufu altına alan birinin günümüzde dahi adından söz edilmesi tabiidir.

سکندر چو دید آن سواد بهی ز سودای هندوستان شد تهی

(Nizâmî, 1383 Hş., s. 875)

İskender bu güzel ülkeyi gördüğü zaman, Hindistan sevdası onu terk etti.

Bu beyit de beyit *Şerefnâme*'de İskender'in Hindistan hükümdarını öldürmesi başlıklı bölümde geçmektedir. Hikâyeye göre, İskender ordu-suyla birlikte Çin'in güzelliğini görünce Hindistan'ı unuttur ve Tibet'in eşsiz doğasında bir hafta kadar istirahat eder ve avlanır.

به هندوستان کاشتم مشک بید بکارم به چین یاسمین سپید

(Nizâmî, 1383 Hş., s. 879)

Hindistan'a kara söğüt ağacı diktim, Çin'e de beyaz yasemin çiçeği dikerim.

Yukarıdaki beyit, *Şerefnâme*'de İskender'in Çin hakanına mektup yazması kısmında geçmektedir. İskender mektubunda Çin hükümdarına tehdit içerikli mesajlar gönderir. Bu beyitte de onun Çin'i ele geçirmek istediğini bildirdiği anlaşılmaktadır.

بگردان پی شیر از این بوستان مده پیل را یاد هندوستان

(Nizâmî, 1383 Hş., s. 879)

Bu bahçeden aslanı çevir, filin aklına Hindistan'ı getirme.

Bu beyit de *Şerefnâme*'de İskender'in Çin hakanına mektup yazması başlıklı bölümde geçmektedir. Burada da 'geçmişî özlemle anmak (Güzel-yüz & Hasanzade Niri, 2019, s. 274)' anlamına gelen «فیل کسی یاد هندوستان کردن» deyimi kullanılmıştır.

چو بر پشت پیلان نهم تخت عاج ز هندوستان آوردم خراج

(Nizâmî, 1383 Hş., s. 884)

Fillerin üzerine kurarsam fildişi tahtımı, bana Hindistan'dan dahi haraç getirirler.

Bu beyit, *Şerefname*'de Çin hükümdarının İskender'e cevabı başlıklı kısımda geçmektedir. Çin hükümdarı da İskender'in tehditlerine karşı o da aynı sertlikte cevap verir. Bu nedenle savaş kaçınılmaz bir hâl alır ve İskender Çin'i de topraklarına katmak için onlarla savaşır.

یکی گفت نیرنگ و افسونگری ز هندوستان خیزد ار بنگری

(Nizâmî, 1383 Hş., s. 892)

Biri dedi: Eğer dikkatli bakarsan, hile ve büyüculük Hindistan'dan çıkar.

یکی گفت هندوستان بهتر است که همیشه همه عود گل عنبر است

(Nizâmî, 1383 Hş., s. 940)

Biri dedi: Hindistan daha iyidir, ud ağaçları ve güllerle doludur.

Şerefname'nin Rum ve Hindistan ressamlarının tartışması başlıklı bölümünde geçen bu beyitlerin ilkinde büyü ve sihrin Hindistan topraklarından çıktığına işaret edilmiştir. İkincisinde ise Hindistan'ın iklimine işaret edilmiş ve orada yetişen çiçeklere değinilmiştir. Bu kısımdaki diyaloglarda sözü alan herkes kendi ülkesinin ressamlarının daha güçlü olduğu söylemekte ve ülkesini övmektedir.

دلم باز طوطی نهاد آمدست که هندوستانش به یاد آمدست

(Nizâmî, 1383 Hş., s. 1048)

Gönlüme yine Hindistan'ı hatırlayan papağan mizacı düştü.

Yukarıdaki beyit, *İkbâlnâme*'de İskender'in Kandehar puthanesine gidişi başlıklı bölümünün başında geçmektedir. Bu kısımda baharın güzelliği tasvir edilmiş, yine 'geçmişî özlemle anmak (Güzelyüz & Hasanzade Niri, 2019, s. 274)' anlamındaki «ندرک ناتسودنه دای یسک لیف» deyimini kullanılmıştır. Bu deyim buradaki bahara duyulan özlemi dile getirmek için kullanıldığı anlaşılmaktadır.

دگر باره بر مرز هندوستان گذر کرد چون باد بر بوستان

(Nizâmî, 1383 Hş., s. 1049)

Tekrardan Hindistan ülkesine, tarlalarda esen rüzgâr gibi gitti.

Bu beyit de, *İkbâlnâme*'de İskender'in Kandehar puthanesine gidişi başlıklı kısımda geçmektedir. İskender'in tekrar Hindistan'a gittiğini bildirmektedir.

SONUÇ

Hindistan tarih boyunca kendine has coğrafyası, iklimi ve birçok kültür ve medeniyete ev sahipliği yapmasıyla her zaman ilgi odağı olmuş bir bölgedir. Bu ilginin edebiyatta da kendine yer bulması yansıması kaçınılmaz olmuştur. Birçok şair ve müellif, eserlerinde Hindistan coğrafyasına dikkat çekmiş, onun eşsiz tabiatına, baharatlarına, savaşlarına, farklı coğrafi şartlarına değinmiş, bu coğrafyanın kültürel zenginliğine kayıtsız kalmamışlardır.

İran ve Türk edebiyatlarında beş mesnevînin bir araya toplanmasından meydana gelen ‘hamse’ türünün kurucusu Nizâmî-i Gencevî de, *Mahzenü'l-Esrâr*, *Hüsrev u Şîrin*, *Leylâ vu Mecnun*, *Heft Peyker* ve *İskendernâme* adlı mesnevîlerden oluşan *Hamse*'sinde birçok kez Hindistan coğrafyasını muhtelif nedenlerle zikretmiştir. Nizâmî, Hindistan'ın bazen uzak coğrafyasını, bazen iklim şartlarını bazen de Farsçada ıstılah olarak kullanılan «فیل کسی یاد هندوستان کردن» ibaresini şiirlerinde kullanarak Hindistan adını anmıştır. Bazı beyitlerde ise, Hindistan'ın doğal güzelliklerinden, Hindistan'a özgü ağaçlardan ve çiçeklerden bahsetmiştir. *Hamse*'de en çok Hindistan adının *Şerefnâme* ve *İkbâlnâme* adlı iki mesnevînin birleşmesinden oluşan *İskendernâme* mesnevîsinde anıldığı anlaşılmaktadır. Bu mesnevîler, MÖ 336 – 323 yılları arasında Makedonya kralı İskender'in hayatını, yaptığı savaşları, ele geçirdiği ülkeleri ve seferlerini konu edinmektedir. İskender, İran coğrafyasını ele geçirmesinin ardından ordusuyla birlikte Hindistan üzerine yürümüş ve bu coğrafyayı da hâkimiyeti altına almıştır. Dolayısıyla, *Hamse*'de Hindistan coğrafyasından en çok bahsedilen mesnevî, *İskendernâme* olmuştur. Diğer dört mesnevîde Hindistan adının yalnızca birkaç yerde zikredildiği anlaşılmaktadır.

Çalışmamızda Selçuklu dönemi şairlerinden Nizâmî-i Gencevî'nin *Hamse*'sinde Hindistan adının geçtiği beyitler derlenerek Türkçeye tercüme edilmiş ve şairin gözünden bu coğrafya hakkındaki düşünceleri ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Çalışmada bütünlük sağlanması açısından *Hamse*'deki beş mesnevî çalışma kapsamına dâhil edilmiştir. *Hamse*'de Hindistan adının geçtiği beyitlerin her birinin altında bu coğrafyanın hangi bağlamda kullanıldığına dair açıklamalar yapılmıştır. Nizâmî'nin Hindistan coğrafyasına *Hamse*'sinin ilk dört mesnevîsi, *Mahzenü'l-Esrâr*, *Hüsrev u Şîrin*, *Leylâ vu Mecnun* ve *Heft Peyker*'de sembolik olarak Hindistan adının geçtiği, *İskendernâme* adlı mesnevîde ise Hindistan coğrafyasına doğrudan işaret edildiği görülmüştür. Sonuç olarak, Nizâmî'nin Hindistan'da kendi döneminde yaşanan hadiselerle değinmediği, daha çok bölgenin Nizâmî'nin de yaşadığı dönemden önceki tarihi hakkında bilgiler verdiğini söylemek mümkündür. Nizâmî'nin *Hamse*'sinde genel olarak Hindistan'ın uzaklığına işaret ettiği, zaman zaman bölgeye has çiçeklere, ağaçlara ve bölgenin bazı coğrafi özelliklerine işaret etmek suretiyle şiirlerinde kullandığı ortaya çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abdullah, F. (1950). Nizâmî—Şeyhî Husrev-ü Şîrîn Mukayesesî. *Tarih Dergisi*, 1(2), 263-282.
- Bolay, S. H. (1988). Âdem. *İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 1, ss. 358-363). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Enverî, H. (1381 Hş.). نزوح. *İçinde Ferheng-i Bozorg-i Sohen: C. III*. Tahran: İntişârât-i Sohen.
- Genceli Nizami. (2022). *İskendernâme (Şerefnâme-İkbâlnâme)* (N. Yıldırım, Çev.). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Gündüz, Ş. (2003). Mecûsilik. *İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 28, ss. 279-284). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Güzelyüz, A., & Hasanzade Niri, M. H. (2019). *Farsça-Türkçe Deyimler Sözlüğü (Deyimler, Kinayeler, Kalıp İfadeler)*. İstanbul: Demavend Yayınları.
- Iqtidar, H. S. (1996). Gurlular. *İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 14, ss. 207-211). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- İbn Bibi. (2014). *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye* (M. Öztürk, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kanar, M. (2007). Nizâmî-i Gencevî. *İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 33, ss. 183-185). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Koç, B. (2021). *Delhi Türk Sultanlığında Tuğluklular Dönemi Siyasi Tarihi (1320—1414)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Naskali, E. (2007). Parsiler. *İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 34, s. 174). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Nizâmî. (1383 Hş.). *Hamse-i Nizâmî* (V. Destgirdî, S. Basîr Mojdehî, & B. Horremşâhî, Ed.). Tahran: İntişârât-i Düstân.
- Nizami. (1943). *Leylâ İle Mecnun* (A. N. Tarlan, Çev.). İstanbul: Maarif Matbaası.
- Nizâmî. (2014). *Mahzen-i Esrâr* (M. N. Gençosman, Çev.). İstanbul.
- Nûmânî, Ş. (t.y.). *Nizâmî-i Gencevî*. Delhi: Matbaa-i Muhtebâbî.
- Safâ, Z. (1369 Hş.). *Târih-i Edebiyyât Der İran* (C. 2). Tahran: İntişârât-i Firdevs.
- Şerîfî, M. (1388 Hş.). *Ferheng-i Edebiyât-i Farsî*. Tahran: Ferheng-i Neşr-i Nov/İntişârât-i Muîn.
- Toker, H. (1995). *Hindistan'da Farsça ve Urduca Şiir ve II. Bahadır Şah Devri Şairleri*. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Türkben Aydın, F. (2021). Nizâmî-i Gencevî'nin “İskender” Hikâyesinde Zikrettiği Dinî Şahsiyetler. *Dil ve Edebiyat Dergisi*, (156), 47.
- Ünver, İ. (2000). İskender (Edebiyat). *İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi: C. XXII* (ss. 557-559). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

- Yazıcı, T. (2003). Leylâ ve Mecnûn (Fars Edebiyatı). İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi: C. XXVII* (s. 160). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yıldırım, N. (2008). *Fars Mitolojisi Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Yılmaz, C. A. (2021). *Büyük İskender'in Hayatı ve Seferleri*. Ankara: Gece Kitaplığı.
- Yitik, A. İ. (2019). *Doğu Dinleri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

BÖLÜM 3

GENÇLİK STİL HARİTASI: ŞANLIURFA'DA MODA STRATEJİLERİNİN İZLERİ

Gıyasettin YILDIZ¹

¹ Dr., Harran Üniversitesi, gyildiz2121@gmail.com, 0000-0001-5191-509X

Giriş

Gençlerin kimlikle olan ilişkisi, tarih boyunca birçok farklı şekilde ele alınsa da bu konuda yapılan araştırmaların büyük bir çoğunluğu, gençlerin moda trendlerine olan ilgilerini ve modanın kimlik oluşumları üzerindeki etkisini ele almaktadır. Bu araştırmalar genellikle moda endüstrisinin gençlerin vücut imajı, cinsiyet rolleri, ırk ve sosyal sınıf gibi alanlardaki algılarını etkilediğini ortaya koymaktadır (McRobbie, 1994; Slater, 1997; Massoni, 2010). Bu nedenle de moda, tüketicileri (özellikle kadınları) güçsüzleştirici, yüzeysel ve materyalist kaygılara sürükleyen baskıcı bir ideolojik güç olduğu için sıklıkla eleştirilmiştir. Bununla birlikte bazı diğer araştırmalar da ise alt gruplarda yaşayan gençlerin baskın olandan farklılığını göstermek için özellikle giyim, konuşma biçimi, yaşam tarzı gibi somut temsiller yaratarak kendi kimliklerini inşa ettiğini ileri süren araştırmalardan oluşmaktadır. Bu araştırmalarda gençlerin kendi altkültürlerini oluşturarak baskın gelen yapılar/fenomenlere karşı direniş gösterdikleri ortaya konulmaktadır (Burcu, 1997; Clarke, Hall, Jefferson ve Roberts 1993; Jenks, 2005).

Moda ve gençlik ilişkisine yönelik bu iki temel perspektifte ortaya konulan araştırmalar bu alana oldukça kıymetli katkılar sunmuş olmakla birlikte bu ilişkiyi açıklamakta yetersiz kalmaktadırlar. Çünkü moda tarafından sunulan imajların ve bu imajlarla bağlantılı olarak inşa edilen kimliklerin her zaman için gençlerin kendilerini ifade etmek istedikleri kimliklere karşılık gelmeyebileceği gibi altkültür gruplarının da modaya uymaktansa modavari bir tavır sergileyerek yeni kimlik yaratma çabası gençler için cazip gelse de içerdiği anlam itibarıyla egemen olana karşı gelmek ve farklılığı yansıtmak her zaman görüldüğü kadar kolay olmayabilmektedir. Bu nedenle tanımlanan altkültür kavramı çerçevesinde bir “grup” olarak tanımlanamayan ancak modanın belirgin bir biçimde sivriltiği hegemonik sınırlar içerisinde “*pasif/durağan bir izleyici*” (ki burada kastedilen anlam yaratma ve üretme aşamasında özne olarak tamamen yok varsayıldığı) olarak yer aldığı varsayılan gençlerin bu alanda “*pasif/durağan bir izleyici*” olup olmadığı sorunsalı ortaya çıkmaktadır.

Bu bağlamda makale; moda ve gençlik ilişkisine yönelik ortaya çıkan bu sorunsala kuramsal bir yaklaşım geliştiren Michel de Certeau’nun “stratejiler ve taktikler” kuramını temel dayanak noktası olarak kullanılıp çözmeyi amaçlamaktadır. Bu amaç çerçevesinde moda ve gençlik arasındaki ilişkinin nasıl yapılandığını anlamak için bu sorunsalla birlikte; modanın, kültür ve gündelik hayat üzerinde nasıl hegemonik bir güç haline geldiği, gençlerin modaya karşı yaklaşımlarının nasıl olduğu, kendi kimliklerini anlamlandırma hangi faktörleri/birleşenleri ön planda tuttukları ve bu birleşenleri ne kadar bilinçli bir şekilde kullandıkları gibi sorulara cevap aranacaktır. Böylelikle bu makalede bir yandan moda ve gençlik arasında iki

temel perspektife sıkışmış ilişkiye üçüncü bir perspektifin mümkün olup olamayacağı genç katılımcıların ifadelerinden hareketle bir çözüme ulaşmayı hedeflediği gibi öte taraftan Certeau “strateji ve taktik” kuramını da saha verileriyle test ederek sınamış olacaktır. Bu nedenle öncelikle moda- nın kimlikle ilişkisinin sistemsal olarak nasıl yapılandığı ile ilgili kuramsal çerçeve yer verildikten sonra Certeau’nun “strateji ve taktik” kuramının detaylarına yer verilecektir. Kuramsal çerçeveden sonra çalışma için seçilen araştırma metoduna bağlı olarak toplanan veriler yorumlayıcı paradig- ma ışığında çözümlenecektir.

1. Moda: Kimlik Üretim Sisteminin Bir Anatomisi

Moda kelimesi, Latince “modernus” ve “modus” kelimelerinden türe- tilmiştir ve günümüze yönelik bir vurgu taşır (Gordon, 2005). Bu vurgu, hareket ve değişimle özdeşleşir ve modanın özünde bulunan sürekli deği- şim döngüsüne işaret eder (Waquet & Laporte, 2011: 7). Bu nedenle bir zamanlar taklit edilen, hayranlık duyulan ve yaygınlaştırılan şey zamanla modası geçmiş olarak tanımlanır. Ancak bu durum dahi modanın kendi sisteminin bir sonucudur. Çünkü moda olan şey yine ancak başka bir moda tarafından ortadan kaldırılır. Modadaki değişimin göstergeleri kavramsal düzeyde bile kolaylıkla görülebilir. Kavram daha önce anlam itibariyle tarz ve üsluba gönderme yapsa da günümüzde şekil, tarz, üslup, davranış, hareket, yaşam tarzı gibi birçok genel anlamla birlikte kullanıldığı görül- mektedir (Nistor, 2020).

Modanın kavramsal kökeninde gerçekleşen bu genişleme, artık bu olgunun sadece giyimle sınırlı olmadığına da bir vurgusudur. Örneğin, Benstock (2006) moda kavramının “kültürel ifade, kimlik yaratma ve sos- yal statüyü ifade etme aracı” olarak kullanıldığına dikkat çekmekte iken, Entwistle (2015) moda kavramının “kültür, toplumsal düzen ve kişisel kimlik arasındaki dinamik ilişkileri” yansıttığını belirterek daha geniş bir anlam dünyasına karşılık geldiği ileri sürmektedir. Elena Abate (2021) ise modanın yaşamın estetik bir biçimi olduğunu, kendi gramerini kullandığını ve sosyal bir özdeşleşme ve çeşitlenme diyalektiğine katkıda bulunduğunu savunmaktadır. Yun Gong (2016), moda tasarımının yaşamı zenginleştirdi- ğini ve halkın ilgi ve beğenilerini yansıttığını öne sürmektedir. Rabanillo (1995), modanın farklı yaşam biçimlerini ve alt kültürleri temsil etmedeki rolünü vurgulamaktadır. Shand (2014) modayı deneyimsel sınırları geniş- leten ve yaşamın olanaklarını hayata geçiren yaratıcı bir faaliyet olarak incelemektedir. Bu makaleler bir araya getirildiğinde, modanın gerçekten de estetik, sosyal dinamikler ve kültürel değerleri kapsayan tüm yaşamın bir ifadesi olduğu ortaya çıkmaktadır. Nitekim bu çok yönlü fenomen ilgili çalışmalara bakıldığında; kimi çalışmalar modanın güç ve statü sembolü olarak kullanıldığını ve tüketiciler onun aracılığıyla toplumsal kimliklerini oluşturduğuna yönelik daha politik ve siyasi bir çerçevesine vurgulamak-

ta (Ewen, 1988), kimi çalışmalarda toplumsal yaşamda sınıf farklılıkları ve ayrışmaları pekiştiren ve bireysel kimlik oluşumuna etki eden rolü ele alınmakta (Bourdieu, 1984), kimi çalışmalarda ise toplumsal yaşamda birçok alanda etkili olduğunu, bunların arasında sınıf, cinsiyet, yaş ve kültür gibi faktörlerin yanı sıra, bireysel kimlik, statü ve itibarın belirlenmesi gibi daha geniş bir alanda önemli bir etkisi olduğu ortaya konulmaktadır (Featherstone, 1991). Bununla birlikte bazı diğer çalışmalar tüketim dünyasında yer alan modanın yalnızca bireysel değil, aynı zamanda toplumsal kimlikleri de şekillendirdiğini ve sınıf, cinsiyet kimliklerinin yansırı etnisite gibi faktörlerinde moda dünyasından etkilendiği saptanmaktadır (Crane, 2000). Dolayısıyla moda tıpkı kavramsal anlamı gibi oldukça geniş ve bir o kadar da karmaşık alana karşılık gelebilmektedir (Blumer, 2020). Modanın bu karmaşık yapısı onun sistemsel yapısıyla yakından ilişkilidir. Çünkü moda, bireylerin gündelik alanda kendilerini ifade etmek isteklerine karşılık, sembolik ürünler üreterek bu imkânı sağlayan bir sistemdir (Bauman, 1996; Crane, 2003). Söz konusu bu sistemde üretilen sembolik ürünler, nesnel somut ürünlerin sembolik anlamlar yüklenmesiyle oluşur (Kawamura, 2005, s. 2). Nesnel ürünlerin sembolik ürüne dönüşümü ise oldukça karmaşık bir sürecin sonucunda gerçekleşebilmektedir. Çünkü bu dönüşüm profesyoneller, kitle iletişim araçları ve markaların işbirliğinde bilinçli olarak planmış bir sürecin sonucunda gerçekleşebileceği gibi (Breward, 2003) alt kültür grupları gibi grupların veya bireysel girişimlerin dikkat çeken tarzlarının moda endüstrisi tarafından yeniden işlenerek sembolik ürüne haline getirmesiyle de oluşturulabilmektedir. Bu karmaşık sistemi Waquet ve Laporte'in (2011) "moda" adlı kitapta beş temel aşamaya bölerek daha anlaşılır bir hale getirmişlerdir.

Waquet ve Laporte'a (2011, s. 415) göre moda ürünün ilk gelişim aşaması yenilikçi fikir evresidir. Bu evrede modanın ürettiği nesne tesadüfi birleşimin bir ürünü olabileceği gibi özel olarak seçilmiş ve şimdiki bağlamından koparılarak yeni bağlama oturtulmuş bir nesnenin yeniden üretimi de olabilmektedir. İkinci evre ise küçük bir grubun benimsenmesi aşamasıdır. Toplumsal zeminde yüksek gösteriş gücüne sahip bir grup, ahlaki ya da politik otoriteye sahip bir bireyin yeni fikri benimsemesiyle gerçekleşir. Üçüncü evre, moda nesnesinin özdeş çevrelere aktarım aşamasıdır. Hem farklılığın hem de taklidin bir arada bulunmasının ikili etkisiyle, yenilik, özdeş gruplardan buyruk verene doğru, sosyolojik olarak yakın gruplara doğru gerçekleşir. Yeniliğin ve değişimin olmadığı bu evrede yenilikçi fikir ilk yaratımıyla kopyalanarak dağılır. Dördüncü evre ise dağılma ve dönüşüm aşamasıdır. Bu aşamada ilk çevrenin kullanımından farklı olarak fikrin ikincil taklit yoluyla benimsenmesi kaçınılmaz olarak yeniliği dejenere ederek bir ya da birden çok dönüşüm başlatır. Taklit yenilikçi fikrin nesnesinden yola çıkarak herkesin kendi zevkine uygun biçimde,

alım gücünün imkânlarına bağlı olarak elindeki malzemeye moda fikrini uyarlamasıyla gerçekleşir. Fransa’da kreatörler tarafından oluşturulan giysi ve aksesuarlardan esinlenerek ucuz taklitler yoluyla kendi gündelik hayatına taşıyan bireylerin hareketini yakından izleyen H&M ya da ZARA gibi markaların tasarımları yenilikçi fikrin dönüşümünü en iyi yansıtan örneklerdir. Beşinci ve son evrede ise geniş yığınlar ve kitleler; giyim kuşamdan, saç kesimine, yaşam tarzından, dekorasyona bu fikrin dejenere olmuş biçimlerini benimser.

Modanın dar alandaki yenilikçi fikrinin geniş yığınların gündelik yaşam tarzına dönüşme başarısı, değişim ve farklılığın çekiciliği, benzerlik ve uyumun çekiliğiyle birleştirebilecek bir toplumsal form özelliğini barındırmasından gelmektedir (Simmel, 2008, s. 106). Bu toplumsal form üretimlerini nesneleşen bir ürün olmaktan çıkarıp kültürel referanslarla bağlantılı bir fenomen olan ‘sembolik bir ürün’ haline getirmektedir (Ertürk, 2011, s. 7). Bu aynı zamanda sembolik ürünlerin bir iletişim aracına dönüşmesi anlamına gelir (Featherstone, 1987, s24). Çünkü moda, kitle üretim araçlarıyla popüler hale getirdiği temsil biçimlerini belirli anlam ve ideolojiler yükleyerek çeşitli imajlar biçiminde sunar. Bu sunum farklı şekilde yaratılan stereotipler aracılığıyla gerçekleştirilir. Bu stereotipler, bazen rastlantısal olsa da genellikle planlı bir şekilde seçerek çağdaş toplumun iletişim politikaları tarafından parsellenmiş yapısının iyi analiz edilerek aşırı medyatikleştirilmiş fenomenler ve pazarlama stratejileriyle sembolleştirilmiş insan tiplerini olduğu bilinmektedir (Waqet & Laporte, 2011, s. 17).

Moda tarafından yaratılan bu insan tipleri, ürünlerin kendisinden daha önemlidir. Çünkü bu streotipler sayesinde giysiye beraber saç biçimleri, aksesuarlar, mücevher, yeme içme alışkanlıkları, eğlence biçimleri ve tatil seçimleri gibi yaşam tarzına dönüştürülecek birçok özellik aynı görünüme dahil edilir (Corner, 2016, s. 90). Böylelikle stereotiplerle aktarılan imajlar, tüketiciler için sosyal sınıf ve statünün göstergesi, kendini tanımlama ve tanıma, rolünü oluşturma aracı, kimliğin yansıtılması ve toplumsal varlığı inşa edip bunun devamlılığını sağlama gibi birçok işlevi kapsayacak bir niteliğe bürünür (Odabaşı, 1999, s. 52).¹ Bu nitelik, modanın belirli kalıpların dışına çıkarttığı gibi toplumsal uzamda yer alan iletişim, bireysel dışavurum, sosyo-ekonomik statü, gösteriş, mütevazılık, korunma, siyasi sembol olma, dinsel yansımalar ve toplumsal ritüeller gibi birçok alanda da varlık göstermesine imkân açar (Barnand, 2001, s.47-68). Bu nedenle moda tarafından sunulan imajlar, “hem toplumsal kimliğinizi onaylayan, bütünün içeriğinde olduğunuzu ve onun bir

1 Elbette şunu belirtmek gerekir. Moda, ürettiği streotipleri yalnızca tek sınıf ve tabaka için üretmez. Çünkü moda olgusu bir kimlik ürettiği kadar sosyal, kültürel ve ekonomik bir fenomendir. Bu nedenle kitlelerin her sınıf ve tabakasının kendisiyle özdeşleştirebileceği stereotipleri de yaratır.

parçasını oluşturduğunuz belgelenen bir gösterge, hem de aynı zamanda, birey olarak kendinizi başkalarından ayırt etmenizi” (Chaney, 1999, s. 60) sağlayan bir göstergeye dönüşür. Bu nedenle moda kavramsal olarak her ne kadar giyimle özdeşleştirilse de içinde öznelliklerin kurulduğu, giyim ve beden arasındaki dünyevi ilişkileri barındıran çok yönlü bir fenomene karşılık gelir (Bennet, 2013; Waquet & Laporte, 2011). Ancak moda ve yaşamın olanakları genişledikçe her ne kadar bireylerin kendi kimliklerini imal edebileceği, seçebileceği ve yeniden imal edebileceği imkânını sağladığı düşünülse de bu aynı zamanda istikrarsız ve muteber olmayan bir kimliğe sahip olmayı da beraberinde getirmektedir (Kellner, 1995). Çünkü moda sürekli olarak bir değişim halindedir (Hann & Ogle, 1989; Oskay, 1993).²Ve bu değişim modanın kendi döngüsünü ayakta tutması için bilinçli olarak yaratılmıştır. Dolayısıyla postmodern yaşamda modanın sınırlarının dışına çıkmak neredeyse olanaksız hale gelmiştir.

Modanın döngüsünün ayakta kalması için gereken bu durum, postmodern dönemle birlikte daha esnek ve her an değişime açık bir kimlik inşasına geçiş yaparak bir üst aşamaya geçmiştir (Kellner, 1995).³ Bu nedenle moda artık yalnızca bireyin farklı olma isteğine karşılık veren (Simmel, 2015) bir konumdan bu ihtiyacın sürekli olarak devam etmesi için var olan kimlik biçimleri parçalanarak, bölünerek ve merkezleştirilerek istikrarsızlaştırmasını neden olan bir konuma geçmiştir (Kellner, 1995). Modanın yapısal düzeninde gerçekleşen bu değişim bireylerin de sürekli olarak yeni bir kimlik edinme girdabı içerisine dahil olmalarına neden olur (Kellner, 2001). Bauman (2005), bireylerin gündelik alanda bireyin yaşadığı bu durumu, kaygı ile bağlantılı olarak açıklar. Ona göre hızla değişen ve yenilenen gündelik alanda hangi kimliği seçeceği bireyde bir kaygıya neden olur. Çünkü çağdaş yaşamda toplumsal normların ve değerlerin belirsizliği ile birlikte bireylerin kendi yaşamlarını sürdürebilme güvencesinin azalmaya başlamıştır (Giddens, 2005). Bireyler, bu belirsizlik karşısında kendi kimliklerini ve statülerini belirleyebilmek için, modanın üretimi olan görsel sembollerin gücüne başvurmaktadırlar (Firat & Venkatesh, 1995). Bu aynı zamanda, moda endüstrisi tüketicilerin beğenilerini ve isteklerini yönlendirmesini ve tüketici toplumunu beslemesini sağlar (Veblen, 2005).

2 Değişim, modanın değişmez özünün bir sonucu olduğu kadar toplumun sosyal, kültürel, ekonomik ve teknoloji gibi birçok faktörleriyle de bağlantılı olması nedeniyle gerçekleşen zorunlu durumların bir sonucudur (Pektaş, 2006). Çünkü moda toplumsal yapının fenomenlerinden hem etkilenir hem etkiler. Bu nedenle toplumsal yapıda meydana gelen değişimler doğrudan bir şekilde modayı etkilemekte ve moda alanı sürekli olarak bir değişim döngüsü içerisinde kalmaktadır. Öyle ki kitle iletişim araçlarının yaygınlaşmasıyla beraber, değişen iletişim ve etkileşim biçimleri moda dünyasını da etkilemiş daha önce kısıtlı bir çerçeve de kalan moda trendleri küresel ölçekte toplumları etkileyebilecek bir güce erişmesini sağlamıştır.

3 Kellner (1995), Modern dönemde kimliklerin devingen, çok katlı ve değişime açık olmalarına olanak açsa da toplumsal olarak öteki ile bağlantılı olduğundan nispeten özünden değişmez ve sabit nitelikte olduğu ancak post modernle birlikte bu anlayışında değişerek daha esnek bir kimlik inşasının gerçekleştiğini söyler.

Böylece tüketicilerin sembolik anlamlar yükledikleri ürünlere talep oluşturulduğu gibi hegemonik bir güç alanı da inşa edilir (Bauman, 2005). Bu nedenle gündelik yaşamdaki kültürün ve buna bağlı olarak da inşa edilen yaşam tarzların ve kimliklerin yeniden üretiminde moda neredeyse yegâne belirleyicisi konumuna geçmiştir.

Guy Debord (2014), modanın toplumda bu şekilde bir güce sahip olmasını modern toplumsal düzenle bağlantılı olarak açıklar. Debord (2014, s. 37-45)’a göre günümüz dünyasında temsiller ‘gerçek’ olandan daha önemli hale gelmiştir. Basit imajlara dönüşen reel dünyanın eski araçları amaca dönüşmüştür. Bu dönüşümün nedeni ise malın değişim değerinin kullanım değerinden önemli hale gelmesinden kaynaklanmaktadır. İmajlar vasıtasıyla meta bilinçsiz bir seyirlik etkinliği olmakta ve bireylerin sahip olma arzusu-na dönüşmektedir. Bu süreçte modanın yarattığı imajlar, bireylerin benlik algılarını ve kimliklerini etkileyerek, onların hayatlarının merkezine yerleşmektedir (Firat & Dholakia, 2006). Dolayısıyla moda bir yandan günümüzde güncel bir şekilde var olan kitle kültüründe yer alan gelenek, örf ve adetler, alışkanlık biçimlerini kendi özgülleştirici dünyasının tekeline alırken (Bourdriillard, 1998, s. 26) öte taraftan inşa edilen kimliklerin de belirleyicisi konuma erişir. (Boudriillard, 2002, s. 147). Ancak moda toplumsal yapı içerisinde her ne kadar hegemonik bir güç inşa etse de Henri Lefebvre, Michel de Certeau, Mike Feathersotne, Diana Crane gibi çalışmacılar bireylerin bu alanda kendi kimliklerini inşa ederken, bulundukları tüketici pozisyonun her zaman için modanın tekelinde olmadığı söyler. Bu nedenle bir sonraki başlıkta bunun nasıl mümkün olabileceği ile ilgili Michel de Certeau’nun “stratejiler ve taktikler” kuramı ele alınacaktır.

2. Michel de Certeau’nun Stratejiler ve Taktikler Kuramı

Fransız bir çalışmacı olan Michel de Certeau, gündelik hayat alanında çalışmalar gerçekleştirmeden önce tarih, edebiyat, psikanaliz gibi pek çok alanda çalışma yapmış bir düşündürdür. Gündelik hayat alanında 1980 yılında kendisi tarafından yayımlanan “Gündelik Hayatın Keşfi I: Eylem, Uygulama, Üretim Sanatları” adlı çalışması ve 1990 yılında “Gündelik Hayatın Keşfi II: Konut, Mutfak İşleri” adlı çalışma arkadaşları Mayol ve Giard tarafından yayımlanan kitapları bulunmaktadır. Onun gündelik hayat alanındaki çalışmalara yönelmesi 1974 yılında Fransız Kültür Bakanlığı tarafından Fransa’nın geleceğine yönelik beklentiler üzerine bir rapor hazırlama üzere görevlendirilmesi ile başlar. Kültür ve kültürel sorunlar ile ilgili yaptığı araştırmalardan sonra “nasıl yaratırız” sorusuna kendini cevap ararken bulur. Bu arayış Certeau’yu yapı tarafından sunulan ürünlerin kullanım biçimindeki farklılıklardan ibaret olan tüketim alışkanlığının, o zamana kadar pasif kabul edilen, farklı bir yönüne odaklanmasını sağlamıştır (Certeau, 2009a, s. 55). Bu yönüyle Certeau, yapının belirleyiciliğine ve töz’cü yaklaşımlara karşı, bireyi önceleyen bir yaklaşım geliştirmektedir. Bireyin gündelik hayat

içerisinden iktidar ilişkilerine ve tahakküme karşı mücadele eden ve direniş geliştiren alanlarına odaklanır. Bu sebeple sıradan insanın gündelik hayat içerisinde yapıp ettikleri ve davranışlarının önemini vurgulayarak bunu araştırmanın öznesi yapar. O bu amaç çerçevesinde araştırmanın nesnesini bireye indirgerken, toplumsal olandan kopmamaya çalışır. Bireyden yola çıkarak gerçekleştirdiği araştırmasında eylemlerin faillerinin tekillikten ziyade çoklu olanlar olarak bireylerin eylemlerinin; tür, biçim ve şemalar şeklinde dikkate alındığında önemli toplumsal veriler sunacağı düşüncesi ile kendi çalışmalarının kapsamına dahil eder (Yılmaz, 2018, s. 22-23). Bu çerçeveden hareketle piyasaya sunulan kültürel ürünleri çalışmanın odak noktası yapmaktansa, bu ürünlerin nasıl ve hangi biçimde kullanıldığı yani kullanım biçimlerine odaklanmak gerektiği söyler. Bunu gerçekleştirmek için de “üst kültüre” değil hakim kültürel gücün çoktan elemiş olduğu bireylerin gerçekleştirdiği hareket ve davranışların operasyonel alanlarına yani kesin olmayan ve içinde şüphe barındıran izleklere bakmak gerektiğini savunur (Certeau, 2009a, s. 15-16).

Certeau, gündelik hayata ilişkin çözümlemeler sunarken uygulama alanının yanı sıra birçok farklı alanda gerçekleşen edimlerin (okuma, tüketim, konut mekan, mutfak gibi) gündelik yaşam ile ilişkisel bağlantıları bakımından yeni bakış açıları kazandırmıştır (de Certeau, 2009b). Certeau, bu amaçla edimlerden daha fazlasını açıklamaya çalışmış; gündelik hayatta bireyler tarafından ortaya konulan eylemlerin tesadüfi eylem olmadığını, eylemlerin belirli bir mantığa dayandığını iddia eder. Ayrıca eylemlerin mantığını şekillendiren etmenlerin neler olduğunun anlaşılması onun çalışması açısından zorunlu bir durum yaratır. Zorunluluk doğuran bu durum gündelik hayatın alanındaki çalışmalarda iktidar ve erk’in gündelik hayat alanı nasıl biçimlendirdiğini ve bireyin bu alanda var oluşunu, direnişi ve yeniden üretimi nasıl gerçekleştirdiğinin incelenmesini ön plana çıkarmaktadır. İktidar sahipleri gündelik hayatı kendine göre şekillendirip yönetirken, sıradan birey iktidarın kendisine sunduğu ve öngördüğünden farklı davranışlar geliştirmektedir (Yılmaz & Tuna, 2014, s. 318). Certeau, Michel Foucault’un iktidarın gündelik hayatın her alanına sızmış olduğu tezini şu şekilde ele alır. Birbirinden iki ayrı sistem belirlemiş olan Foucault’ gözetim ve prosedürlerin aydınlanma dönemiyle birlikte 18. yy da birbirinden ayırır. Bu ayırım, Certeau’ tarafından eleştirel olarak yaklaşılsa da o bu ayırım sayesinde ortaya çıkan prosedürlerin eskiden olduğu gibi kanlı adalet anlayışı yerine cezaevi sistemlerine aktarıldığı ve bu cezaevi sistemlerinin (öğrenciler, işçiler, asker, hastalar ya da suçlular için) yaygınlaştırılarak araçsallaştırıldığını söyler. Foucault, iktidarın yapısını ve güç ilişkilerini incelerken, modernizmle birlikte tarihsel süreç içerisinde kontrol ve denetim mekanizmalarının değişmeye başladığını da söylemektedir. Ona göre, iktidar geçmişte güç ve kudretin monarşik sistemin sahibi tek bir özne iken,

sonrasında yerini parçalı, görünmeyen ve görünmediği ölçüde de bireyler tarafından içselleştirilen bir iktidar algısına bırakmıştır (Aydemir, 2012).

Certeau Foucault'un bu opak iktidarın/erkin hareketlerini gün yüzüne çıkarmasının öneminin farkındadır. Çünkü opak iktidarın/erkin herhangi bir aidiyeti, sahipli, ayrıcalıklı mekânı, temsili bir etkinliği olmadığı gibi dogmacı da değildir. Onun varlığını sağlayan sadece özerkliğidir. Bu özerkliğini de ele aldığı “nesneyi uzamsal olarak paylaştırılmasını, sınıflandırmasını, incelemesini ve bireyselleştirmesini sağlayan teknolojik kapasitesi” sayesinde elde eder. Böylelikle gündelik hayatın her alanına sızar. Foucault, iktidarın gündelik hayata sızdıktan sonra görünmez bir şekilde bireyleri nasıl baskı altında tuttuğunu ve kontrol ettiğini açıklamak için panoptikon modelini kullanır. Panoptikon modeliyle Foucault, “erkin mikrofiziğini oluşturan ‘genel kuralları’, ‘işleyiş koşullarını’, ‘teknikleri’ ve ‘işlemleri’, birbirinden ayrı operasyonları’, ‘mekanizmaları’, ilkeleri’, ‘öğeleri’ adlandırmaya ve sınıflandırmaya çalışmıştır” (Certeau, 2009a, s. 129).

Foucault, iktidarın toplumsal hayatın kılcal damarlarına kadar sızmış ve merkezileşmiş iktidar karşısında bireyin sorununa yönelik çözüm programı geliştirmemesi Certeau’yu bu açığı kapatmaya itmiştir. Bu bağlamda Certeau “sıradan” insanın gündelik yaşam içerisinde edilgen bir konumda olmadığı iktidara doğrudan direnç göstermese de “taktik”ler geliştirerek merkezileşmiş iktidara karşı bir direniş başlattığını söyler. Certeau “Panoptikonlar sayesinde gelişen gözetim mekanizmalarının toplumsal alanın her yerine yayıldıysa nasıl oluyor da toplumdaki tüm bireyler iktidarın boyunduruğu altına girmiyor?” (Certeau, 2009a, s. 47-48) sorusuna cevap arayarak öznenin gündelik yaşam içerisinde etkinliğini çözümlemeye çalışır. Michel de Certeau, sıradan bireyin gündelik hayat içerisinde gerçekleştirdiği edimlerin davranışsal mantığını strateji ve taktik kavramlarından hareketle betimlemeye çalışır. Bu iki kavramın çerçevesini oluştururken Jean Pierre Vernant ve Marcel Deti enne’in “metis” kavramından hareketle başlar:

“... Metis, bir uygulama içerisine gizlenmiş durumda bulunan ve “önsezi, keskin zekâ, öngörü, kıvrak zekâ, aldatmaca, iş bilirlilik, dikkat, uygun fırsatı bulma becerisi, çeşitli maharetler, uzun bir sürede edinilen tecrübeler” gibi yeteneklerin birbirini tamamladığı bir çeşit zekâdır... İçine dâhil olduğu güç ilişkilerinde, metis mutlak bir silahtır, bir ekonomi ilkesidir. En az güçle, en fazla etkiyi yaratmak... Bunun içinde belli bir bilgiye sahip olmak gereklidir ve o bilgi bellektir.” (Certeau, 2009a, s. 172-173)

Certeau, metisi; düzenbazlık, dolap çevirme, manevra ve kurnazlık içeren yeteneklerine sahip olan sıradan bireyin iktidar mekanizmasının baskı ve dayatıcı olarak kendisine çizdiği kuralları ve kullanım şekillerini ortaya çıkan fırsatları değerlendirerek kendi lehine çeviren bir beceri olarak görür. Çünkü gündelik hayat insanların düzenbazlık ve dolap çevirmesi için yani işi kendi lehine çevirmesini sağlayan fırsatlar sunar ve bu fırsatları değerlendirmeyi gerçekleştirebilecek düşünsel bilgi ve beceriye sahip olmak gerektirir. İşte bu Certeau'yu taktikler kavramına götürür.

Certeau (2009a, s. 114), taktik'i gelip geçici ve mekansız olarak, ancak bu mekansızlık üzerinden kazanan hareketlilik, strateji alanının önceden belirlenmiş kurallarının dışına, oyunu kendi lehine değiştirecek hamleler yapmak olarak tanımlar. Bu noktada taktik, zayıf sanatı ve bir tür kurnazlık olarak tanımlar. Zayıf olan, iktidarın stratejisinin çatlakları içerisinde kaçak olarak avlanan ve sistemi sürekli hilelere başvurarak yarıltan bireyin göstermiş olduğu performanslar olarak tanımlar. Buna göre taktik, bireyin gündelik hayat içerisinde gerçekleştirdiği okuma, dolaşma, konuşma, yemek yapma gibi birçok uygulama, tutum ve alışkanlık olarak gündelik hayat alanında gerçekleşen eylemlerdir. Birey bu eylemleri gerçekleştirirken, usta bir kurnazlık gücünün stratejisine karşı direniş gösterir ve saldırı bulunur (Certeau, 2009b, s. 44). Strateji ise güç sahibi özne tarafından önceden oluşturulan mekân içerisinde iktidarın normlarına göre yaşanan alan demektir. Bu bakımdan stratejiler iktidara tabi olanları kontrol etmek için sürekli söylemlerin geliştirilmesine imkân sağlamaktadır. İktidarın sahip olduğu panoptik gözetleme araçları sayesinde toplumdaki her alanı görebilmeyi ve kendisine yabancı olanı nesneye çevirerek, kendi görüş alanı içerisine dâhil ederek kontrol etmeye çalışır (Certeau, 2009a, s. 112). Bu halde stratejinin başarısı kendisini nötr ve bağımsız konumlayacak bilgi iktidarını kurması sayesinde olur.

Gündelik hayat alanında birey iktidarın oluşturmuş olduğu kültürü, kültürel ürünü veya materyali kendisine sunulan biçimin dışında farklı biçimlerde kullanmaktadır. Bireyin kullandığı gerçekleştirdiği bu farklılık, farklı tüketim biçimlerini de oluşturmaktadır. Dolayısıyla her bireyin farklı olarak gerçekleştirdiği kullanım biçimi sürekli olarak yeni bir tüketim biçimi ve yeni bir direniş alanını oluşturmaktadır (Yılmaz, 2018). Örneğin, izlenilen bir film, her ne kadar iktidar/erk tarafından üretilen ve onun kanalıyla sunulan olsa da tüketim esnasında müdahalesi olmayacağı için, sıradan birey kendisine sunulan ürünü istediği biçimde algılayıp, istediği biçimde tüketebilmektedir. O halde bireyin tüketimi, üretimin çarpıtılarak yapılan bir tüketimdir ve bir anlamda yeniden üretimdir (Certeau, 2009b, s. 110). Bu nedenle moda tarafından üretilen ürünlerin tüketimi her zaman için bireylerin pasif bir kabulleniş değil, aksine bu ürünler modanın belirlediği sınırlar dışında ve farklı biçimlerde kullanarak yeni bir üretimin

yansıması olarak kullanılabileceği söylenebilir. Ancak bu durumun ne kadar geçerli olacağını anlaşılması için tüketicilerin yaşam deneyimlerinden hareketle çözümlenebilir. Bu nedenle bir sonraki başlıkta bu deneyimlere nasıl ulaşılabileceği ile ilgili metot konusu tartışılacaktır.

3. Yöntem

Araştırmanın konusu ve sorunsallaştırdığı odak noktası çerçevesinde doğru yöntemin seçilmesi oldukça önemlidir. Çünkü her yöntemde kullanılan desen ve teknikler farklı amacı gerçekleştirmeye hizmet ettiği gibi toplanacak olan veri biçimini de farklılaştırmaktadır. Elbette bir araştırmada karma yöntemler kullanılabileceği gibi çoklu teknik kullanımı da araştırma süreci içerisinde gerçekleştirilmektedir (Madill, Jordan & Shirley, 2000). Ancak farklı yöntemlerin ve buna bağlı olarak çoklu tekniklerin birlikte kullanımı araştırmada toplanan verilerin çeşitliliği konusunda zenginlik katsa da oldukça zorlayıcı olabilmektedir (Creswell, 2013). Çünkü araştırma için ayrılan süre, araştırma konusunun sahip olduğu sınırlılıklar ve ayrılan kaynak araştırma sürecini uzattığı gibi araştırma sonrası süreçte de verilerin işlenmesi sürecini hayli uzatabilmektedir. Bu araştırmanın belirlediği amacın dışına çıkmasına sebebiyet verebilmektedir. Tüm bu nedenler ve araştırmanın belirlenen amacı birlikte düşünüldüğünde nitel araştırma yönteminin fenomenoloji deseni tercih edilmiştir.

Fenomenoloji deseni, bir fenomeni (bir şeyin ya da olayın nasıl algılandığını, anlaşıldığını ve yorumlandığını) anlamak için kullanılan bir nitel araştırma desenidir (Smith & Osborn, 2003, s. 56). Bu desen, insanların dünya hakkındaki deneyimlerini anlamak için kullanılır (Moustakas, 1994, s.9). Dolayısıyla bu desenle gerçekleştirilen araştırmalar genellikle, katılımcıların tecrübelerini anlamak ve açıklama getirebilmek için açık uçlu sorular sorarak, derinlemesine görüşmeler biçiminde gerçekleştirilir. Bu görüşmeler, araştırmacıların katılımcıların deneyimlerini daha iyi anlamalarına yardımcı olur (Moustakas, 1994, s. 26). Bu çerçeveden hareketle gerçekleştirilen bu araştırmada derinlemesine görüşmeler, 16 Ocak-4 Şubat 2023 tarihleri arasında Şanlıurfa ili merkezinde gerçekleştirilmiştir.

Görüşmeler, 20-40 dakika aralığında gerçekleşmekle beraber ortalama 25 dakika sürmüştür. Görüşmelerde değişen süreler katılımcıların konu hakkında bilgisi, eğitim düzeyi ve görüşmeyi sürdürme isteğine bağlı olarak şekillenmiştir. Rastgele örnekleme tekniği kullanılarak gerçekleştirilen görüşmelerde katılımcılar 18-24 yaş aralığında bulunan kadın ve erkeklerden oluşmaktadır. Bu tekniğin kullanılmasındaki sebep mümkün olduğunca evreni temsil edecek daha fazla çeşitlilikteki kişiler ulaşmak isteği nedeniyledir. Araştırma süresince toplamda 50 kişiye teklif edilmiş kabul eden 40 kişiyle görüşülmüştür. Ancak bunlardan 8'nin görüşmeyi yarıda kesmesi, konu hakkında neredeyse çok az bilgisi olması ve sorulan

sorulara çok yüzeysel cevaplar vererek geçiştirmeleri nedeniyle kayıtları geçerli olarak kabul edilmemiş, kalan 32 kişinin kayıtları geçerli olarak kabul edilmiştir.

Araştırmadan kullanılan desen ve tekniğin getirmiş olduğu avantajlar kadar dezavantajlar ve sınırlılıklar getirdiği bilinen bir gerçektir (Given, 2021, s21). Bu araştırma da kullanmış olduğu desen, teknik ve saha yapısına bağlı olarak çeşitli sınırlılıkları barındırmaktadır. Araştırma Şanlıurfa ilinin merkez ilçelerinden olan Haliliye ilçesine bağlı Bahçelievler ve Süleymaniye mahallerinde yaşayan 18-24 yaş arasında olan kadın ve erkek katılımcıları kapsamaktadır. Çalışmada böylesine bir sınırlandırmaya gidilmesinin iki nedeni bulunmaktadır. Birincisi araştırma desenine uygun olarak homojen bir grup seçilmesi isteğiyledir. İkincisi ise katılımcının kendi isteğiyle katılabileceği alt sınırın 18 olması genç olarak tanımlanan yaş grubunun çeşitlilik gösterse de üst sınırın genellikle 24 yaş ile sınırlandırılması gerekliliğinden kaynaklanmaktadır. Özellikle bu yaş aralığında olan olup eğitime devam eden ve eğitim sürecinden çeşitli nedenle ayrılmış olan kişilerin araştırmaya katılması sağlanmıştır. Böylelikle moda ve gençlik arasındaki ilişkiye etki edebilecek farklı faktörler bazıları dışlanarak modanın belirli yaş grubuna ve sınıfsal düzeye etki derecesinin ne olduğu ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Araştırmada yer alan sınırlılıklar sahanın kendi özgü yapısı, kültürel çeşitlilik ve kullanılan metoda bağlı olarak şekillendiği söylenebilir. Bununla birlikte moda ve gençlik arasındaki ilişkinin oldukça geniş bir literatüre sahip olduğundan kuramsal çerçevede bir sınırlama ihtiyacı doğmuştur. Kuramsal çerçevede sınırlılıklar moda ve gençlik arasındaki ilişkiyi daha doğru ortaya çıkarması için kültür, altkültür, moda ve kimlik kavram ve kuramlarıyla sınırlı tutulurken, elde edilen bulguların yorumlanmasında de Certeau'nun "strateji ve taktik" kuramıyla sınırlandırılmıştır. Dolayısıyla bu araştırma konusu ve tercih ettiği metot gereği hem araştırma alanıyla hem de kuramsal olarak belirli sınırlara bağlı kalınarak gerçekleştirilmek durumunda kalmıştır. Elbette araştırma her ne kadar belirli kapsam ve sınırlılıklara da sahip olsa çeşitli zorlukları da barındırdığı belirtmek gerekir. Çünkü araştırmada kullanılan desen nedeniyle araştırmaya yeterli sayıda katılımın sağlanması için oldukça çok çaba gerektirmiştir. Ancak görüşmelerde katılımcılar tarafından verilen cevapların yetersiz düzeyde oluşu, görüşmeyi yarıda kesme gibi nedenler daha fazla kişiye ulaşma gereksinimi doğurmuştur. Bu da haliyle daha fazla kaynak ve zaman ihtiyacı doğurmuş araştırma sürecini uzamasına sebep olmuştur. Ayrıca görüşmede ses kayıt tekniği kullanılması kimi katılımcılar tarafından kabul edilmemesi yalnızca not şeklinde alınmasına neden olmuş haliyle görüşme sürecinin uzamasına ve verimsiz geçmesine sebebiyet verebilmiştir. Ancak bu zorluklara rağmen görüşme sayısı asgari düzeyde tutulmuş ve yeterli veriye ulaşıldığı

düşünüldüğü noktada sonlandırılmıştır.

3.1. Veri Toplama Tekniği ve Analiz

Fenomenolojik araştırmalar da araştırmacılar, katılımcıların anlatılarını doğrudan ve açık bir şekilde yansıtmaya çalışırlar (Smith & Osborn, 2003, s. 61). Araştırmacılar bunu gerçekleştirebilmek için görüşme esnasında alınan notlar ve kayıtlardan faydalanmaktadırlar. Böylelikle katılımcının soruya verdiği cevaplar herhangi bir yorumlamaya tabi tutulmadan kelimesi kelimesine aktarabildiği gibi sözlü ifadeler esnasında tonlama, ritim ve duygu durumları kayıt altına alınarak katılımcıların deneyimleri daha iyi anlama olanağına erişilmesi sağlanış olur (Patton, 2021). Bu çerçeveye bağlı kalarak gerçekleştirilen araştırma da görüşmeler alan notları ve ses kayıt cihazı kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Katılımcıların izni alınarak gerçekleştirilen görüşme kayıtları daha sonrasında deşifre edilmiştir. Dolayısıyla araştırmada elde edilen veriler; deşifre edilen görüşmeler ve alan notlarıdır.

Nitel araştırma metodu elde edilen veriler nitel araştırma metodu içerisinde sıklıkla kullanılan tematik kodlama tekniği kullanılarak çözümlenmiştir (Miles & Huberman, 1994). Bu teknik, “bir veri kümesinde sıkça görülen kalıpları, anlamlı örüntüleri ve önemli konuları tanımlamak için tanımlamak için kullanılır. Bu yöntemde, verilerin ayrıştırılması, potansiyel temaların tanımlanması, temaların isimlendirilmesi ve tanımlanması gibi aşamalar izlenir.” (Braun & Clarke, 2006, s. 79). Bununla birlikte tematik yönteminin kullanılması aynı zamanda araştırma için seçilen fenomenoloji deseninde yer alan “araştırmacının katılımcıların deneyimine yorumlamadan doğrudan olduğu gibi aktarma ilkesi” çerçevesine uyarak önyargısız bir şekilde verileri aktarmış olur. Elbette burada verilerin olduğu gibi aktarılması verilerin belirli kategoriler etrafından anlam örüntüleri oluşturması için işlenmesi gerektiği unutulmamalıdır. Zira temaların ortaya çıkış sürecine kadar geçen süreçte gerçekleştirilen kodlama süreci bu veriler belirli bir anlam etrafında birleşene kadar sürekli tekrar tekrar okunarak, kimi zaman yeniden kodlanarak gerçekleştirilmektedir (Braun & Clarke, 2017, s. 13). Böylelikle bu aşamaların her biri titizlikle yürütülerek verilerdeki anlamlı öğelerden hareketle genel bir anlam çıkarılması sağlanır (Saldaña, 2015, s. 3).

3.2. Demografik Bilgiler

Yarı yapılandırılmış görüşme formuyla gerçekleştirilen görüşmeler 18-24 yaş aralığında bulunan 15’i kadın ve 17’si erkek katılımcıdan oluşmaktadır. Görüşmeler bu formun kullanılması çeşitli bakış açılara sahip bir gruptan derinlemesine veri toplanmasını kolaylaştırmıştır. Kadın katılımcılar arasında dikkat çeken bir gözlem, asgari eğitim seviyelerinin liseyi bitirmeye karşılık gelmesiydi; buna karşılık, erkek katılımcılar ortaokul

düzeyinde temel bir eğitim sahip olduğu tespit edilmiştir. Grubun ağırlıklı oranı lise düzeyinde bir eğitime sahip olmakla birlikte eğitimi yarıda kesen veya lisans ve ön lisans programlarında eğitimlerine halen devam etmekte olanlarda bulunmaktadır. Ayrıca, sosyo-ekonomik kökenlerine ilişkin bir değerlendirme, her iki cinsiyetin de büyük ölçüde orta ve alt sosyo-ekonomik kademelerden geldiğini ortaya koymuştur. Tüm katılımcılardan sadece ikisi 22.000'i aşan bir aile geliri olduğunu bildirmiş, böylece bu durum grubun beğeni yargılarında sınıfsal değişkenin önemli bir faktör olabileceğine ilişkin fikir sağlamıştır.

4. BULGULAR

Moda ve gençlik ilişkisi söz konusu olduğunda ilk olarak akla gelen gençlerin modanın pasif takipçileri olduğudur. Ancak teorik çerçeve de aktarıldığı üzere bu durum her zaman için geçerli olmayabilmektedir. Bu nedenle genç katılımcılar ile gerçekleştirilen bu çalışmada moda'yı nasıl anlamlandırdıkları, kimliklerinin kökenlerinde yer alan kodların neler olduğu ve giysiye yönelik yaklaşımları ve deneyimlerinin neler olduğunu açıklayabilecek sorular sorulmuştur. Bu sorulara verilen cevaplar iki temel tema altında ele alınarak incelenmiştir. Birinci tema modanın ideolojik söylemlerine karşılık tüketicinin bireysel algılarının nasıl şekillendiği ile ilgilidir. İkinci tema ise ürünlerin alınma süreci ve tüketim sürecinin nasıl yapılandığı ve etkin faktörlerin neler olabileceğine ilişkindir. Cevaplar iki farklı tema altında ele alınsa da anlam itibarıyla bütünlük oluşturmaktadır. Çünkü ilk tema da verilen cevapların fenomenin nasıl algılandığı ile ilgiliyken ikinci tema da bunun gündelik hayat alanındaki pratiklere nasıl yansıtıldığı ile ilgilidir.

4.1. Moda Manifestoları: İdeolojik Yansımalar ve Tüketicilerin Bireysel Algıları

Günümüz postmodern toplumlarında moda, kişinin kendini ifade etme, akran gruplarına ait olma ve toplumsal kabul görme gibi temel ihtiyaçlarına yanıt veren önemli bir sosyal olgu olarak ortaya çıkar. Ancak aynı zamanda kişinin nerede durduğunu belirleyen temel öğeler moda endüstrisi tarafından aktarılan imajlar içerisinde sunulduğundan ideolojik anlamlarla yüklüdür. Bu nedenle imajlar, modanın hegemonik iktidarı ve meşruiyetinin yeniden üretilmesi amacıyla hizmet ederler (Corner, 2016, s.47; Chaney, 2007; Certeau, 2009). Moda ile ilgili farklı iki bakış açısına karşılık gelen bu durum kuramsal çerçevede ele alındığı gibi halen tartışmalı bir şekilde devam etmekte ve net bir görüş birliği sağlanamamıştır. Bu nedenle katılımcılara, moda nedir? Sizin için moda ne anlam ifade etmektedir? Soruları sorulmuş ve elde edilen bulgulardan hareketle gençlerin moda ile ilgili düşüncelerinin temelde iki yaklaşım etrafından şekillendiği görülmüştür.

Araştırmaya katılan gençlerin bir kısmı, modanın kendileri üzerinde bir baskı oluşturarak özentî, taklit etme ve zorunlu olarak kendilerine sunulan rol modellerle benzeşmeye gittiklerini belirtmişlerdir. Bu zorunlu benzeşim bir katılımcı tarafından “*Çünkü başka kimse yok. Onlar güzel giyiniyor bir şeyler yapıyor biz de onlara bakarak bir şeyler yapmaya çalışıyoruz ama tam olarak olmuyor*” (EG15, 18, Lise) aktarılan ifadelerle daha anlaşılır bir hal almaktadır. Kişilerin kendilerini ifade etme ve onlara sunulan imajları edinme isteği özellikle gençleri özgün bir kimlik yerine ikonların yaşam tarzlarını taklit etmeye itmektedir. Bu itiliş görünürde her ne kadar rızaya dayalı bir istekle gerçekleştiği düşünülse de ikonların üzerinden sunulan ürünler ve pratikler Hall’un (1981, s. 122-123) da ifade ettiği gibi kolektif bir anlayışın üretildiği bir alanı oluşturur ve anlamlandırma stratejileriyle doludur. Söz konusu bu stratejiler, bireylerin dünyayı nasıl bir biçimde göreceklarına ilişkin belirli perspektifler üretmekte ve telkinle aktarılmaktadır.

Öyle ki gençler kimliğini oluşturmak ve varlığını sürekli kılmak için bir katılımcı tarafından da ifade edildiği gibi “*kendini gösterme çabası*” (KG26, 18, Lisans) içerisine girebilmektedir. Bu çaba gençlerin belki hiç ulaşamayacakları yaşam tarzlarına özenmelerine, sürekli olarak tüketmeye ve erişemedikleri şeylere kaygı duymalarına sebebiyet verebilmektedir. Bu durum bir katılımcı tarafından “*Kıyafetim şıkta kendimi güzel hissediyorum; aksi takdirde kendimi itici buluyorum*” (KG22, 18, Lise) şeklinde aktardığı ifadesiyle net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu ifade, giyim ile bireylerin öz farkındalığı arasındaki bağlantıyı göstermektedir. Bireyin olumlu kimlik duygusu, kıyafet seçimleriyle birlikte kendisini çekici veya estetik olarak cazip olarak algıladığında pekişmekte tersine bir durumda ise ortaya çıkan memnuniyetsizlik olumsuz bir benlik imajına yol açabilir. Bu nedenle bir katılımcının “*Moda, aslında bir şeye özenmek gibi bir şey*” (KG27, 19, Lise) şeklinde yaptığı tanımlamasında olduğu gibi moda özgün bir kimliği inşa eden araçtan çok zorunlu taklidi doğurabileceği algısını oluşturabilmektedir. Çünkü kişilere kitle iletişim araçları vasıtasıyla aktarılan imajlar, kişide yetersizlik hissiyatına neden olmakta ve kimliği hakkında kaygı duymasına sebebiyet verebilmektedir (Bordo 1993; Ewen 1988; Jameson 1991; Bauman, 2005).

Bu yetersizlik hissiyatı ve kaygı duygusu başka bir katılımcı tarafından “*Moda yüksek şirketlerin belirlediği bir kombin diyebilirim. İster istemez o kombine uymak zorundasın. Çünkü insanlar ona uyduğu için geride kalmış gibi hissediyoruz. Kapitalist sistemin oluşturduğu kombinin insanlara zorla dayatılması ve bunu yapmayan insanların geri kabul edilmesi*” (EG11, 20, Lisans) şeklinde ifade edilmiştir. Bu durum bir başka katılımcı tarafından ise “*Geniş kitlenin mesela belirli bir zaman içinde o şeye olan yoğunluğu*” (EG08, 20, Lise)” şeklinde ifade edilmiştir. Dolısıyla

moda ürünlerine sahip olma hem toplumsal kabulün hem de etkileşimin bir gerekliliği olarak ortaya çıkmaktadır. Özellikle gençlik döneminde yer alan kişiler için kimlik oluşturma ve sosyalleşme süreçlerinde hayati bir rol oynadığından bu ideolojik değerlendirmelerin dışına çıkmak neredeyse imkansız gibi görünmektedir. Modanın gençlerin üzerine hegemonik bir güç olarak çıktığı bir diğer özelliği ise özünde yer alan değişimle ilgilidir. Bir katılımcının “İnsanlara sürekli atfedilen bir değişiklik” (KG23, 21, Lisans) cümlesiyle tanımladığı gibi moda, değişimi sürekli hale getirerek bir yandan kendi döngüsünü ayakta tutarken öte yandan kişilere bu değişimi takip etmesi için çeşitli stratejiler inşa eder.

Faurschou (1987, s.82) bu stratejileri şu cümlelerle açıklar: “Moda, planlı eskitmenin mantığıdır - sadece pazarın hayatta kalması için gereklilik değil, aynı zamanda arzu döngüsünün kendisi, vücudun şifresini çözdüğü sonsuz süreçtir. Bu süreç sermayenin genişlemesinin en yeni bölgesel alanlarını tanımlamak ve yerleşmek için yeniden kodlanmıştır.” Kellner (2001) ise bunu modanın postmodern dönemde gerçekleştirdiği bir stratejisi olarak kabul eder. Kellner’e göre bu strateji bireyi zorunlu olarak modanın pasif takipçileri haline getirmekte ve özne konumuna itmektedir. Bireyin özne konumuna itilişi bir katılımcı tarafından “moda uğraştır zamanını geçirebilmen için bir uğraştır. Çevremizde çoğu insan moda ile uğraşılıyor ancak uygulamıyor nadir uygulayanlar var o yüzden modayı bir uğraş olarak görüyorum boşa geçen bir uğraştır. Her zaman moda değişiyor o insanlar değişik tarzlarda giyiyor yakışacak yakışmayacak diye şeyler oluyor sürekli. (KG18, 22, Lisans) aktarılan ifadelerden de anlaşılmaktadır. Ancak modanın gençler üzerinde hegemonik bir güç yarattığı düşüncesi kadar kendi kimliklerini ifade etmelerine olanak sağlayan bir araç olduğu anlayışı da katılımcılar tarafından ön plana çıkarılmaktadır.

Gençlerin moda ile ilgili ikinci yaklaşımı oluşturan bu düşünce biçimi katılımcılar tarafından “Kişinin kendine yakıştırdığı bir öngörü” (EG12, 20, Lisans), “insanın kendisine yakıştırdığı hayata uyum sağlayabildiği her şey” (KG19, 21, Lisans) şeklinde aktarılan ifadelerden de anlaşılmaktadır. Kendini ifade etmenin bir aracı olan moda aynı zamanda kişisel zevklerin yansıtılması için bir araç da olabilmektedir. Bir katılımcında ifade ettiği gibi “herkesin kendi düşünceleri kendi fikirleri vardır. Zevkler ve renkler tartışılmaz benim için moda budur” (KG20, 22, Lisans). Benzer şekilde giyimlerinin kişisel zevklerini ve kimliklerini yansıttığını belirten bir başka katılımcı bunu “Şöyle söyleyeyim modaya ayak uydurmuyoruz ortada kalmışız biz. Giyim kuşamımızı hem geri seviye hem de ileri seviyeden almışız biz. Az önce dedim mesela 1980’lerin tarzı Retro tarzı kullanıyoruz” (EG17, 22, Lisans) şeklindeki ifadelerle açıklamıştır. Moda ile ilgili bir başka durum ise modanın her zaman için üstten alta doğru taklit yoluyla geniş kesimlere yaygınlık göstermediğidir. Aksine aşağıdan

geniş kesimlere yaygınlık kazanabileceğine yönelik bir katılımcı tarafından aktarılan *“bizim kendimize yakıştırdığımız şeyleri giyip de meydana çıktığımız zaman belli bir yerden sonra oluşan giyim tarzıdır* (EG12, 20, Önlisans) şeklindeki cümleleri ilgi çekicidir. Dolayısıyla gençlerin kendi özgün kimliklerini ifade edebilmek için modayı bir imge, tercih, zevk ve tarzın yansıtılmasında bir araç olarak algılayabilecekleri anlaşılmaktadır. Gençlerin moda ya yönelik bu yaklaşımları, moda söylemlerinin tüketiciler tarafından tek bir hegemonik bakış açısı üretmeden bir dizi yaratıcı ve proaktif şekilde kullanıldığının kanıtını sunar (Certeau, 2009). Bu kanıtları daha derinlikli ve geniş bir örnek ağı içerisinde ele almak ve bireylerin tüketim alanı içerisinde kullanmış olduğu taktiklerin izlerini sürebilmek için bir sonraki başlıkta satın alma ve kullanılma süreci incelenecektir.

4.2.Satın Alınma Sürecinden Kullanım Ritüellerine: Ürünlerin Tüketim Pratikleri

Giysi ve giysi tarzları moda ve gençlik ilişkisinin nasıl yapılandığına dair önemli ipuçlarını barındırmaktadır. Çünkü giysiler, gençlerin kim olmak istediklerine yönelik kendilerini ifade edebildiği ve somut bir görünüme kavuşturabildiği en önemli araçlardır. Bu nedenle giysi yalnızca zorunlu olarak giyilen bir araç değil, aynı zamanda üzerine oldukça uzun vakitler harcanması gereken bir sembole dönüşebilmektedir. Öyle ki giysinin kullanımından önceki alım süreci ve sonrasında nasıl kullanılacağına ilişkin yapılan denemeler giysinin kullanıldığı süreçten daha fazla vakit harcanmasına neden olabilmektedir. Çünkü gösteri dünyasına dönüşmüş gündelik yaşamda var olabilmek için giysiler ve giysilerle inşa edilen imajlar artık kimliğin görünen temsilidir. Elbette bu temsil biçimleri her zaman, her kesim ve her birey için aynı derece de önem arz etmeyebileceği gibi kimi durumda yalnızca temel ihtiyaç olarak kabul görebilmektedir. Bununla birlikte gençlerin farklı tercihlerde bulunduğu bir alanda yalnızca hegemonik bir güç hâkimiyeti altında kimliklerini ve dolayısıyla da görünümelerini inşa etmediği de anlaşılmaktadır. Dolayısıyla eylemlerin mantığını şekillendiren etmenlerin neler olduğunun anlaşılması konunun çözümlenebilmesi açısından zorunluluk arz etmektedir.

Zorunluluk doğuran bu durum gündelik hayatın alanındaki çalışmalarda, iktidar ve erk’in gündelik hayat alanını nasıl biçimlendirdiğini ve bireyin bu alanda var oluşunu, direnişini ve yeniden üretimini nasıl gerçekleştirdiğinin incelenmesini ön plana çıkarmaktadır. Bu nedenle giysinin alım sürecinin ve sonrasındaki kullanım sürecinin nasıl yapılandığı ile ilgili süreç iki alt kategori de yapılanmış ve bu kategoriler çerçevesinde incelenmiştir. Bunun için katılımcılara *“Giysi ve aksesuar satın alırken ve kullanırken hangi faktörleri göz önünde bulunduruyorsunuz? Tercihlerinizi etkileyen etmenler nelerdir?”* Soruları sorulmuş ve alınan cevaplar ortak

düşüncelerini yansıtacak şekilde alt kategorilerde ele alınıp, incelenmiştir.

4.2.1. Alışverişin Ritmi: Sosyal Değerler ile Ekonomik Sınırlar Arasında Ahengi Yakalamak

Günümüz dünyasında, tüketim tercihleri toplumun yapısına ayna tutacak niteliktedir. Çünkü kişilerin tüketim alışkanlıkları yaşam tarzlarından kimliklere, sembollerden ideolojilere kadar oldukça geniş bir skalada toplumun yapısı hakkında ipuçlarını içermektedir. Bu nedenle kişilerin tüketim tercihlerini etkileyen ekonomik, sosyo-kültürel ve kitle iletişim araçları gibi faktörleri genel olarak kategorize edilebilecek dinamiklerle birlikte bireysel yaklaşımlarını ortaya çıkararak etkenler inceleyecektir. Bireysel faktörler kişisel zevkleri, değerleri ve karar verme süreçlerini kapsarken; ekonomik unsurlar ürünün satın alınabilirliği yani katılımcıların sınıfsal konumları ile piyasa koşulları ile ilgilidir; sosyo-kültürel dinamikler ise kültürel normları, akran etkilerini ve demografik eğilimleri içerir. Bu etki katmanlarını inceleyerek, tüketim davranışını belirleyen karmaşık ilişkiler hakkında fikir vermeyi ve tüketici pazarlarında rol oynayan güçlerin daha bütünsel bir şekilde anlaşılmasına katkıda bulunmak amaçlanmaktadır.

4.2.1.1. Ekonominin Belirleyiciliği

Analiz boyunca finansal boyut, çalışmanın katılımcılarının eğilimlerini etkileyen ve bu eğilimlere sınırlamalar getiren önemli bir faktör olarak ortaya çıkmıştır. Bu durum, bazı katılımcıların vermiş olduğu cevaplar ve karar verme süreçlerinde parasal istikrarın neden öncelikli öneme sahip olduğunu açıklayacak cinstendir. Örneğin bir katılımcı, bir ürünü alırken “en önemlisi cebimdeki bütçedir. (EG11, 20, Lisans)” derken, bir diğeri finansal hususların önemini vurgulamıştır: “Parası, maddi boyutu önemli benim için (KG30, 23, Lisans).” Ürünün satın alınmasında, sahip olduğu ekonomik değer hem erkekler hem de kadınlar için tercihlerin şekillenmesinde belirleyici bir etken olarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla parasal kısıtlamalar, kişinin cinsiyetinden bağımsız olarak çeşitli yaşam alanlarındaki bireysel tercihler ve birincil kaygılar üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğunun altını çizmektedir. Nitekim katılımcıların neredeyse tamamının ekonomik olarak alt gelir grubu düzeyinde yer alması da ekonominin öncelikli tercih olarak seçilmesinde açıklayıcı olarak açığa çıkmaktadır.

4.2.1.2. Sosyal Değerlerin Kapsayıcılığı

Bireylerin tüketim tercihlerini etkileyen bir diğer öncelikli etken de sosyo-kültürel faktörlerdir. Sosyo-kültürel faktörler farklı etkileşim biçimleri içerisinde yerleşik olduğundan burada yer alan normlar ve değerler sadece kişisel tercihleri şekillendirmekle kalmayıp aynı zamanda bireysel davranışları da yönlendirmekte ve nihayetinde insanların günlük olarak

yaptıkları seçimleri belirlemektedir. Bu seçimler genellikle; aile, akran baskısı, sosyal sınıf ve statü, toplumsal cinsiyet rolleri, değerler ve inançlar gibi bireysel tüketim tercihlerini etkileyen çeşitli sosyo-kültürel faktörler olarak ön plana çıkmaktadır.

Bir kadın katılımcı, tercihleri üzerinde ailesinin etkisini vurgulayarak şunları söylemiştir: *“Kuşkusuz ailenin etkisi var; örneğin açık kıyafetlerimi onaylamasalar da dikkatlerini çekmeden satın alıyorum”* (KG20, 22, Lisans). Katılımcı, ailesinin onaylamadığı giyim tercihlerini gizlice satın alarak kişisel tercihlerini ifade etme çabasını ifade etmektedir. Aynı zamanda ailenin görüşlerinin katılımcının satın alma davranışını nasıl şekillendirdiğini göstermektedir. Bir başka kadın katılımcı ise sosyal çevre, kültürel faktörler, değer ve inançlara vurgu yaparak: *“Öncelikle Urfa gibi bir bölgede önemli olduğu için sosyal çevreyi göz önünde bulunduruyorum. Yerel gelenekler nedeniyle muhafazakâr giyinilmesi bekleniyor; ancak Antalya veya İstanbul gibi şehirlerde ikamet etseydim daha özgürce giyinebilir ve istediğim kıyafetleri satın alabilirdim”* (KG30, 23, Lisans). Katılımcının aktardığı cümleler, yaşadığı bölgede kültürel ve sosyal normlar giyim tercihlerini sınırlamakta ve bu normlara uygun giyinmenin ne kadar etkili olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte farklı şehirlerde yaşaması durumunda giyim tercihlerinin nasıl değişebileceğine dair öngörüsü de içerisinde yer aldığı sosyo-kültürel normların oluşturduğu baskıyı bir kez daha kanıtlamaktadır. Buna ek olarak, sosyo-kültürel etkiler kadınların mahremiyet ile ilgili giyim tercihlerinde de kendisini göstermektedir. Bir katılımcı bu durumu şöyle ifade etmiştir:

“Çeşitli kıyafetler giymeme rağmen, mahremiyeti tehlikeye attığı için aşırı açık kıyafetlerden kaçınıyorum. Çevresel etki çok önemli bir rol oynadığı için insanların görüşleri önemli” (KG20, 22, Lisans). Giyim tercihlerinin insanların görüşleri ve çevresel etkiler tarafından nasıl belirlendiğini ifade eden katılımcı, mahremiyeti konusunda dikkatli davranmak zorunda kalmakta ve sosyal normlara uygun giyinerek gelecek olan tepkilerden kaçınmaya çalıştığını belirtmektedir. Bir başka kadın katılımcı neden kendi istediği gibi bir tarzda giyinemediğini şu sözlerle açıklamaktadır: *“Çünkü fırsat tanınmıyor. Aile ve akraba etkisini göz önüne alırsak kendim olamıyorum, çevreme göre giyiniyorum”* (KG21, 18, Lise).

Erkek katılımcılar kadınlarla karşılaştırıldığında daha özgür bir tercih dünyasına sahip oldukları görülmekle birlikte benzer şekilde sosyo-kültürel etkilerin giyim tercihleri konusunda belirleyici olabileceği anlaşılmaktadır. Bir erkek katılımcı, ailesinin satın alma davranışı üzerindeki etkisini *“Aile başlıca etkidir; herhangi bir sürprizle karşılaşmak istemezsiniz - siz bir şey giymek istemeseniz bile aileniz ısrar eder ya da tam tersi”* (EG15, 18, Lise) ifadeleriyle aktarmıştır. Katılımcı, ailesinin giyim tercihlerini nasıl şekillendirdiğini ve bazen ailesinin isteği doğrultusunda bir şeyleri

satın almak zorunda kaldığı belirtmiştir. Erkek katılımcılar için de aile, giyim tercihleri konusunda etkilidir ancak kadınlardan farklı olarak sosyal çevrelerinin onların satın alma davranışları üzerindeki etkisinin daha fazla olduğunu vurgulamışlardır. Bu durum bir başka erkek katılımcı tarafından şu cümlelerle aktarılmıştır: *“Bir kıyafetin bana yakışıp yakışmadığı konusunda sadece yakın arkadaşlarımdan fikir alırım (EG12, 20, Lisans).”*

Her iki cinsiyet birlikte incelendiğinde, sosyal çevrenin ve ailenin etkisinin önemli olduğu ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte, kadınların sosyal çevreleri tarafından tanımlanma konusunda daha çok endişelendikleri, erkeklerin ise sosyal çevreyi yalnızca bir danışma kaynağı olarak gördükleri dikkat çekmektedir. Dolayısıyla baskın yapılarda var olan hiyerarşik kodların kişilerin cinsiyetleri doğrultusunda daha gevşek veya daha baskın hale geldiği söylenebilir. Bu durum kadınların, var olan hegemonik gücün stratejilerine karşı taktikler üretmesini sağlamaktadır. Örneğin 22 yaşında kadın katılımcının *“açık kıyafetlerimi onaylamasalar da dikkatlerini çekmeden satın alıyorum”* ifadesinde belirttiği gibi ailenin karşı çıkışına karşılık onların dikkatini çekmeden ancak onlara da uymadan bir giyim tarzı yakalamaya çalıştığı görülmektedir.

4.2.1.3. Algıları Şekillendiren Aygıtlar: Kitle İletişim Araçları

Günümüzün yüksek bağlantı çağında, hem kitle iletişim araçları hem de sosyal medya, bireyin satın alma kararlarını şekillendirmede çok önemli faktörler olarak ortaya çıkmıştır. Çok sayıda çalışma, bu kanalların çeşitli yaş grupları ve eğitim geçmişleri genelinde tüketici davranışları üzerindeki derin etkisinin altını çizmiştir. Bu durum araştırma grubumuz içinde bir katılımcı tarafından sosyal medyanın giyim seçimlerindeki rolünü vurgulayarak *“Sosyal medya, benim giyimime en önemli kriterdir. Oradan gördüğüm bir ürünü oradan da sipariş verebilirim veya gördüğüm başka bir yerde de alabilirim” (KG24, 18, Lise)* şeklindeki cümlelerle aktarmıştır. Katılımcı, bu platformlarda yer alan ürünlerin, sıklıkla satın alma davranışları üzerinde etkili olduğunu ve sosyal medyaya dayalı alternatif satın alma yollarını araştırdığını belirtmesi sosyal medyanın etkin gücünün bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Benzer şekilde, bir başka katılımcı da sosyal medyanın ürünleri popüler hale getirme ve dolayısıyla tüketicilerin tutumlarını ve satın alma modellerini kaçınılmaz olarak etkileme gücüne vurgu yaparak *“sosyal medya etkili oluyor genelde... mesela geçenlerde Rolex’in saati geldi uygun fiyata insan ister istemez etkileniyor” (EG14, 22, Önlisans)* ifadeleriyle aktarmıştır. Bu açıklamalar ışığında, kitle iletişim araçları ve sosyal medyanın 18-24 yaş aralığından bulunan genç gruplarda satın alma eğilimlerinin bir belirleyicisi olabileceği anlaşılmaktadır.

4.2.1.4. Ürünlerin Renkli Mozaigi: Sıklık, Uyum, Tarz ve Kişisel

Zevk Kısılcacında Seçimler

Bireylerin giyim eşyası alımına ilişkin karar verme sürecinde etkin olan bir diğer faktör de kişisel zevk ve beğeniyi yansıtan ürünlerin farklı nitelikleridir. Bu nitelikler, bireysel tercihlerin anlaşılmasında ve piyasanın izleri hakkında çok sayıda ilgi çekici bulgu ortaya çıkarmıştır. Katılımcılar kişisel beğenisini yansıtan ürün nitelikleri incelendiğinde, şıklık, uyum, rahatlık, marka algısı, kalite ve gösterişli bir görünümü kapsayan birkaç yinelenen motif ortaya çıkmıştır. 19 yaşında lise öğrencisi bir katılımcının, ürün seçimini belirlemede incelik ve kendi kendine yeterliliğin önemini vurgulayarak: “Dışarıdan onay almam gerekmiyor; kişisel eğilimlerim yeterli. Şıklık benim için her şeyden önemlidir, bunu konfor ve maliyet etkinliği takip eder” (EG03, 19, Lise) şeklinde aktardığı cümleler, piyasa ürünlerinin bireysel beğeniyle nasıl yeniden üretildiğinin kanıtlar cinstedir. Benzer bir şekilde, bir başka kadın katılımcı (KG22, 18 yaşında) basit ve kararlı satın alma yaklaşımını “Bana hitap ediyorsa, bana uygunsa, onu satın alırım” anlatan bu cümleler, gençlerin kişisel tercihleriyle hareket ederek tüketimde bulunabileceğinin bir diğer örneğini teşkil etmektedir. Dolayısıyla genç yaştaki görüşmecilerin bireysel eğilimler doğrultusunda satın alma gerçekleştirme eğilimi gösterebileceği ortaya koymuştur. Buna ek olarak, bu araştırmadan kritik bir keşif ortaya çıkmıştır: erkek katılımcılar, kadınların aksine, öznel tercihlerinin satın alma kararları üzerinde daha önemli bir etkiye sahip olduğunu öne sürmüşlerdir. Bu bulgu, sadece cinsiyetler arasındaki farklı düşünce biçimlerinin oluşmasında diğer faktörlerin etkilerini aydınlatmakla kalmayıp, aynı zamanda kişisel tercihlerin tüketici karar alma modelleri üzerinde etkisi olabileceğine yönelik bir tespiti de sağlar. Bu tespit erkek bir katılımcı tarafından “*Sosyal medyada görüp, aileye uygun şekilde giyiniyorum. Kendime göre düzenliyorum*” (EG08, 20, Lise) şeklinde aktardığı ifadelerinden de net bir şekilde anlaşılmaktadır.

4.2.2. Giysi: Bedenin Örtünmesinden Toplumsalın Temsiline

Giysiler tıpkı tarih boyunca olduğu gibi bugün de birçok amaca hizmet etmektedir. İnsanları dış etkenlerden koruyan ve sıcaklığı muhafaza eden basit örtülerden, bireyselliğin ve kültürel kimliğin bir ifadesi olarak hizmet etmeye kadar çeşitli biçimlerde ele alınabilmektedir. Giysilerin bu geniş yelpazede barındırdığı özelliklerin araştırma grubunda yer alan katılımcılar tarafından bu doğrultuda kodlandığı görülmüştür. Giysilerin temel amacının korunmaya yardımcı olduğunu ifade eden katılımcılardan birinin “*Giyim benim için ayıbı örtmeyi ifade ediyor*” (EG02, 20, Lise) şeklinde aktardığı ifadesi benzer düşüncede olan diğer katılımcıların fikirlerini özetler niteliktedir. Giysinin yalnızca faydacı değerlerine odaklanan bu düşünce biçimi genel olarak erkek, sosyo-ekonomik ve eğitim düzeyi en düşük kişiler tarafından ifade edilmiştir. Kişilerin eğitim ve ekonomik

seviyeleri arttıkça, giysiler giderek daha çok statü ve gücün sembolü olarak yorumlanabilmektedir:

“İyi pahalı giyiniyorsam ben zenginim anlayışı var bende. Şık ve pahalı bir şeyler giydiğim zaman onlara zenginliğimi gösterebilirim” (EG08, 20, Lise 3). Bu ifade, giysilerin kişisel statü ve zenginliği ifade etmek için bir araç olarak kullanıldığını vurgulamaktadır. Katılımcı lüks ve modaaya uygun giysilerle süslenerek refah ve başarı imajı çizmeye çalışmaktadır. Bu giysi seçiminin toplumun dikkatini çekmek ve seçkin sosyal konumlarının altını çizmek için bir araç olarak kullanılabileceğini göstermektedir. Bir başka katılımcı ise giysiyi mesleğinin yansıtılması için bir araç olarak kullandığını vurgulamaktadır: *“Bir kişinin mesleği neyse ona göre giyinmesi gerekir. Bağdaştırmalı olsun alakalı olsun mesela. Dışardan bakınca bu adam bu mesleği yapıyor diyebilelim yani.”* (EG17 22, Lisans). Kıyafet seçimlerinin profesyonel kimliği ve toplumsal işlevi nasıl temsil ettiğine dikkat çeken bu yorum, kıyafet seçimlerinin kişinin mesleki özünü ve toplumsal rolünü somutlaştırması gerektiğini iddia etmektedir. Dolayısıyla kıyafet ekonomik ve sosyal konumun bir sembolü olarak hizmet etmektedir.

Bu ifadeler birlikte değerlendirildiğinde, kıyafet seçimlerinin kişisel kimliklerin geliştirilmesinde, statü aktarımında ve sosyal uygunluğun yansıtılmasında üstlendiği önemli rolü göstermektedir. Kıyafet seçimleri bireylere kendilerini ifade etme imkânı verirken toplumsal algıları da yönetmesini sağlamaktadır; bu alıntılar da bu karmaşık dinamiğin örnekleri olarak kabul edilebilir. Elbette giysilerin kullanımı yalnızca zenginlik ve statü göstergesi olarak kullanımıyla sınırlı değildir. Dahası, dini inançlar ve gelenekler de kıyafet tercihlerini etkilediği gibi yüklenen anlamı da değiştirebilmektedir:

“Ahlaki dini olsun inançlarım bağlamında, giyimle kendimi tanımlayabiliyorum” (KG23 21). Bu iddia, kişinin kıyafet seçimlerinin ahlaki ve dini ilkeler tarafından biçimlendirildiğini ve böylece kişisel inançların kıyafet yoluyla iletilmesini sağladığı anlaşılmaktadır. Giyim, kişinin inançlarına uygun bir şekilde kendini ifade etme aracı olarak özellikle kadınlar arasında oldukça yaygındır. Erkekler de ise inançlardan daha fazla ailevi onur ve itibarın önemi ön plana çıkmaktadır: *“Giyim benim için bütün ailemin itibarı gurur gibi düşünebiliriz çünkü bir ortamda kötü giyinirsen sende laf yersin ailen de. Dolayısıyla kötü giyim sen dâhil, ailenin de itibarını kötü etkiler”* (EG06 23, Lisans). Kişinin kıyafeti ile ailesinin algısı arasındaki bağlantıyı vurgulayan katılımcı, açıkça uygunsuz giyinmenin sadece kişinin kendisi için değil, aynı zamanda ebeveynleri ve akrabaları için de eleştiriye davetiye çıkarabileceğini söylemektedir. Dolayısıyla kıyafet seçimi yalnızca kişisel kimliğin bir aracı değil ailenin de bir temsili olabileceği için dikkatle seçilmesi gereken bir etkinlik olduğunun altı çizilmektedir. Bununla birlikte kıyafet tercihlerinin bireyin toplumsal duruşu

ve uyumu üzerinde de etkileri olabilmektedir:

19 yaşında bir erkek katılımcı olgunluk ve saygınlık gibi kişisel özelliklerin kişinin kıyafet seçimi yoluyla aktarılabileceğini vurgulamaktadır: “*Kıyafetlerim büyümemin ve kendime olan saygımın bir yansımasıdır*” (EG03 19, Lise). Kıyafetin toplumsal kabullerle şekillenmesi geleneklerin etkisinin bir yansıması olarak kabul edilebilir. Benzer şekilde bir başka katılımcının “*Kendimizi utandırmayacak ve rezil etmeyecek şekilde giyinmemiz gerekir. Örneğin parkta şortla da gezebilirsin pantolonla da. İnsan edebi nasıl el veriyorsa öyle giyiniyor*” (EG16 18, Lise) şeklinde aktardıkları bu durumu doğrulamaktadır. Katılımcılar, kişinin kıyafet seçiminin belirli bir sosyal bağlamda saygın kabul edilen şeylerle uyumlu olması gerektiğini belirtmektedirler. Özünde, kılık kıyafet ve davranışlarda toplumsal olarak kabul gören normlara bağlı kalmanın kişinin toplum içinde olumlu karşılanmasına katkıda bulunduğu görülmektedir.

O halde, kıyafet seçimlerinin inançlar, ailevi değerler ve toplumsal normlar gibi faktörler arasındaki karmaşık ilişkinin bir yansıması olduğu söylenebilir. Birçok faktörün bağlamsal hususlarını yansıtan bir ifade biçimi olarak giyimin nihayetinde çok yönlü kullanılabilen bir araç haline geldiği görülmektedir. Özellikle günümüz postmodern dünyasında kıyafetlerin daha karmaşık bir şekilde tasarlanmaya ve dikilmeye başlanmasıyla, benzersiz ifadeler arayan bireyler için daha fazla kişiselleştirme ve özelleştirme alanı sunulmaktadır. Bu nedenle kıyafetler; inançlar, ailevi değerler ve geleneklerin yansıtılmasının ötesine geçerek bireylerin kişiliğinin bir uzantısı olarak görülebilmektedir;

“*Kıyafet, kişinin kendini ifade etmesinin ve kişisel kimliğinin somutlaşmış halidir*” (KG24 18, Lise). Bu tanımlama, kıyafetlerin bireyin dış çevresiyle etkileşime girerken karakterini ve duygularını yansıtmada oynadığı ayrılmaz rolü vurgulamaktadır. Bu da kıyafetlerin, insanların kişiliklerini dünyaya iletebildikleri bir araç olarak işlev görebileceğini gösterir. Bu durum bir başka katılımcı tarafından “*İnsanın en önemli şeyi giyim kuşamdır. Yaşam tarzı, şıklığı gibi özellikler insanın kişiliğinin bir yansımasıdır. Örneğin, bir kişinin dost canlısı olup olmadığı giysilerinden anlaşılabilir ve bu da karakterleri, olgunlukları ve kişilikleri hakkında fikir verir*” (EG03, 19, Lise) ifadesiyle aktarılmıştır. Bu ifadeler, giyimin bireysellik ve kimlik ifadesi üzerindeki etkisini vurgulamaktadır. Kıyafetlerin, insanların yaşam tarzlarını, eğilimlerini ve kişiliklerini yansıttıkları bir kanal görevi görebileceğini göstermektedir. Ancak aynı zamanda kişilerin sosyal etkileşimler içerisinde nasıl algılandıklarını ve ilişkileri üzerindeki etkilerini de ifade edebilmektedir. Bu ilişki biçimi bir katılımcı tarafından duygusal bir bağla birleştirilerek şöyle açıklamaktadır: “*Giysiler yaşamda derin bir anlam taşır; her insan kendine özgü bir renk paletine sahiptir. Benim görüşüme göre, renkler farklı bir öneme sahiptir- karmaşıklıkları aktarabilir veya*

bir bireyin çeşitli içsel yönlerini temsil edebilirler” (KG19, 21, Lisans). Bu yorum, kişinin kıyafeti ve kişisel özellikler arasında duygusal bir bağ kurmasının gerekliliğini vurgulamaktadır. Kıyafetler, bireylerin içsel boyutlarını özetleyen sanatsal bir yaratım olarak algılanmaktadır. Renklerin ve stillerin farklı içsel âlemleri sembolize ettiği varsayılmakta, böylece giyimin doğasında var olan kişisel değer ve derinlik ortaya konmaktadır. Peki, gerçekten giysilerin duyguların bir uzantısı olması mümkün mü?

“Mutlu olduğum zaman daha özenli giyiniyorum. Ama mutsuz olduğum zaman elime ne gelirse onu giyiyorum” (KG27 19, Lise) şeklinde bir katılımcının aktardığı ifadesinde kıyafet ve duygular arasında bir bağlantı olduğunu göstermektedir. Kişi etkileşim anında, giyimle duygusal durumların değişkenliğini yansıtabileceğini vurgulamaktadır. Ancak başka bir katılımcının *“Tersine, canlı hissettiğimde sessiz renkler giyerken, melankolik anlarda canlı tonları tercih ediyorum. Aşırı asık suratlı görünmekten kaçınıyorum”* (KG31 18, Lise) şeklinde aktardığı ifadesinde giysi ile duygusal durumlar arasındaki ilişkinin her zaman için doğrusal olmadığını belirtmektedir. Dolayısıyla, giysiler yalnızca duygusal bir çıkış noktası olarak değil, aynı zamanda farklı manipölasyonlar ile farklı amaçlara hizmet etmek için olsa dahi kişinin iç dünyasını yansıtan bir ayna olarak kullanılabilirliği görülmektedir. Kıyafetin duygusal bağlarla ilişkisine farklı bir perspektifle yaklaşan bir başka katılımcı ise *“Kuşkusuz, kıyafetim hırslarımı yansıtıyor; özenli kıyafet seçimi gelecekteki çabalara yönelik kararlılığımı aydınlatıyor”* (EG02 20, Lise) şeklinde aktardığı ifadelerinde kıyafetin etkisi gelecekteki beklentileri ve arzuları şekillendirmeye kadar uzanan bir temsiliyete aracılık ettiğini vurgulamaktadır. Özenli bir şekilde seçilen kıyafetin, gelecekteki çabalara yönelik kararlılığını yansıttığını ve başarıya olan bağlılığını bir gösterme aracı olarak kullanımı giyim tercihlerinin kişisel bir ifade aracı olduğu kadar motivasyon aracı olarak kullanılabilirliğini göstermektedir.

Görüldüğü üzere çağdaş toplumda herhangi bir anda sergilenen çeşitli stillerin bolluğuna tanık olunabilir. Giysiler artık yalnızca insanın hayatta kalmasını sağlayan bir unsur olmaktan çıkmış, kişinin kendini ifade etmesini ve sosyal hiyerarşideki yerini belirlemesini sağlayan araçlara dönüşmüştür. Farklı tarzlar ve aksesuarlar farklı alt kültürler, inançlar ve aidiyetlerle ilişkilendirilebilmektedir. Örneğin, sosyo-ekonomik seviyesi düşük erkek katılımcıların giysiyi yalnızca temel bir gereksinim görmesine karşılık bu düzey artıça statü ve toplumsal konumlarla ilişkilendirdikleri görülmektedir. Bu durumun çelişki barındırdığı düşünülse de sınıfsal ayrım kişinin beğeni yargılarının şekillenmesinde önemli bir etken olarak açığa çıktığı söylenebilir. Benzer bir durum kadın katılımcıların kıyafetlerini yorumlama biçimlerinde ön plana çıktığı görülmektedir. Kadınların bir kısmı kıyafeti, tamamıyla inanç ve gelenek temelli anlamlandırırken

diğerleri tamamıyla kişisel bir ifade aracı olarak yorumlamıştır. Dolasıyla sınıfsal ayrımın beğeni yargısı konusunda belirleyici olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Özetle, giysilerin amacının bedenlerimizi örtmek olan birincil işlevinden sosyal kimliklerimizi temsil etmedeki karmaşık rolüne nasıl evrildiğini gözlemlemek büyüleyicidir. Bu nedenle giysiler ister temel ihtiyaç olarak görülsün isterse kimliğin yansıtılmasının yegâne aracı olarak görülsün kişi içerisinde yaşadığı gruba veya topluma ya uygun bir görünüm oluşturmakta ya da farklılığı göstermek amacıyla bir görünüm inşa ederek gündelik alan içerisinde var olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle gençlerin hem bir grubun üyesi olmak hem de farklılığı göstermek için giysi ve giysi ürünlerine yönelimlerinin son yıllarda giderek daha fazla artmış olması bu görüşü desteklemektedir. Ancak gençlerin modanın hegemonik alanı içerisinde tamamıyla entegre bir şekilde var olabilmesinin söz konusu olmadığı görülmektedir. Çünkü insanların dahil olduğu kültürel yapılar çerçevesinde moda dünyası tarafından sunulan ürünleri yeniden yorumlayabildikleri gibi tamamıyla kişisel bir yorum da kullanabildikleri anlaşılmaktadır.

Sonuç

Moda, kendini ifade etme ve kişisel kimliğin dışavurumu için bir kanal görevi görürken, aynı zamanda sosyal kabul ve uyum için bir geçit görevi görür. Bu ikilemli doğa, genç bireylerin çabalarının yanı sıra moda endüstrisi tarafından kullanılan metodolojilerle de içsel olarak bağlantılıdır (Bauman, 1996; Crane, 2003). Bu bağlantı, bireylerin kişiliklerini, fikirlerini, değerlerini ve hatta siyasi inançlarını sergilemeleri için bir araç sunmaktadır. Özünde moda, başkalarıyla iletişimi güçlendirmek ve bir aidiyet duygusu oluşturmak için kimliklerimizi dışarıya yansıtmanızı sağlar. Ancak moda aynı zamanda toplumsal beklenti ve normlara da derinden bağlıdır. Bu tür düzenlemelere bağlılık, kişinin sosyal konumunu veya belirli gruplar içinde kabul görmesini belirleyebilir. Certeau (2009) tarafından ortaya konulduğu üzere, çizgidsizlik, doğrusal sınırların ötesinde yer alan kitlesel nüfuslarda kendini gösterir: “Çizgidsizliğin günümüzdeki figürü artık küçük gruplar değil ama çizgidsizde kalan kitlelerdir; çizgidsizlik, kültür üretmeyenlerin kültürel bir etkinliğidir. Bu etkinlik imzalı değildir, okunmaz, simgeleri yoktur ve üretici bir ekonominin birer birer pazara sürdüğü gösteri-ürünlerini satın alanların gerçekleştirebileceği tek etkinliktir.” Bu, insanların modayla olan ilişkilerinin taktiksel doğasına ışık tutmaktadır. Bireysel inançlarından ödün vermeden avantajlı konumlara uyum sağlamak için belirli stilleri benimseyebilirler. Çünkü bireyler moda’nın kendi döngüsünü ayakta tutmak için çeşitli stratejilere dayanarak inşa ettiği kendilerine yönelik ideolojisini inkâr etmedikleri gibi hiçbirinin bu iktidar biçimine karşı çıkış veya simetrik bir mücadele içine girmedikleri anlaşılmaktadır. Bireyler moda’nın yaratmış olduğu belirli kimlik ve yaşam tarzı

şeklinde sunulan egemen ideolojisini kendi değerleri çerçevesinde yeniden yorumlamış ve onu “ustalık”la kullanarak bir “taktik” geliştirmişlerdir.

Altta yatan bu taktiğin doğası incelendiğinde, bireylerin tanınmış markaların veya stillerin verdiği sembolik önemden tamamen vazgeçmeden, bireysellik izlenimi yaratmak için belirli giyim öğelerini nasıl dikkatle benimsedikleri ortaya çıkmaktadır. Bu uyarlanabilir yaklaşım, insanların bir yandan özerkliklerini korurken diğer yandan da kabul görmüş toplumsal sınırlar içerisinde kendilerine bir yer edinme eğilimini gözler önüne sermektedir. Bununla birlikte, bu dengeleme eylemi modanın hegemonik gücü tarafından engellenebilmektedir. Modanın çeşitli kültürel ortamlar üzerindeki hakimiyeti uyumluluk talep etmekte ve sonuç olarak heterojen yorumların benimsenmesini zorlaştırmaktadır. Moda ideallerinin sıradan koşullara getirebileceği zorlu kısıtlamaların farkına varmak önemlidir; bu da çoğu zaman marjinalleştirilmiş veya göz ardı edilmiş perspektiflere yol açar.

Sonuç olarak, kimlik ve sosyal kabul aracı olarak modanın ikilemli doğası, benzersizlik arzularını sosyal aidiyet arayışıyla uzlaştırmaya çalışan bireyler- özellikle de gençler- için karmaşık bir alan olduğunu kanıtlamaktadır. Hegemonik güç yapıları ve bireysel taktikler arasındaki karmaşık dinamikler, modanın ifadeyi güçlendirebileceği veya sınırlayabileceği sayısız yolu ortaya koymaktadır. Buna karşılık, modanın ikiliğine dair bu keşif, kişinin bu güç dinamikleri içindeki konumuna dair bir iç gözlemi ve moda dünyasında daha kapsayıcı perspektifler için bir çağrıyla teşvik etmektedir.

Kaynakça

- Abate, E. (2021). Fashion as an Aesthetic Form of Life: A Wittgensteinian Interpretation. *Croatian Journal of Philosophy*, 21 (61), 53-69. <https://doi.org/10.52685/cjp.21.1.4>
- Barnard, M. (2001). *Fashion as Communication*. London/New York: Routledge
- Baudrillard, J. (1998). *Kusursuz cinayet* (Çev. Necmettin Sevil) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Baudrillard, J. (2002). *Simgesel değiş tokuş ve ölüm* (Çev. Oğuz Adanır) Ankara. Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Bauman, Z. (1996). *Yasa koyucular ve yorumlayıcılar*. Çev. Kemal Atakay, İstanbul: Metis Yayınları.
- Bauman, Z. (2005). *Bireyselleşmiş toplum*. (Çev: Y. Olagan,). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bennett, A. (2013). *Kültür ve gündelik hayat* (Çev: N. Tokdoğan, B. Şenel, Umut Y. Kara). Ankara: Phoenix Yayınları.
- Benstock, S. (2006). 'Afterword'. In: Suzanne Ferriss and Mallory Young (eds) *Chick Lit: The New Woman's Fiction*. New York: Routledge, pp. 253–256.
- Blumer, H. (2020). *Fashion: From class differentiation to collective selection*. London: Routledge.
- Bordo, S. (1993). *Unbearable Weight: Feminism, Western outlooks. Culture and the Body*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press
- Bourdieu, P. (1984). *Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77–101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>
- Breward, C. (2003). *Fashion*. Oxford: Oxford University Press.
- Burcu, E. (1997). *Çırak ve kalfa gençlik altkültür grubu hakkında sosyolojik bir araştırma*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Certeau, M. (2009a). *Gündelik hayatın keşfi ı, eylem, uygulama, üretim sanatları*. (Çev. L. Arslan Özcan,). Ankara: Dost Kitabevi.
- Certeau, M. (2009b). *Gündelik hayatın keşfi u, konut, mutfak işleri*. (Çev. Ç. Eroğlu ve E. Ataçay,). Ankara: Dost Kitabevi.
- Chaney, D. (1999). *Yaşam tarzları*, (Çev: İ. Kutluk). Ankara: Dost Kitabevi.
- Clarke, J., Hall, S., Jefferson, T., & Roberts, B. (1993). Subcultures, cultures, and class. In S. Hall, & T. Jefferson (Eds.), *Resistance through rituals: Youth subcultures in post-war Britain* (pp. 9-74). London: Routledge.

- Corner, F. (2016). *Why fashion matters*. London: Thames and Hudson Publisher. Retrieved from <https://www.perlego.com/book/1594693/why-fashion-matters-pdf>
- Crane, D. (2000). *Fashion and Its Social Agendas: Class, Gender, and Identity in Clothing*. University of Chicago Press: Chicago, ABD.
- Crane, D. (2003). *Moda ve gündemleri*. (Çev. Ö. Çelik). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Creswell, J. W. (2013). *Qualitative Inquiry .ve research design: choosing among five approaches* (3rd ed.). Thousand Oaks, CA: SAGE.
- Debord, G. (2014). *Gösteri toplumu*, (Çev: A. Ekmek, O. Taşkent). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Entwistle, J., (2015) *The Fashioned Body: Fashion, Dress & Modern Social Theory. Second Edition*. Polity Press: Cambridge, UK.
- Ertürk, N. ve Ruşen, T.C. (2018). Gençlik altkültürlerine ait giyimlerin göstergebilimsel incelenişi, *Vocational Education (Nwsave)*, Cilt: 13, Sayı 2 s.11-31, Doi: 10.12739/Nwsa.2018.13.2.2c0060.
- Ewen, S. (1988). *All consuming images*, New York: Basic Press.
- Faurschou, Gail (1987), “Fashion and the cultural logic of postmodernity,” in *Body Invaders*, ed. Arthur and Marilyn Kroger, Montreal: New World Perspectives, 78–94.
- Featherstone, M. (1987). Lifestyle and Consumer Culture. *Theory, Culture & Society*, 4(1), 55-70. <https://doi.org/10.1177/026327687004001003>
- Featherstone, M. (1991). *Consumer culture and postmodernism*, London, Sage Publications.
- Firat, A. F., & Dholakia, N. (2006). Theoretical and philosophical implications of postmodern debates: some challenges to modern marketing. *Sage Journals*, 6, 123-162.
- Firat, A. F., & Venkatesh, A. (1995). Liberatory postmodernism and the reenchantment of consumption. *Journal of Consumer Research*, 22(3), 239–267. <http://www.jstor.org/stable/2489612>
- Giddens, A. (2005). *Sosyal teorinin temel problemleri: sosyal analizde eylem, yapı ve çelişki* (Çev: Ümit Tatlıcan). İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Given, M. L. (2021). *100 soruda nitel araştırma* (Çev: A. Bakla, İ. Çakır). Ankara: Anı Yayıncılık.
- Gong, Y. (2016). Design enriches life, Life Breeds Fashion. *Journal of Arts and Humanities*, 5, 39-46.
- Gordon, M., (2005). *Sosyoloji sözlüğü*. (Çev. O. Akınhay, D. Kömürcü). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Hann, M. , Ogle, C. ((989). “Moda: sürekli bir değişim süreci” . *Tekstil ve Mühendis* 3: 208-215 <https://dergipark.org.tr/tr/pub/teksmuh/issue/12917/156273>

- Jameson, Frederic (1991), *Postmodernism or, the cultural logic of late capitalism*, Durham, NC: Duke University Press.
- Jenks, C. (2005). Editorial: A new death of childhood. *Childhood*, 12(1), 5-8. <https://doi.org/10.1177/0907568205049888>
- Jenks, C., (2007). *Alt kültür: toplumsalın parçalanışı* (Çev. N.Demirkol). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Kawamura, Y. (2005). *Fashionology*. New York: Berg.
- Kellner D. (2001.) Popüler kültür ve postmodern kimliklerin inşası (Çev: G. Seçkin). *Doğu-Batı Dergisi*, (15), 187-220.
- Kellner, D. (1995). Communications vs. cultural studies: overcoming the divide. *World Wide Web*.
- Madill A, Jordan A, Shirley C. (2000) Objectivity and reliability in qualitative analysis: realist, contextualist and radical constructionist epistemologies. *Br J Psychol*. Feb;91 (Pt 1):1-20. doi: 10.1348/000712600161646. PMID: 10717768.
- Massoni, K., (2010). *Fashioning teenagers: a cultural history of seventeen magazine*. California: Left Coast Press.
- McRobbie, A., (1994). *Postmodernism and Popular Culture*, Routledge: London and New York.
- Miles, M. B., & Huberman, A. M. (1994). *Qualitative data analysis: an expanded sourcebook*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Moustakas, C. E. (1994). *Phenomenological research methods*. Sage Publications, Inc.
- Nistor, L. (2020) *Fashion: A Phenomenon of Consumption and Communication. Studies among Youngsters in Romania*, Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană.
- Odabaşı, Y. (1999). *Tüketim kültürü: yetinen toplumun tüketen topluma dönüşümü*. İstanbul: Sistem Yayıncılık.
- Oskay, Ü. (1987). Thorstein veblen'in düşünceleri-kıskandırıcı tüketim boyutu ile moda. *Gergedan*, (1).
- Patton, M. Q. (2021). *Nitel araştırma ve değerlendirme yöntemi* (3. Baskı), (Çev. Edt: B. Demiş ve M. Bütün). Ankara: Pegem Akademi.
- Rabanillo, S.C. (1995). *Estilo de vida, comunicación y sub-cultura de la moda*.
- Saldaña, J. (2015). *The coding manual for qualitative researchers*. Sage.
- Shand, P. (2014), *Fashion beyond representation. Shapeshifting Conference: Auckland University of Technology*.
- Simmel, G. (2008). *Modern kültürde çatışma*, (Çev. Elçin Gen). İstanbul: İletişim Yayınları.

- Simmel, G. (2015). *Bireysellik ve kültür*, (Çev. Tuncay Birkan). İstanbul: Metis Kitap.
- Slater, D., (1997). Consumer culture and the politics of need. *Buy this book: Studies in advertising and consumption*, 51-63.
- Smith, J. A., & Osborn, M. (2003). Interpretative phenomenological analysis. In J. A. Smith (Ed.), *Qualitative psychology: A practical guide to research methods* (pp. 51–80). Sage Publications, Inc.
- Thompson, C. J., & Haytko, D. L. (1997). Speaking of Fashion: Consumers' Uses of Fashion Discourses and the Appropriation of Countervailing Cultural Meanings. *Journal of Consumer Research*, 24(1), 15–42. <https://doi.org/10.1086/209491>
- Veblen, T. (2005). *Ayak sınıfın teorisi*. İstanbul: Babil Yayınları.
- Waquet, D., & Laporte, M. (2011). *Moda*. Ankara: Dost Kitabevi.

BÖLÜM 4

DİSİPLİNLERARASI YAPAY ZEKA: TEKNOLOJİK İLERLEMELER VE TOPLUMSAL DÖNÜŞÜM

Adem KORKMAZ¹

1 Dr. Öğr. Üyesi, Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, Gönen Meslek Yüksekokulu, ademkorkmaz@bandirma.edu.tr, ORCID No: 0000-0002-7530-7715

1. Giriş

Yapay zeka (YZ), bilişsel işlevleri simüle eden ileri bilişim teknolojilerini tanımlar. Bu işlevler arasında öğrenme, belirsizlikle başa çıkma, problem çözme, duygusal tepkilerin algılanması ve yaratıcılık bulunmaktadır. YZ'nin gerçekleştirdiği bu işlevler, ya önceden tanımlanmış algoritmalar aracılığıyla ya da sunduğumuz veri setlerinden elde edilen öğrenme mekanizmaları sayesinde yerine getirilir. 2000'lerin başlarında, YZ'nin temel yapı taşı esasen önceden tanımlanmış kurallara dayanmaktaydı; bu yaklaşım genellikle 'bilgi tabanlı sistemler' veya 'bilgi yönetimi' olarak adlandırılır. Bilgi tabanlı bir yaklaşımın kritik unsuru, belirli bir problemi çözmek için kullanılan geniş ve tutarlı bir kural setidir. Ancak, son zamanlarda makine öğrenimi, YZ'nin evriminde daha merkezi bir rol oynamaya başlamıştır. Bu yöntem, önceden belirlenmiş kurallar olmadan sistemlerin büyük veri setlerinden öğrenmelerini mümkün kılar. Bu nedenle, modern YZ teknolojileri şimdi bağımsız olarak kurallar oluşturabilme yeteneğine sahiptir (Kuik ve Kweekel, 2020).

YZ, çok sayıda disiplinde faaliyet gösteren araştırmacılar ve uzmanlar için önemli bir ilgi alanı haline gelmiştir. YZ'nin multidisipliner karakteri, toplumsal dönüşüm potansiyeli taşıyan ileri düzey tekniklerin ve teknolojilerin evrimini katalize etmiştir. Bununla birlikte, toplumsal bir uyum sürecini sürdürülebilir bir şekilde hayata geçirirken çeşitli zorluklarla karşılaşmaktayız. Bu yazıda, disiplinlerarası YZ araştırmalarının anahtar sonuçlarını, YZ alandaki en son teknik ve teknolojik ilerlemeleri, yakın geleceğin araştırma eğilimlerini ve bir YZ odaklı topluma nasıl geçiş yapılacağını inceleneyecektir.

1.1. Multidisipliner Yapay Zeka

Multidisipliner YZ, farklı bilim dallarının bir araya gelerek oluşturduğu bir perspektif ile tanımlanan yapay zeka sistemlerini kapsar. Bu tür sistemler, çeşitli disiplinlerden elde edilen bilgileri entegre ederek, bir dizi problemi çözme kapasitesine sahiptir. Yapay zekanın multidisipliner boyutları şunlardır:

Bilgisayar Bilimi: YZ, algoritmik yapılar, veri organizasyonları ve programlama dilleri gibi bilgisayar biliminin temel prensip ve tekniklerine dayanmaktadır. Bu alandaki uzmanlar, makinelerin karmaşık meseleleri ele alabilmesi ve bilişsel yetenekler sergileyebilmesi için gerekli algoritmaları ve modelleri hazırlar.

Matematik: YZ, özellikle makine öğrenimi ve optimizasyon konularında matematiğin derinlemesine bilgisini gerektirir. Model oluşturma, veri analizi ve tahminde bulunma süreçlerinde doğrusal cebir, olasılık teorisi ve istatistik gibi matematiksel kavramlar temel alınır.

Bilişsel Bilim: YZ, insan zekasının özelliklerini anlamlandırmak ve bu özellikleri makinelerde simüle etmek amacıyla bilişsel bilimden beslenir. Bilişsel bilim, insanların algılama, düşünme, öğrenme ve karar verme süreçlerini inceler.

Psikoloji: YZ araştırmacıları, insan psikolojisinin prensiplerini kullanarak bilişsel süreçleri ve davranışları derinlemesine anlamaya çalışır. Bu, makinelerin insanlarla daha etkili bir etkileşimde bulunmasına olanak tanır.

Nöroloji: Nörolojik bilim, YZ modellerinin ve algoritmalarının oluşturulmasında derinlemesine bilgiler sunar. YZ uzmanları, insan beyninin yapısal ve işlevsel özelliklerinden esinlenerek modeller geliştirir.

Felsefe: YZ, etik, adalet ve toplumsal etkiler gibi konularda felsefenin değerli perspektiflerine ihtiyaç duyar. Filozoflar, YZ ve etik konularındaki tartışmalara katkı sağlar.

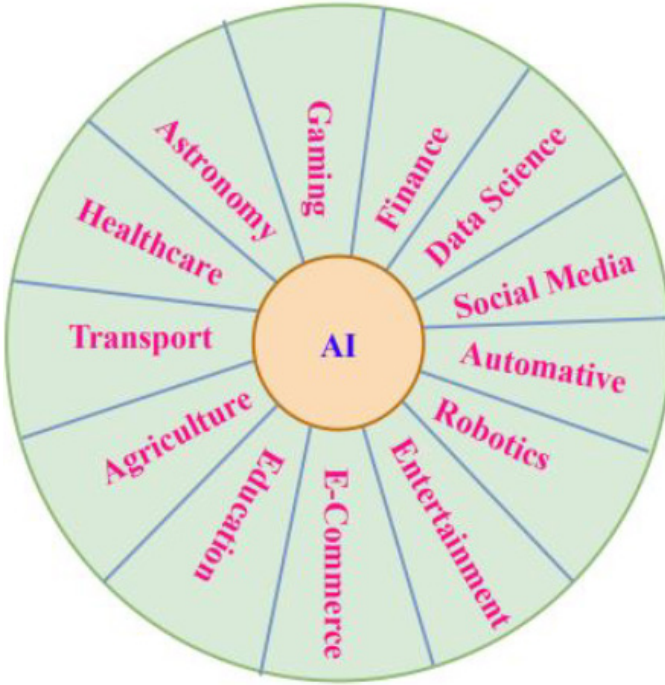
Dilbilim: Doğal Dil İşleme, yapay zekanın dil algılama ve üretimine odaklanan bir dalıdır. Dilbilim, makinelerin dil bazı süreçlerde etkin olabilmesi için algoritmik ve modelleme çalışmalarını destekler.

Mühendislik: YZ, kompleks sistemlerin tasarımı ve dağıtımı için mühendislik bilgisini gerektirir. Mühendislik disiplindeki uzmanlar, YZ teknolojilerinin altyapı, donanım ve yazılımını geliştirir.

Ekonomi: Yapay zekanın ekonomik etkileri mevcuttur ve bu etkileri incelemek için ekonomi biliminin analitik yaklaşımları benimsenir. Ekonomistler, yapay zekanın ekonomik boyutlarına dair analizler yaparlar.

Etik ve Hukuk: YZ, özellikle mahremiyet, önyargı ve sorumluluk gibi konularda etik ve yasal sorunları beraberinde getirir. Bu alandaki uzmanlar, YZ teknolojilerinin etik ve yasal çerçeveler içerisinde kullanılmasını sağlayacak politika ve yönergeleri oluşturur.

YZ literatüründe, farklı sektörlerle yönelik olarak gerçekleştirilmiş ve devam eden çeşitli çalışmalara rastlamak mümkündür. Bu sektörel dağılım Şekil 1’de pasta grafiği ile sunulmuştur.

Şekil 1. Multidisipliner YZ'nın Çalışma Alanlarına İlişkin Dağılım (Bale vd., 2021)

Şekil 1’de belirtilen sektörler arasında tarım, eğitim, sağlık, e-ticaret, sosyal medya, eğlence, robotik, otomotiv, finans ve astronomi gibi disiplinler bulunmaktadır. Multidisipliner YZ, bu sektörlerde özgü verileri analitik olarak değerlendirir ve bu veri setlerini temel alarak algoritmik çözümler geliştirir. Sağlık sektöründe, YZ teknolojisi, çeşitli sağlık parametrelerini tanımlama ve prognoz oluşturma konusunda stratejik bir rol üstlenir, hastalıkların erken teşhisini mümkün kılar. Ulaşım sektöründe ise, trafik yoğunluğunu minimize etme, enerji verimliliğini artırma ve ulaşım yönetiminin optimizasyonu gibi konularda etkin çözümler sunar. Tarım alanında, YZ; hava durumu tahminleri, besin yönetimi ve zararlı organizma kontrolü gibi konularda akıllı tarım stratejilerinin geliştirilmesine katkıda bulunur. Eğitim alanında, YZ; dilsel içeriklerin çevirisini sağlama, öğrenme sürecini kişiselleştirme ve pedagojik süreçlerin otomasyonu gibi konularda devrim niteliğinde değişikliklere öncülük eder. E-ticaret sektöründe, müşteri davranışlarının ve tercihlerinin analizi ile satış ve müşteri memnuniyeti stratejilerini optimize eder. Eğlence sektöründe, demografik ve bireysel tercihlere dayalı içerik önerileri sunma ve pazarlama stratejilerinin optimizasyonu için kullanılır. Robotik ve otomasyon alanında, manuel işlemlerin robotik sistemlerle gerçekleştirilmesi, üretim süreçlerinin verimliliğini ve

hassasiyetini artırırken, insan gücünden tasarruf sağlar. Otomotiv sektöründe, tasarım, üretim ve hizmet aşamalarında kullanılabilirlik sağlar, aynı zamanda sürücü asistanlığı ve otonom araç teknolojileri üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Sosyal medya uygulamalarında, yüz tanıma ve etiketleme gibi özelliklerin yanı sıra, reklamcılıkta kullanıcı davranış analizi YZ tarafından gerçekleştirilir. Finans sektöründe, kredi risk analizi, müşteri hizmet otomasyonu ve finansal karar destek mekanizmaları için YZ önemli bir role sahiptir. Oyun sektöründe, kullanıcı deneyimini artırmak için daha gerçekçi simülasyonlar ve karar destek mekanizmaları YZ ile geliştirilir. Astronomide, görsel veri analizi ve otomasyon ile iletişim stratejileri YZ algoritmaları ile optimize edilir (Bale vd., 2021).

Multidisipliner YZ teknolojileri ve metodolojileri, sosyal yapıyı dönüştürme potansiyeline sahip stratejik araçlardır. Bu bağlamda, YZ; öğretmen benzeri simülasyonlar oluşturma ve öğrenme süreçlerini öğrenciye özel olarak optimize etme gibi eğitimde devrim niteliğinde değişikliklere öncülük edebilir (Romero ve Ventura, 2010). Bununla birlikte, bu teknolojik ve metodolojik yaklaşımların başarıyla entegre edilmesi için karşılaşılan zorlukların aşılması stratejik çözüm yollarının geliştirilmesi gerekmektedir.

Disiplinler arası YZ araştırmalarında karşılaşılan kritik zorluklardan bir tanesi, araştırma süreçlerini yönlendirecek standardize edilmiş bir çerçevenin eksikliğidir (Kusters vd., 2020). Toplumsal bir geçişi sürdürülebilir kılmak adına, bu zorluğun aşılması ve YZ araştırmalarını yönlendirecek bir çerçevenin oluşturulması kritik öneme sahiptir. Eğitimde, YZ algoritmalarındaki potansiyel önyargılar, eşitsiz ve ayrımcı uygulamalara yol açabilir (Department of Education, 2023). Bu türden önyargıları aşmak ve adil YZ algoritmaları geliştirmek stratejik bir öneme sahiptir.

YZ araştırmalarının gelecekteki yönleri, sınırlı veri setlerinden öğrenme ve değişken ortamlara adaptasyon gibi konularda optimizasyonu kapsamalıdır (Lane vd., 2016). Algoritmaların karar ve eylem süreçlerini insanlara şeffaf bir şekilde açıklaması, YZ sistemlerinin şeffaflığını ve hesap verebilirliğini artırır.

Bir YZ odaklı geleceğin inşasında, multidisipliner bir perspektife ihtiyaç duyulmaktadır. YZ sistemlerinin etik, şeffaf ve toplumsal fayda sağlayacak şekilde geliştirilmesi için bilgisayar bilimi, psikoloji, felsefe ve etik gibi disiplinlerden gelen uzmanların katkısı kritik bir öneme sahiptir (Beldarrain, 2006).

YZ, finans, ulusal güvenlik, sağlık, ceza adaleti, ulaşım ve akıllı şehirler gibi çeşitli sektörlerde zaten entegre edilmiş durumda bulunmaktadır. YZ ve otonom sistemlerin toplumsal yaşamın birçok yönüne entegrasyonu, kurumların ve organizasyonların operasyonel süreçlerini ve karar

mekanizmalarını dönüştürmekte, verimlilik ve yanıt sürelerini optimize etmektedir. Ancak, YZ sistemlerinin geliştirilme sürecinin, bu teknolojilerin toplum üzerindeki genel etkileri açısından daha kapsamlı bir anlayışla değerlendirilmesi gerekmektedir (West ve Allen, 2018).

Disiplinler arası YZ araştırmalarından elde edilen bu temel bulguların ve derslerin entegrasyonu, sürdürülebilir ve etik bir YZ odaklı geleceğin inşasında kritik bir öneme sahiptir. Bu, bilgisayar bilimi, psikoloji, felsefe ve etik gibi farklı disiplinlerden gelen uzmanların multidisipliner bir yaklaşımla bir araya gelmelerini gerektirir (Floridi vd., 2018).

2. Temel Çıkarımlar ve Alınan Dersler

Yapay Zeka (YZ), insan benzeri bilişsel yetenekleri simüle etmeyi hedefleyen ve makinelerin yüksek seviyede görevleri otomatik olarak yerine getirmesini mümkün kılan sofistike teknikler ve algoritmalarından oluşan bir bilim dalı olarak kabul edilir. YZ'nin kardinal özelliklerinden biri, veri tabanlı çıkarım yapabilme kapasitesidir. Bu çıkarımsal yetenekleri derinlemesine anlamak, YZ sistemlerinin nasıl işlediği konusunda bilgilenmemizi sağlar ve bu sistemlerin gerçek dünya problemlerini nasıl ele alabileceği hakkında fikir yürütmemize yardımcı olur.

Yapay zekanın multidisipliner bir perspektifte ele alınmasının getirdiği sonuçlar oldukça derinlemesinedir. Çeşitli disiplinler arasında gerçekleşen sinerji, YZ'ın karmaşık sorunlara karşı getirdiği yenilikçi çözüm yollarını destekler. Bu tür bir disiplinlerarası işbirliği, YZ uygulamalarının potansiyelini artırarak, geleneksel yaklaşım sınırlarını aşar. Ek olarak, disiplinlerarası yaklaşımla inşa edilen yapay zeka, YZ sistemlerinin daha holistik bir şekilde değerlendirilmesini teşvik eder. Bu, araştırmacıların ve uygulamacıların YZ'nin konuşlandırılmasındaki etik, hukuki ve toplumsal zorlukları adreslemelerine imkan tanır (Müller, 2020; Jobin et al., 2019; Floridi et al., 2018). Bu bilinçlenme süreci, olası negatif etkilerin önlenmesi ve YZ teknolojilerinin sorumlulukla oluşturulması ve kullanılması için esastır.

2.1. Mantıksal Akıl Yürütme ve Tümdengelimli Çıkarımlar

Mantıksal muhakeme, bir dizi öncülden yola çıkarak ve bu öncüllerle desteklenen bir sonuca varmak için akıl yürüterek kesin bir şekilde sonuca varmayı amaçlayan zihinsel bir faaliyetdir. Mantıksal akıl yürütme, titiz bir şekilde bir sonuca varmakla ilgilenen bir düşünme biçimidir. Bir sonuca varmak için bir dizi öncülde bulunan bilgileri dönüştürerek çıkarımlar veya argümanlar şeklinde gerçekleşir. Öncüller ve sonuç önermelerdir, yani olayın ne olduğuna dair doğru ya da yanlış iddialardır (Wikipedia, 2023c, Javatpoint 2021). Birlikte bir argüman oluştururlar.

Mantıksal muhakeme, YZ sistemlerinin temel taşını oluşturur ve res-

mi mantığa dayalı tümden gelimli çıkarımlar yapmalarını sağlar. Kural tabanlı YZ olarak da bilinen sembolik YZ, önceden tanımlanmış bir dizi kuraldan yeni bilgi türetmek için mantığa dayalı temsiller ve muhakeme mekanizmalarını kullanır (Russell & Norvig, 2016). Örneğin teorem ispatı, mevcut aksiyomlardan ve teoremlerden yeni gerçekler çıkarmak için mantıksal çıkarım kurallarını kullanır (Harrison, 2009). Ek olarak, mantıksal akıl yürütme, mantıksal çıkarımlar yapmak ve uzman düzeyinde tavsiye sağlamak için kurallar ve gerçeklerden oluşan bir bilgi tabanının kullanıldığı uzman sistemlerde çok önemli bir rol oynar (Hayes-Roth vd., 1983).

Tümdengelimli akıl yürütme, mantıksal olarak ilişkili bilinen bilgilerden yeni bilgiler çıkarmayı içeren bir tür mantıksal akıl yürütmedir (Kusters vd., 2020). Geçerli akıl yürütme şeklidir, yani öncüller doğru olduğunda argümanın sonucu da doğru olmalıdır. Tümdengelimli akıl yürütme, YZ'da bir tür önerme mantığıdır ve çeşitli kurallar ve olgular gerektirir. Bazen yukarıdan aşağıya akıl yürütme olarak adlandırılır ve tümevarımsal akıl yürütmeyle çelişir. Tümdengelimli akıl yürütmede, öncüllerin doğruluğu sonucun doğruluğunu garanti eder. Tümdengelimli muhakeme çoğunlukla genel öncüllerden özel sonuca doğru başlar (Javatpoint, 2021).

Mantıksal akıl yürütme ve tümdengelimli çıkarımlar, yapay zekada karar verebilen ve sorunları çözebilen akıl yürütme sistemleri geliştirmek için kullanılmıştır. Yapay zekadaki mantıksal teoriler, uygulamalardan bağımsızdır ve akıl yürütme sorununa ilişkin iç görüşler sağlayabilir. Mekanize muhakeme sistemlerinin tasarımına rehberlik etmek için kullanılabilirler. Sınırlı-amaçlı muhakeme sistemleri geliştirme çabasının büyük bir kısmı, büyük, karmaşık bildirimsel bilgi gövdelerinin yönetimine harcanır. Yapay zekada genel olarak bu bilginin temsilini ve onunla birlikte gelen muhakemeyi kendi araştırma problemleriyle birlikte ayrı bir görev olarak ele almanın önemli olduğu kabul edilmektedir (Thomason, 2018).

Yapay zekadaki mantıksal akıl yürütme ve tümdengelimli çıkarımların başarısına rağmen, sürdürülebilir ve etik yapay zeka odaklı bir gelecek sağlamak için ele alınması gereken birçok zorluk var. Zorluklardan biri, mantıksal akıl yürütme ve tümdengelimli çıkarım algoritmalarının yorumlanabilir olmamasıdır, bu da onların kararlarına nasıl ulaştıklarını anlamayı zorlaştırır (Kusters vd., 2020). Diğer bir zorluk ise, YZ'nın etik ve sorumlu bir şekilde geliştirilmesini ve dağıtılmasını sağlamak için YZ yönetişiminde standardizasyon ve düzenleme ihtiyacıdır (West ve Allen, 2018).

Sürdürülebilir ve etik yapay zeka güdümlü bir gelecek sağlamak için, yapay zekadaki mantıksal akıl yürütme ve tümdengelimli çıkarımların sonuçlarını dikkate almak ve etik ve sorumlu yapay zeka gelişimini ve dağıtımını destekleyen uygun yönetim çerçeveleri geliştirmek önemlidir (Kusters vd., 2020).

2.2. Olasılığa Dayalı Akıl Yürütme ve Tümevarımsal Çıkarımlar

Olasılığa dayanan akıl yürütme, belirsizlik içeren bilgiye ilişkin durumları değerlendirmek için olasılık kavramını benimseyen bir bilgi temsili yaklaşımıdır. Bu, YZ sistemlerine, eksik veya belirsiz bilgilere dayanarak, olasılık değerleri aracılığıyla karar alma ve tahmin yapma yeteneği kazandırır. Bu tür bir akıl yürütme, doğal dil işleme, bilgisayarla görü ve robotik gibi disiplinlerde oldukça yaygın bir biçimde kullanılır (Kumar, 2018).

Tümevarımsal çıkarım, belirli bir veri kümesi veya gözlem setine dayanarak genellemeler yapmayı amaçlayan bir akıl yürütme sürecidir. Bu yaklaşım, belirli örneklem verilere dayanarak geleceğe yönelik tahminlerde veya genellemelerde bulunmayı içerir. Endüktif çıkarım, YZ uygulamaları arasında makine öğrenimi, veri madenciliği ve karar analizi gibi alanlarda yaygın bir şekilde tercih edilmektedir (Wikipedia, 2023d).

Yapay zekada olasılığa dayanan ve endüktif çıkarım yöntemleri, karar alma ve problem çözme yeteneklerinin geliştirilmesi için kullanılır (Lim vd., 2019). Olasılık modellemesi, veri analizinde istatistiksel yöntemlerin kullanımını benimser. Bu tür modellerin, çeşitli sektörlerde, özellikle sağlık, finans ve ulaşım gibi alanlarda karar verme süreçlerine önemli katkıları vardır.

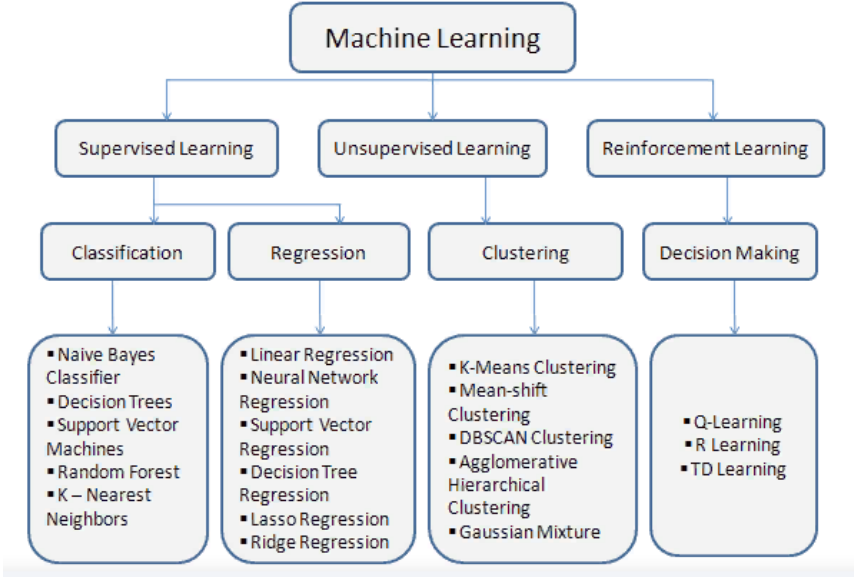
Bayes ağları, belirsizlik içeren bilgileri temsil eden ve bu bilgilere dayalı olarak akıl yürütmeyi destekleyen olasılık temelli bir modeldir (Koller ve Friedman, 2009). Bu ağlar, çeşitli olasılıksal çıkarım yöntemleri, özellikle İnanç Yayılımı, Markov Zinciri ve Monte Carlo yöntemleri ile belirsizlik içeren bilgilere dayalı sonuçlar üretir (Pearl, 1988). Ek olarak, Gizli Markov Modelleri ve Koşullu Rastgele Alanlar, yapısal veri setlerini işlemek için tasarlanmış olasılıksal grafik modelleridir (Lafferty vd., 2001).

Ancak, olasılığa dayalı ve endüktif çıkarım yöntemlerinin potansiye-line rağmen, bu yöntemlerin nasıl sonuçlar ürettiğini tam olarak anlamak bazen meydan okuyucu olabilir (Wikipedia, 2023a). Bu sebeple, etik ve sürdürülebilir bir YZ geleceği inşa etmek için bu zorlukların üstesinden gelmek ve bu yönde yönetim mekanizmaları oluşturmak hayati bir öneme sahiptir (Kusters vd., 2020).

2.3. Makine Öğrenimi ve Tüme varımsal Çıkarımlar

YZ teknolojisinin özgül bir alt kategorisi olan makine öğrenimi, veriden öğrenmeyi ve bu veri üzerinde otomatik olarak kalıp tanıma yeteneklerini geliştirmeyi hedefler. Gözlemlenen verilere dayanarak, genelleştirme yaparak ve önceden görülmemiş verilere doğru tahminlerde bulunma kapasitesi olan tümevarımsal akıl yürütme, makine öğreniminin çekirdek unsurlarından biridir. Destek vektör makineleri, derin öğrenme sinir ağları gibi denetimli öğrenme metodolojileri, verilere ait girdi-çıkı eşlemeleri-

ni modellemeyi amaçlar (Bishop, 2006). Öte yandan, denetimsiz öğrenme yaklaşımları, veri içerisindeki latent yapıları keşfederek, verideki doğal gruplamaları veya boyut indirgemeyi ele alır (Hastie et al., 2009). Pekiştirmeli öğrenme ise, belirli bir hedefe ulaşmak için en uygun eylem dizisini bulma süreci üzerinde yoğunlaşarak, bir ajanın deneyimlerinden öğrenmesini sağlar (Sutton & Barto, 2018).

Şekil 2. Makine öğrenmesi metotları (Rajbanshi, 2021).

Şekil 2 de verilen makine öğrenmesi metotlarını incelersek;

Denetimli öğrenme, makine öğreniminin en yaygın yaklaşımlarından biridir ve bu, algoritmanın, girdi verisine karşılık gelen çıktı değerlerini tahmin etmek amacıyla etiketlenmiş bir veri kümesi üzerinden eğitildiği bir yöntemdir.

Denetimli Öğrenme:

Denetimli öğrenme, algoritmanın etiketli bir eğitim veri seti üzerinde eğitildiği ve bu eğitime dayanarak yeni, daha önce görülmemiş veri için tahminler yapmaya çalıştığı bir makine öğrenimi yaklaşımıdır.

Örneğin: Emlak sektöründe, evin özelliklerine (metrekare, oda sayısı, bahçe varlığı vb.) dayanarak evin fiyatını tahmin etmek istediğimizde, etiketlenmiş veri setini (ev özellikleri ve gerçek fiyatlar) kullanarak bir model eğitiriz. Bu model, eğitim verisindeki deneyimleri temel alarak yeni bir evin fiyatını tahmin edebilir.

a) Sınıflandırma: Sınıflandırma, belirli sınıflar arasında ayırım yapma amacıyla kullanılır. Bir algoritma, belirli sınıf etiketlerini öğrenmek için eğitim veri seti üzerinde eğitilir ve bu eğitim sonrasında yeni veri için bu sınıf etiketlerini tahmin edebilir.

Örneğin; E-postaların “spam” veya “spam değil” olarak sınıflandırılması, tıbbi görüntülerde kanserli hücrelerin tespiti veya sesli komutların tanımlanması bu kategoriye girer.

Bazı Yaygın Sınıflandırma Algoritmaları: Naive Bayes, Karar Ağaçları, Lojistik Regresyon, K-En Yakın Komşular, Destek Vektör Makinesi, Rastgele Orman.

b) Regresyon: Regresyon, sürekli bir çıktı değeri tahmin etmeye çalışırken kullanılan bir tekniktir. Bu yaklaşım, girdi değişkenlerinin bir fonksiyonunu olarak sürekli bir çıktı değerini tahmin etmeye çalışır.

Örneğin; Hava sıcaklığının tahmin edilmesi, bir şehirdeki ev fiyatlarının tahmin edilmesi veya bir ürünün gelecekteki satış miktarının tahmin edilmesi regresyon analizi ile yapılabilir.

Bazı Yaygın Regresyon Algoritmaları: Basit Doğrusal Regresyon, Çoklu Doğrusal Regresyon, Polinom Regresyon, Karar Ağaçları, Rastgele Orman ve Topluluk Yöntemleri.

Denetimsiz Öğrenme:

Denetimsiz öğrenme yaklaşımında, algoritma, girdi verisi arasındaki yapıları veya ilişkileri keşfetmek amacıyla etiketlenmemiş veri kümesi üzerinde çalışır. Bu tür bir öğrenme, gizli kalıpları, özellikleri veya kümeleri belirlemeye çalışır, böylece veri hakkında daha fazla bilgi edinebiliriz.

Örneğin; Dolandırıcılık tespiti, normalden sapma gösteren işlemleri tanımlamak için denetimsiz öğrenme algoritmasını kullanabilir. Acil durum hizmetlerinin optimizasyonunda, K-means kümeleme algoritması, kazaların yoğun olduğu bölgeleri tespit etmek ve bu bölgelerde acil servis noktalarını optimize etmek için kullanılabilir.

Denetimsiz Öğrenme Türleri:

Kümeleme: Veriyi benzerliklere göre gruplara ayırma sürecidir.

Anomali Tespiti: Veri setindeki alışılmadık örnekleri veya outlier'ları tespit etme sürecidir.

Otomatik Kodlayıcılar: Girdi verisini sıkıştırmak ve sonra geri çıkarmak için kullanılır.

Gizli Değişken Modelleri: Gözlemlenen verinin altında yatan gizli yapıları modelleme sürecidir.

Nöral Ağlar: Derin öğrenme modellerine bir örnektir ve karmaşık veri yapılarından özellik çıkarmak için kullanılır.

Takviyeli Öğrenme (RL):

Takviyeli öğrenme, bir ajanın bir ortamda eylemler gerçekleştirerek ve bu eylemlerin sonuçlarına göre geri bildirim alarak optimal davranışı öğrenmeye çalıştığı bir yaklaşımdır. Öğrenme süreci, ajanın olumlu veya olumsuz geri bildirim almasına bağlı olarak eylemlerini ayarlamasına dayanır.

Örneğin; Bir bebek yürümeyi öğrenirken, olumlu ve olumsuz deneyimler aracılığıyla hangi hareketlerin daha etkili olduğunu anlamaya çalışır. Takviyeli öğrenme algoritmaları, bu tür bir deneyim temelli öğrenmeyi simüle edebilir ve ödül veya ceza mekanizmaları aracılığıyla en iyi sonucu elde etmek için optimal eylemleri belirleyebilir.

Takviyeli Öğrenme Türleri:

Q-Öğrenme: Bir ajanın belirli bir durumda hangi eylemi gerçekleştirmesi gerektiğini belirlemek için kullanılan bir algoritmadır.

L-Öğrenme: Bu, Q-öğrenmenin bir varyantıdır ve belirli bir durum için optimal politikayı öğrenmeye yardımcı olur.

TD-Öğrenme: Zaman farkı öğrenmeyi ifade eder ve bir ajanın bir eylem sonrasında alacağı geri dönüşü tahmin etmek için kullanılır.

2.4. Derin Öğrenme ve Temsil Öğrenimi

Derin öğrenme, yapay zeka ve makine öğrenimi alanında önemli bir alt disiplindir ve birçok modern teknolojik ilerlemenin arkasındaki kuvvet olarak kabul edilir. Bu yaklaşım, veri setlerinde karmaşık özelliklerin ve kalıpların otomatik olarak keşfedilmesini sağlar. Derin öğrenme, özellikle çok katmanlı sinir ağları oluşturarak verinin hiyerarşik yapısını modellemeye dayanır, böylece daha yüksek seviye soyutlamaların ve temsilin öğrenilmesine olanak tanır.

Şekil 3. Derin Öğrenmenin Uygulama Alanları (Savaş, 2020).

Evrişimli sinir ağları (CNN), özellikle görsel veri işleme ve tanıma görevlerinde etkili olan özelleşmiş bir derin öğrenme mimarisidir. CNN'ler, görüntü içeriğini anlama ve sınıflandırma konusunda oldukça başarılıdır. Diğer taraftan, tekrarlayan sinir ağları (RNN) sıralı veya zamansal veri ile etkili bir şekilde çalışır, bu nedenle doğal dil işleme veya zaman serisi analizi gibi görevlerde yaygın olarak kullanılırlar. YZ literatüründe, derin öğrenme modellerinin, geleneksel özellik mühendisliği yöntemlerine gerek kalmadan veriden otomatik olarak özellik öğrenme yeteneği nedeniyle birçok uygulamada üstün performans gösterdiği gösterilmiştir (LeCun vd., 2015). Bu, özellikle ham veri setlerinden doğrudan bilgi çıkarılmasını kolaylaştırarak modelleme sürecini daha otomatik hale getirir (Bengio vd., 2013). Derin öğrenmenin bu yeteneği, geniş ve karmaşık veri setleri üzerinde daha etkili çıkarımlar yapılmasını sağlar.

Yapay Zekada Gelişen Teknolojiler ve Teknikler adlı bölümde daha ayrıntılı olarak açıklanacaktır.

2.5. Yapay Zekada Temel Çıkarımların Uygulamaları

Bu bağlamda, bu çıkarımlar farklı disiplinlerde çeşitli uygulama alan-

ları bulmaktadır. Sağlık sektöründe, YZ sistemleri, klinik karar verme, teşhis ve tedavi planlamasını desteklemek için tümdengelimli ve olasılıksal akıl yürütme tekniklerini kullanır (Obermeyer & Emanuel, 2016). Mantıksal muhakeme ve kural tabanlı sistemler, yerleşik tıbbi kılavuzlara dayalı önemli iç görüler ve tavsiyeler sunmak amacıyla tıp alanlarında kullanılır (Osheroff vd., 2012).

Doğal dil işleme konusunda, olasılıksal akıl yürütme, dilin anlaşılmasını ve üretim görevlerini kolaylaştırmaktadır. Olasılık teknikleriyle oluşturulan dil modelleri, makine çevirisi, duygu analizi ve soru yanıtlama sistemleri gibi görevleri destekler (Jurafsky & Martin, 2013). Bu modeller, en olası kelime dizilerini çıkarabilir veya dilin olasılıksal özelliklerine dayalı tutarlı yanıtlar üretebilir.

Bilgisayarla görme alanında, derin öğrenme teknikleri, görüntü tanıma, nesne algılama ve sahne anlama konularında önemli gelişmeler sağlamıştır (Krizhevsky vd., 2017). Konvolüsyonel nöral ağlar, otonom sürüş, yüz tanıma ve görüntü alt yazısı oluşturma gibi uygulamalara imkan tanırken, görsel özellikler ve modelleri görüntülerden çıkarabilir (Everingham vd., 2010).

Son olarak, YZ ve robot teknolojisinin entegrasyonu, otonom gezinme, nesne manipülasyonu ve insan-robot etkileşimini desteklemek amacıyla tüme varımsal ve tümdengelimli çıkarımlardan faydalanır (Khatib, 2008). Bu uygulamalar, algılama ve kontroldeki belirsizlikleri ele almak için olasılıksal muhakeme algoritmalarına dayalıdır ve makine öğrenimi teknikleri, duysal geri bildirimle dayalı robot davranışlarını uyarlamak ve geliştirmek için kullanılır (Billard vd., 2016).

3. Yapay Zekada Gelişen Teknolojiler ve Teknikler

Disiplinlerarası yapay zeka (YZ), çok çeşitli gelişen teknoloji ve yöntemlerden faydalanarak ilerlemektedir. Özellikle derin öğrenme gibi makine öğrenimi algoritmaları, bilgisayarla görme, doğal dil işleme ve robotik gibi farklı alanlarda büyük gelişmelere yol açmıştır (LeCun vd., 2015). Takviyeli öğrenme yöntemleri, yapay zeka sistemlerinin dinamik ortamlarda öğrenme ve karar verme yeteneğini artırarak otonom araçlar ve oyun ajanları gibi alanlarda önemli ilerlemelere imkan tanımıştır (Mnih vd., 2015). Ayrıca, YZ teknolojilerinin blockchain, Nesnelerin İnterneti (IoT) ve kuantum hesaplama gibi yükselen teknolojilerle entegrasyonu, sağlık hizmetlerinden akıllı şehirlere kadar disiplinlerarası uygulamalarda büyük potansiyel sunmaktadır (Dorri vd., 2017; Gartner, 2023; Chawla ve Mehra, 2023).

YZ, teknolojideki ilerlemeler ve yeni problem çözme yaklaşımlarıyla hızla evrilmeye devam etmektedir. Bu bölüm, derin öğrenme, takviyeli

öğrenme, doğal dil işleme ve üretken modelleme gibi alanlardaki önemli gelişmelere odaklanarak, bu ilerlemelerin potansiyel uygulamalarını ve sonuçlarını aydınlatmaktadır.

3.2 Derin Öğrenme ve Sinir Ağları

Derin öğrenme (DL), yapay sinir ağlarına dayalı bir makine öğrenimi alt dalıdır (Brownlee, 2020; AWS, 2023). DL, metin madenciliği, istenmeyen e-posta algılama, video önerileri, görüntü sınıflandırma ve multimedya içerik analizi gibi çeşitli uygulama alanlarında yaygın olarak kullanılmaktadır (Kusters vd., 2020; Alzubaidi vd., 2021). Bu algoritmalar büyük veri kümelerinden öğrenebilir ve daha önce geleneksel makine öğrenimi yöntemleriyle zorlu sorunları çözmek için kullanılabilir.

Şekil 4. Derin Öğrenme modelleri (Cichocki ve Kuleshov, 2021)

DL'nin en öne çıkan ağlarından biri evrişimli sinir ağı (CNN) olarak bilinir ve genellikle görüntü sınıflandırma, nesne algılama ve segmentasyon gibi görevlerde kullanılır (Krizhevsky vd., 2017). Bir diğer önemli DL ağı türü, doğal dil işleme ve konuşma tanıma gibi görevlerde yaygın olarak kullanılan tekrarlayan sinir ağı (RNN) (Alzubaidi vd., 2021). RNN, sıralı veri işleme yeteneğiyle öne çıkar ve özellikle konuşma tanıma ve dil

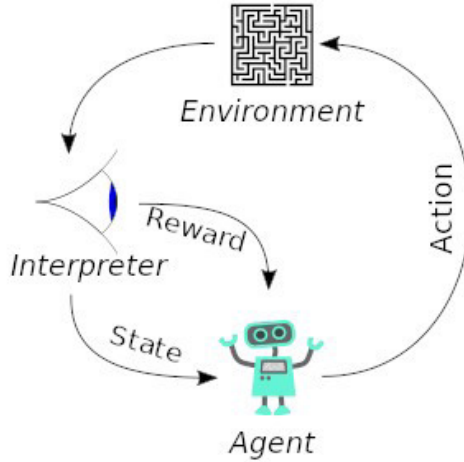
modelleme alanlarında büyük gelişmelere yol açmıştır (Graves vd., 2013). Ayrıca, Transformer gibi modeller, doğal dil anlama yeteneklerini önemli ölçüde artırarak duygu analizi ve makine çevirisi gibi uygulama alanlarında başarıya ulaşmıştır (Devlin vd., 2018). Derin öğrenme alanındaki devam eden araştırmalar, model yorumlanabilirliğini artırma, sınırlı veri koşullarıyla başa çıkma ve genelleme yeteneklerini geliştirme odaklıdır (Bengio vd., 2013).

DL, sağlık, finans ve ulaşım gibi farklı disiplinler arasında başarıyla kullanılmıştır. Örneğin, sağlık alanında kalp hastalığı riski tahmini ve kanser teşhisi (Sarker, 2021), finans sektöründe hisse senedi fiyatlarının tahmini ve dolandırıcılık tespiti, ulaşımında ise sürücüsüz araçlar geliştirme ve trafik akışını optimize etme gibi uygulamalarda etkili bir şekilde kullanılmıştır (Brownlee, 2020).

Ancak, DL'nin başarısına rağmen, sürdürülebilir ve etik bir yapay zeka geleceği için ele alınması gereken bir dizi zorluk vardır. Bu zorluklardan biri, DL algoritmalarının kararlarının yorumlanabilir olmamasıdır, bu da karar süreçlerinin nasıl işlediğini anlamayı zorlaştırır. Diğer bir zorluk ise bazı alanlarda DL algoritmalarını eğitmek için büyük miktarda veriye duyulan ihtiyaçtır (Sarker, 2021).

3.3 Takviyeli Öğrenim (Reinforcement Learning) ve Otonom Ajanlar

Takviyeli Öğrenme (RL), dinamik ortamlarda en uygun kararları almayı amaçlayan makine öğreniminin bir alt dalıdır. RL, bir ajanın deneme yanılma yoluyla öğrenip davranışını ödül veya ceza ile şekillendirdiği durumlarda etkili bir şekilde kullanılır. RL, oyunlar, robotik ve otonom sürüş gibi çeşitli alanlarda başarıyla uygulanmıştır (Chauhan, 2023).

Şekil 5. RL algoritması çalışma prensibi (Mwiti, 2023).

En tanınmış RL algoritmalarından biri, optimal eylem-değer fonksiyonunu öğrenmek için kullanılan Q-öğrenmedir. Bir diğer önemli RL algoritması ise derin öğrenme ile birleştirilen derin pekiştirmeli öğrenmedir (DRL). DRL, karmaşık oyunları oynayabilen, robotları ve otonom araçları kontrol edebilen otonom ajanlar geliştirmekte kullanılır (Wikipedia, 2023a).

RL ve otonom ajanlar, sağlık, finans ve ulaşım gibi çeşitli alanlarda büyük değişimlere yol açabilir. Örneğin, RL, kronik hastalıklara sahip hastalar için tedavi planlarını optimize etme ve kişiselleştirilmiş ilaçlar geliştirme amacıyla kullanılmıştır (Kusters vd., 2020). Derin Güçlendirmeli Öğrenme algoritmaları, karmaşık görevlerde önemli başarılar elde etmiş ve Atari oyunları (Mnih vd., 2015) ile Go oyununda ustalaşma (Silver vd., 2016) gibi zorlu görevleri başarmıştır. RL tekniklerindeki ilerlemeler, daha kararlı ve veri verimli algoritmaların geliştirilmesine olanak sağlamıştır, örneğin Proximal Policy Optimization ve Actor-Critic yöntemleri (Mnih vd., 2015). Gelecekteki araştırmalar, RL'nin gerçek dünya uygulamalarında daha fazla benimsenmesine yardımcı olmayı amaçlamakta ve keşif-sömürü takasları, güvenli RL ve transfer öğrenme gibi zorlukları ele almayı hedeflemektedir (Arulkumaran vd., 2017).

Ancak, RL ve otonom ajanların başarısına rağmen, yapay zeka odaklı sürdürülebilir ve etik bir geleceği desteklemek için ele alınması gereken bazı zorluklar bulunmaktadır. Bu zorluklardan biri, arızalanmaları durumunda ciddi sonuçlar doğurabilecek otonom ajanların güvenliği ve güvenilirliğidir. Diğer bir zorluk, RL ve otonom ajanların istenmeyen sonuçlara ve etik endişelere yol açabilecek etik sonuçlarını ele almayı gerektirmesidir (Cardona vd., 2023). RL ve otonom ajanlar, tarafsız, şeffaf ve toplum için faydalı yapay zeka algoritmaları geliştirmek amacıyla kullanılabilir (Wikipedia, 2023a).

3.4 Doğal Dil İşleme ve Anlama

Doğal Dil İşleme (NLP), insan dilinin incelenmesi ve işlenmesi konusundaki yapay zeka (YZ) teknolojisinin bir alt dalıdır. Bu özel alandaki ana odak, bilgisayarların insan dilini nasıl daha etkili bir şekilde anlayıp analiz edebileceği üzerinedir. NLP'nin temel hedefi, dilin bağlamsal detaylarına kadar nüfuz edebilen ve metinlerin içeriğini tam anlamıyla kavrayabilen algoritmalar oluşturmaktır (Wikipedia, 2023b). Bu algoritmik yetenek, belgelerden bilgi ve içgörü çıkarmanın yanı sıra, belgeleri otomatik olarak kategorilendirme ve düzenleme kapasitesini de beraberinde getirir. NLP teknolojisi, metin sınıflandırma, makine çevirisi, metin özetleme, destek bileti sınıflandırma ve dilbilgisi denetimi gibi geniş bir uygulama yelpazesinde kendini göstermiştir. Özellikle metin sınıflandırma, NLP'nin temel görevleri arasında yer almaktadır. Bu yöntem, sosyal medya yorumları,

müşteri destek talepleri, online değerlendirmeler ve haber analizleri gibi büyük veri kümelerini derinlemesine inceleyerek kıymetli içgörüler elde etmek için kullanılmaktadır (Wolff, 2020).

Doğal Dil İşleme (NLP) alanında yakın zamanda gerçekleşen yenilikler, derin öğrenmeye dayanan modellerin geliştirilmesine olanak tanımıştır. Bu modeller, dil modelleme, makine çevirisi ve soru-cevap sistemleri gibi çeşitli NLP görevlerinde en üst düzeyde performans sergilemektedir, özellikle dönüştürücü model gibi teknolojiler bu alanda ön plana çıkmıştır (Coursera, 2023). NLP'nin uygulama alanı sadece belirli disiplinlerle sınırlı değildir; sağlık, finans ve ulaşım gibi interdisipliner sektörlerde de aktif olarak kullanılmaktadır (Saas Institute, 2023). Özellikle sağlık sektöründe, NLP kronik rahatsızlıklara sahip hastalar için tedavi yaklaşımlarını kişiselleştirme ve optimize etme süreçlerinde kritik bir rol oynamaktadır (Wikipedia, 2023b). Finans sektöründe, NLP algoritmaları daha sofistike ticaret stratejileri ve portföy yönetimi optimizasyonunda kullanılmaktadır (Geeksforgeeks, 2023). Ulaşım alanında ise, otonom araçların geliştirilmesi ve trafik yönetiminin optimizasyonu için stratejik bir araç olarak kullanılmıştır (University of York, 2023). Kelime gömme teknikleri, tekrarlayan sinir ağları ve dikkat mekanizmaları gibi metodolojik yaklaşımlar, dil modelleme ve anlamada paradigma değişikliklerine yol açmıştır. Özellikle GPT ve BERT gibi pre-entrenmanlı dil modelleri, birçok dil işleme görevinde etkileyici yetenekler sergilemekte ve farklı alanlar arasında bilginin transferini kolaylaştırmaktadır. NLP alanındaki mevcut araştırmalar, bağlamsal anlama, önyargıların azaltılması, etik meselelerin ele alınması ve dil modellerinin daha etkin eğitilmesi ve uygulanmasına odaklanmaktadır (Liu vd., 2021).

NLP'nin bu başarısına rağmen, algoritmalarındaki yorumlanabilirlik sorunları, bu algoritmalarındaki karar süreçlerinin net olarak anlaşılmasını engellemektedir. Ayrıca, NLP'nin potansiyel olarak istenmeyen veya etik olmayan sonuçlara yol açma riski, ciddi bir etik endişe kaynağı oluşturmaktadır (Wikipedia, 2023b). Bu bağlamda, doğal dil anlaması ve işleme konusundaki çalışmalar, tarafsız, şeffaf ve toplum için faydalı YZ algoritmalarının geliştirilmesinde kritik bir öneme sahiptir.

3.5 Üretken Modelleme ve Denetimsiz Öğrenme

Üretken modelleme, makine öğreniminin bir dalı olarak, veri kümele-
rindeki inherent olasılık dağılımlarını öğrenmeye ve bu dağılımlara uygun yeni veri noktaları oluşturmaya odaklanır (Pandey, 2021). Bu modeller, görüntü sentezi, metin generasyonu ve konuşma sentezi gibi farklı uygulama alanlarında değerlendirilebilir. Üretken modeller, denetimsiz öğrenme paradigması altında, etiketlenmemiş veri kümeleri üzerinde eğitilir (Yasar, 2023).

Varyasyonel Otomatik Kodlayıcılar (VAE'ler) (Kingma & Welling, 2013) ile Üretken Adversarial Ağlar (GAN'lar) (Goodfellow et al., 2014), üretken modelleme alanında öne çıkan iki yöntem olarak kabul edilmektedir. VAE'ler, girdi verilerini temsil eden gizli yapıları öğrenerek yeni veri noktalarının üretilmesine olanak tanır. Kontrast olarak, GAN'lar iki bileşenden oluşur: bir üretici ağ, örnekler üretirken; bir ayırmacı ağ, gerçek ile üretilen örnekleri ayırıştırma görevini üstlenir. Bu bileşenler, bir min-max oyununun parçası olarak eşzamanlı olarak eğitilir. Bu kontekstte, üretici ağın amacı, ayırmacı ağı yanıltacak derecede ikna edici örnekler oluşturmaktır, ayırmacı ağ ise bu örneklerin aslı gibi doğru bir biçimde saptamaya çalışır (Brownlee, 2019). Rakip bir eğitim süreci yoluyla, GAN'lar yüksek kaliteli, gerçekçi örnekler üretme kapasitesine sahip olur ve bu da görüntü sentezi, stil transferi ve veri artırma gibi pratiğe dönüşümlerine olanak sağlar (Karras et al., 2017).

Çeşitli disiplinler arası sektörlerde, üretken modellerin başarılı bir şekilde uygulandığına dair örnekler bulunmaktadır (Kuster vd, 2020). Tıp alanında, sentetik medikal görüntülerin derin öğrenme modellerinin eğitiminde kullanılması, finasta sentetik finansal verilerin ticaret stratejilerini test etmek amacıyla oluşturulması ve ulaşım alanında trafik algoritmalarını değerlendirmek için sentetik trafik verilerinin kullanılması bu örneklerden sadece birkaçıdır (Kaushik, 2023; Foster, 2023). Üretken modellemenin potansiyeli, metin generasyonu (Radford vd., 2018) ve müzik kompozisyonu (Huang vd., 2018) gibi yaratıcı YZ uygulamalarıyla da desteklenmektedir.

Ancak üretken modelleme pratiği, sürdürülebilir ve etik bir YZ geleceği sağlama amacıyla karşı karşıya olduğu zorlukları da beraberinde getirir. Özellikle, bu modellerin karar süreçlerinin yorumlanabilir olmaması, karar algoritmasının nasıl çalıştığını anlamayı karmaşıklarlaştırır. Bununla birlikte, etik sonuçlara yol açabilen istenmeyen sonuçların potansiyeli de vardır. Bu nedenle, üretken modelleme ve denetimsiz öğrenme, tarafsızlık, şeffaflık ve toplumsal fayda ilkeleriyle uyumlu YZ algoritmalarını desteklemek için kullanılmalıdır (Kruster vd, 2020; Foster, 2023).

3.6 Açıklanabilir Yapay Zeka ve Yorumlanabilir Modeller

Açıklayıcı Yapay Zeka (Explanatory Artificial Intelligence - XAI), yapay zekanın (YZ) bir dalı olarak, makine öğrenimi modellerinin karar ve eylemlerini kullanıcılara anlaşılır kılmayı amaçlar (Turek, 2023). Sağlık, finans ve ulaşım gibi sektörlerde, yanıltıcı kararların ciddi sonuçlar doğurabileceği göz önüne alındığında, XAI'nin kritik bir rol oynadığı açıktır. Dikkat mekanizmaları, belirginlik haritaları ve kural tabanlı çıkarımlar gibi metodolojiler, derin öğrenme model yorumlarının zenginleştirilmesine yardımcı olmaktadır (Guidotti et al., 2018). Bilim insanları, sembolik

akıl yürütme ve mantıksal çıkarımların YZ sistemleriyle entegrasyonunu araştırarak, YZ kararlarını insanlar için daha anlamlı kılan açıklamaları desteklemektedir (Gunning, 2017). XAI, makine öğrenimi uzmanlarına ve veri bilimcilere model davranışının derinlemesine analizini ve yorumlanmasını kolaylaştırır (Explorium,2021). Bu yaklaşım, YZ sistemlerinde güven inşa etmeye ve alınan kararların etik ve toplumsal yarara uygun olmasını sağlamaya yardımcı olur (IBM, 2023). Ayrıca, YZ algoritmalarının potansiyel önyargılarını tespit etme ve düzeltilme süreçlerinde de önemli bir rol oynar (Kusters vd., 2020).

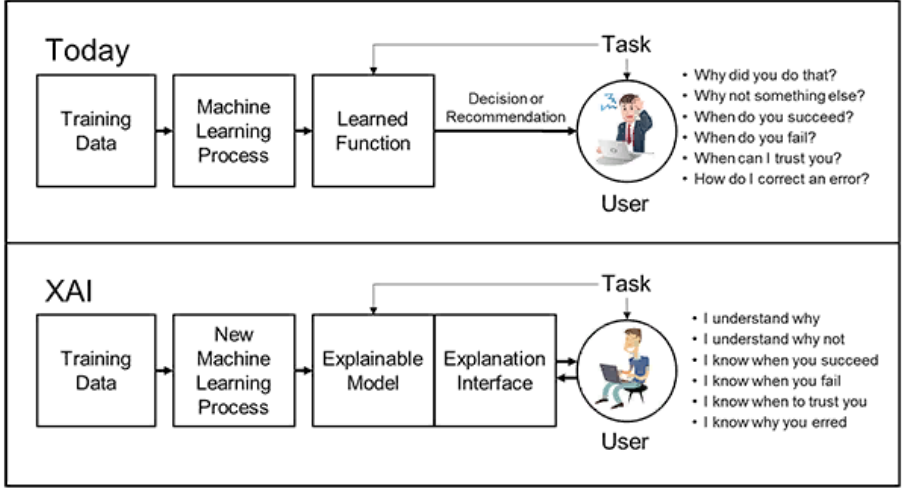

Figure 2. XAI Concept

Şekil 6. XAI Kavramı (Turek, 2023).

Şekil 6’da verilen XAI-Açıklanabilir modellerin cevaplamaya çalıştığı temel sorulardan bazıları şunlardır:

- Modelin kararını etkileyen faktörler nelerdir?
- Model kararını verirken farklı faktörleri nasıl değerlendiriyor?
- Model kararından ne kadar emin?
- Modelin karar verme sürecindeki olası önyargılar nelerdir?

Karar ağaçları, kural tabanlı ve doğrusal modeller gibi yorumlanabilir modellerin oluşturulmasına yönelik farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Bu tip modeller, derin sinir ağları gibi ileri makine öğrenimi yaklaşımlarına kıyasla daha minimal yapıdadır, bu nedenle insanlar tarafından yorumlanması ve anlaşılması daha kolaydır (IntechOpen, 2023).

Açıklayıcı Yapay Zeka (XAI) ve yorumlanabilir modellerin önemi kabul edilmiş olmasına rağmen, sürdürülebilir ve etik bir yapay zeka geleceği vizyonunda ele alınması gereken bazı zorluklar mevcuttur. Bu zorluklardan ilki, XAI ve yorumlanabilir modellere yönelik standartların eksikliğidir; bu, modeller arası karşılaştırmaların ve değerlendirmelerin güçlüğüne yol açabilir. Bir diğer meydan okuma ise, yorumlanabilirlik artırılırken modelin performansının muhtemelen azalabileceği, yorumlanabilirlik ile doğruluk arasındaki potansiyel dengesizliktir. XAI ve yorumlanabilir modeller, tarafsız, şeffaf ve toplumsal faydaya hizmet eden yapay zeka algoritmalarının geliştirilmesi için stratejik olarak kullanılabilir (Kusters vd., 2020).

4. Gelecekteki Araştırma Talimatları

Disiplinlerarası yapay zeka (YZ) araştırmalarının geleceği, çeşitli araştırma vektörlerini gerektirmektedir. Merkezi bir odak noktası, yapay zeka sistemlerinin şeffaflık, yorumlanabilirlik ve hesap verebilirlik özelliklerini güçlendiren açıklanabilir yapay zeka teknolojilerinin geliştirilmesidir (Rudin, 2019). Bu araştırma perspektifi, belirli YZ mekanizmalarının opak doğasını aşmayı amaçlar, böylece kullanıcıların YZ tarafından alınan kararlara içgörü kazanmalarına ve bu kararlara güven duymalarına yardımcı olur. Ayrıca, disiplinlerarası yapay zeka incelemeleri, yapay zeka uygulamalarının adalet, önyargının azaltılması ve gizlilik gibi etik yönlerini ele almalıdır (Barocas et al., 2020). Etik prensiplerle uyumlu yapay zeka inisiyatifleri, daha kapsayıcı ve toplumsal sorumluluğa sahip YZ sistemlerini teşvik edebilir.

YZ'nın süregelen evrimi ışığında, bu alandaki geleceği tanımlamak ve yönlendirmek için kritik araştırma trajektörlerini tanımlamak ve keşfetmek esastır. Bu segment, yapay zeka araştırmalarındaki mevcut ve potansiyel zorluklarla fırsatları derinlemesine ele alarak, öncelikli araştırma alanlarını vurgulamaktadır. Açıklanabilirlik, yorumlanabilirlik, sürekli öğrenme, yapay zeka etiği, insan ve YZ işbirliği ile YZ'nın sosyal etkileri bu konuların başında gelmektedir.

4.1 Açıklanabilirlik ve Yorumlanabilirlik

Açıklanabilirlik ve yorumlanabilirlik, yapay zeka sistemlerinin karar alma mekanizmalarının anlaşılmasında ve kullanıcı güveninin artırılmasında kritik unsurlardır. Asıl meydan okuma, sadece yüksek performanslı değil, aynı zamanda kararlarına dair şeffaf açıklamalar sunabilen YZ modellerinin oluşturulmasında yatar. Araştırma girişimleri, kural tabanlı sistemler, sembolik muhakeme ve dikkat mekanizmaları gibi yorumlanabilir modellerin evrimini hedeflemektedir (Guidotti et al., 2018). İlerleyen dönemlerdeki çalışmalar, derin sinir ağları ve takviyeli öğrenme gibi ileri se-

viye modellerin yorumlanabilirlik konusundaki potansiyelini ortaya koymalıdır. Bu, modellerden bilgilendirici açıklamalar elde eden tekniklerin yanı sıra yapay zeka projeksiyonlarındaki belirsizlik ve güvenilirlik faktörlerini değerlendirme yöntemlerinin geliştirilmesini kapsar (Lipton, 2018).

4.2 Hayat Boyu Öğrenme ve Sürekli Uyum

Gerçek dünya senaryolarında etkili yapay zeka sistemlerinin, sürekli öğrenme yeteneğine sahip olması ve yeni ortamlara adapte olabilmesi gerekmektedir. Hayat boyu öğrenme yaklaşımı, yapay zeka modelinin çalışma süresi boyunca yeni bilgi ve yetenekler edinmesine olanak tanır. Ancak, mevcut makine öğrenimi metodolojileri sıklıkla yeni bilgileri öğrenirken önceki bilgileri silme eğilimindedir. Geleceğe yönelik araştırma çabaları, YZ sistemlerinin geçmişte edindiği bilgileri kaybetmeden bilgi birikimini sürekli hale getiren algoritmaların geliştirilmesine yönlendirilmelidir. Meta-öğrenme, transfer öğrenme ve bellek-integrasyonlu yapılar, hayat boyu öğrenme paradigmalarının mevcut zorluklarına çözüm getirebilecek potansiyele sahip teknolojiler arasındadır (Parisi et al., 2019).

4.3 Etik Hususlar ve Sorumlu Yapay Zeka

Yapay zeka (YZ) teknolojilerinin yükselişi ile birlikte, etik meseleler ve sorumlu YZ uygulamalarının önemi artmaktadır. Bu alandaki araştırma, YZ sistemlerinin önyargı, adalet, şeffaflık ve hesap verebilirlik konularını incelenmelidir. YZ teknolojilerinin etik normlara uygun şekilde tasarlanması ve uygulanması için kılavuzlar ve çerçeveler oluşturma konusunda proaktif adımlar atılmalıdır. Felsefe, hukuk ve sosyal bilimler gibi çeşitli disiplinlerden gelen uzmanların katılımı, YZ pratiğini şekillendiren politika ve düzenlemelerin oluşturulmasında kritik bir role sahiptir. Ek olarak, araştırmaların odağında, doğuştan gelen gizliliği koruyan, güvenli ve potansiyel tehditlere karşı dayanıklı YZ modellemeleri bulunmalıdır (Jobin et al., 2019).

4.4 İnsan-Yapay Zeka İşbirliği ve Büyütme

Yapay zeka platformları, insan kabiliyetlerini genişletme ve işbirliği temelli problem çözümünü destekleme potansiyeline sahiptir. Geleceğin araştırma çabaları, yapay zeka ile insan uzmanlığının nasıl simbiyotik bir etkileşimde bulunduğu dair mekanizmaların keşfine odaklanmalıdır. Bu, insanın tercihlerini, niyetlerini ve kısıtlılıklarını derinlemesine anlamayı ve bu bilgilere yanıt vermeyi hedefleyen yapay zeka sistemlerinin evrimini içermelidir. İnsan-merkezli yapay zeka incelemeleri, etkileşimli öğrenme, doğal dil işleme ve paylaşılan otonomi gibi temel konseptleri ele alarak, sağlık, eğitim ve yaratıcı endüstrilerde yapay zeka ile insan arasında sorunsuz bir işbirliği oluşturmayı hedeflemelidir (Amershi et al., 2019).

4.5 Toplumsal Etki ve Yapay Zeka Yönetişimi

Yapay zeka alanındaki süratli gelişmeler, kapsamlı bir değerlendirme ihtiyacını beraberinde getiren kritik sosyal meseleleri ön plana çıkarmaktadır. Araştırma topluluğu, yapay zeka inovasyonlarının toplumsal, ekonomik ve yönetsel konseptler üzerindeki geniş kapsamlı etkisini derinlemesine incelemelidir. Bu, YZ'nın istihdamdaki rolünün analiz edilmesini, algoritmik bias ve ayrımcılığın incelenmesini ve YZ'nın etik ve hukuki normlara uygun şekilde nasıl tasarlanıp uygulanabileceğini kapsamalıdır. Araştırmalar, potansiyel riskleri minimize ederken, kapsayıcılığı, çeşitliliği ve toplumsal katkıyı teşvik eden yapay zeka uygulamalarının oluşturulmasını hedeflemelidir (Floridi et al., 2018).

5. Yapay Zeka Odaklı Bir Geleceğe Hazırlanmak

Yapay zeka ile şekillenen bir geleceğin eşişindeyken, bu teknolojinin devrim niteliğindeki etkisine bireylerin, kuruluşların ve toplumun geneli olarak ne denli hazır olduğu kritik bir soru haline gelmiştir. Eğitim ve yetenek geliştirme inisiyatifleri, bireylerin yapay zeka altyapılarıyla etkili bir şekilde entegre olabilmeleri için gerekli bilgi ve araçları sağlamalıdır (Brynjolfsson ve McAfee, 2017). Kuruluşlar için öncelik, yapay zeka teknolojilerinin etik bir perspektifle benimsenmesi, sorumlu uygulama ve potansiyel risklerin minimize edilmesi için güçlü yönetim mekanizmalarının oluşturulmasıdır (Jobin vd., 2019). Politika yapıcılar, toplumun genel menfaatlerini gözetirken, yapay zeka inovasyonlarını destekleyen düzenleyici standartları ve çerçeveleri belirleyerek önemli bir görev üstlenmelidir (Yakimova ve Ojamo 2023).

Yapay zeka (YZ) teknolojisinin sektörler genelindeki etkisi büyüdükçe, bu evrilen geleceğin getirdiğı avantajlara uyum sağlama ve mevcut zorlukları aşma konusundaki hazırlığımız kritik bir öneme sahiptir. Bu bölüm, yapay zeka merkezli bir dönemde uyum sağlama ve dönüşüm için bireyler, kurumlar ve toplumun geneli için anahtar konuları ve stratejileri derinlemesine ele alıyor. Yapay zeka okuryazarlığı, etik değerlendirme, iş gücü beceri adaptasyonu, sorumlu yapay zeka uygulamaları ve insan merkezli değerler ile toplumsal refahın eş güdümlü hale getirilmesi konuları üzerinde durulmaktadır.

5.1 Yapay Zeka Okuryazarlığı ve Eğitimi

YZ teknolojilerinin giderek artan potansiyelini tam anlamıyla kucaklayabilmek ve bu konuda bilinçli kararlar alabilmek adına, bireylerin YZ okuryazarlığını derinleştirmesi kritik bir öneme sahiptir. YZ okuryazarlığı, yapay zekanın temel kavramlarına, yeteneklerine, olası sınırlamalarına ve farklı sektörlerdeki muhtemel etkilerine dair kapsamlı bir bilgiyi

içermektedir. Eğitim kurumları, YZ eğitiminin çok disiplinli müfredatlara entegrasyonunda merkezi bir role sahiptir. Öğrencilere, yapay zeka uygulamalarını analitik bir perspektifle değerlendirme, YZ destekli sonuçları derinlemesine analiz etme ve etik bir bilinçle yapay zeka kullanıcısı olma yetenekleri kazandırılmalıdır. Yaşam boyu eğitim yaklaşımları ve geniş erişimli eğitim kaynakları, YZ okuryazarlığının her yaş ve geçmişten gelen bireylere yayılmasını desteklemek için esastır (Crawford vd., 2019).

5.2 YZ için Etik Çerçeveler

YZ teknolojilerinin artan özerkliği ve yetenekleri karşısında, etik meseleler öne çıkan bir öneme bürünmektedir. Sorumlu ve etik bir şekilde YZ kullanımını yönlendirmek adına, bütüncül etik çerçevelerinin oluşturulması ve bu çerçevelere uygun hareket edilmesi zorunluluktur. Bu çerçeveler, adalet, hesap verebilirlik, şeffaflık, mahremiyet ve temel insan hakları gibi kritik konularda rehberlik etmelidir. Araştırmacılar, politika yapıcılar, endüstri liderleri ve etik uzmanları arasında derinlemesine işbirliği, insan odaklı değerlerin ve toplumsal faydanın korunması adına etik ilkelere dair konsensüs oluşturmak için kritik bir role sahiptir. IEEE Global Initiative on Autonomous and Intelligent Systems Ethics ve Partnership on YZ gibi önde gelen uluslararası platformlar, YZ teknolojilerinin etik olarak geliştirilmesi ve dağıtımı için standartlar belirlemeye yönelik çabalar içerisinde (Floridi vd, 2018; Jobin vd, 2019).

5.3 İşgücünün Yeniden Becerilendirilmesi ve Yapay Zeka Gündümlü İstihdam

YZ uygulamaları, otomasyon ve amplifikasyon yoluyla iş fonksiyonlarını dönüştürerek iş piyasasında derinlemesine değişikliklere sebep olabilir. Bu teknolojik evrimin potansiyel aksaklıklarını minimize ederken, elde edilen avantajların adil bir şekilde dağıtılmasını sağlamak için beceri yeniden kazanımı ve gelişimi esastır. Bireylerin, YZ dinamikleri ile entegrasyonunu teşvik eden ve onların bu teknolojik ortamda verimli bir biçimde çalışmalarını destekleyen yeteneklere sahip olmaları zorunludur. Yaşam boyu eğitim yaklaşımları, mesleki öğrenme programları ve akademik dünyanın endüstriyle olan işbirlikleri, YZ becerilerinin edinimini destekleyici bir role sahiptir. Ayrıca, devletlerin ve özel kuruluşların, YZ merkezli bir çalışma düzenine geçişi kolaylaştıracak tedbirlerle ve istihdam destek programlarıyla proaktif hareket etmeleri beklenir (Weforum, 2020).

5.4 Sorumlu YZ Yönetişi

YZ sistemlerinin etik ve sorumlu bir biçimde tasarımı, implementasyonu ve denetimi için etkin yönetim kritiktir. Bu, YZ teknolojilerinin etiksel, yasal ve sosyal sonuçlarını kapsayacak şekilde belirgin politika,

yasa ve standartların tasarlanmasını gerektirir. Devlet otoriteleri ve regülatif kuruluşlar, güvenlik, mahremiyet, algoritmik önyargı ve hesap verebilirlik gibi meseleleri adresleyen bütüncül çerçevelerin oluşturulmasında endüstri liderleri ve uzmanlarla ortaklık kurmalıdır. Yapay zekanın dinamik evrimine paralel olarak, inovasyonun teşvik edilmesiyle toplumsal çıkarların korunmasını dengeleyen esnek yönetim stratejilerine gereksinim vardır (Jobin et al., 2019; European Commission, 2019).

5.5 İşbirlikçi Çabalar ve Multidisipliner Yaklaşımlar

YZ temelli bir geleceğe uyum sağlama süreci, akademik çevreler, sanayi sektörü, kamu yönetimi, sivil toplum örgütleri ve genel halkın dahil olduğu kapsamlı ortaklık girişimlerini zorunlu kılar. Çok disiplinli yaklaşımlar ve işbirlikleri, YZ tarafından teşkil edilen meydan okumalar ve potansiyeller hakkında derinlemesine bir perspektif sunar. Bu tür birleşik girişimler, yapay zekanın teknolojik, etik, toplumsal ve yasal boyutlarına dair entegre çözüm stratejilerinin, politika önerilerinin ve normatif çerçevelerin oluşturulmasını kolaylaştırabilir. YZ ilerlemelerinin toplumun değerleriyle uyum içinde olmasını ve geniş bir paydaş yelpazesinin talep ve kaygılarını adreslemesini garanti altına almak amacıyla, açık diyalogları, bilgi değişimini ve halkın aktif katılımını destekleyen inisiyatifler öne çıkarılmalıdır (Floridi et al., 2018; Weforum, 2019).

Sonuç

Bu incelemede, disiplinlerarası bir bakış açısıyla yapay zeka (YZ) konusunun geleceğini derinlemesine ele aldık. YZ merkezli bir geleceğe hazırlık bağlamında, elde edilen temel bilgileri, gelişen teknolojik yönelimleri ve stratejik araştırma yollarını detaylıca inceledik. Bu süreçte, yapay zekanın dönüşüm yaratan potansiyeli ve karşılaştığı zorluklar hakkında kritik bilgilere ulaştık. Yaptığımız analizler sırasında, disiplinlerarası işbirliğinin kritik önemi, etik konuların öne çıkışı, sorumlu YZ uygulamalarının vazgeçilmezliği ve YZ okuryazarlığının merkeziyeti üzerinde özellikle durduk.

Çeşitli disiplinlerden gelen YZ incelemeleri, bilgisayar bilimi ile etik, sosyal bilimler ve hukuk gibi alanların birleşik çalışmasının, yapay zekanın sunduğu derinlemesine zorluklar ve olanaklar üzerine kritik bir anlayış sunmada esastır. Farklı uzmanlık alanlarından gelen bilgileri birleştirerek, etik normlar, yönetmelikler ve rehberlikler için geniş kapsamlı perspektifler oluşturabiliriz. Bu tür bir çok disiplinli yaklaşım, YZ teknolojilerinin etik değerlere sadık kalınarak ve toplumsal endişeler dikkate alınarak sorumlulukla tasarlanmasına ve hayata geçirilmesine olanak tanır.

YZ teknolojilerinde ve yöntemlerindeki yenilikler, çok disiplinli araştırma alanlarına yeni perspektifler sunmaktadır. Derin öğrenme, güçlendirilmiş öğrenme, doğal dil işleme, üretici modelleme ve açık yapay zeka gibi konular, büyümekte olan ve dikkat çeken teknolojik potansiyele sahiptir. Bu konular üzerindeki süregelen çalışmalar, disiplinler arası işbirliğiyle entegre olduğunda, yapay zekanın yeteneklerini genişletme ve onun geleceğini şekillendirme konusunda kritik bir rol oynayacaktır.

Çok disiplinli YZ çalışmaları, modellerin daha anlaşılır ve açık olması, öğrenme kapasitelerinin genişletilmesi, etik meselelerin ve önyargıların ele alınması, insanla YZ arasındaki işbirliğinin desteklenmesi ve yapay zekanın toplum üzerindeki geniş etkisinin derinlemesine incelenmesi gibi konulara odaklanmaktadır. Bu araştırma öncelikleri, yapay zekanın karar alma süreçlerini derinlemesine kavrama, adil ve şeffaf uygulamaların yanı sıra hesap verebilirlik ilkesinin benimsenmesi konusunda önemli adımlar atmamıza olanak tanırken, yapay zekanın bireyler, organizasyonlar ve genel toplum üzerindeki geniş kapsamlı etkilerini değerlendirmemize yardımcı olmaktadır.

YZ temelli bir geleceğe adaptasyon, önceden planlanmış stratejilere ihtiyaç duyar. YZ eğitim programları, bireylerin bu teknolojilere hakim olmaları, doğru değerlendirmeler yapabilmeleri ve etkin bir şekilde kullanabilmeleri için zorunludur. Etik yaklaşımlar ve bilinçli YZ yönetimi, YZ sistemlerinin sorumluluk bilinciyle tasarlanması, uygulanması ve denetlenmesi için kılavuzluk etmelidir. Mesleki eğitim programları ve beceri geliştirme inisiyatifleri, bireyleri değişen çalışma ortamına adapte olmaları ve YZ fırsatlarından en iyi şekilde yararlanmaları için hazırlar. Akademik çevreler, sanayi, devlet organları ve sivil toplumun birlikte yürüttüğü çabalar, YZ gelişmelerinin insani değerlerle ve toplumsal yararlarla uyum içerisinde olmasını sağlayacak politika, yönetmelik ve uygulamaların oluşturulmasında kritik bir rol oynamaktadır.

Sonuç itibarıyla, çok disiplinli YZ çalışmalarının yolu hem heyecanla dolu hem de bazı meydan okumaları içermektedir. Çeşitli disiplinler arasında köprüler kurarak, etik meseleleri dikkate alarak, yenilikçi teknolojilere yönelerek ve YZ merkezli bir geleceğe uyum sağlama sürecini sürdürerek, bu teknolojinin sunduğu avantajları maksimize edip riskleri minimize edebiliriz. Sorumluluk bilinciyle gerçekleştirilen uygulamalar, sürekli yapılan bilimsel araştırmalar ve YZ teknolojilerinin insana özgü değerlerle bütünleştirilmesi, bireylerin, kurumların ve toplumun genelinde olumlu etkiler yaratma potansiyeline sahip bir YZ geleceğini mümkün kılar.

KAYNAKÇA

- Alzubaidi, L., Zhang, J., Humaidi, A. J., Al-Dujaili, A., Duan, Y., Al-Shamma, O., ... & Farhan, L. (2021). Review of deep learning: Concepts, CNN architectures, challenges, applications, future directions. *Journal of big Data*, 8, 1-74.
- Amershi, S., Weld, D., Vorvoreanu, M., Fournery, A., Nushi, B., Collisson, P., ... & Horvitz, E. (2019). Guidelines for human-AI interaction. In *Proceedings of the 2019 chi conference on human factors in computing systems* (pp. 1-13).
- Arulkumaran, K., Deisenroth, M. P., Brundage, M., & Bharath, A. A. (2017). A brief survey of deep reinforcement learning. *IEEE Signal Processing Magazine*, 34(6), 26-38.
- AWS (2023) Amazon AWS. What is a Neural Network? - Artificial Neural Network Explained. <https://aws.amazon.com/tr/what-is/neural-network/>
- Bale, A. S., Venugopal, S., Gupta, A., SB, P. K., Prajwal, R., Paul, J. R., & Naidu, A. S. (2021, December). Cancer Detection using Artificial Neural Networking Techniques: A Study. In *2021 3rd International Conference on Advances in Computing, Communication Control and Networking (ICAC3N)* (pp. 955-960). IEEE.
- Barocas, S., Boyd, D., Friedler, S. A., & Levy, K. E. (2020). AI Fairness. In H. K. Anheier & M. Juergensmeyer (Eds.), *Encyclopedia of Global Studies* (Vol. 1, pp. 1-6). SAGE Publications. <https://fairmlbook.org/>
- Beldarrain Y. (2020) Distance education trends: Integrating new technologies to foster student interaction and collaboration. *Distance Education*. 2006 Jan 1;27(2):139-53.
- Bengio, Y., Courville, A., & Vincent, P. (2013). Representation learning: A review and new perspectives. *IEEE Transactions on Pattern Analysis and Machine Intelligence*, 35(8), 1798-1828.
- Billard, A. G., Calinon, S., & Dillmann, R. (2016). *Learning from humans*. Springer handbook of robotics, 1995-2014.
- Bishop, C. M. (2006). *Pattern recognition and machine learning*. II Springer.
- Brownlee J. (2019). *MachineLearningMastery.com*. A Gentle Introduction to Generative Adversarial Networks (GANs). Available from: <https://machinelearningmastery.com/what-are-generative-adversarial-networks-gans/>.
- Brownlee J. (2020). *MachineLearningMastery.com*. What is Deep Learning? <https://machinelearningmastery.com/what-is-deep-learning/>
- Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2017). Artificial intelligence, for real. *Harvard business review*, 1, 1-31.
- Cardona M. A., Rodriques R. J., Ishmael K. (2023). Artificial Intelligence and the Future of Teaching and Learning Insights and Recommendations. <https://www2.ed.gov/documents/ai-report/ai-report.pdf>

- Chauhan S.(2023). Reinforcement Learning. <https://www.scholarhat.com/tutorial/machinelearning/reinforcemen-learning>
- Chawla, D., & Mehra, P. S. (2023). A Survey on Quantum Computing for Internet of Things Security. *Procedia Computer Science*, 218, 2191-2200.
- Cichocki, A., & Kuleshov, A. P. (2021). Future trends for human-ai collaboration: A comprehensive taxonomy of AI/AGI Using Multiple Intelligences and Learning Styles. *Computational Intelligence and Neuroscience*, 2021, 1-21.
- Coursera. (2023).What is Natural Language Processing? Definition and Examples. Available from: <https://www.coursera.org/articles/natural-language-processing>.
- Crawford, K., Dobbe, R., Dryer, T., Fried, G., Green, B., Kaziunas, E., ... & West, S. M. (2019). AI Now Report 2019. AI Now Institute. <https://ainowinstitute.org/publication/ai-now-2019-report-2>
- Department of Education. Artificial Intelligence and the Future of Teaching and Learning. (2023). Available from: <https://www2.ed.gov/documents/ai-report/ai-report.pdf>.
- Devlin, J., Chang, M. W., Lee, K., & Toutanova, K. (2018). Bert: Pre-training of deep bidirectional transformers for language understanding. *arXiv preprint arXiv:1810.04805*.
- Dorri, A., Kanhere, S. S., Jurdak, R., & Gauravaram, P. (2017, March). Blockchain for IoT security and privacy: The case study of a smart home. In 2017 IEEE international conference on pervasive computing and communications workshops (PerCom workshops) (pp. 618-623). IEEE.
- European Commission. (2019). Ethics guidelines for trustworthy AI. Retrieved from <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/ethics-guidelines-trustworthy-ai>
- European Commission. (2021). White Paper on Artificial Intelligence - A European approach to excellence and trust. Retrieved from <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/whitepaper-artificial-intelligence-european-approach-excellence-and-trust>
- Everingham, M., Van Gool, L., Williams, C. K., Winn, J., & Zisserman, A. (2010). The Pascal Visual Object Classes (VOC) challenge. *International Journal of Computer Vision*, 88(2), 303-338.
- Explorium.(2021). What is Explainable Artificial Intelligence, and why is it important for predictive models? Available from: <https://www.explorium.ai/blog/what-is-explainable-artificial-intelligence-and-why-is-it-important-for-predictive-models/>.
- Floridi L, Cows J, Beltrametti M, Chatila R, Chazerand P, Dignum V, Luetge C, Madelin R, Pagallo U, Rossi F, Schafer B. AI4People. (2018). An ethical framework for a good AI society: Opportunities, risks, principles, and re-

- commendations. *Minds and Machines*. 2018 Dec;28(4):689-707.
- Foster D. (2023). O'Reilly. *Generative Deep Learning* [Book]. Chapter 1. Available from: <https://www.oreilly.com/library/view/generative-deep-learning/9781492041931/ch01.html>.
- Gartner. (2023). Gartner's Top 10 Strategic Technology Trends for 2023. Retrieved from <https://enterprise.press/wp-content/uploads/2022/10/Gartner.pdf>
- GeeksforGeeks. (2023). Natural Language Processing - Overview. Available from: <https://www.geeksforgeeks.org/natural-language-processing-overview/>.
- Goodfellow, I., Pouget-Abadie, J., Mirza, M., Xu, B., Warde-Farley, D., Ozair, S., ... & Bengio, Y. (2014). Generative adversarial nets. In *Advances in neural information processing systems* (pp. 2672-2680).
- Graves, A., Mohamed, A. R., & Hinton, G. (2013). Speech recognition with deep recurrent neural networks. In *2013 IEEE international conference on acoustics, speech and signal processing* (pp. 6645-6649).
- Guidotti, R., Monreale, A., Ruggieri, S., Turini, F., Giannotti, F., & Pedreschi, D. (2018). A survey of methods for explaining black box models. *ACM Computing Surveys (CSUR)*, 51(5), 1-42.
- Gunning, D. 2017. Explainable artificial intelligence (xai). Defense Advanced Research Projects Agency (DARPA), nd Web, 2(2).
- Harrison, J. (2009). *Handbook of practical logic and automated reasoning*. Cambridge University Press.
- Hastie, T., Tibshirani, R., & Friedman, J. (2009). *The elements of statistical learning: Data mining, inference, and prediction*. Springer.
- Hayes-Roth, F., Waterman, D. A., & Lenat, D. B. (1983). *Building expert systems*. Addison-Wesley.
- Huang, G. B., Zhou, H., Ding, X., & Zhang, R. (2018). Music generation using deep learning. In *2018 International Joint Conference on Neural Networks (IJCNN)* (pp. 1-8).
- IBM. (2023). What is Explainable AI (XAI)? Available from: <https://www.ibm.com/watson/explainable-ai>.
- IntechOpen. Explainable Artificial Intelligence (xAI) Approaches and Deep Meta-Learning Models. Available from: <https://www.intechopen.com/chapters/72398>.
- Jobin, A., Ienca, M., & Vayena, E. (2019). The Global Landscape of AI Ethics Guidelines. *Nature Machine Intelligence*, 1(9), 389-399.
- Jurafsky, D., & Martin, J. H. (2013). *Speech and language processing*. Pearson.
- Karras, T., Aila, T., Laine, S., & Lehtinen, J. (2017). Progressive growing of GANs for improved quality, stability, and variation. *arXiv preprint arXiv:1710.10196*.

- Kaushik M. (2023).E2E Networks. Deep Generative Models: Basics of Stable Diffusion. Available from: <https://www.e2enetworks.com/blog/deep-generative-models-basics-of-stable-diffusion> .
- Khatib, O. (2008). Robots with muscles and brains. *Communications of the ACM*, 51(11), 36-44.
- Kingma, D. P., & Welling, M. (2013). Auto-encoding variational Bayes. *arXiv preprint arXiv:1312.6114*.
- Koller, D., & Friedman, N. (2009). Probabilistic graphical models: Principles and techniques. MIT Press.
- Krizhevsky, A., Sutskever, I., & Hinton, G. E. (2017). ImageNet classification with deep convolutional neural networks. In *Advances in Neural Information Processing Systems* (pp. 1097-1105).
- Kuik W., Kweekel W. (2020). Multidisciplinary aspects of artificial intelligence. Editors: Duuren Van N., & Pous de, V. https://itprofessionalism.org/app/uploads/2021/06/VANDUUREN_DEPOUS_MULTIDISCIPLINARY_ASPECTS_OF_ARTIFICIAL_INTELLIGENCE_2020.pdf
- Kumar, C. (2018). Artificial intelligence: Definition, types, examples, technologies. Epub: medium. com, 31.
- Kusters R, Misevic D, Berry H, Cully A, Le Cunff Y, Dandoy L, Díaz-Rodríguez N, Ficher M, Grizou J, Othmani A, Palpanas T, Komorowski M, Loiseau P, Moulin Frier C, Nanini S. (2020). Interdisciplinary Research in Artificial Intelligence: Challenges and Opportunities. *Frontiers in Big Data*. 2020 Oct 28;3:577974.
- Lafferty, J., McCallum, A., & Pereira, F. C. (2001). Conditional random fields: Probabilistic models for segmenting and labeling sequence data.
- Lane HC, Yacef K, Mostow J. (2016). Artificial intelligence in education: Where do we stand and where are we going?. *International Journal of Artificial Intelligence in Education*. 2016 Dec 1;26(2):582-9.
- LeCun, Y., Bengio, Y., & Hinton, G. (2015). Deep learning. *Nature*, 521(7553), 436-444.
- Lim, B. Y., Yang, Q., Abdul, A. M., & Wang, D. (2019, March). Why these explanations? Selecting intelligibility types for explanation goals. In *IUI Workshops*.
- Lipton, Z. C. (2018). The mythos of model interpretability. *arXiv preprint arXiv:1606.03490*.
- Liu, Y., Ott, M., Goyal, N., Du, J., Joshi, M., Chen, D., ... & Stoyanov, V. (2021). In *Proceedings of the 59th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics and the 11th International Joint Conference on Natural Language Processing* (pp. 2728-2738).
- Mnih, V., Kavukcuoglu, K., Silver, D., Rusu, A. A., Veness, J., Bellemare, M. G., Graves, A., Riedmiller, M., Fidjeland, A. K., Ostrovski, G., Petersen, S.,

- Beattie, C., Sadik, A., Antonoglou, I., King, H., Kumaran, D., Wierstra, D., Legg, S., & Hassabis, D. (2015). Human-level Control through Deep Reinforcement Learning. *Nature*, 518(7540), 529-533.
- Müller V. C. (2020). Ethics of Artificial Intelligence and Robotics. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Retrieved from <https://plato.stanford.edu/archives/win2020/entries/ethics-ai/>
- Mwiti D. (2023). 10 Real-Life Applications of Reinforcement Learning <https://neptune.ai/blog/reinforcement-learning-applications>
- Obermeyer, Z., & Emanuel, E. J. (2016). Predicting the future—Big data, machine learning, and clinical medicine. *The New England Journal of Medicine*, 375(13), 1216-1219.
- Osherooff, J. A., Teich, J. M., Levick, D., Saldana, L., & Velasco, F. (2012). Improving outcomes with clinical decision support: An implementer's guide. *HIMSS*.
- Pandey P. (2021). Deep Generative Models. Towards Data Science. Available from: <https://towardsdatascience.com/deep-generative-models-25ab2821afd3>.
- Parisi, G. I., Kemker, R., Part, J. L., Kanan, C., & Wermter, S. (2019). Continual lifelong learning with neural networks: A review. *Neural Networks*, 113, 54-71.
- Pearl, J. (1988). Probabilistic reasoning in intelligent systems: Networks of plausible inference. Morgan Kaufmann.
- Radford, A., Narasimhan, K., Salimans, T., & Sutskever, I. (2018). Improving language understanding with unsupervised learning.
- Rajbanshi S. (2021). Everything you need to know about Machine Learning. <https://www.analyticsvidhya.com/blog/2021/03/everything-you-needed-to-know-about-machine-learning/>
- Romero C, Ventura S. (2010) Educational data mining: A review of the state of the art. *IEEE Transactions on Systems, Man, and Cybernetics, Part C (Applications and Reviews)*.Jan;40(6):601-18.
- Rudin, C. (2019). Stop Explaining Black Box Machine Learning Models for High Stakes Decisions and Use Interpretable Models Instead. *Nature Machine Intelligence*, 1(5), 206-215.
- Russell, S. J., & Norvig, P. (2016). Artificial intelligence: A modern approach (3rd ed.). Pearson. <https://scholar.alaqa.edu.ps/9195/1/Artificial%20Intelligence%20A%20Modern%20Approach%20%283rd%20Edition%29.pdf%20%28%20PDFDrive%20%29.pdf>
- Sarker, I. H. (2021). Deep learning: a comprehensive overview on techniques, taxonomy, applications and research directions. *SN Computer Science*, 2(6), 420.
- SAS Institute. (2023). Natural Language Processing (NLP): What it is and why it matters. Available from: https://www.sas.com/en_us/insights/analytics/

what-is-natural-language-processing-nlp.html.

- Savaş S. (2020). Derin Öğrenme. <https://medium.com/yapay-zeka-makine-ogrenmesi-derin-ogrenme/derin-ogrenme-78e3f5d2765>
- Sutton, R. S., & Barto, A. G. (2018). Reinforcement learning: An introduction. MIT Press.
- Turek M. (2023). DARPA. Explainable Artificial Intelligence (XAI). Available from: <https://www.darpa.mil/program/explainable-artificial-intelligence>.
- University of York. (2023). The role of natural language processing in AI. Available from: <https://online.york.ac.uk/the-role-of-natural-language-processing-in-ai/>.
- Weforum. World Economic Forum. (2020). The future of jobs report 2020. Retrieved from <https://www.weforum.org/reports/the-future-of-jobs-report-2020>
- West D, Allen J. (2018). How artificial intelligence is transforming the world. Brookings Institution.
- Wikipedia (2023a). Wikipedia. Reinforcement Learning. https://en.wikipedia.org/wiki/Reinforcement_learning .
- Wikipedia (2023b). Natural language processing. Available from: https://en.wikipedia.org/wiki/Natural_language_processing.
- Wolff R. (2020). MonkeyLearn. What Is Natural Language Processing. Available from: <https://monkeylearn.com/blog/what-is-natural-language-processing/>.
- Yakimova Y., Ojamo J. (2023). AI Act: a step closer to the first rules on Artificial Intelligence. <https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20230505IPR84904/ai-act-a-step-closer-to-the-first-rules-on-artificial-intelligence>
- Yasar K. (2023). TechTarget. What is Generative Modeling? Definition from TechTarget. Available from: <https://www.techtarget.com/searchenterpriseai/definition/generative-modeling>

BÖLÜM 5

KİTLE FONLAMASI VE KİTLE FONLAMASININ START-UP'LARA VE KÜÇÜK İŞLETMELERE ETKİSİ

Semra TAŞPUNAR ALTUNTAŞ¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Finans Anabilim Dalı, ORCID: 0000-0002-5299-4014

Giriş

Finansal teknoloji (FinTech) sektörü, son yıllarda hızla büyüyen ve gelişen bir alan olmuştur. Geleneksel finansal hizmetlere yenilikçi ve teknoloji odaklı çözümler sunarak finansal süreçleri dönüştürmeyi amaçlayan FinTech, start-up'lar ve küçük işletmeler için büyük fırsatlar sunmaktadır. Bu fırsatlar arasında, kitle fonlaması (crowdfunding) yöntemleri belirgin bir şekilde öne çıkmaktadır. Kitle fonlaması, bir projenin veya girişimin finansmanını, genellikle internet tabanlı platformlar aracılığıyla, bireylerin küçük miktarlarda katkıda bulunmasıyla gerçekleştirilen bir yöntemdir. Bu yöntem, geleneksel finans kurumlarından veya yatırımcılardan bağımsız olarak, doğrudan kitleye ulaşarak fon sağlamayı mümkün kılar. En yaygın kullanılan kitle fonlaması türleri hisse bazlı, borçlanma bazlı, bağış bazlı ve ödül bazlı kitle fonlamalarıdır.

Start-up'lar ve küçük işletmeler için kitle fonlaması, birçok avantaj sunmaktadır. İlk olarak, geleneksel finansman kaynaklarına erişimleri sınırlı olan bu şirketler için finansman sağlamanın alternatif bir yolu olarak ortaya çıkmıştır. Kitle fonlaması, geleneksel banka kredileri veya risk sermayesi yatırımları için gereken zorlu süreçler ve katı kriterler yerine, şirketlere daha kolay ve daha hızlı bir finansman seçeneği sunar.

Kitle fonlaması şirketlere geniş bir yatırımcı tabanına erişim imkânı sağlar. Birçok farklı kişi veya kuruluş küçük miktarlarda yatırım yapabilir ve böylece şirketin hissedarları arasında çeşitlilik ve katılım sağlanır. Bu, şirketin farklı beceri ve deneyimlere sahip yatırımcılarla bağlantı kurabilmesini ve işlerini büyütmek için yeni fırsatlar yaratmasını sağlar.

Kitle fonlaması, şirketlerin pazarlama ve marka bilinirliği açısından da önemli bir rol oynar. Bir projenin veya girişimin kitle fonlaması kampanyası, geniş bir izleyici kitlesine ulaşarak projenin veya girişimin duyurulmasını sağlar. İnternet ve sosyal medya gibi platformlar üzerinden yapılan kitle fonlaması kampanyaları, şirketin potansiyel müşterilerine erişimini artırır ve markanın bilinirliğini artırır. Kitle fonlaması şirketlerin müşteri ilişkilerini güçlendirebilir. Kitle fonlaması, şirketin destekçileriyle doğrudan iletişim kurmasını ve onların geri bildirim almasını sağlar. Bu geri bildirimler, ürün veya hizmetin iyileştirilmesi için değerli bilgiler sunabilir ve şirketin müşteri odaklılık prensibini güçlendirebilir.

1.Finansal Teknoloji (Fintech) ve Kitle Fonlaması

Finansal teknoloji (Fintech) sektörü, finansal hizmetlerin sunumunda teknolojinin kullanılmasını amaçlayan bir alan olarak hızla gelişmektedir. Bu sektördeki yenilikler, finansal işlemleri kolaylaştırmak, maliyetleri düşürmek ve daha geniş bir erişim sağlamak gibi avantajlar sunar. Kitle fonlaması ise Fintech sektörünün önemli bir bileşeni olarak öne çıkmaktadır.

Kitle fonlaması, projelerin veya girişimlerin finansmanını, genellikle internet tabanlı platformlar aracılığıyla bireylerin küçük miktarlarda katkıda bulunmasıyla sağlayan bir yöntemdir. Bu finansman modeli, geleneksel finansman kaynaklarına erişimi sınırlı olan start-up'lar ve küçük işletmeler için önemli bir alternatif sunmaktadır. Fintech şirketleri, kitle fonlaması platformları aracılığıyla bu girişimlere finansman sağlama sürecini kolaylaştırmakta ve desteklemektedir.

Fintech sektörünün kitle fonlaması ile ilişkisi, birçok açıdan avantajlar sunmaktadır. Fintech platformları, projelerin ve girişimlerin kitle fonlaması kampanyalarını dijital olarak yönetmelerini sağlar. İnternet ve mobil teknoloji kullanımı, girişimcilerin ve projelerin potansiyel destekçilere daha kolay ulaşmasını ve kampanyalarını etkili bir şekilde tanıtımalarını sağlar. Bu, projelerin daha geniş bir kitlenin dikkatini çekmesine ve potansiyel yatırımcılarla bağlantı kurmasına olanak tanır. Fintech platformları, güvenli ödeme sistemleri ve finansal teknoloji altyapısı sağlayarak kitle fonlaması sürecini kolaylaştırır. Proje sahipleri, platformlar aracılığıyla kolayca fonları toplayabilir ve izleyebilirler. Destekçiler de güvenli bir şekilde ödemelerini yapabilir ve projelerin ilerlemesini takip edebilirler. Bu, güvenilirlik ve şeffaflık sağlayarak her iki tarafın da güvende hissetmesini sağlar. Fintech sektörü, veri analitiği ve yapay zekâ gibi teknolojileri kullanarak, kitle fonlaması kampanyalarının performansını analiz edebilir ve iyileştirmeler yapabilir. Proje sahiplerine, kampanyalarını optimize etmek için veri tabanlı bir anlayış sağlar ve pazarlama stratejilerini geliştirmelerine yardımcı olur. Aynı zamanda destekçilere, yatırım kararlarını verirken daha fazla bilgiye erişme imkânı sunar. Son olarak, Fintech sektörü kitle fonlaması sürecinde finansal katılımı artırır ve yatırımcılara daha fazla fırsat sunar.

Geleneksel finansman yöntemlerinin sınırlamaları nedeniyle, birçok kişi yatırım yapma veya girişimcilere destek olma fırsatına sahip olamaz. Fintech platformları, düşük miktarda yatırımlarla bile projelere katılımı mümkün kılarak finansal katılımı demokratikleştirir.

Tablo 1:*Dünya Çapında Bilinen Bazı Kitle Fonlama Platformları*

Paya Dayalı Kitle Fonlama	Ödüle Dayalı Kitle Fonlama	Borçlanmaya Dayalı Kitle Fonlama	Bağışa Dayalı Kitle Fonlama
Birchal	Catapooolt	Axiafunder	Crowdrise
Crowdfunder	Goteo	Crowdestor	Fuel a Dream
Companisto	Indiegogo	Debitum	FundRazr
Crowdcube	Kickstarter	Esketit	Gofundme
Equitise	Oneplanetcrowd	Estateguru	MightyCause
Nextseed	Ulule	FastInvest	Oneplanetcrowd
Republic	Wiseed	Hesfintech	RocketHub

SeedInvest		Housers	
Seedmatch		Mintos	
SyndicateRoom		PeerBerry	
Vested		Robocash	
Wiseed		Swaper	

Kaynak: Vergili (2022).

Kısacası, Fintech sektörü ve kitle fonlaması arasındaki ilişki, finansal hizmetlerin teknolojik yeniliklerle birleşmesini sağlar. Fintech platformları, projelerin ve girişimlerin finansmanını kolaylaştırırken, bireylerin finansal katılımını artırır. Bu sayede, start-up'lar ve küçük işletmeler için finansmana erişim daha demokratik ve çeşitlendirilmiş bir hale gelir. Yukarıdaki tabloda (Tablo 1) dünya çapında bilinen kitle fonlama platformlarından bazılarına yer verilmiştir.

Kitle fonlaması, günümüzde popüler bir finansman yöntemi olarak kabul edilse de, kökleri aslında geçmişe dayanmaktadır. İnsanların topluluk desteğiyle projelerini finanse etme fikri, yüzyıllardır var olan bir pratiktir. Ancak modern kitle fonlaması, teknolojik ilerlemeler ve internetin yaygın kullanımıyla birlikte yeni bir boyut kazanmıştır. Kitle fonlamasının ilk belirgin örneklerinden biri, 19. yüzyılda Amerika Birleşik Devletleri'nde gerçekleşmiştir (Giudici vd., 2012). 1884 yılında, Amerikan Halk Heykelcilik Derneği, Özgürlük Anıtı'nın temelini finanse etmek için kitle fonlamaya başvurmuş ve binlerce kişi, projeye katkıda bulunmak için küçük miktarlarda para göndermiştir. Bu, Amerikan toplumunun kolektif bir çaba ile büyük bir projeyi gerçekleştirebileceğini gösteren önemli bir örnekti. Ancak kitle fonlamasının modern versiyonu, internetin ortaya çıkmasıyla birlikte büyük bir ivme kazandı. 2000'li yılların başından itibaren, internet tabanlı platformlar aracılığıyla projelerini finanse etmek için küçük miktarlarda katkıda bulunabilecek kişileri bir araya getiren ilk kitlesel fonlama siteleri ortaya çıktı.

Bir dönüm noktası olarak kabul edilen Kickstarter, 2009 yılında kuruldu ve kitlesel fonlamanın popülerleşmesine büyük katkı sağladı. Kickstarter, yaratıcı projelerin finansmanını hedefleyen bir platform olarak başladı. Müzik albümleri, film yapımları, oyunlar, tasarım ürünleri gibi çeşitli projeler, destekçilerinden finansal katkılar alarak hayata geçirildi. Kickstarter'ın başarısı, kitlesel fonlamanın potansiyelini ve yaratıcılığı ortaya koydu ve benzer platformların ortaya çıkmasına ilham verdi. Sonraki yıllarda, kitlesel fonlama dünya genelinde büyümeye devam etti ve farklı alanlarda kullanılmaya başlandı. Sosyal sorumluluk projeleri, bilim araştırmaları, teknolojik yenilikler ve daha birçok alanda kitle fonlaması uygulandı. Diğer platformlar, IndieGoGo, GoFundMe, Seedrs ve Crowdcube gibi, farklı amaçlara hizmet eden ve farklı fonlama modellerini destekleyen platformlar olarak ortaya çıktı.

Kitle fonlaması, geleneksel finansman yöntemlerine alternatif bir seçenek sunmasıyla ve girişimcilere, sanatçılara, ve diğer yaratıcı kişilere finansmana erişim imkanı sağlamasıyla giderek daha fazla tanınmıştır. Ayrıca, kitle fonlaması projelerin topluluk desteğiyle hayata geçirilmesini sağlayarak, kitlesel desteği teşvik eden bir etkileşim ve bağlantı ortamı oluşturmuştur. Bugün, kitle fonlaması dünya çapında milyonlarca insanın katılımını sağlayan bir fenomen haline gelmiştir. İnternetin gücü ve küresel iletişim ağı, projeleri finanse etmek için geniş bir kitlenin bir araya gelmesini mümkün kılmaktadır. Girişimciler ve yaratıcı kişiler için, kitlesel fonlama inovasyonu teşvik eden ve finansmana erişimi demokratikleştiren bir araç olmuştur. Gelecekte, teknolojik ilerlemelerle birlikte kitle fonlamasının daha da yaygınlaşması ve çeşitlenmesi beklenmektedir.

3.Kitle Fonlaması: Yeni Nesil Finansman Modeli

Günümüzde, girişimcilerin ve projelerin finansmanını sağlamak için geleneksel banka kredileri veya yatırımcılarla anlaşma yapma zorunluluğu ortadan kalkmış durumdadır. Bunun nedeni, kitle fonlamasının giderek daha popüler hale gelmesidir. Kitle fonlaması, internetin ve dijital teknolojilerin gelişimiyle birlikte ortaya çıkan yenilikçi bir finansman modelidir. Bu modelde, projeler ve girişimler, küçük miktarlarda katkıda bulunan geniş bir topluluktan fon sağlayarak hayata geçirilir. Kitle fonlaması, hem girişimciler hem de yatırımcılar için bir dizi avantaj sunmaktadır.

Kitle fonlamasının en belirgin avantajlarından biri, finansman kaynaklarına erişimi genişletmesidir. Geleneksel finansman yöntemlerinde, projeler ve girişimler finansal kuruluşların veya yatırımcıların dikkatini çekebilmek için çeşitli kriterlere uymak zorundadır. Ancak kitle fonlaması, herhangi bir projenin veya girişimin potansiyel destekçilere sunulabilmesini sağlar. Bu, daha küçük ölçekli veya yenilikçi projelerin finansmana erişimini demokratikleştirir ve fırsat eşitliği yaratır. Bununla birlikte, kitle fonlaması sadece finansmana erişimi genişletmekle kalmaz, aynı zamanda projeleri destekleyen bir topluluk oluşturur. Destekçiler, projeye finansal katkıda bulunmanın yanı sıra, projenin büyümesine ve başarısına duygusal olarak da bağlanır. Bu, projenin yayılmasını sağlayan organik bir pazarlama ve reklam etkisi yaratır. Kitle fonlaması aynı zamanda, projeleri destekleyenlerin geribildirimlerini ve fikirlerini toplamak için bir platform sağlar. Bu sayede, projenin gelişimi ve iyileştirilmesi için değerli geri bildirimler elde edilebilir. Kitle fonlaması, projelerin ve girişimlerin finansmanını sağlamak için farklı modeller kullanır. Ancak kitle fonlamasının bazı riskleri ve zorlukları da vardır. Projelerin finansmanını sağlama süreci, projenin başarısı için önemli bir kilometre taşı olabilir. Projeyi destekleyenlerin beklentilerini karşılamak, zamanında teslimat sağlamak ve projenin hedeflerine ulaşmak önemlidir. Ayrıca, kitle fonlaması projeleri

genellikle riskli olabilir ve başarılı olmayabilir. Destekçiler, yatırım yaptıkları projelerin başarısızlık riskiyle karşı karşıya olabilirler.

3.1.Kitle Fonlaması Türleri:

Girişimcilerin ve projelerin finansmanını sağlamak için geleneksel yöntemlerin sınırlamaları nedeniyle kitle fonlaması (crowdfunding) giderek daha popüler hale gelmektedir. Kitle fonlaması çeşitli türlerde gerçekleştirilebilir ve her biri kendi özelliklerine sahiptir. En yaygın dört kitle fonlaması türü; Hisse Bazlı Kitle Fonlama (Equity Based Crowdfunding), Borçlanma Bazlı Kitle Fonlama (Debt Based Crowdfunding), Bağış Bazlı Kitle Fonlama (Donation Based Crowdfunding) ve Ödül Bazlı Kitle Fonlama(Reward Based Crowdfunding)dır.

3.1.1.Hisse Bazlı Kitle Fonlama (Equity Based Crowdfunding):

Hisse bazlı kitle fonlama, yatırımcılara projenin hisse senetlerini veya yatırım sözleşmelerini satın alma imkânı sunar. Yatırımcılar, projenin başarılı olması durumunda kar payı veya sermaye kazancı elde ederler. Bu model, genellikle büyüme potansiyeli olan start-up'lar ve yenilikçi projeler için tercih edilir. Yatırımcılar, projenin potansiyelini ve risklerini değerlendirirken, uzun vadeli getiri elde etme amacı güderler. Hisse bazlı kitle fonlama, girişimcilere sermaye sağlarken, yatırımcılara da projelerde ortaklık fırsatı sunar.

Hisse Bazlı Kitle Fonlama üzerinde yoğunlaşmış bilinen platformlardan bir tanesi StartEngine'dir. StartEngine, çevre dostu start-up'lar ve teknolojiyi içeren geniş bir yatırım listesi taşımaktadır. StartEngine'deki tekliflerin çoğu hisse senedi şeklindedir, fakat bazı şirketler dönüştürülebilir tahvil, borç ve gelir payı yoluyla sermaye toplar. Yeşil ve çevre dostu teknolojiden profesyonel frizbi liglerine kadar her türlü sektörden şirketlere yatırım yapılabilir. Şirketler, sabit bir ücret ve ayrıca toplanan sermayenin bir dolar yüzdesi ve bir hisse senedi payını öderler. Bu platform üzerinden yüksek yatırım toplayan projelerden birkaçı şunlardır; WiGL, Fanbase ve Timeplast. WiGL akıllı, temassız, ağa bağlı kablosuz güç için geleceği yaratan şemsiye teknoloji bir projedir. Nesnelerin İnternetine ("IoT") güç sağlamak veya şarj etmek için hedeflenen bir enerji ağı oluşturarak herkesin hayatını daha kolay hale getirmek için Savunma Bakanlığı için geliştirilen yeni teknolojileri getirilmesi amaçlanır. WiFi size kablosuz internet sağlar, WiGL ise kablosuz güç sağlamayı amaçlar. Fanbase ise, abonelik özelliğine sahip, indirmesi ve kullanması ücretsiz sosyal medya platformudur. Fanbase, herkesin fotoğraflara, videolara, sesli sohbet odalarına ve uzun biçimli içeriğe özel erişim için abone başına belirli bir aylık miktar ödeyerek içeriklerinden para kazanmasını sağlar. Ayrıca Fanbase "Love" olarak bilinen sanal para birimine de sahip. Bu, kullanıcıların diğer kullanıcılara sanal para birimi başına yarım kuruş bahşiş vermelerini sağlar. Bir diğer platform olan Timeplast ise, ürünü

olan ve suya atıldıktan sonra 60 saat içinde çözünen ve neredeyse her tür fosil bazlı geleneksel plastik, kağıt, metal ve hatta cam uygulamalarının yerini alma potansiyeline sahip, aynı zamanda haftalar, aylar veya yıllar içinde değil, saatler içinde tamamen çözünme için ASTM sertifikalı tekno-organik bir malzemedir. Sonuç olarak StartEngine üzerindeki çoğu projeler teknoloji bazlı ve çevre dostu üzerinde ürünler geliştiren şirketlerin fonlanmasına ev sahipliği sağlamaktadır.

3.1.2.Borçlanma Bazlı Kitle Fonlama (Debt Based Crowdfunding):

Borçlanma bazlı kitlesel fonlama, projelerin veya girişimlerin kredi veya borçlanma yoluyla finanse edildiği bir modeldir. Destekçiler, projeye finansal katkıda bulunurlar ve karşılığında faiz veya geri ödeme alırlar. Bu model, özellikle işletme genişletme veya faaliyetlerin finansmanı gibi durumlarda kullanılır. Destekçiler, projenin geri ödeme yeteneğini değerlendirirken, sabit bir getiri elde etmeyi amaçlarlar. Borçlanma bazlı kitlesel fonlama, girişimcilere finansman sağlarken, destekçilere düzenli geri ödeme ve faiz kazancı sunar.

Borçlanma Bazlı Kitle Fonlaması üzerinde yoğunlaşmış bilinen platformlardan bir tanesi LendingClub'dır. Bu platformda projeler, aylık geri ödemeli 5.000 ile 500.000 \$ arasında krediler ile kredi skorlarına bakılarak fonlanır. Bu platformda yalnızca projeler değil, kişiler de kredi skorlarına bakılarak fon alabilir. Her sektörden projeler veya küçük işletmeler ve kişiler ihtiyacı olan krediyi anında temin edebilir. Önemli olan geri ödenecek tutarın kişiye ve projeye göre hesaplanan faiz tutarıdır. Kendilerini dijital banka olarak tanıtarak kredilere olan erişimi hızlandırmakta ve kolaylaştırmaktadır.

3.1.3.Bağış Karşılığı Kitlesel Fonlama (Donation Based Crowdfunding):

Bağış karşılığı kitlesel fonlama, projelere veya sosyal amaçlara destek sağlamak amacıyla yapılan bağışlarla finanse edilir. Destekçiler, projenin topluma veya belirli bir neden için fayda sağlamasını desteklerler. Karşılığında genellikle sembolik bir ödül sunulur. Bu model, yardım kuruluşları, sosyal projeler veya hayırseverlik amaçlı projeler için yaygın olarak kullanılır. Destekçiler, projenin sosyal etkisine değer verirken, finansal getiri beklemeği amaçlamazlar.

Bağış Karşılığı Kitlesel Fonlama platformlarından bilinenlerden bir tanesi Crowdfunder'dır. Crowdfunder, yaratıcıları ve sanatı desteklemek için ConnectionPoint tarafından sunulan bir platformdur. Yaratıcılar, projelerini tamamlamak ve para toplamak için kampanyalar oluştururlar. Bağışçılar platform üzerinde projeleri destekleyerek projelere katkı sağlarlar. Bütün projeler destek bazlı olduğu için istenilen tutarlar diğer kitle fonlamasına göre daha az tutarlar amaçlar. Bu platform içerisinde bağış toplanması amaçlanan bir proje "The Powerful Publicity Prescription Book" isimli

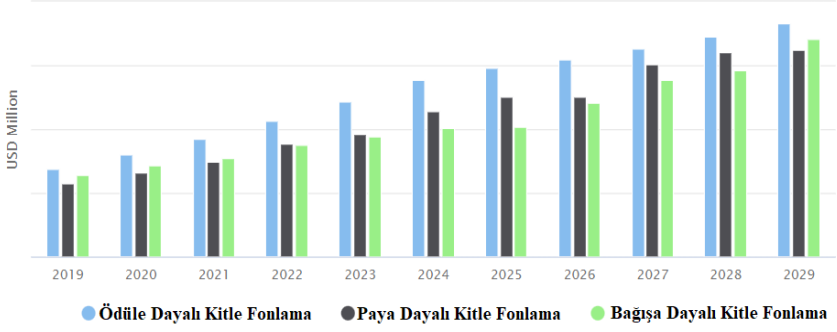
projedir. Lilian Sue isimli yazar bu kitabına destek toplamayı amaçlayarak, girişimcilere bilgilendirici ve yol gösterici bir kitap yazmayı hedeflemiştir. Girişimcilerin hedeflerine netlik kazandırmak, stratejilerine farklı bir bakış açısı getirmek ve süreç içerisinde girişimcilerin nasıl ilerleyeceği konusunda yeni fikirler ile destek ve rehberlik sağlamayı amaçlamıştır.

3.1.4.Ödül Bazlı Kitlese Fonlama (Reward Based Crowdfunding):

Ödül bazlı kitlese fonlama, destekçilere projenin ürünleri, hizmetleri veya deneyimleri karşılığında ödüller sunarak finansman sağlar. Destekçiler, projenin başarılı bir şekilde hayata geçirilmesini desteklerken, projenin ürün veya hizmetinden faydalanma fırsatı elde ederler. Bu model, özellikle ürün tabanlı girişimler, sanat projeleri veya film yapımları için kullanılır. Destekçiler, projenin başarısına katkıda bulunmanın yanı sıra ödül almanın da heyecanını yaşarlar.

Ödül Bazlı Kitlese fonlama projelerine yoğunlaşmış ve dünyada en çok bilinen Kitlese Fonlama platformu Kickstarter'dır. Bu ödül tabanlı platform, yaratıcı ve teknoloji projelerine odaklanarak paylaşılabılır bir ödül mekanizması yaratmayı amaçlar. Kickstarter kampanyaları hedefine ulaşıldığında vaat edilen ödüller proje sahipleri tarafından bağlı yapılara sunulması beklenir. Ancak, kampanya hedefine ulaşamazsa, taahhüt edilen fonların hiçbirisi alınmaz ve destekçilerin katkıları geri verilir. Kickstarter projeleri, yeni ve orijinal olmalıdır. Ayrıca Kickstarter'da sunabileceğiniz ödüller konusunda bazı ek kısıtlamalar da bulunmaktadır. Örneğin, enerji içecekleri, alkollü içecekler ve silahlar (ve silah replikaları) platformda yasaktır. Bu platform içerisinde bağış yapılabilecek ana başlık alanları; Sanat Çizgi Roman ve İllüstrasyon, Tasarım ve Teknoloji, Film, Yiyecek ve El Sanatları, Oyunlar, Müzik ve Yayıncılık'tır. Platform üzerinde ve film alanında olan "The Lovers" isimli proje 60,000 \$ olan hedefini tamamlamış ve altı katı üzerinde istenilen tutarın üstünde bir bağış toplamıştır. Proje bağış yapılan tutara göre ödül paketlerini müşterilerine sunmaktadır. Bu paketlerin içerisinde kitabın pdf versiyonu, duvar kağıtları, özel tarot kağıtları gibi ödüller yer almaktadır.

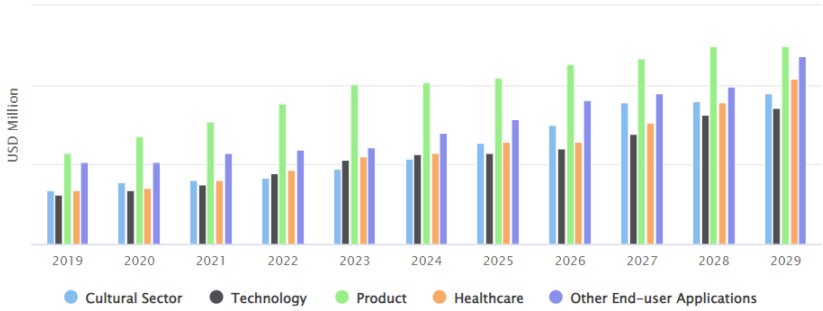
Grafik 1: Dünya Geneline Kitle Fonlama Türlerine Göre İşlem Hacmi ve Tahmini

Kaynak: <https://www.reanin.com/report-store/information-and-communication-technology/software-and-services/crowdfunding/global-crowdfunding-market> (Erişim tarihi: 01.09.2023)

Technavio Analiz raporuna göre, 2022 baz yıl olmak üzere, küresel ölçekte kitle fonlama dağılımı Grafik 1'deki gibi gerçekleşmiştir. Bu dağılıma göre en büyük pay, hem mevcut dönem hem de tahmini dönem için ödül bazlı kitle fonlamasına aittir.

Grafik 2: Dünya Geneline Kitle Fonlamasının Sektörlere Göre İşlem Hacmi ve Tahmini

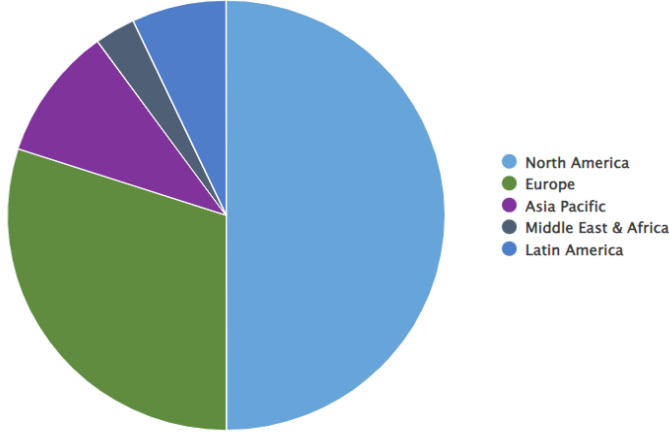

Kaynak: <https://www.reanin.com/report-store/information-and-communication-technology/software-and-services/crowdfunding/global-crowdfunding-market> (Erişim tarihi: 01.09.2023)

Bu kitle fonlaması türleri, projelerin ve girişimlerin finansmana erişimini genişletirken, destekçilere farklı şekillerde değer sağlar. Her bir modelin farklı özellikleri ve avantajları vardır. Girişimciler, projelerinin ihtiyaçlarına ve hedeflerine en uygun kitle fonlaması modelini seçerek, finansal kaynak sağlamada daha esnek bir seçenek elde ederler. Aynı zaman-

da, destekçiler de ilgi duydukları projelere katkıda bulunarak, projelerin başarısına doğrudan katkı sağlarlar.

Grafik 3: 2022 Yılı Kitle Fonlamanın Bölgesel Dağılımı (%)

Kaynak: <https://www.reanin.com/report-store/information-and-communication-technology/software-and-services/crowdfunding> (Erişim tarihi: 10.09.2023)

Kitle fonlama pazarı her geçen gün hızla büyümekte olup, 2022 yılında en büyük pazarların Kuzey Amerika ve Avrupa’da bulunduğu belirtilmektedir (ReAnIn, 2022). Kuzey Amerika ABD, Kanada ve Meksika; Avrupa ise Almanya, Birleşik Krallık, Fransa, İtalya, İspanya’dan oluşmaktadır.

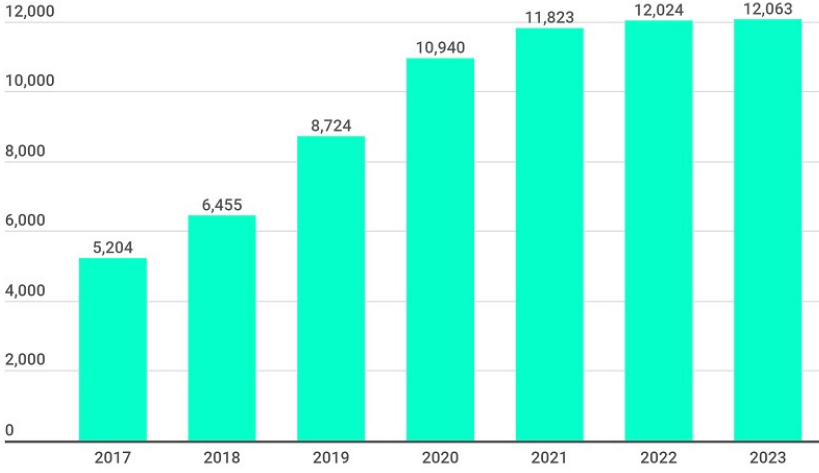
3.2.Kitle Fonlaması ve IPO Arasındaki Farklar

İşletmeler, büyümek, sermaye sağlamak ve halka açık bir şirket haline gelmek için farklı finansman yöntemlerini kullanırlar. Bu yöntemlerden biri de İlk Halka Arz (Initial Public Offering) veya kısa adıyla IPO’dur. IPO, özel bir şirketin hisselerini genel yatırımcılara satışa sunarak halka açılma sürecini ifade eder. Bu süreçte, şirket, halka açık bir şirket olarak hisselerini borsada işlem görmeye başlar ve genel yatırımcılar, bu hisselerle yatırım yapabilirler.

Halka arz (IPO) süreci genellikle şirketin büyümesini hızlandırmak, yeni sermaye sağlamak ve likidite yaratmak amacıyla gerçekleştirilir. İlk adımda, şirket, halka açılmak için bir kayıt başvurusunda bulunur ve ilgili düzenleyici kuruluşlar tarafından incelenir. Daha sonra, şirket, paylarının değerini belirlemek için finansal danışmanlarla birlikte çalışır ve bir hisse fiyatı belirler. Ardından, yatırımcılara hisse senetleri satışa sunulur ve genellikle borsada işlem görmeye başlar.

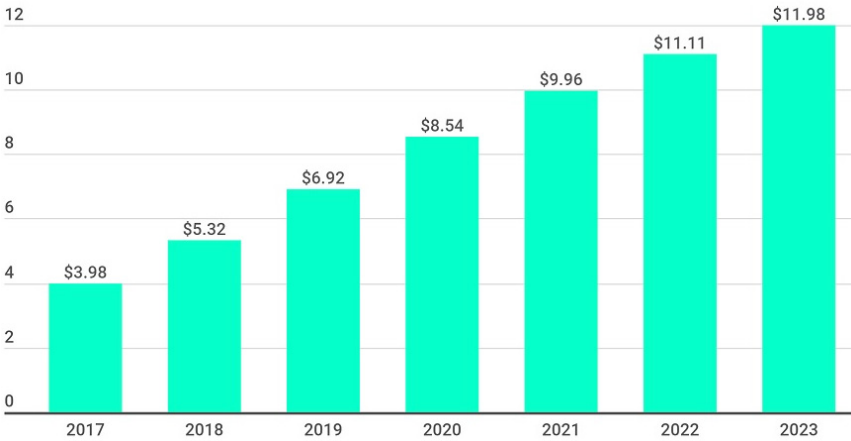
Kitle fonlaması ile IPO arasında birkaç temel fark vardır. İlk olarak, IPO sürecinde genellikle büyük kurumsal yatırımcılar ve uzman brokerlar aracılığıyla hisse senedi satın alan profesyonel yatırımcılar yer alır. Bununla birlikte, kitle fonlaması genellikle daha geniş bir yatırımcı tabanına hitap eder. Bireyler, küçük yatırımcılar ve hatta projeye ilgi duyan herkes, projeye katkıda bulunabilir ve destekleyebilir. Kitle fonlamasında, herkes projeye finansal katkıda bulunabilir ve küçük miktarlarda yatırım yapabilir. IPO’da yatırımcılar genellikle hisse senetlerini satın alarak şirkete ortak olurlar. Bu, şirketin büyümesi ve hisse değerinin artmasıyla getiri potansiyeli sunar. Ancak aynı zamanda hisse senetlerinin değer kaybetme riski de vardır. Kitle fonlamasında ise yatırımcılar genellikle projenin başarısı karşılığında sembolik ödüller, hizmetler veya ürünler alırken, finansal getiri beklentisi daha düşüktür. Kitle fonlaması, daha çok projeye destek ve bağış temelli bir yaklaşım sunar.

IPO sıkı düzenleyici gerekliliklere tabidir ve şirketin mali durumunu açıklaması, düzenli raporlama yapması ve çeşitli kurallara uyması gerekmektedir. Bununla birlikte, kitle fonlaması genellikle daha az düzenleyici yükümlülük gerektirir. Yine de, kitle fonlaması platformları, güvenlik ve şeffaflık sağlamak için bazı düzenlemelere tabi olabilir. Son olarak IPO, genellikle büyük şirketlerin büyüme finansmanı için tercih edilen bir yöntemdir. Şirketler, geniş çapta yatırım almak ve büyük ölçekli projeleri gerçekleştirmek için halka açılabilirler. Kitle fonlaması ise genellikle daha küçük ölçekli projeler, start-up’lar veya bağımsız girişimler için kullanılır. Bu projeler, genellikle belirli bir hedefe ulaşmak veya belirli bir ürünü geliştirmek için finansmana ihtiyaç duyarlar. IPO ve kitle fonlaması farklı finansman yöntemleri olup, farklı projeler ve girişimler için uygulanabilirler. IPO, büyük ölçekli projelerin finansmanı ve halka açık şirketlerin hisse senetlerini satışa sunması için kullanılırken, kitle fonlaması daha geniş bir katılımcı tabanına ulaşmak ve küçük ölçekli projelerin finansmanını sağlamak için tercih edilen bir yöntemdir. Her iki yöntem de projelerin finansmana erişimini artırırken, yatırımcılara farklı getiri ve katılım fırsatları sunar.

Grafik 4: Dünya Geneline Toplam Kitle Fonlaması Kampanyaları (bin \$)

Kaynak: <https://focusonbusiness.eu/en/news/global-crowdfunding-transaction-value-to-top-12bn-by-2023/3434> (Erişim tarihi: 20.08.2023)

Kitlesel fonlama segmentinde finansman kampanyalarının sayısının büyümeye devam etmesi ve 2023 yılına kadar 12,06 milyon kampanyaya ulaşması beklenmektedir. 2017 yılında toplam kampanya sayısı 5,2 milyon olup daha sonra %19 artışla 2018’de 6,46 milyona ulaşmıştır. Sonraki yıl %26 artışla 8,72 milyona ulaşmıştır.

Grafik 5: Kitle Fonlaması Toplam İşlem Hacmi (milyar \$)

Kaynak: <https://focusonbusiness.eu/en/news/global-crowdfunding-transaction-value-to-top-12bn-by-2023/3434> (Erişim tarihi: 20.08.2023)

Grafik 5'e göre işlem değerindeki büyüme eğilimi, 2017 yılında 3,98 milyar dolarken bir sonraki yıl %25 artarak 5,32 milyar dolara ulaşmıştır. Tahminlere göre 2023 yılında bu değer 11,98 milyar dolar olması beklenmektedir.

3.3.Kitle Fonlaması Avantajları

- **Erişim Kolaylığı ve Geniş Kitlelere Ulaşma:** Kitle fonlaması, internetin yaygın kullanımıyla birlikte girişimcilere ve projelere geniş bir yatırımcı tabanına erişme imkânı sağlar. İnternet platformları aracılığıyla projeyi destekleyebilecek binlerce kişiye ulaşmak mümkündür. Bu, projenin tanıtımını yapmanın ve potansiyel yatırımcıların ilgisini çekmenin etkili bir yoludur. Kitle fonlaması, projenin veya girişimin popülerlik kazanmasına ve toplum tarafından desteklenmesine yardımcı olur.

- **Finansman Çeşitliliği:** Kitle fonlaması, farklı finansman modellerini kullanarak çeşitli yatırımcıların ilgisini çeker. Hisse bazlı kitlesel fonlama, borçlanma bazlı kitlesel fonlama, bağış karşılığı kitlesel fonlama ve ödül bazlı kitlesel fonlama gibi farklı türleri vardır. Bu çeşitlilik, girişimcilere ve projelere uygun finansman seçenekleri sunar. Farklı yatırımcı tercihlerine göre projeye katkıda bulunmak isteyenler için esnek bir seçenek sunar.

- **Pazarlama ve Marka Oluşturma Fırsatı:** Kitle fonlaması, projeyi destekleyenlerin projeyi yayması ve tanıtması için doğal bir pazarlama fırsatı sunar. Destekçiler projeyi arkadaşlarına, ailelerine ve sosyal medya takipçilerine duyurarak projenin popülaritesini artırabilir. Bu, projenin farkındalığını ve marka bilinirliğini artırmak için etkili bir yol olabilir. Ayrıca, projeye katılan insanlar, projenin büyümesi ve başarılı olması için daha fazla çaba sarf etme eğilimindedirler.

- **Doğrudan İletişim ve Geribildirim:** Kitle fonlaması, girişimcilerin ve projelerin doğrudan iletişim kurabileceği ve destekçilerden geri bildirim alabileceği bir platform sağlar. Bu, girişimcilerin projelerini geliştirmek ve iyileştirmek için gerçek zamanlı geri bildirimlere dayalı olarak hareket etmelerine olanak tanır. Destekçilerin projeye katılımı ve etkileşimi, girişimcinin projeyi daha iyi anlamasına ve destekçilerin beklentilerine yanıt vermesine yardımcı olur.

- **Risk Paylaşımı:** Kitle fonlaması, riski projenin yaratıcısından yatırımcılar ve destekçiler arasında paylaşır. Projeye küçük miktarlarda katkıda bulunan birçok kişi, riski yayarak projenin başarısına katkıda bulunur. Bu, girişimcinin büyük miktarda sermaye toplama zorunluluğunu azaltır ve projenin finansmanını çeşitlendirir.

Kitle fonlamasının avantajları, projelerin finansmanını sağlama ve ba-

şarılı olma şanslarını artırma potansiyeline sahiptir. Bu yöntem, geleneksel finansmanın sınırlamalarını aşarak daha fazla girişimcinin ve projenin başarılı olmasını sağlar. Ancak, kitle fonlaması da bazı zorluklar ve riskler içerir. Projeyi başarılı kılmak için iyi bir planlama, etkili pazarlama ve güçlü iletişim stratejileri gereklidir.

3.4.Kitle Fonlaması Dezavantajları:

- **Rekabet:** Kitle fonlaması platformları giderek daha popüler hale gelmiştir ve birçok proje aynı anda destek arayışına girebilir. Bu durumda, projelerin dikkati çekmek ve yatırımcıların ilgisini çekmek için rekabet etmeleri gerekebilir. Aşırı rekabet, projelerin öne çıkmasını ve fon toplamasını zorlaştırabilir. Ayrıca, birçok projenin aynı anda platformlarda sunulması, yatırımcıların ilgisini dağıtabilir.

- **Finansman Hedefine Ulaşmanın Zorluğu:** Kitle fonlamasında başarılı olmak için belirlenen bir finansman hedefine ulaşmak önemlidir. Ancak, bazı projeler hedeflerine ulaşmakta zorlanabilir. Proje, yeterli ilgiyi ve destekçiyi çekemezse, belirlenen hedefin altında kalabilir ve finansman sağlama konusunda başarısız olabilir. Bu durumda, projenin gerçekleştirilmesi için yeterli kaynak sağlanamaz ve projenin gelişimi durabilir.

- **Yatırımcı İlişkileri:** Kitle fonlaması, birçok farklı destekçiden kaynaklandığı için projenin birçok küçük yatırımcısı olabilir. Bu durum, girişimcilerin birçok farklı yatırımcıyla ilişki kurması ve yönetmesi gerektiği anlamına gelir. Bu, iletişim ve yönetim zorluklarına neden olabilir. Projeye katılan yatırımcılar, projenin gelişimi hakkında bilgi ve güncellemeler talep edebilirler. Ayrıca, projenin başarılı olması durumunda, projenin getirileri veya sözleşme hükümlerine bağlı olarak yatırımcılara geri ödeme yapılması gerekebilir.

- **Başarısızlık Potansiyeli:** Kitle fonlaması, projenin finansmanını sağlamak için bir yol olsa da, başarı garantisi değildir. Projelerin başarılı olması için hala bazı riskler ve belirsizlikler bulunmaktadır. Projeler, pazarda rekabet edebilmek, ürünü veya hizmeti başarılı bir şekilde sunabilmek ve gelir elde edebilmek için çeşitli faktörlere bağlıdır. Projeler, hedeflenen başarıyı elde edemezse veya beklentileri karşılayamazsa, kitle fonlaması yoluyla toplanan fonlar kaybedilebilir ve projenin başarısızlıkla sonuçlanma riski ortaya çıkabilir.

- **Yasal Zorunluluklar:** Kitle fonlaması platformları, belirli düzenleyici gerekliliklere tabi olabilir. Projeler, belirli yasal ve düzenleyici prosedürlere uymak zorunda olabilirler. Bu, projenin finansmanını sağlama sürecini karmaşıklştırabilir ve zaman alabilir. Ayrıca, yasal zorunluluklara uyum sağlama gereklilikleri, girişimcilerin ve projelerin ek maliyetlerle karşılaşmasına ve kaynakların kullanımını sınırlamasına neden olabilir.

Sonuç olarak, kitle fonlaması, projeler ve girişimciler için birçok avantaj sunarken bazı dezavantajlar, riskler ve zorluklar da içermektedir. Bu nedenle, kitle fonlaması yolunu seçen girişimcilerin ve işletmelerin dikkatli bir planlama ve yönetim becerilerine sahip olmaları önemlidir.

4.Kitle Fonlamasının Start-uplar Üzerinde Etkisi

Girişimcilik dünyasında başarılı bir start-up kurmak ve büyütmek, finansman sağlamak açısından önemli bir zorluktur. Neyse ki, son yıllarda kitle fonlaması (crowdfunding), yeni başlangıçların finansmanını sağlamak için etkili bir araç haline gelmiştir. Start-up şirketleri yeni işletmelerdir, bu nedenle yüksek belirsizlik ve yüksek başarısızlık şansına sahiptirler. Yatırım yapmak, büyümek ve fikirlerini, ürünlerini ve hizmetlerini hayata geçirmek için sermayeye ihtiyaç duyarlar. Bankalar, potansiyel olarak yüksek risk ve belirsizlik nedeniyle start-up şirketlerine kredi vermezler. Ancak ticari faaliyetlerini yürütmek için krediye ihtiyaçları vardır. Varlıklı bireyler, iş melekleri ve girişim sermayeleri yalnızca yeni kurulan şirketlere yatırım yapmak için erişebilmektedir, ancak mevcut yeni kurulan şirketlere kolayca erişememekte ve bunlar hakkında bilgi sahibi olamamaktadır. Yatırım yapmak için daha iyi alternatifler bulmak amacıyla ağlarını genişletmeleri ve araştırmalarını artırmaları gerekmektedir.

Kitlesel fonlama platformları ile girişimler daha kolay bulunabilir ve yatırım için daha fazla alternatif olabilir. Yatırımcının türü, startup şirketlerin başarısını etkileyebilir. Kitlesel fonlama ile gelen önemli şey, toplam finansman miktarını artıran daha büyük bir potansiyel yatırımcı havuzuna kapı açmasıdır. Startup'lar melek yatırımcılar ya da risk sermayeleri tarafından bulunamamış ya da kurulmamış olsalar bile, kitlesel fonlama platformları aracılığıyla fonlarını halktan daha kolay bir şekilde artırabilirler. Potansiyel girişimler, kitleden gelen fonlarla başarılı olduklarında ülkenin ekonomik büyümesini artırabilirler. Bu nedenle kitlesel fonlama girişimler için önemli bir finansman kaynağıdır, ancak yatırım yapan kitle yatırım konusunda yeterli deneyime ve süreç hakkında bilgiye sahip olmayan bireylerden oluşabilir ve bu da yatırım riskini artırabilir.

Kitlesel fonlama platformlarındaki bilgi miktarı sınırlıdır ve satıcıların sahip olduğu ve alıcıların sahip olmadığı bilgiler vardır. Bilgi eksikliği söz konusu olduğunda girişimin kalabalık tarafından değerlendirilmesi çok zordur, bu nedenle yatırımcılar eksik bilgi tehlikesi sorununa maruz kalabilir. Fon toplayanlar, riskli yatırımı daha da artıracak yatırımları ve iş eylemleriyle yatırımcıların fonlarını kitlesel fonlama öncesinden daha fazla risk almak için kullanabilir. Bu riskli eylemleri önlemek için fon toplayıcılar ticari faaliyetlerinde daha şeffaf olmalı ve hissedarlarını sosyal medya veya diğer çevrimiçi platformlar aracılığıyla düzenli olarak bilgilendirmelidir. Ayrıca, kitlesel fonlama potansiyel girişimler için fon bulamadıkları

zaman son şans olmalıdır. Çünkü yatırımcılara menkul kıymet vermek, girişimlerin başarılı olması durumunda bankalardan alınan fonlardan daha maliyetli olabilir. Kitlesele fonlama platformları aracılığıyla kurulan yüksek miktarda para, daha iyi sonuçlar elde edilmesini sağlayabilir, ancak aynı zamanda yüksek bir başarısızlık oranına da yol açacaktır.

Kitle fonlaması start-uplara pazarlama ve farkındalık oluşturma fırsatı sunar. Kitle fonlaması platformları, projelerinizi ve hedeflerinizi geniş bir kitleye tanıtabileceğiniz bir vitrin görevi görür. Start-uplar, projelerini potansiyel yatırımcılar ve destekçilerle paylaşarak projelerinin popülaritesini artırabilir. Ayrıca, destekçiler projeyi sosyal medya aracılığıyla paylaşarak projenin daha geniş bir kitleye ulaşmasına yardımcı olur. Bu, start-upların pazarlama stratejilerini destekler ve marka bilinirliğini artırır. Proje destekçileri ile doğrudan etkileşim kurmak, start-uplara projelerini daha iyi anlama ve geliştirme şansı verir. Destekçilerden gelen geri bildirimler, start-upların projelerini iyileştirme ve beklentilere uygun hale getirme konusunda değerli bir kaynaktır. Bu, start-upların hedef kitlelerine uygun ürünler ve hizmetler sunmalarına yardımcı olur. Kitle fonlaması, start-uplar için bir topluluk ve destek ağı oluşturma fırsatı sunar. Destekçiler, projeye inanan ve katkı sağlamak isteyen kişilerden oluşur. Bu, start-uplara sadece finansman sağlamakla kalmaz, aynı zamanda motivasyon ve destek sağlar. Start-uplar, destekçilerini projenin gelişimi ve büyümesi sürecine dahil ederek bir topluluk duygusu oluşturabilir. Bu topluluk, start-upların başarıya ulaşma şansını artırır ve uzun vadeli bir destek sağlar.

Sonuç olarak, kitle fonlaması, start-uplara finansman sağlama, pazarlama yapma, doğrudan iletişim ve topluluk oluşturma gibi alanlarda önemli fırsatlar sunar. Start-uplar, kitle fonlaması sayesinde geleneksel finansman modellerine bağımlı olmadan büyümelerini ve projelerini gerçekleştirmelerini sağlayabilirler. Ancak, her finansman modelinde olduğu gibi kitle fonlamasının da zorlukları ve riskleri vardır. Girişimcilerin, kitle fonlamasını etkin bir şekilde yönetmeleri ve riskleri yönetmeleri önemlidir.

5.Kitle Fonlamasının Küçük İşletmeler Üzerinde Etkisi

Küçük işletmeler çoğu ekonominin bel kemiğidir ve işlerindeki büyüme tüm ülke ekonomisini etkiler. Değer katmak için sermayelerine yatırım yapmaları gerekmektedir. Küçük işletmeler çoğunlukla bankalardan kredi alırlar, ancak bazen bankalar işletmelerin bilançolarındaki değer düşüklüğü nedeniyle gerekli miktarda fon sağlamazlar. Kredi vermek bankalar için riskli olabilir. Bu nedenle bazen, özellikle de durgunluk dönemlerinde zor durumda kalabilirler. Küçük işletmelerin iflası ekonominin çökmesine yol açabilir. KOBİ'ler bankalardan fon alamadıklarında veya yatırım planları olduğunda kitlesele fonlama yoluyla finanse edilebilirler. Bu gibi durumlarda kitlesele fonlama küçük işletmeler için daha uygun olacaktır. Çünkü

yatırımcıların yatırımları karşılığında menkul kıymetler gibi beklentileri olacaktır. Kitlese fonlama küçük işletmeler için alternatif bir finansman kaynağıdır ve iş sonuçlarını etkileyebilir. Küçük işletmelerin ticari faaliyetlerini kolaylaştıracak yeterli miktarda paraya ihtiyacı olacaktır ve büyüdükçe ülkelerin toplam ekonomisi de büyüyecektir. Ayrıca küçük işletmelerdeki istihdam olanaklarını artıracak ve bu da ekonominin verimliliğini artıracaktır.

Serbest sermaye bu tür işletmelere kitle fonlaması ile sağlanabilir. Geleneksel finansman kaynaklarına erişimi sınırlı olan işletmeler için, kitle fonlaması platformları aracılığıyla toplanan küçük miktarlardaki katkılar, projelerin finansmanında önemli bir rol oynar. Bu serbest sermaye, işletmelerin yeni projeler başlatmasına, üretim kapasitelerini artırmaya veya pazarlama ve tanıtım faaliyetlerine yatırım yapmasına olanak sağlar. Kitle fonlaması platformları, işletmelere projelerini tanıtmak ve pazarlama yapmak için etkili bir araç sunar. İşletmeler, projelerini ve fikirlerini platformlarda tanıtarak potansiyel destekçilere ve müşterilere ulaşabilir. Bu, işletmelerin erken aşamada müşteri tabanı oluşturmaya ve projenin farkındalığını artırmaya yardımcı olur. Ayrıca, destekçilerle doğrudan iletişim kurma fırsatı da sağlar. Böylece işletmeler geri bildirimleri alarak ürün ve hizmetlerini iyileştirebilir. Kendilerine destek veren insanlar, işletmelerin potansiyel müşterileri olabilir. Bu destekçiler, projelerin başarısı için önemli bir rol oynar ve projelerin başarılı olması durumunda işletmelere sadık kalabilirler. İşletmeler, bu sadık destekçileri ilerleyen süreçte müşteri olarak kazanmak için çeşitli stratejiler geliştirebilir. Kitle fonlamasının küçük işletmelere etkisi oldukça önemlidir. Bu yöntem, sermaye eksikliğiyle mücadele eden işletmelerin projelerini veya operasyon süreçlerini gerçekleştirmelerine fırsat sağlar.

Sonuç

Bu çalışmada, kitle fonlamasının detayları ve kitle fonlamasının start-up'lar ve küçük işletmeler üzerindeki etkisi incelenmiştir. Finansal teknoloji (FinTech) sektörü, finansal hizmetlerin dönüştürülmesini amaçlayan inovatif ve teknoloji odaklı çözümler sunan bir alan olarak hızla büyümektedir. Bu alanda, kitle fonlaması yöntemleri büyük bir öneme sahiptir. Kitle fonlaması, internet tabanlı platformlar aracılığıyla bireylerin küçük miktarlarda katkıda bulunmasıyla bir projenin veya girişimin finansmanının sağlanmasıdır. Hisse bazlı, borçlanma bazlı, bağış bazlı ve ödül bazlı kitle fonlaması gibi çeşitli modeller mevcuttur. Start-up'lar ve küçük işletmeler için kitle fonlaması birçok avantaj sunmaktadır.

Kitle fonlaması, geleneksel finansman kaynaklarına erişimi sınırlı olan şirketler için alternatif bir finansman yoludur. Geleneksel banka kredileri veya risk sermayesi yatırımlarının getirdiği zorlu süreçler ve katı

kriterler yerine, kitle fonlaması daha kolay ve hızlı bir finansman seçeneği sunar. Kitle fonlaması şirketlere geniş bir yatırımcı tabanına erişim imkânı sağlar. Küçük miktarlarda yatırım yapabilecek birçok kişi veya kuruluş bulunmaktadır. Bu, şirketin farklı beceri ve deneyimlere sahip yatırımcılarla bağlantı kurmasını ve büyümesi için yeni fırsatlar yaratmasını sağlar. Ayrıca, kitle fonlaması şirketlerin pazarlama ve marka bilinirliği açısından da önemlidir. Kitle fonlaması kampanyaları, projenin veya girişimin geniş bir izleyici kitlesine duyurulmasını sağlar. Bu da şirketin potansiyel müşterilere erişimini artırır ve marka bilinirliğini güçlendirir. Son olarak, kitle fonlaması şirketlerin müşteri ilişkilerini güçlendirebilir. Destekçilerle doğrudan iletişim kurarak geri bildirimler alabilir ve ürün veya hizmetin iyileştirilmesi için değerli bilgiler elde edebilirler.

Bu çalışmanın sonucunda, kitle fonlamasının start-up'lar ve küçük işletmeler için önemli potansiyeller sunabileceği görülmüştür. Finansmana erişimi sınırlı olan şirketler için alternatif bir finansman kaynağı oluşturması, geniş yatırımcı tabanına erişim imkânı sağlaması, pazarlama ve marka bilinirliği açısından avantajlar sunması ve müşteri ilişkilerini güçlendirmesi kitle fonlamasının pozitif etkilerini göstermektedir. Gelecekte, kitle fonlamasının daha da büyüyeceği ve finansman modelleri üzerinde daha fazla etkisi olacağı öngörülmektedir.

Kaynakça

- Atsan, N. & Erdoğan, E. O. (2015). Girişimciler İçin Alternatif Bir Finansman Yöntemi: Kitlel Fonlama (Crowdfunding), *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 10 (1), 297-320.
- Cordova, A., Dolci, J. & Gianfrate, G. (2015). The Determinants of Crowdfunding Success: Evidence from Technology Projects. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 181, 115-124.
- Giudici, G., Nava, R., Rossi Lamastra, C. ve Verecondo, C. (2012). Crowdfunding: The New Frontiers Financing Entrepreneurship? *SSRN Electronic Journal*, 1–13. doi:10.2139/ssrn.2157429
- Reanin (2023). *Global Crowdfunding Market Growth, Share, Size, Trends and Forecast (2023 - 2029)*
- Research and Markets (2023). Crowdfunding Market Share, Size, Trends, Industry Analysis Report, By Type (Equity-based, Debt-based, and Others); By Application; By Region; Segment Forecast, 2022-2030.
- Ryu, S. & Kim, Y. G. (2018). Money is not Everything: A Typology of Crowdfunding Project Creators. *The Journal of Strategic Information Systems*, 27(4) 350–368.
- Technavio Analysis (2020). Crowdfunding Market Growth, Size, Trends, Analysis Report By Type, Application, Region and Segment Forecast 2022-2026
- Vergili, G. (2022). Kitle Fonlama: Dünyü Bugünü ve Yarını. *Nigde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(2), 106-121.

İnternet Kaynakları

- Crowdfunding Market Report. (2023). <https://www.businessresearchinsights.com/market-reports/crowdfunding-market-100103>
- Crowdfunding Global Market Report 2023. (2023). <https://www.researchandmarkets.com/report/crowdfunding>
- Crowdfunding Market: Global Industry Trends, Share, Size, Growth, Opportunity and Forecast 2023-2028, (2023). <https://www.imarcgroup.com/crowdfunding-market>
- Crowdfunding Statistics. (2023). <https://www.enterpriseappstoday.com/stats/crowdfunding-statistics.html>

Statista, Digital Capital Rising: market data and analysis. (2021). Alternative Financing Report. <https://www.statista.com/study/47352/fintech-report-alternativefinancing/>

Statista. (2022). Crowdfunding-Worldwide. <https://www.statista.com/outlook/dmo/fintech/alternative-financing/crowdfunding/worldwide>

25 Valuable Crowdfunding Statistics, Facts, and Trends (2023). <https://www.founderjar.com/crowdfunding-statistics/>

What is debt crowdfunding? (2023). <https://www.businessinsider.com/personal-finance/debt-crowdfunding>

What is rewards-based crowdfunding? (2023). <https://howtostartanllc.com/finance/what-is-rewards-based-crowdfunding>

<https://www.kickstarter.com/projects/studioheartbreak/the-lovers-2?ref=section-film-view-more-discovery-p1>

https://crowdfundr.com/publicityprescription?ref=ab_0BmbWDtGd240BmbW-DtGd24

BÖLÜM 6

GÜNLÜK YAŞAMDA DİJİTAL OYUN KÜLTÜRÜ

Songül OMUR¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İletişim Fakültesi, songul.omur@ohu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2563-2445

Giriş

Dijital teknolojilerin hızla gelişmesi ve gündelik hayatta yaygınlaşmasıyla birlikte dijitalleşmenin önemli bir alanı olan dijital oyunlar da boş zamanın yeni tüketim alanı haline gelmiştir. Oyun oynama kültürü insan hayatında var olduğu günden itibaren söz konusudur. “Homo-Ludens” adlı kitabında Huizinga, insanların düşünme eyleminden önce oyun oynamayı keşfettiklerini ve iletişimin sağlanmasında oyunların, konuşma dili ve yazıdan önce ortaya çıktığını ifade etmektedir (Mete, 2023: 296). İnsanların hayatta kalabilmek amacıyla vermiş olduğu mücadele, barınma, avlanma, beslenme gibi temel ihtiyaçlarını dahi oyun olarak ifade etmek mümkündür (Coşkun ve Övür, 2020: 132). Bu bağlamda insanlık tarihi kadar eski olan oyun oynama kültürü de teknolojik gelişmelerden nasibini almış ve radikal bir biçimde dönüşüme uğramıştır. Dijital dönüşümle birlikte oyuncu imajı da değişime uğramıştır. Sessiz bir odada tek başına oyun oynayan oyuncu imajı yerine, herkesin bir kumandayı eline alıp oyun oynayabileceğini gösteren bir imaj ortaya çıkmıştır (Redmond, 2010). Bir diğer ifadeyle teknolojinin hızla gelişip dönüşmesiyle birlikte oyunların toplumdaki imajı da büyük ölçüde dönüşüme uğramıştır.

Dijital oyunların kökenleri 1950'lere dayansa da, dijital oyunların bir eğlence endüstrisi olarak gelişmeye başlaması 1970'lerin ve 1980'lerin sonlarına doğru gerçekleşmiştir. Bu dönemde Pong, Asteroids, Pac Man ve Space Invaders gibi atari oyunlarının yanı sıra Atari Video Bilgisayar Sistemi (VCS), Nintendo'nun Famicom'u, Vic-20 ve Commodore 64 gibi tasarlanmış araçlar ve Atari Pong'un çeşitli klonları üretilmiştir. Teknolojik gelişmelerle günümüzde eğlence yazılımları ve dijital oyunlar büyük bir uluslararası eğlence sektörü haline gelmiştir (Crawford ve Rutter, 2007: 172). Özellikle 1990'lı yıllardan itibaren oyun endüstrisi tarafından artan bir hızla bir tüketim alanı oluşturulmuş ve farklı türlerdeki yeni dijital oyunlar piyasaya sürülmüştür (akt. Dijital Oyunlar Raporu, 2017). Bu bağlamda dijital kültürlerin ve uygulamaların, günlük boş zaman uğraşlarıyla giderek daha fazla iç içe geçmesi açısından oynadığı merkezi rolünü anlamak önem taşımaktadır (McCauley vd., 2020: 373). Bu büyümede oyun kitlesindeki büyüme önemli bir faktördür. Nitekim çeşitli türdeki dijital oyunlar dünya çapında milyonlarca insan tarafından oynanmaktadır. Dijital oyunlar artık günlük hayatın önemli bir parçası olarak kültüre entegre olmaktadır (Santasärkkä, 2017: 1).

Dijital mecraların her an her yerde kullanılabilir olması, dijital içeriklere kolay ve sürekli bir biçimde erişilebilmesi gündelik hayatın dijital oyun ve ortamların bir parçası haline gelmesini kaçınılmaz kılmaktadır. Dolayısıyla toplumsal hayatın önemli bir parçası haline gelen dijital oyunlar, bireylere çok sayıda uygulama alanı sunan yeni bir oyun kültürü ortamına dönüşmüştür. “Dijital oyun, yeni iletişim ortamının dijitallik, sa-

nallık, etkileşimlilik, değişkenlik ve modülerlik özelliklerini barındıran ve bu özellikleri oyun oynama edimine katan bireysel bir iletişim ortamıdır” (Büyükbaykal ve Cansabuncu, 2020:4). Dijital oyunlar, bilgisayar tabanlı, metin ya da görsellik üzerine inşa edilmiş, bilgisayar, oyun konsolu gibi dijital ortamlar üzerinde bir veya birden fazla bireyin fiziksel veyahut çevrimiçi ağlar üzerinden birlikte kullanabildiği boş zaman ve bir eğlence aktivitesi yazılımıdır (Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu, 2020: 5). Bir başka ifadeyle dijital oyun, dünya çapında hızla yayılan ve birçok kişi tarafından boş zaman etkinliği olarak benimsenen bir dizi yeni bilgi ve iletişim teknolojilerinden biridir (McCauley vd., 2020). Topluluk odaklı gelişen dijital oyunlar, oyun oynamak dışında bireylerin sosyalleşmeleri, rahatlamaları ya da günlük yaşamla başa çıkmaları açısından da çeşitli imkânlar sunmaktadır. İlk çıktığı yıllarda küçük bir grubu kapsayan dijital oyunlar, zamanla çeşitli yaş grubundan milyonlarca insanı bünyesine dahil eden küresel bir pazar haline dönüşmüştür. Oyunculara eğlenceden daha fazlasını sunan dijital oyunlar, kişisel bilgisayarlardan, tabletlere, oyun konsollarından cep telefonlara kadar birçok dijital mecrada oynanma imkânı sunmaktadır. Dijital oyunların gelişmesi ve yaygınlaşması oyuncuların oyun alışkanlıklarını da önemli ölçüde etkilemiştir. Bağımlılık yapıcı bir etkiye sahip olan dijital oyunlar hem bilimsel araştırmalarda hem de kamusal alandaki tartışmalarda risk ya da faydacı bakış açısıyla değerlendirilen karmaşık bir yapıya sahiptir.

Dijital oyunlar, oyunla ilgili deneyimler oluşturmaın ötesinde sosyal etkileşimler ve performanslar da deneyim tasarlamayı da amaçlamaktadır. Oyuncu deneyimini en üst düzeye taşımaya çalışan oyun geliştiriciler oyunları eğlenceli ve etkileşimli hale getirmek amacıyla çeşitli yöntemler kullanmaktadır. Dijital oyunlara olan bağlılığı ve katılımı etkileyen önemli faktörlerden biri psikolojik faktördür. Bu bağlamda mekanik, dinamik ve estetik açıdan tasarlanan dijital oyunlar dijital ortama katılımı sağlamak açısından önemli bir yapı teşkil etmektedir. Mekanik ve dinamik tasarım, oyunun etkileşim yönünü ve nasıl kullanıldığını ifade ederken estetik ise oyundaki ara yüz tasarımı, oyuncunun algılama şeklini ve hissini kapsamaktadır (Mohsin vd., 2022: 39). Diğer bir ifadeyle oyun algısını etkileyen bu unsurlar bireylerin anlam dünyasını şekillendirmesi bağlamında önemli bir araçtır.

Dijital oyunların özellikle çocukların ve ergenlerin hayatında giderek daha fazla yer almasıyla birlikte bu ortamların bireylerin gelişimini nasıl etkilediğine ilişkin birçok soru işaretinin oluşmasına neden olmuştur. Bu açıdan dijitalleşmenin günlük yaşamdaki rolü, coğrafi, ailevi, sosyo-ekonomik ve kültürel bağlamlarda nasıl şekillendiğine yönelik bir takım önemli sorular ortaya çıkarmıştır (McCauley vd., 2020). Bu bağlamda bu çalışma, dijitalleşen oyunların günlük yaşamda nasıl bir kültür doğur-

duğunu, bireylerin dijital kültürle nasıl birer potansiyel tüketiciye dönüştüklerini değerlendirmektedir. Ayrıca çokça tartışılan ve henüz bir sonuca varılamayan dijital oyunların olası sorun alanları ile sağladığı faydalar da yine çalışma kapsamında ele alınmıştır.

Dijital Oyun Kültürü

Oyun kültürü insanlık tarihi kadar eski bir yapıya sahiptir ve öteden beri her yaşta bireyin hayatında önemli bir yer tutmaktadır. Bireyin ihtiyaçlarından daha fazlasını sunan oyun geçmişten günümüze kadar gelen kültürel bir olgudur. Oyun, belirli kültürlerin sosyal normlarını, değerlerini ve tutumlarını canlandıracak şekilde işlev görebilmektedir (McCauley vd., 2020: 374). Dijitalleşmeyle birlikte oyunlar ve oyun kültürü günümüzde popüler bir hale gelerek bireylerin sürükleyici oyun ortamında uzun saatlerini harcamasına neden olmaktadır. Dijitalleşme dünyasında boş zaman, günlük yaşamda hızla yaygınlaşmıştır ancak dijital oyun kültürünü tanımlamak oldukça zor bir durumdur (McCauley vd., 2020: 373). Oyun kültürü; dijitalleşme, dijital yenilik ve yeterlilik ile cinsiyet, yaş gibi çeşitli unsurların bütünleştiği bir alandır.

Bilgisayar üzerinden yaratılan dijital oyunlar, zamanla gelişen teknolojik alt yapı, ekonomik yatırımlar ve internetin etkisiyle (Tor ve Irmak, 2022: 33) yeni bir oyun kültürü olan dijital oyun kültürünü ve oyuncuları ortaya çıkarmıştır (Biricik ve Atik, 2021: 454). Gelenekselden dijitale evirilen oyun kültürü oyun oynama biçimlerini de yeniden inşa etmiştir. Dijital oyunlar, giderek genişleyen bir popüler kültür biçimidir (Murray, 2006) ve bu oyun kültürü genellikle oyuncuların tanımlarıyla tanımlanmaktadır (Shaw, 2010: 404). Hem kültür hem de kültürel nesneler olarak işlev gören oyunlar farklı sosyal yapıların çevrimiçi bireysel ve toplumsal davranışları nasıl etkilediğine dair bir pencere sunmaktadır (McCauley vd., 2020: 374). Oyun teknolojimizi, sanatımızı, öğrenme şeklimizi, dünyadan beklentilerimizi kısacası bizi değiştirmektedir (Copeland, 2000). Bu nedenle dijital oyunu kültürü sıklıkla popüler kültürün sınırlarında yer alan ancak yine de onu etkileyen bir şey olarak görülmektedir (Shaw, 2010: 404).

Dijital oyunların hızla gelişmesi tüketicilere eğlence sunmanın yanı sıra oyuncuların oyun oynama motivasyonunu da tetiklemiştir (Lin vd. 2015). Dijital oyunlar genellikle teknoloji meraklısı “çekirdek oyuncuların” alanı olarak tanımlanırken, günümüz endüstrisi çok daha geniş bir demografik profilin önünü açmıştır. Oyunların her an her yerde bulunur hale gelmesiyle, her zaman “çevrimiçi” olan bir toplumda çok çeşitli platformlarda ve cihazlarda oyunlar oynanabilmektedir. Oyun endüstrisi geliştirici merkezlidir. Bu açıdan geliştiriciler, oyunların hangi platformda (PC, konsol veya mobil) çalıştığına yönelik kategoriler oluşturabilmektedir (Santasärkkä, 2017: 5). Oyunların gelişmesi gibi izleyicileri de geliştirmiştir

(Schutter ve Brown, 2015). Oyun kültürünü daha çok (a) video oyunlarını kimlerin oynadığı, (b) nasıl oynadıkları ve (c) ne oynadıklarını içeren bir kategori şeklinde ele alan Shaw'a (2010) göre video oyunlar; genç, yaşlı, erkek ve kadınlar tarafından dünyanın her yerinde oynanmaktadır. İnsanlar şiddet içeren oyunları, spor oyunları, bulmaca oyunları ve aksiyon oyunları gibi oyunları oynamaktadır. Bununla birlikte Shaw (2010) oyunların oyuncuların düşünmesine yardımcı olduğunu, izleyicileri aktif olmaya, sosyal olmaya ve bedenle etkileşime geçmeye zorladığını ifade etmektedir. Oyun hem kimlik üretimi hem de kültür oluşumudur (Schutter ve Brown, 2015). Dijital oyunların demografik alanları da genişlemeye başlamıştır. Bunun en önemli göstergesi de artan yaş aralığıdır. Günümüzde birçok orta yaş ve üstü bireyler dijital oyunları hayatlarına dâhil etmiştir. Örneğin, Eğlence Yazılımları Birliği (2015) tarafından yapılan araştırmaya göre ABD'deki oyuncuların %27'si 50 yaşın üzerindedir (Schutter ve Brown, 2015). Kuzey Amerika merkezli Interactive Digital Software Association (2002)'a göre ise düzenli konsol oyuncularının yüzde 55'inin ve bilgisayar oyuncularının yüzde 60'ının 35 yaşın üzerinde olduğunu belirtmektedir (Crawford ve Rutter, 2007: 172). Dijital oyunların sadece ergen erkeklerle sınırlı olmayıp toplumun tüm katmanlarına yayılması, bu denli hızlı büyümesi ve elde ettiği popülerite dijital oyunları daha da popüler hale getirmiştir. Crawford ve Rutter'a (2007) göre dijital oyunlara erişim ve deneyimler demografik özelliklere göre farklılık gösterse de genel olarak bakıldığında dijital oyunlar geniş yelpazedeki bireyler için ortak bir boş zaman pratiğine dönüşmüştür. Ancak dijital oyunların toplumun her kesiminden insanlar tarafından günlük yaşamlarına dahil edilmesine rağmen dijital oyunların çoğu daha çok genç kullanıcılar hedeflenerek tasarlanmakta ve geliştirilmektedir. Oyun tasarımları yaşlılar ve yetişkinler için uygun bir yapıda oluşturulmamakta ve onların yetersizliklerini dikkate alınmamaktadır. Bu bireyler için özel olarak tasarlanmış oyunlar henüz ticari olarak mevcut değildir ve bazı dijital oyunların karmaşık bir ara yüzle tasarlanması bilişsel sorunlar yaşayan yetişkinlerin oyunlarla etkileşim kurları açısından zorluk oluşturabilmektedir (Mohsin vd., 2022: 39). Bununla birlikte dijital oyunlar hem erkeklere hem de kadınlara hitap etmesine rağmen, erkeklerin ve kadınların bu deneyime eşit derecede ilgi duyduğu anlamına gelmemektedir. Oyunların büyük çoğunluğu erkek oyunculara sahiptir ve daha çok erkek oyunculara yöneliktir (Redmond, 2010). Bu anlamda dijital oyunlar gelir, cinsiyet, yaş vb. özellikler dolayısıyla eşit şartlara sahip bir alan olarak karşımıza çıkmamaktadır.

Oyunlar başlangıcından itibaren türlere göre sınıflandırılmaktadır ve bu sınıflandırma nispeten ilk etapta daha basit bir durum taşımaktaydı. Nitekim bu dönemdeki ilk oyunların çoğu aksiyon türündeki oyunlardan oluşmaktaydı. Ancak 1990'lardan itibaren oyunları karakterize eden tek-

nolojik gelişmelerle birlikte diğer oyun türlerinde de bir patlama yaşanmıştır ve piyasaya sürülen çoğu oyun artık birkaç türü bir araya getirmektedir (Valkenburg ve Jessica, 2017). Oyun türü, oyunlar arasındaki ortak noktaları belirlemenin ve eğlence oyunlarının yerleşik bir sınıflandırmasını sağlamaktadır (Connolly vd., 2012: 662). Bugün piyasaya sürülen oyunların çoğu çeşitli türleri kapsayacak şekildedir ve bu nedenle tür sınıflandırması oldukça basitleştirilmiş bir yapıya sahiptir. Dijital ortamda tercih edilen oyun türü her ne kadar bireysel bir tercihmiş gibi ele alınsa da belirli bir algoritmaya göre tasarlanan ve çeşitli kültürel kodları barındıran bu oyunlar en başından itibaren belirlenmiş seçimlere göre şekillenmektedir. Bir diğer ifadeyle oyuncu oynayacağı oyunla karşılaşmadan evvel oyun üreticileri tarafından bireyin günlük yaşamında hangi oyunu oynayacağı belirlenmiştir. Oyuncular tarafından tercih edilmesi için tasarlanan oyun türlerini “aksiyon, macera, yarış, yap boz, rol yapma ve canlandırma, simülasyon, spor ve strateji oyunları” (Dijital Oyunlar Raporu, 2017) şeklinde sıralayabiliriz. Bu oyunlar katılım yoğunluklarına göre grup, çoklu ya da tekil şekilde olabilmektedir. Bireylerin günlük hayatlarında sıklıkla oynadıkları dijital oyunlar çevrimdışı, çevrimiçi ve sosyal ağlar aracılığıyla gerçekleştirilmektedir. Popüler kültürün önemli bir parçası haline gelen dijital oyunlar milyarca dolarlık bir endüstri haline gelmiştir (Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu, 2020: 5).

Dijital oyunlar günlük hayatımızın her anında oynanmaya elverişli ortamlardır ve çoğunlukla oyun oynamayı günlük hayattan ayırmak oldukça zordur. Zaman ve mekândan bağımsız olarak birden fazla görevi yerine getirme imkânı sunan dijital oyunlar sadece popüler kültürü yaratmakla kalmamakta, aynı zamanda kitle iletişim araçları aracılığıyla üretilen popüler kültürden de etkilenmektedir. Örneğin Nintendo, Pokémon oyun kartuşlarını ABD’de piyasaya sürdüğünde, oyun hızla çocuklar arasında popüler hale gelmiştir. Nintendo, popülerlik kazandıktan sonra televizyon reklamları, oyun dergileri ve animasyonlar aracılığıyla diğer Pokémon oyun serilerinin reklamını yapmıştır. Dijital oyunlar, yaratılma ve yayılma süreçleri açısından diğer popüler kültür ürünlerine benzetilmektedir (Huh, 2015: 33). Günümüzde dijital ve popüler kültür, bireylerin ihtiyaçlarının karşılanması açısından önemli bir rol oynamakla birlikte yine söz konusu ihtiyaçları yaratmakta ve tüketimin gerçekleştirilmesini sağlamaktadır. Dijital oyunlardan sosyal bir ihtiyaç olarak yararlanan bireyler, ürün ya da hizmete yönelik oluşturulan tüketim ihtiyaçlarının giderilmesiyle sosyal bir durumun parçası haline gelerek gündelik yaşamdaki yerini almaktadır (Kuşay ve Akbayır, 2015: 137).

Dijital oyunlar, oyunculara gerçek dünyanın ötesinde bir ortam sunmaktadır. Oyuncular bu dijital ortamda etkileşimde bulundukça o ortama uyumlanmaya ve aidiyet duygusunu geliştirmeye başlamaktadır. Oyun

içinde kimlikler, avatarlar oluşturmak ya da oyun içi deneyimler elde etmek dijital oyunlara katılmaktaki asıl motivasyonları haline gelebilmektedir. Bu bağlamda oyuncuların bu ortamlardaki sosyal etkileşimleri ve performansları da önemli ölçüde genişleyebilmektedir. Teknolojinin gelişmesiyle birlikte dijital oyunların özellikleri gelişmekte ve bireyler oyun başında daha fazla zaman geçirerek daha fazla özellik satın almaktadır. Dijital oyunların popülaritesinin artmasıyla dijital oyunlar sadece boş vakit eğlencesi değil aynı zamanda sosyalleşmenin gerçekleştirildiği bir ortama dönüşmüştür. Dijital oyunlar, boş vakti değerlendirmek, eğlendirmek gibi çeşitli amaçlara sahipmiş gibi görünüyorsa da pazarlamaya yönelik mesajlarının ulaştırılması açısından aktif rol oynamaktadır. Özellikle çocukların ilgisine yönelik hazırlanan dijital oyunlar aracılığıyla, çocuklar birer tüketici olarak konumlandırılmakta ve tüketime yönelik tutum ve davranışların oluşması açısından etkiye sahiptir (Kuşay ve Akbayır, 2015: 136). Nitekim bu sistemin varlığını sürdürebilmesi açısından bir taraftan kitlesel üretime, öbür yandan ise üretilen mal ve içeriklerin tüketilmesine ihtiyaç söz konusudur. Bilinçsiz ve ihtiyaç dışı bir şekilde gerçekleşen tüketim küreselleşmenin ideolojisi olarak bireyin daha fazla tüketim ürünlerine yönelmesine neden olmaktadır. Bunun bir sonucu olarak ise bireyselliğin, yabancılaşmanın ve salt ekonomik açıdan yaşayan ve makineleşen bir varlığa dönüşen bireylerin ortaya çıktığı ifade edilmektedir ve dahası tüketim kültürü, bireylerin gündelik hayatını etkileyen ve kimliğini biçimlendiren maddi koda sahip sembolik anlamlar taşımaktadır (akt. Coşkun ve Övür, 2020: 134).

Dijitalleşen oyunlar hiç şüphesiz ki en çok çocukları etkilemiştir. Çocukların sokakta arkadaşlarıyla oynadıkları geleneksel oyunlar her geçen gün önemini yitirmiş ve dijital ortamda üretilmiş oyunlara yerini bırakmıştır. Dijital oyun, geleneksel oyunlarla mukayese edildiğinde belli standartların dışında gelişen ve kendi içinde sistemli bir yapı taşıyan ancak çoğunlukla oldukça dinamik bir yapıya işaret etmektedir (Büyükbaykal ve Cansabuncu, 2020: 3). Geleneksel oyunu dijital oyundan ayıran temel unsurlar bilgisayar ortamında üretilmiş görseller, anlatılar ve etkileşim olarak karşımıza çıkmaktadır. Bilgisayar teknolojisinin gelişmesi ile oyunların dijitalleşme süreci paralellik göstermektedir. Zaman ve mekânın ötesinde, sınırsız hayal gücünden esinlenerek ve tasarım fikirlerinin teknik yapıyla birleşerek ekran üzerinden yansıtılması dijital oyunların temelini oluşturmaktadır (Tor ve Irmak, 2022: 35). Zaman içerisinde, oyun geliştiriciler her türde daha fazla derinlik geliştirmişler, oyuncular ise oyuna yaklaşımlarıyla yaratıcı hâle gelmişlerdir (Mete, 299: 2023). Bununla birlikte dijital oyunlar, hız gerektiren oyunlardır ve karmaşık yapısı oyuncunun her an tetikte olmasını gerektirmektedir. Oyuncuların bu ortama uygun hıza sahip olmaları beklenmektedir. Ayrıca oyuncular, oyunun özelliklerine, görev ve

stratejilerine yönelik açıklamaları ve yönlendirmeleri oyun içinde öğrenmek durumundadır.

Küresel oyun alanı yaratan ve bu alanın oluşmasını sağlayan dijital teknolojiler geniş kitlelerin birbirleriyle etkileşim kurmalarına imkân tanımaktadır ve interaktif yapısı sayesinde dünyanın bir diğer ucundan dahi çevrimiçi oyun oynama, çeşitli gruplar oluşturma, bu gruba karşı zafer kazanma veya yenilgiye uğrama (Biricik ve Atik, 2021) gibi özellikler sunmaktadır. Dijital oyunlar ve oyun kültürü bireylerin gerçekçi deneyimlerini pekiştirici özelliği ve yarattığı sanal dünya ile toplumsal hayatın bir parçası haline gelmiştir. Dijital oyunların etki alanları bireysel bir eğlence alanından sosyal bir deneyim alanına doğru evrilmiştir. Bireylerin günlük yaşamlarını derinden etkileyen dijital oyunlar yenilikçi ve gerçekçi deneyimlerle bireylerin oyun kültürüne dâhil olması açısından kritik bir hale gelmektedir. Dijital oyunların oyuncuları oynamaya sevk ve motive eden dört unsurunu aşağıdaki şekilde sıralamak mümkündür (akt. Dijital Oyunlar Raporu, 2017):

a) Başarı Sağlama

- Oyun içerisinde güç, hızlı ilerleme, ödül, sanal servet veya statü kazanma isteği
- Oyundaki performansı yükseltmek amacıyla temel kuralları ve sistemi çözme arzusu
- Rekabetin olduğu çoklu oyunculu çevrimiçi oyunlardaki başarıma isteği

b) Sosyalleşme

- Çevrimiçi oyunlarda diğer oyuncularla sohbet etme imkânı
- Farklı mekânlarda olsa dahi çevrimiçi yollarla uzun süreli bir ilişkinin sağlanabilmesi
- Oyunlarda bir grubun içerisinde yer alarak ekip olma memnuniyeti

c) Oyuna Dalma

- Oyunlarda bulmaya ve keşfetmeye dayalı görevler
- Oyuna özel olarak rol yapma, doğaçlama ile etkileşim
- Oyunu özelleştirme ve kontrol edebilme
- Günlük yaşamın stres, korku, negatif duygu ve problemlerinden kaçma imkânı

d) Erişim Kolaylığı

- Bazı oyunların ücretsiz veya çok cüzi fiyatlarla satışa sunulması
- Ev, iş yeri ve otobüs gibi çeşitli ortamlarda oyun oynama imkânının olması

Dijital oyun tüketimi açısından eğlence, sosyal ve erişilebilirlik faktörleri son derece önem taşımaktadır. Dijital oyunların geniş bir demografiyi kapsaması göz önünde bulundurulduğunda oyun sektörünün ve oyun tüketiminin gelişimi daha anlaşılır hale gelmektedir.

Dijital Oyun ve Tüketim

Tüketiciler için önemli bir eğlence aracı olarak ortaya çıkan dijital oyunlar, insanların günlük yaşamlarının önemli bir parçası haline gelmiştir. Dijitalleşmede meydana gelen gelişmeler tüketim alanlarına etki ederken, bireylerin tüketim sürecinin temel bir parçası haline gelmesine de zemin oluşturmaktadır. Gündelik pratiğin önemli bir unsuru haline gelen dijital oyunlar, çeşitli ihtiyaçlar yaratmakta ve bireylerin tüketime yönelmelerini teşvik etmektedir. Öyle ki dijital oyunlarla birlikte tüketim önemli bir noktaya gelmiştir. Dijital oyunlar, tüketicisine sunduğu hizmetlerle önemli bir araca dönüşmüştür. Dijital ortamda oynan oyunların türü ve içeriği ne olursa olsun çeşitli gereksinimlere yönelik doyum sağlamak üzere gerçekleştirilmektedir. Yapılan araştırmalara göre Amerika’da 2 ila 17 yaş arasındaki çocukların %91’i dijital oyun oynamaktadır ve bir diğer araştırmaya göre ise erkek çocukların %99’u ve kızların %94’ü bu oyunları oynamaktadır (Granic vd., 2014: 66).

Teknolojik gelişmelerle, oyuncuların hem bireysel hem de kolektif düzeyde etkileşim kurma biçimleri dönüşüme uğramıştır. Dijital oyunun tüketicilerine sunduğu etkileşim alanı onlara yepyeni bir sosyalleşme ortamı yaratmaktadır ve oyun karakterleri ya da avatarlar üzerinden tanımlanan kişisel profiller oyunculara kendilerini istedikleri şekilde tanıtmalarına ve yenedünyalar kurması açısından imkân tanımaktadır (Büyükbaykal ve Cansabuncu, 2020: 3). Ancak oyuncuların dijital oyunlarda oluşturduğu ilişkiler, basit bir amaca yönelik olmaktan çok daha fazlasını ifade etmektedir. McMillan ve Morrison (2006) bu düşünceyi, çevrimiçi olarak kurulan bağların oyun bağlamının ötesinde bir anlama sahip olduğunu gösteren nitel bir çalışmadan elde edilen bulgularla desteklemektedir. Buna göre görüşme yapılan bir oyuncu, çevrimiçi arkadaşlarıyla, her gün konuştuğu arkadaşlarıyla kurmadığı bir şekilde bağlantı kurabildiğini belirtmiştir. Oyun içindeki ilişkiler geliştikçe, sonunda oyuncuların yüz yüze etkileşim kurabileceği gerçek dünyaya taşınabilmektedir. McMillan ve Morrison’a göre bir bireyin sanal kimliği çoğunlukla o bireyin gerçek kişiliğinin bir temsili olabilmektedir (akt. Redmond, 2010: 14). Diğer interaktif medya araçlarından farklı olarak, dijital oyunlar, oyuncunun ilerlemesi bakımın-

dan geri bildirim sağlarken bir hedefe ulaşmak açısından da meydan okumayı içeren kural tabanlı bir sistemdir (Mete, 2023: 296). Ancak dijital oyunların içerdiği bu kurallar ödüllendirici, cezalandırıcı, özgüveni inşa edici ya da yıkıcı boyutta bir takım tutumların gelişmesini sağlayabilmektedir. Dijital oyunlar, kullanıcısına boş zamanlarını geçirten ya da eğlendiren yapısının yanında sosyalleşmesi ve paylaşım yapması açısından da alan yaratıyor olsa da bu yönde gerçekleşen tüketim, sadece içeriklerin değil, kullanıcıların duygu, düşünce ve değerlerinin de kolayca tüketilmesine neden olmaktadır.

Dijital medyanın en belirgin tanımsal özelliği olan yöndeşme kavramı, dijital oyunlarda teknolojik ve içerik açısından iki türlü gerçekleşmektedir. Oyun oynanan dijital platformların (konsol, bilgisayar, mobil vs) çeşitlilik göstermesiyle birlikte her bir platformun işlev ve özelliklerine göre şekillenen oyun teknikleri teknolojik bağlamda yöndeşmeye işaret etmektedir. Dijital oyunlar, kültür endüstrisi ürünü olarak televizyon, sinema ve çizgi roman gibi diğer kültür ürünleri ile desteklenerek pazarlanmaktadır (Büyükbaykal ve Cansabuncu, 2020: 4). Dijital oyun ve ortamlarının statü unsuru olarak ön plana çıkması açısından markalara atfedilen değer büyük önem taşımaktadır ve markaların sahip olduğu güç, oyun kalitesinin ve platformunun belirlenmesini sağlamaktadır. Düşük bütçeli bilgisayarlar üzerinden oynanan oyunlar, son model ve donanıma sahip bilgisayarlara veya oyun konsollarına göre daha sınırlı bir deneyim sunmaktadır (Tor ve Irmak, 2022: 41). Oyuncular çoğunlukla günlük dijital tüketim alışkanlıkları çerçevesinde oyun platformlarını belirlemektedir. Örneğin sosyal paylaşım ağlarında vakit geçirmeyi seven oyuncular, sosyal oyun platformlarını, toplu örgütlenmeler ile oynayabilen ya da strateji oyunlarından hoşlananlar konsol oyunlarını ve çevrimiçi oyun oynamayı seven ancak bununla birlikte belirli bir mekâna bağlı kalmak istemeyen oyuncular da mobil oyunlara yönelim sağlamaktadır. Platform kavramıyla açıklanmak istenen oyunların türünden ziyade, donanımsal birikimlere ve teknik altyapıya işaret eden sınıflandırmalara yöneliktir (Büyükbaykal ve Cansabuncu, 2020: 7). Bununla birlikte dijital oyunlar, merak, kontrol, meydan okuma, rekabet, belirsizlik, etkileşim ve benzeri unsurları içeren çeşitli oyun faktörlerini de barındırmalıdır. Bu bağlamda oyuncunun eğilimlerini belirleyen ve ayrıca oyundan elde edilen haz ve eğlenmenin gelişmiş dijital teknolojilerle, cihazların donanım ve özellikleriyle ve ayrıca içerdiği unsurlarla doğru orantılı bir yapı gösterdiğini ifade etmek mümkündür. Tüketiciler için, oyundaki deneyimi sonucunda tatmin olmak, haz almak, sosyal kabul ya da statü sağlamak önem taşımaktadır.

Dijital oyun sektörü yaklaşık olarak 50 yıllık bir geçmişe sahiptir ve günümüzde dünyanın en geniş pazarını kapsayan bir sektör haline gelmiştir (Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu, 2020: 5). Oyun endüstrisi özel-

likle 1990'lı yıllardan itibaren artan bir hızla tüketimi ve piyasaya yeni sürülen farklı türlerdeki dijital oyunları piyasaya sürmüştür. 1970'lerden günümüze kadar oyun sektöründe farklı olan ve heyecan yaratan oyunlar hızla piyasaya sürülmektedir (akt. Dijital Oyunlar Raporu, 2017). Dijital oyunlar ve bu oyunlara eklenen pazarlama uygulamaları oyunculara heyecan ve keyif verici yönde çeşitli duygular pompalanırken, oyunlara yerleştirilen örtük mesajlarla tüketicilerin satın almaya güdülenmesi ya da bu alandaki mevcut satın alma dürtülerinin pekişmesi sağlanmaktadır (Kuşay ve Akbayır, 2015: 136). Bu açıdan oyun geliştiricileri tarafından oyuncuların ihtiyaçlarına ve benimsediği özelliklere uygun oyunlar geliştirmesi, oyuncuların demografik özelliklerini dikkate alması ve onları tatmin edecek oyunlar yaratması önem taşımaktadır. Nitekim gelişen teknoloji ve değişen tüketici alışkanlıkları ve tercihleriyle birlikte, rekabet üstünlüğünü korumak son derece zordur ve istikrarsız piyasa, başarılı ve başarısız dönemlere yol açmaktadır. Örneğin 2016 yılında piyasaya sürülen Pokemon Go, anında küresel ve kültürel bir fenomen haline gelmiştir (Santasärkkä, 2017: 11). Yapılan araştırmalara göre 2016 yılında Türkiye'de dijital oyun oynayanların sayısı 30 milyona ulaşırken bu oyunlardan oyun üreticilerinin elde ettiği gelir ise yaklaşık 755 milyon dolar civarında olmuştur. Elde edilen bu gelirin % 57,5'i bilgisayar ve oyun konsollarından ve % 42,5'i ise mobil oyunlarından, oynanan oyunlardan elde edilmiştir. Dünya sıralamasında ise gelir bazında Türkiye 16. sırada yer almaktadır (Dijital Oyunlar Raporu, 2017). IDATE DigiWorld Research'ın yayınladığı araştırmanın sonuçlarına göre ise dijital oyunlarda 2008 yılında satış türü %22 dijital ve %78 oranında ise fiziksel kopya olur iken bu oran 2023 yılında %93 oranında dijital olarak gerçekleşmiştir (Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu, 2020: 5). Newzoo Global Oyunlar Pazar Raporunun verilerine göre Dünyanın en büyük 100 dijital oyun pazarının toplam değeri 134 milyar dolardır. Bölgelere göre en büyük oyun pazarı ise Aysa (65 milyar dolar), Kuzey Amerika (35 milyar dolar), Avrupa (25 milyar dolar), Güney Amerika (2,7 milyar dolar), Orta Doğu (2,37 milyar dolar) ve Afrika (1 milyar dolar) gelmektedir. Türkiye ise 853 milyon dolar yıllık geliriyle 18. sırada yer almaktadır. Oyunların oynandığı ortama göre pazar büyüklüğü ele alındığında ise, en büyük payın mobil telefon oyunları (%41) olduğu ve bunu sırasıyla televizyon %25 ile TV/konsol oyunları, %21 ile bilgisayar oyunları, %10 ile tablet oyunları ve %3 ile gündelik internet oyunları izlediği görülmektedir (Aslan vd., 2022: 267). Bugün dijital oyunlar küresel ekonomi pazarını önemli ölçüde genişletmekte ve gelecekte bu alanda daha güçlü bir ekonomik pazarın oluşturulması ön görülmektedir. Her ne kadar dijital oyunlara yönelik erişim, deneyim ya da ekonomik pazarın gelişmişliği ülkeden ülkeye farklılık gösterse de sonuçlara bakıldığında dijital oyunların geliştiği ve geniş yelpazedeki bireyler için boş zaman uygulamasına dönüştüğü açıkça görülmektedir.

Dijital Oyunlar Yararlı mı, Zararlı mı?

Dijital oyunların bireylerin hayatında her geçen gün daha fazla yer almaya başlamasıyla birlikte bu ortamların bireylerin yaşantısını nasıl etkilediğine yönelik birçok soru işareti de ortaya çıkmıştır. Günümüzde dijital oyunların etkisi pek çok araştırmacının ilgisini çeken güncel bir konudur. Dijital oyunların oyuncunun davranışını nasıl etkilediği konusunda yapılan araştırmalardan bazıları artan saldırganlık, sağlık sorunları ve psikososyal sorunlar gibi olumsuz etkileri ele alırken, bazı araştırmalar ise dijital oyunların el ve göz koordinasyonunu ve özsaygıyı geliştirdiğini ileri sürmektedir.

Oyunun amacı, oyuncuları gerçeklikten uzaklaştırıp farklı kurallar ve davranış kalıplarının yönlendirdiği başka bir gerçekliğe aktarmaktır (Rajić ve Tasevska, 2019: 98). Oyunların içeriği, oyuncusunu belirli bir dijital oyuna çekecek kilit bir unsurdur ve oyunların içeriği matematiksel bir toplama, bir bulmaca, birbirleriyle yarışma ya da atış yapma şeklinde olabilmektedir (Gunawardhana ve Palaniappan, 2015: 1727). Oyunlar, çocuklara taklit yoluyla öğrenmeleri, eylemlerinin sonuçlarını deneyimlemeleri, farklı becerileri ve farklı sonuçları korkmadan deneyimlemeleri için önemli fırsatlar sunmaktadır. Ancak dijital cihazların etkili bir şekilde nasıl kullanılacağına ilişkin bilgi eksikliği dijital oyunların temel sorunu olarak (Rajić ve Tasevska, 2019: 98) karşımıza çıkmaktadır. Oyunlar, öğrenenler olarak oyunculara, hedefe ulaşmak için beceri ve strateji geliştirmeyi gerektiren tatmin edici bazı zorluklar sunmaktadır (Mohsin vd., 2022: 39). Dijital oyunlar, hedeflere, etkileşimli zorluklara, kurallara, geri bildirim sistemlerine, anlatı yapılarına ve sonuçlara göre karakterize edilmektedir (Hanghøj ve Hannibal, 2022). Ekip çalışmasını gerektiren dijital oyunlar, oyuncuların oyunlar hakkında tartışması ve üzerinde anlaşması için birbirleriyle iletişim kurulmasını sağlamaktadır. Bu ise oyuncuların sosyal becerilerinin gelişmesini sağlamaktadır. İyi tasarlanmış bir dijital oyun, küçük çocukların öğrenmesini, becerilerini geliştirmesini ve gelişimini destekleyen güçlü etkileşimli deneyimler sağlayabilmektedir (Fang vd., 2021).

Dijital oyunların her geçen gün daha da önem kazanmasıyla bireylerin üzerindeki etkilerine yönelik bilimsel ilgi de artmaya başlamıştır. Dijital oyun ile ilgili yapılan ilk araştırmaların çoğu, daha çok olumsuz etkilerine odaklanmaktadır. Özellikle şiddet içeren oyunların saldırganlık üzerindeki etkisi üzerinde duran çalışmalar bu anlamda önemli bir yere sahiptir. Bununla birlikte dijital oyunlar ekran karşısında ayrılan süre, sosyal izolasyon ve fiziksel rahatsızlıkların oluşması açısından da bir takım olumsuz etkilere sahiptir. Anderson ve Bushman meta-analizleri ile, şiddet içeren video oyunları oynamanın saldırgan düşüncelerde, saldırgan duygulanımda ve fizyolojik uyarılmada artışa yol açtığını ve sosyalleşme davranışlarda azalmaya yol açtığını öne sürmektedir (Connolly vd., 2012: 661).

Valkenburg ve Jessica (2017)'ya göre ise tam aksine oyunlar aynı zamanda önemli sosyal ihtiyaçları da karşılayabilmektedir. Diğer eğlence araçları gibi, oyun da hem gençler hem de yetişkinler için evrensel bir çekiciliğe sahiptir ve teknolojik gelişmeler sayesinde oyuncuların birlikte oyun oynamak için artık aynı kanepeyi paylaşmalarına gerek kalmamıştır. Her ne kadar dijital oyunlar hakkında düşünürken akla gelen ilk görüntü yalnızlaştırılmış bireyler şeklindeki basmakalıp düşünce olsa da aslında oyun oynamak, özellikle gençler için önemli bir sosyal aktivite haline gelmiştir. Johnson (2017) ise çevrimiçi dijital alanların, bireylerin izolasyonuna neden olmasından ziyade, ev ve iş dışında sosyal etkileşimlerini geliştirme potansiyeline sahip üçüncü yerler olarak tasarlanan alanlar (akt. McCauley vd., 2020) olarak ele almaktadır. Cole ve Griffiths (2007) tarafından 912 katılımcıyla yapılan araştırmaya göre katılımcıların yüzde sekseninin oyunlarını arkadaşlarıyla ve aileleriyle oynamayı tercih etmektedir. Ayrıca araştırmada erkeklerin %76,2'sinin, kadınların ise %74,7'sinin oyun ortamında arkadaş edindiği ortaya konmuştur. Yapılan bu araştırma, dijital oyunların bireylerin birbirleriyle etkileşim kurabilecekleri önemli bir araç olduğuna işaret etmektedir.

Son zamanlarda öğrenme ile ilişkilendirilen dijital oyunların motive edici özellikleri ile becerilerin gelişmesi açısından yararlı bir öğrenme yöntemi olabileceği konusu üzerinde de önemli ölçüde durulmaktadır. Ayrıca dijital oyunların yaşlılık sürecini kolaylaştırmaya yardımcı olabileceğini ifade eden çalışmalar da söz konusudur. Buna göre dijital oyun teknolojisinin eğlence amacının ötesinde, yaşlılar ve yetişkinler için psikolojik, bilişsel ve nöropsikolojik iyileştirme aracı olarak uygulanan faydaları söz konusudur (Mohsin vd., 2022: 39). Dijital oyunların artık sağlığa zararlı bir eğlence türü olmanın ötesinde kanser gibi ciddi bir hastalığı olanlardan fizyoterapi gibi daha hafif prosedürlere ihtiyaç duyanlara kadar değişen çeşitli hastaların tedavisinde önemli bir araç (Fernandes vd., 2019) haline geldiğini ifade eden çalışmalar da söz konusudur. Dijital oyunlar çeşitli alanlarda motivasyon sağlamak amacıyla alternatif hale gelmiştir. Kısacası dijital oyunlar çoğunlukla sadece bir eğlence aracı olarak görülse de, oyun ortamları kalıcı ve iyimser bir motivasyon ortamına dönüşebilmektedir. Bu doğrultuda dijital oyunların yararlı mı yoksa zararlı mı olduğuna yönelik kategorize ederken oyunun öncelediği işleve bakmak son derece önemlidir. Tasarlanan oyun eğlence amaçlı mı, öğrenme amaçlı mı yoksa daha farklı bir işlev için mi geliştirilmiştir. Bu durum dijital oyunların etkisini anlamak açısından oldukça önemli bir yere sahiptir.

Sonuç

Günümüzde kitle iletişim araçlarının çoğalması ve birçok özelliği barındırmasıyla birlikte giderek artan bir biçimde kitle iletişim araçları günlük hayatlarımızı çevrelemeye başlamıştır. Dijital bu ortamlar bireylerin günlük hayatlarında faydalanabileceği birçok kaynak ve motivasyon sunmaktadır. Hiç şüphesiz bu kaynakların en önemlilerden biri de dijital oyunlardır. Bu bağlamda dijitalleşmenin geldiği boyut tartışılırken dijital oyun ve uygulamaların gündelik hayattaki rolünü anlamak ve dijital oyunların günlük hayatla nasıl giderek daha fazla iç içe geçtiğini anlamak da önem taşımaktadır. Dijital oyunlar dünyanın en önemli ve en büyük eğlence sektörü haline gelmiştir. Ve bu büyüme her geçen gün artış göstermektedir. Dijital oyunlar bireylerin günlük ve sosyal yaşamlarını inşa etmeleri açısından önemli bir rolü üstlenmiştir. Dijital oyunların günlük hayattaki yerinin vurgulanmaya çalışıldığı bu çalışma oyunların sosyal etkileşim, katılım ve tüketim açısından nasıl popüler bir boş zaman etkinliği haline geldiğinin anlaşılmasıyla da ilgilidir. Dijital oyunlar içeriği ve yapısıyla hızla yayılan bir popüler kültür ürünüdür. Bununla birlikte dijital oyunlar bireylerin gerçek dünyadaki bağamlarından soyutlanmaları açısından son derece iyi hizmet eden araçlardır. Oyunlar bireylerin dikkatlerini bu alana yönlendirmek ve yeni uygulama alanlarının keşfedilmesini sağlamak amacıyla güncelliğini sürdürmeye devam etmektedir. Dijital yeni oyun alanları bireylerin simülasyonlar yoluyla farklı bir deneyim yaşatması açısından çok uygun ortamlardır ve bireylerin motivasyonu üzerinde olumlu etki oluşturmaya yöneliktir. Dahası dijital oyunlar, sosyal performanslar açısından da önemli bir kaynak görevi üstlenmektedir. Birçok dijital oyun platformu, diğer kişilerle etkileşim kurulmasını sağlamak amacıyla oyun içi sosyal etkileşimlere yönelik uygulamaları kolaylaştırmaktadır. Dijital oyunların bu yönü çoğu birey açısından oyunun çekici hale gelmesini sağlamaktadır. Dijital oyunlar, günümüzde çocuklar, yetişkinler, kadınlar, erkekler için gerek oyun amaçlı gerekse eğitim amaçlı olarak günlük hayatın önemli bir parçası haline gelmiştir. Dijital oyunların günümüz dünyasında, geniş yelpazedeki bireyler için yaşamın düzenli bir parçası haline gelmesi birçok çalışmanın da dijital oyunların etkileri ve faydaları konusuna odaklanmasına neden olmuştur. Bu bağlamda araştırmalardan bazısının artan saldırganlık ve sağlık sorunları gibi bir takım olumsuz etkileri vurguladığı, diğer araştırmaların ise dijital oyunlarının öğrenme ve sağlık alanında bireye olumlu motivasyon sağlayacağı kanaatinde olduğu görülmüştür. Dijitalleşen bir dünyada bireyleri dijital uygulamalardan uzaklaştırmak mümkün değildir. Bu nedenle dijital oyunların daha çok olumlu yönde gelişmeler sağlamasına yardımcı olacak doğru dijital içerik ve kaynakları sağlanmasına odaklamak daha iyi bir çözüm olacaktır.

Kaynakça

- Aslan H. , Başçılar M., ve Karataş K. (2022). Ergenlerde Dijital Oyun Bağımlılığı ile Sosyal Beceriler Arasındaki İlişki. *Bağımlılık Dergisi*, 23(3): 266-274.
- Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu (2020). Dijital Oyunlar Raporu, <https://www.guvenlioyuna.org.tr/galeri-detay/dijital-oyunlar-raporu-2020> Erişim tarihi: 10.09.2023
- Biricik, Z., ve Atik, A. (2021) Gelenekselden Dijitale Değişen Oyun Kavramı ve Çocuklarda Oluşan Dijital Oyun Kültürü, Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi 9 (1) 445-469
- Büyükbaykal, C. & Abay Cansabuncu, İ. (2020). Türkiye’de yeni medya ortamı ve dijital oyun olgusu. *Yeni Medya Elektronik Dergi*, 4(1), 1-9.
- Cole, H., and Griffiths, M., (2007). Social interactions in massively multiplayer online roleplaying games. *CyberPsychology and Behavior*. 10, 575-583.
- Connolly T.M., Boyle E.A., Macarthur E., Hainey T., Boyle, J.M. (2012) A systematic literature review of empirical evidence on computer games and serious games. *Comput Educ* 59:661–686
- Copeland, L. (2000). Games people play; Is interactive entertainment a fantasy come true or a bad dream? *The Washington Post*, April 13, p. C01.
- Coşkun, Ö. ve Övür, A. (2020), Tüketim aracı Olarak Dijital Oyunlar: FIFA 2018 Örneği, *Yeni Medya Elektronik Dergisi*, Vol.4. No. 2, ss. 131-143
- Crawford, G., and Rutter, J., 2007. “Playing the Game: performance in digital game audiences” in Gray, J., Sandvoss, C., and Harrington, C.L. (eds) *Fandom: Identities and Communities in a Mediated World*, New York: New York University Press, pp. 271-281.
- Dijital Oyunlar Raporu (2017). <https://www.guvenliweb.org.tr/dosya/82MsL.pdf>, Erişim tarihi: 10.09.2023
- Fang, M., Tapalova, O., Zhiyenbayeva, N., Kozlovskaya, S. (2022,). Impact of digital game-based learning on the social competence and behaviour of preschoolers. *Educ. Inf. Technol.* 27, 3065–3078.
- Fernandes, F. G., Cardoso, A., & Lopes, R. A. (2019). Mapping Study on the Use of Digital Games for Persons with disabilities in Upper Members. *An Acad Bras Cienc* 91(2), 1–16. <https://doi.org/10.1590/0001-3765201920180936>
- Granic, I., Lobel, A., and Engels Rutger C. M. E. (2014). The Benefits of Playing Video Games, *American Psychologist*, Vol. 69, No. 1, 66–78
- Gunawardhana, L. K. P. D., and Palaniappan, S. (2015). Psychology of Digital Games and Its Effects to Its Users. *Creative Education*, 6, 1726-1732. <http://dx.doi.org/10.4236/ce.2015.616174>
- Hanghøj, T., Kabel, K., & Hannibal Jensen, S. (2022). Digital games, literacy and language learning in L1 and L2. A comparative systematic review. Contribution to a special issue Gaming and Literacies, edited by Thorkild Hanghøj and Sandra Abrams. *L1-Educational Studies in Language and Literature*, 22, 1-44. <https://doi.org/10.21248/l1esll.2022.22.2.363>

- Huh, J. (2015). Young children's digital game culture in everyday life: an ethnographic case study, Arizona State University, Degree Doctor
- Kuşay, Y. ve Akbayır, Z. (2015). Dijital Oyunlar ile Tüketim Yolculuk “ Öğrenme Yaklaşımı Açısından Çocuk Kullanıcılara Yönelik Bir Araştırma” . Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi , (23) , 135-154. DOI: 10.31123/akil.436885
- McCauley, B., Nguyen, T.H.T., McDonald, M., and Wearing, S. (2020) Digital gaming culture in Vietnam: an exploratory study, *Leisure Studies*, 39:3, 372-386, DOI: 10.1080/02614367.2020.1731842
- Mete, M. H. (2023). Dijital Oyunların Geleceğinde Metaverse Etkisi. *TRT Akademi*, 8 (17) , 294-317. DOI: 10.37679/trta.1198870
- Mohsin NF, Jali SK, Arnab S., vd. (2022). The adoption of digital games among older adults. *Int J Adv Comp Sci Appl* 13(2). DOI: 10.14569/ijacsa.2022.0130205
- Murray, J. H. (2006). Toward a Cultural Theory of Gaming: Digital Games and the CoEvolution of Media, Mind, and Culture. *Popular Communication*, 4(3). https://doi.org/10.1207/s15405710pc0403_3
- Newzoo. Top 100 Countries by Game Revenues. <https://rlist.io/l/top-100-countries-markets-by-game-revenues> (Accessed 23.08.2023)
- Rajić, S., and Tasevska, A. (2019). The role of digital games in children's life. *Inovacije u nastavi*, 32(4), 97-108.
- Redmond, D. L. (2010), 'The effect of video games on family communication and interaction' Masters thesis, Iowa State University], USA. <https://lib.dr.iastate.edu/etd>
- Schutter, D.B., and Brown, J. A. (2016). Digital Games as a Source of Enjoyment in Later Life. *Games and Culture*, 11(1-2), 28-52. <https://doi.org/10.1177/1555412015594273>
- Shaw, A. (2010). What Is Video Game Culture? *Cultural Studies and Game Studies*. *Games and Culture*, 5(4), 403-424. <https://doi.org/10.1177/1555412009360414>
- Santasärkkä, S. (2017). The Digital Games Industry and its Direct and Indirect Impact on the Economy. Case study: Supercell and Finland, Helsinki Metropolia University of Applied Sciences, Thesis.
- Tor, H. ve Irmak, T.Y. (2022). Dijital Oyun Kavramına Sosyolojik Bir Bakış, (Ed. Durukan, E., Alkan, B. ve Sağlık, S.) *Sosyal ve Beşeri Bilimlerde Güncel Araştırmalar-II*, Gece Kitaplığı, Ankara.
- Valkenburg, Patti M., and Jessica, T. P., 'Digital Games', *Plugged In: How Media Attract and Affect Youth* (New Haven, CT, 2017; online edn, Yale Scholarship Online, 21 Sept. 2017), <https://doi.org/10.12987/yale/9780300218879.003.0012>, accessed 6 Oct. 2023.

BÖLÜM 7

UŞAK ÇEŞMELERİNİN BEZEME ÖĞELERİ I: BİTKİSEL, GEOMETRİK, MİMARİ VE ÇEŞİTLİ NESNELER İÇEREN ÖRNEKLER

Türkan ACAR¹

1 Doç. Dr., Uşak Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi <https://orcid.org/0000-0003-4357-8411>

Ege Bölgesi'ndeki illerden biri olan Uşak'ta, Türk dönemi öncesinde Frigler, Lidyalılar, Persler, Bergama Krallığı, Roma ve Bizanslılar hüküm sürmüştür. Germiyanoglulları ve Osmanlı hakimiyetinde de bulunan kent, Kurtuluş Savaşı sırasında Yunanlılar tarafından işgal edilmiş, 1 Eylül 1922 tarihinde işgalden kurtarılmıştır (Uzunçarşılı, 1932: 10-69).

Farklı medeniyetlere ev sahipliği yapmış olan kentte, 2014-2016 yılları arasında, Türk dönemi çeşmelerinin belirlenmesine yönelik bir yüzey araştırması yapılmıştır. Yapılan çalışmada kent merkezinde otuz üç, il merkezine bağlı köylerde yetmiş beş, Ulubey ilçesi ile köylerinde yirmi üç, Eşme ilçesi ile köylerinde yirmi altı, Sivaslı ilçesi ile köylerinde on sekiz, Karahallı ilçesi ile köylerinde on ve Banaz ilçesi ile köylerinde yirmi sekiz çeşme olmak üzere toplam iki yüz on üç çeşme belirlenmiştir¹. Tespit edilen çeşmeler plan ve mimari özellikleri ile çeşitli mecalarda yayınlanmıştır. Bu çalışmalarda süslemeler genel olarak ele alınmış, motif bazında ana hatları ile bir değerlendirme ve karşılaştırma yapılmamıştır. Çalışmada, Uşak çeşmelerinde uygulanan süsleme programında yer alan motiflerini tek tek değerlendirilmesinin yapılması, hem Uşak'taki hem de sınırlı sayıda da olsa Anadolu'daki benzer örnekleri ile karşılaştırılmasının yapılması hedeflenmiştir.

UŞAK ÇEŞMELERİNDE GÖRÜLEN BEZEMELER

Uşak çeşmelerinde bezemeler kemer köşeliklerinde, kemer kilit taşında, ayna taşı ve çevresinde, taslık nişinin iki yanında, kitabede ya da kitabenin çevresinde yer almaktadır. Bitkisel, geometrik, figürlü, mimari tasvirli ve çeşitli nesneleri içeren motifler, genellikle alçak kabartma tekniğinde uygulanmıştır. Kazıma tekniği, birkaç örnek dışında pek tercih edilmemiştir. Çalışmada, çeşmelerin nicelik olarak fazla olması ve yayın aşamasında sayfa hacmi düşünülerek, yapılar tek yapı ölçeğinde değil, bezeme öğeleri ile genel olarak tanıtılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda figürlü süslemeler de başka bir çalışmada ele alınmış ve bu çalışmaya dahil edilmemiştir. Şehirdeki figürlü süsleme içeren çeşmelerde, aslan, boğa, kuş, yılan gibi hayvan figürleri kullanılmış, sadece bir çeşmede insan tasvirine yer verilmiştir.

1. BİTKİSEL SÜSLEMELER: Uşak çeşmelerindeki bitkisel motifler, çok çenekli çiçekler, lale, gül, hurma ağacı ve servi/selvi ağacı motifinden meydana gelen natüralist motiflerdir. Bu motifler dışında yapraklar ve kıvrık dallarla bordür şeklinde bitkisel örnekli kompozisyonlar da oluşturulmuştur. Motifler, çoğunlukla yüzeyden alçak kabartma olarak verilmiş, yukarıda da belirtildiği üzere az sayıda örnekte ise kazıma tekniğinde uygulanmıştır.

¹ Uşak il, ilçe ve köylerinde yer alan çeşmelerin tek yapı ölçeğinde tanıtımları için bkz. Acar, 2015: 1-40; 2017a: 133-168; 2018a: 163-179; 2018b: 27-54; 2018c: 918-934; 2018d: 607-640; 2019: 419-436; 2020: 1-27.

1.1.Çiçek ve yaprak motifleri: Çok çenekli çiçekler ile natüralist çiçekler, çeşme mimarisinde sıklıkla kullanılır. Uşak'taki çeşmeler arasında on altı çeşmede çiçek ve yaprak motifi uygulanmıştır. Bu çeşmeler arasında il merkezindeki çeşmelerden Hebil Çeşmesi'nin² kemer kilit taşı üzerinde bir akant yaprağı, plasterlerin başlıklarında ise üzeri yivli yapraklardan meydana gelen üç dallı bitkisel bir motif frontal olarak verilmiştir. Bezeme kabartma olarak işlenmiştir (Fotoğraf ve Çizim 1). Kent merkezindeki bir diğer çeşme olan Cincim Çeşmesi'nin³ basık kemerlerin kilit taşı, plasterlerin başlıkları, kuzey ve batı cephelerdeki ayna taşlarının kemerleri ile ayna taşlarının yüzeyi akant yaprakları ve kıvrık dallarla hareketlendirilmiştir. Vidinli Sokak (İslicce) Çeşmesi'nin⁴ silmelerle şekillenen yuvarlak kemerin kilit taşı, bir akant yaprağı ile taçlandırılmıştır. Akant yaprağının üst kesiminde tahrir olmuş bir konsol bulunmaktadır (Fotoğraf ve Çizim 2).

Kemer köşelikleri, kilit taşı, taslık nişi ya da plasterler üzerinde yer alan süslemeler arasında; merkez köylerden Susuzören-Şükranıye köy yolundaki çeşmede⁵ taslık nişinin üst kısmı, kazıma tekniğinde işlenmiş, kıvrık dallı basit bir bitkisel süsleme ile hareketlendirilmiştir (Fotoğraf 3). Eşme ilçesi, Güllü Köyü'ndeki Yukarı Çeşme'nin kemer kilit taşı üzerinde iki yapraklı bir dalı olan gül motifi alçak kabartma olarak işlenmiştir⁶ (Fotoğraf 5). Sivaslı ilçesindeki Hacım Köyü'nde yer alan Aslanı/Cami Çeşmesi⁷ (Fotoğraf ve Çizim 44) ile Türbe Çeşmesi'nin⁸ (Fotoğraf ve Çizim 4) kemer köşelikleri ile plasterlerinde kıvrık dal ve yapraklar; Selçikler Beldesi'ndeki Hacıoğlu Çeşmesi'nde⁹ plasterlerde, kıvrık dal ve yapraklar (Fotoğraf 12); Karahallı ilçesindeki Karbasan Köyü Koca Çeşme'nin¹⁰ plasterlerinde ve ayna taşında servi ve çok çenekli çiçek (Fotoğraf ve Çizim 32); Banaz ilçesindeki Ayrancı Köyü Çeşmesi'nin¹¹ plasterlerinde zemininden başlayıp ana cepheyi üç yönden çevreleyen kıvrık dallardan¹² oluşan bir fisto (Fotoğraf ve Çizim 11), Karaköse Köyü Köyiçi Çamaşırhane Çeşmesi'nin¹³ taslık nişinin üzerindeki kartuşun iki yanında, basit bitkisel bezemeler, dikdörtgen kartuşun içinde, kazıma tekniğinde bir gülbezek ile birlikte yaprak motifleri (Fotoğraf 37), aynı köydeki Uzunlar

2 Çeşmenin genel detayları için bkz. Acar, 2015: 10-12, Tablo 1-2.

3 Çeşmenin genel detayları için bkz. Acar, 2015: 20-22, Tablo 1-2, Çiz. 13-14, Foto. 16-19.

4 Çeşmenin genel detayları için bkz. Acar, 2015: 34-36, Tablo 1-2, Çiz. 35-36, Foto. 46-49.

5 Çeşmenin genel detayları için bkz. Acar, 2018a: 168-169.

6 Çeşmenin genel detayları için bkz. Acar, 2018c: 921-922, Foto. 1, 4, Tablo 1, Şek. 1.

7 Çeşmenin genel detayları için bkz. Acar, 2018b: 33-34, Çiz. 13-14, Foto. 10-12.

8 Çeşmenin genel detayları için bkz. Acar, 2018b: 34-35, Çiz. 15-16, Foto. 13-15.

9 Çeşmenin genel detayları için bkz. Acar, 2018b: 41-42, Çiz.31-32, Foto. 29-30.

10 Çeşmenin genel detayları için bkz. Acar, 2019: 425-427, Çiz. 15-16, Foto. 14-19.

11 Çeşmenin genel detayları için bkz. Acar, 2020: 4-5, Çiz. 3, Foto. 4-5.

12 Kıvrıkdal/dolamadal motifli örnekler için bkz. Sevinçtav Kanlıcaş, 2010: 69-71.

13 Çeşmenin genel detayları için bkz. Acar, 2020: 11, Çiz. 14, Foto. 17.

Çamaşırhanesi Çeşmesi'nin¹⁴ kemerin alt kısmında yer alan hilal motifinin iki yanına ise birer beş çenekli çiçek motifi kazıma olarak işlenmiştir (Fotoğraf ve Çizim 40).

Uşak çeşmelerinde bitkisel süslemeler çeşmelerin kitabe köşeliklerinde ya da serlevha kısmında da görülmektedir. Karahallı ilçesindeki Alfaklar Köyü Çeşmesi 1 ve 2'de¹⁵ kitabe köşeliklerinde pahlanmış dikdörtgen alan içerisinde metin dışında kalan boşluklara da bir sapın iki yanında yaprağı bulunan birer lale motifi yerleştirilmiştir (Fotoğraf ve Çizim 6-7). İl merkezine bağlı köylerden Aktaş Köyü'ndeki Aşağı Çeşme'nin¹⁶ kitabesinin iki yanında yaprak ve kıvrım dallardan oluşan birer motif kabartma tekniğinde verilmiştir (Fotoğraf 8). Ortaköy'deki Kabaca Çeşme'nin¹⁷ kitabesinin serlavha kısmında yaprak ve kıvrım dallarla şekillenen bitkisel süsleme kabartma tekniğindedir (Fotoğraf 9).

Anadolu ve İstanbul'da ise benzer çiçek motifleri; Afyon/Çay Taş Çeşme (1278) (Gemici, 1993: Foto -18-19, 31-32), İstanbul Bereketzade Çeşmesi'nde (1844) (teknenin iki yanında panolarda) (Barışta, 1989: 24, Şek.3), Beykoz İlçesi Çubuklu semtinde, Merkez Sokak'ta, Halil Ağa Merkez Camii'nin avlu duvarına bitişik olarak konumlandırılmış olan Damad İbrahim Paşa Çeşmesi'nde (1721) (Koçyiğit, 2014: 300-302, Foto. 6, Çiz. 6) olduğu gibi pek çok yapıda uygulanmıştır¹⁸.

1.2.Hurma ağacı: Motif, Uşak çeşmeleri arasında sadece Karahallı Karbasan Köyü Koca Çeşme'de ayna taşının üstünde (Fotoğraf 10, 32, Çizim 32) frontal olarak kabartma tekniğinde uygulanmıştır.

İslam inancında cennete özgü bir ağaç olan hurma, servi, nar gibi cenneti ve ebedi hayatı simgelemekte, başta mezar taşları olmak üzere pek çok yapıda süsleme ögesi olarak kullanılmaktadır (Öney, 1968: 28-29; Daş, 2008:13-14)¹⁹. İncir, zeytin, buğday başağı, nar gibi bereketi simgeleyen hurma ayrıca Kur'an-ı Kerim'de de geçmektedir²⁰. Orta Asya'daki Türkler tarafından da bilinen hurma, İslam dinine göre cennet özgü bir ağaç olarak görülmüş ve "sonsuz yaşamı" simgelediği kabul edilmiştir (Gültekin, 2008: 12-13).

14 Çeşmenin genel detayları için bkz. Acar, 2020: 12, Çiz. 16, Foto. 19.

15 Çeşmelerin genel detayları için bkz. Acar, 2019: 420-421, Çiz. 1-4, Foto. 1-4.

16 Çeşmenin genel detayları için bkz. Acar, 2018a: 165, 168, 169, Şek. 1, Foto. 7.

17 Çeşmenin genel detayları için bkz. Acar, 2018a: 167-169.

18 Lale devrinde sıklıkla tercih edilen bitkisel süslemeler ve bu süslemeleri içeren çeşmeler için bkz. Sevinçtav Kanlıçay, 2010: 33-44, 69-74; Koçyiğit, 2014: 291-326.

19 Asurlulara ait Nimrud Antik Kenti'ndeki sarayın duvarlarında, Urartulara ait Teişebani tapınak-sarayının duvarlarında yer alan Hurma ağacı, hayat ağacı olarak betimlenmiştir. Kaynakçı Elinç-Kaya, 2018: 415-416, şek. 1-3.

20 Hurma ağacının farklı inanç sistemlerinde kullanımı, Selçuklu ve Osmanlı dokuma, fildişi, bakır, taş, çini, yazma ve minyatür örnekleri için bkz. Öney, 1968: 25, 30, 36; Aslanapa, 1997, 2005; Seçkin, 2007; Tanrıver Celasin, 2013: 125-128, res. 2; Kaynakçı Elinç-Kaya, 2018: 417-421; Mandacı, 2018: 36, 38-39, 42; Öz, 2018: 214-218; Top-Sezgin, 2019: 304, 306, 308.

Hurma ağacı, İstanbul, Tophane I. Mahmud Çeşmesi'nde (1732-1733) (Bayrakal, 2022: 113-116), Kâğıthane İlçesi'nde, Sadabad semtinde bulunan III. Ahmed Çeşmesi'nde (1722) (Koçyiğit, 2014: 302-305, Fot. 7-8) ve Sakarya'daki mezar taşlarında da (Gündoğdu-Şeyban, 2020: 445-446, şek. 7) taş üzerine kabartma tekniğinde, Kula Emre Köyü Camii'nin (1547-48) harim duvarlarında (Bozer, 1987: 17, 19), Denizli Baklan Boğazıcı Kasabası Eski Camii'nde (1774-75) (Çakmak, 1991: 28-45, Res. 74) harim batı duvarında, Baklan-Tekke Camii'nde (18. yüzyıl sonu-19. yüzyıl başı) harim duvarlarında (Çakmak, 1991: 99-102, Res. 100), Denizli-Güney Belenardıç Köyü Camii'nin (1300/1884) harim güney duvarında (Çakmak, 1991: 88-94, Res. 215), Amasya Gümüşhacıköy'deki Hacı Nazır (Ahmet Çelebi) Türbesi'nin ve Ali Pir Civan Türbesi'nin (20. yüzyıl başları) kuzey duvarlarında (Yıldırım, 2018: 298-301, G. 12, 20-21) kalemşi olarak uygulanmıştır.

1.3.Vazoda/kasede çiçek motifi: Bir vazo ya da kase içerisine yerleştirilmiş çiçek kompozisyonları son dönem Osmanlı çeşmelerinde sıklıkla tercih edilmiştir (Koçyiğit, 2014: 315-320). Lale, karanfil, gül gibi doğada görülebilen çiçekler, yapraklı dallarla birer araştırmaya oluşturularak kaba yerleştirilmektedir.

Uşak çeşmeleri arasında biri Karahallı ilçesinde, biri Banaz ilçesinde üçü de Sivaslı ilçesinde olmak üzere sadece beş çeşmede vazodan/kaseden çıkan çiçek kompozisyon görülmektedir. Karahallı ilçesindeki Karbasan Köyü Koca Çeşme'nin ayna taşında kaideli kase içerisinde dallar ve yapraklardan oluşan bitkisel bir kompozisyon oluşturulmuştur. Ayna taşındaki kaseye, serviler, kuşlar, kılıç, tüfek gibi çeşitli bitkisel, figürlü ve askerlikle ilgili motifler de eşlik etmektedir (Fotoğraf ve Çizim 32). Banaz ilçesi Ayranıcı Köyü Çeşmesi, cepheyi üç yönde dolanan kıvrım dal ve yapraklardan oluşan bitkisel bordür, gülbezeler ve rozetler ile oldukça hareketli bir cephe tasarımı sahiptir. Vazodan çıkan lale araştırmayı da kemer köşeliklerinde yer almaktadır (Fotoğraf ve Çizim 11). Tüm bezemeler alçak kabartma tekniğindedir.

Sivaslı ilçesi Hacım Köyü Türbe Çeşmesi'nde lümenin üst kısmında kaideli, iki kulplu bir kasede, lalelerden oluşan bir araştırmaya yer almaktadır. Kompozisyon iki yandaki servilerin arasındadır (Fotoğraf ve Çizim 4). Hacım Köyü'ndeki bir başka çeşme olan Aslanlı/Cami Çeşmesi'nde kase ve çiçek kompozisyonu hemen hemen aynıdır, bu çeşmede sadece süsleme, kemer köşeliklerine yerleştirilmiştir (Fotoğraf ve Çizim 44). İlçenin Selçuklu Beldesi'ndeki Hacıoğlu Çeşmesi'nin kemer köşeliklerinde ve ayna taşında içlerinden laleler ve dallar çıkan vazolar yerleştirilmiştir. Vazoların gövde kısmına birer gülbezek de işlenmiştir (Fotoğraf 12).

İstanbul ve Anadolu'daki çeşmelerden; İstanbul Bereketzâde Çeşmesi (1732) (vazodan çıkan çiçek) (Doğruyol, 1987: 37-38, Res.35-39), Mani-

sa Üç Oluklu Çeşme (1679-80) (ayna taşında), (Uçar, 2012: 82-83, Foto. 9-10, Şek.7-8), Bolvadin Ağılönü Çeşmesi (1708-1709), (Uysal, 1988: Res.3-4), İzmir/Merkez Mustafa Efendi Çeşmesi (1795) (ayna taşında kasede çiçek) (Geyik, 2007: 45, Res.44), Bergama Çizmeçi Esnafı Çeşmesi (1847) (kemerin üstünde kasede çiçek) (Geyik, 2007: 65-66, Res. 84) ve Harput Üç Lüleli Çeşme (1905-6/1906-07) (kemer köşeliklerin vazodan çıkan çiçek) (Aktaş, 2009: 135, Res. 42-44, Çiz.24) Uşak'taki örneklerle benzer kompozisyonlar yer almaktadır. Bu da İstanbul çeşmelerindeki süslemelerin sadece başkentte değil taşrada da uygulandığını göstermesi adına önemlidir.

1.4.Gülbezek: Uşak çeşmeleri arasından on dört çeşmede, gülbezek motifi görülmektedir. Bu çeşmelerden il merkezinde yer alan Vidinli Sokak (İslice) Çeşmesi'nin ayna taşının üst kesiminde bir gülbezek iki yanına yerleştirilmiş ay-yıldız motifi ile kabartma olarak verilmiştir (Fotoğraf 34). Merkez köylerden Ortaköy'deki Kabaca Çeşme'nin ayna taşında lülenin de içerisine yerleştirildiği eşkenar dörtgen şeklindeki kartuşun içerisine ve ayna taşının köşeliklerine kabartma tekniğinde gülbezeler işlenmiştir (Fotoğraf 13).

Ulubey Gümüşkol Köyü çevresinde yer alan 3. Çeşme'nin²¹ kemerinin köşeliklerinde ve Köseler Köyü'nün köy girişinde yer alan çeşmenin²² taşlık nişinin iki yanında ve kitabesinin köşeliklerinde içlerinde altı çenekli çiçekler olan daire formunda gülbezeler yüzeyden kabartma olarak verilmiştir. Sivashlı ilçesindeki Hacım Köyü Aslanlı/Cami Çeşmesi (kemer köşeliklerinde, plasterlerde, kabartma tekniğinde) (Fotoğraf ve Çizim 44), Hacım Köyü Türbe Çeşmesi (kemer köşeliklerinde, plasterlerde, kabartma tekniğinde) (Fotoğraf ve Çizim 4), Selçukler Beldesi Hacıoğlu Çeşmesi (vazoların gövdelerinde, kabartma tekniğinde) (Fotoğraf 12), Yayalar Köyü Çeşmesi²³ (ayna taşında, karşılıklı yerleştirilmiş servilerle birlikte, kabartma tekniğinde) (Fotoğraf ve Çizim 18); Banaz ilçesindeki Karaköse Köyü Köyiçi Çamaşırvhanesi Çeşmesi'nde (dikdörtgen kartuşun içinde, kazıma tekniğinde) (Fotoğraf 37), Banaz Çamsu Köyü'nün girişindeki çeşmede²⁴ (kemer tepe noktasının üst kısmında aralarında ay-yıldız motifi ile birlikte, iki tane, kazıma tekniğinde), Banaz Ayrancı Köyü Çeşmesi²⁵ (saçak altında, kemer köşeliklerinde, plasterlerde, kabartma tekniğinde) gülbezek kullanılmıştır (Fotoğraf ve Çizim 11).

Eşme ilçesi Akçaköy'deki Sarı Osman Çeşmesi'nin²⁶ taşlık nişinin üst kısmında kabartma tekniğinde bir gülbezek işlenmiştir (Fotoğraf 14). Aynı

21 Çeşmenin genel detayları için bkz. Acar, 2017a: 143, Çiz. 13-14, Foto. 16-17.

22 Çeşmenin genel detayları için bkz. Acar, 2017a: 151, Çiz. 29-30, Foto. 34-36.

23 Çeşmenin genel detayları için bkz. Acar, 2018b: 43-44, Çiz. 33-34, Foto. 31-33.

24 Çeşmenin genel detayları için bkz. Acar, 2020: 6, Çiz. 5, Foto. 7.

25 Çeşmenin genel detayları için bkz. Acar, 2020: 4-5, Çiz. 3, Foto. 4-5.

26 Çeşmenin genel detayları için bkz. Acar, 2018c: 920, Tablo 1, Foto. 1-2.

köyün içindeki köy çeşmesinde²⁷ lülenin üst kısmında yer alan gülbezek kazıma tekniğindedir. Sivri kemerin köşeliklerindeki ikişer adet karşılıklı olarak işlenmiş diğer dört motif ise kabartma tekniğindedir (Fotoğraf ve Çizim 15). Karahallı ilçesi Karbasan Köyü, Alan Çeşmesi 1'in²⁸ kemer köşeliklerinde de kabartma tekniğinde birer gülbezek işlenmiştir (Fotoğraf ve Çizim 16).

İstanbul/Eminönü İlçesi, Şehzadebaşı semtinde, Damad İbrahim Paşa Çeşmesi (1720) (ayna taşında, kabartma tekniğinde) (Koçyiğit, 2014: 299-300), Üsküdar İlçesi'nde, Ahmediye semtinde, Gündoğumu Caddesi ile Esvapçı Sokağı'nın birleştiği köşede yer alan Ahmediye Çeşmesi'nde (1722) üçgen tepeliğinin köşeliklerinde, kabartma tekniğinde (Koçyiğit, 2014: 305-307, Foto. 9, Çiz.8), Konya Dolap Mektep Çeşmesi (1923) ve Darıcı Çeşmesi'nin (1923) kemer köşeliklerinde, kabartma tekniğinde (Taşdelen, 2023: 163, Foto. 7-8) ve Edirne Adil Bey Çeşmesi (1904) kemer köşeliklerinde kabartma tekniğinde (Karademir, 2007: 129-134, Foto. 86-88) işlenmiş gülbezek motifleri yer almaktadır.

1.5.Servi/Selvi: Anadolu Türk süsleme repertuarında sevilerek uygulanan servi/selvi motifi, hayat ağacı olarak kabul edilen ağaçların en önemlisi ve en çok tanınanıdır.²⁹ Motif, dini ve sivil yapılarda taş, mermer ya da kalemışi gibi farklı malzemelerle uygulanmıştır³⁰. Servi motifi, Uşak çeşmelerinden sekizinde uygulanmıştır. Motif, il merkezindeki çeşmelerden biri olan Babür Sokak Çeşmesi'nde³¹ plasterler üzerinde betimlenmiştir. Uçları sağa ve sola kıvrık şekilde verilen servilerin uçlarına ayrıca birer çarkıfelek motifi eklenmiştir (Fotoğraf ve Çizim 17). Ulubey ilçesi Has-köy'deki Daldırıcı Çeşmesi'nin³² kemer köşeliklerine ve ayna taşında lülenin üst kısmına birer tane, kabartma tekniğinde (Fotoğraf ve Çizim 23), Sivaslı ilçesindeki Hacım Köyü Aslanlı/Cami Çeşmesi (Fotoğraf ve Çizim 44) ile Hacım Köyü Türbe Çeşmesi (ayna taşında karşılıklı ortalarında vazodan çıkan çiçek kompozisyonu ile birlikte, uçları sümbül şeklinde) (Fotoğraf ve Çizim 4) ve Yayalar Köyü Çeşmesi (ayna taşında, karşılıklı, uçları sağa sola kıvrık şekilde) (Fotoğraf ve Çizim 18), Karahallı ilçesi Karbasan Köyü Koca Çeşme (plasterlerde, ayna taşında, uçları sağa sola kıvrık şekilde) verilmiştir. Plasterlerdekilerin uçlarının iki yanında birer altı çenekli çiçek motifi de yer almaktadır. Bezemeler, kabartma tekniğindedir (Fotoğraf ve Çizim 32). Banaz ilçesindeki Ayrancı Köyü Çeşmesi

27 Çeşmenin genel detayları için bkz. Acar, 2018c: 919, Tablo 1, Foto. 1, 3.

28 Çeşmenin genel detayları için bkz. Acar, 2019: 422-423, Çiz. 7-8, Foto. 7-8.

29 Motif bazı kaynaklarda selvi (Yıldırım, 2013: 281-82; bazı kaynaklarda da servi şeklinde verilmiştir (Erbek, 1986; Esin, 2004: 48, 52; Ağaç, 2015: 4).

30 Farklı yüzey ve malzemelerdeki örnekler için bkz. Çulpan, 1961: 101-138; Akar, 1974: 4-5; Barışta, 1989: 20, 46; 1991: 12, 13, 61, 63, 74; 1992: 12; 1993: 30-32; Bayrakal, 2011: 58, Kat.19, 22.

31 Çeşmenin genel detayları için bkz. Acar, 2015: 10, 15-16, Tablo 1, Çiz. 5-6, Foto. 6-7.

32 Çeşmenin genel detayları için bkz. Acar, 2017a: 144, Çiz.16, Foto.19.

(lülelerin üst kısmında, ayna usulünde, kabartma olarak) (Fotoğraf ve Çizim 11) ve Karaköse Köyü Uzunlar Çamaşırhanesi Çeşmesi'nde de (plasterlerin başlıklarının üst kısmındaki kesme taşlar üzerinde karşılıklı, kazıma tekniğinde) benzer süslemeler uygulanmıştır (Fotoğraf ve Çizim 40).

İstanbul ve Anadolu'daki servi motifli çeşme örnekleri arasında İstanbul Uşşaki Tekke Çeşmesi, İstanbul Aşık Paşazade Çeşmesi (Kafkas, 1993: 23), Kabataş Hekimoğlu Ali Paşa Meydan Çeşmesi (Barişta, 1993: 32), Ortaköy Damat İbrahim Paşa Çeşmesi (Barişta, 1992: 12), Gülnuş Emetullah (Cud-ı Dil) Valide Sultan Çeşmesi 2 (1699-1700) (Bayrakal, 2022: 68-69), İzmir/Tire Yalınayak Camii Şadırvanı (Biçici, 2013: 224), İzmir/Birgi Bıçakçızade Çeşmesi (1807-8) (Ünal, 2001: 162-163, 316, Res. 163), Aydın Ilıcabaşı Çeşmesi (Yılmaz, 2010: 67-68, Çiz. 17-18, Foto: 89) sayılabilir.

2. GEOMETRİK SÜSLEMELER: Uşak çeşmelerinde görülen bir diğer süsleme kabara/rozet, çarkıfelek, altı kollu yıldız/Mühr-ü Süleyman motifi, C/S kıvrımı, volütler, çubuklar/silmeler, köşeleri pahlı kare ya da dikdörtgen kartuşlar ve damla motifi şeklinde geometrik örneklerden oluşmaktadır. Kemer, kitabe ve taslık nişi köşeliklerinde, çeşme nişinde ya da çeşmenin yan duvarlarında yer alan bezemeler kabartma ve kazıma tekniğinde verilmiştir.

2.1.Kabara/rozet ve Çarkıfelek: Üsluplaştırılmış yuvarlak bezeme öğeleri olarak tanımlanan rozetler (Turani 1995: 120), incelediğimiz çeşmelerden on üçünde uygulanmıştır.

Ulubey ilçesindeki Köseler Köyü'nün girişinde yer alan çeşmenin taslık nişinin iki yanında ve kitabe levhasının solunda³³, Köseler Köyü Eski Çeşme'de ayna taşında³⁴ ve Bekdemirler Çeşmesi'nde³⁵ ayna taşında ve taslık nişinin iki yanında (Fotoğraf ve Çizim 20), Gümüşkol Köyü çevresindeki çeşmede³⁶ çok çenekli çiçek biçimindeki işlenmiş bu rozetler genellikle bir daire içerisinde yer almaktadır (Fotoğraf ve Çizim 21). Karahallı Karbasan Köyü Alan Çeşmesi 1'in kemer köşeliklerinde (Fotoğraf ve Çizim 16). Sivaslı ilçesi Hacım Köyü Aslanlı/Cami Çeşmesi (Fotoğraf ve Çizim 44) ile Hacım Köyü Türbe Çeşmesi'nde plasterlerde (Fotoğraf ve Çizim 4), Selçikler Beldesi Hacıoğlu Çeşmesi (kemer köşelikleri) (Fotoğraf 12), Sazak Köyü Aşağı Çeşme³⁷, Banaz ilçesi Ayrancı Köyü Çeşmesi (kemer köşeliklerinde, plasterlerin gövdesinde, yarım daire kemerin çevresinde ve saçağın altında, kabartma tekniğinde) (Fotoğraf ve Çizim 11)

33 Çeşmenin genel detayları için bkz. Acar, 2017a: 151, Çiz. 29-30, Foto. 34-36.

34 Çeşmenin genel detayları için bkz. Acar, 2017a: 152, Çiz. 31-32, Foto. 37-38.

35 Çeşmenin genel detayları için bkz. Acar, 2017a: 140, Çiz. 7-8, Foto. 10-11.

36 Çeşmenin genel detayları için bkz. Acar, 2017a: 143, Çiz. 13-14, Foto. 16-17.

37 Çeşmenin genel detayları için bkz. Acar, 2018b: 38-39, Çiz. 23-24, Foto. 20.

ve Çamsu Köyü Çeşmesi'nde³⁸ de (lülelerin olduğu kısımda ve yuvarlak formlu kemerin üst kısmında) benzer rozetler yer almaktadır.

Çarkıfelek motifi incelediğimiz çeşmelerden il merkezinde yer alan Babür Sokak Çeşmesi'nde güneydeki plaster üzerinde betimlenmiştir (Fotoğraf 19). Her iki plaster üzerinde betimlenen uçları sağa ve sola kıvrık şekilde verilen servilerin uçlarına kuzeydekine bir gülbezek, güneydekine ise bir çarkıfelek motifi eklenmiştir. Motifler kabartma tekniğinde verilmiştir. Ulubey Hasköy Daldırıcı Çeşme'de³⁹ ayna taşında lülenin sağında (kuzey) hilal ile birlikte, solunda ise tek başına birer çarkıfelek motifi kabartma olarak işlenmiştir (Fotoğraf ve Çizim 23).

Benzer süslemeler, İzmir Kemeraltı Camii'nin Çeşmesi'nde sütun ka-idelerinde çok çenekli çiçek biçiminde, İzmir Kızlarağası Hanı'nın Çeşmesi'nde istiridye kabuğu şeklinde kemerin merkezinde içerisinde çok çenekli bir çiçeğin bulunduğu daire formundadır (Acar, 2013: 2-3, 5-6), İzmir/Çeşme Mehmet Kethüda Çeşmesi'nde (1738), İzmir/Urla Süleyman Bey Çeşmesi II (1684-85) (kemer yüzeyinde) (Bayrakal, 2009: 98-99, Şek.11-12, Foto. 90), Afyon Arap Mescit Çeşmesi (16. yüzyıl) (Karasu, 2006: 43-51, 78-81), Afyon Taşpınar Çeşmesi (18. yüzyıl), İstanbul'da Babüssaade Ağası Çeşmesi (1622), Kabataş Hekimoğlu Ali Paşa Çeşmesi (1732), Üsküdar III. Ahmet Çeşmesi (1710), Halil Ağa Çeşmesi (1729) ve Kazancı Yokuşu Hafız Ahmet Paşa Çeşmesi (1732) (Kara Pilahvarin, vd. 2004: 62, Barışta, 1993b: 4, 56, 57-58), Karaman Dikbasan Çeşmesi I (1815) (taslık nişinin üzerinde geometrik örnekli daire şeklinde yüzeysel bezemeler) (Denktaş, 2000: 105-107, Plan 25, Foto: 47-48), Afyon Büyük Olucak Çeşmesi (1789-90) (ayna taşında) (Karasu, 2006: Res.46), Tokat Taş han'ın avlusundaki çeşme (hanın inşa tarihi 1631) (kemer köşeliklerinde) (Atak, 2012: Foto 1), Karaman Davulcu Çeşmesi'nde (1835) (ayna taşında iki rozet) (Denktaş, 2000: 111-116, Plan 28, Foto. 50-51) görmek mümkündür.

2.2.Altı kollu yıldız/Mühr-ü Süleyman motifi: Motif sadece iki çeşmede bulunmaktadır. İlki, Ulubey Gümüşkol Köyü çevresinde yer alan 3. Çeşme'nin kemerinin içinde ve taslık nişinin iki yanındadır. Taş dokuda zamanla oluşan erimeler nedeniyle bezemeler neredeyse yüzeyle bir olmuş, algılanamaz hale gelmiştir (Fotoğraf ve Çizim 21). Altı kollu yıldız motifinin görüldüğü diğer çeşme, Eşme ilçesi Akçaköy'deki Sarı Osman Çeşmesi'dir. Çeşmenin kemer köşeliklerindeki motifler, kabartma tekniğindedir. Batıdaki motifin bir kısmı tahrip olmuştur (Fotoğraf 14).

Uşak'taki örnekte olduğu gibi İstanbul Tersane Emmini Ahmed Ağa Çeşmesi 3'ün (1732-33) nişinin sivri kemerinin köşeliklerinde simetrik

38 Çeşmenin genel detayları için bkz. Acar, 2020: 6, Çiz. 5, Foto. 7.

39 Çeşmenin genel detayları için bkz. Acar, 2017a: 144, Çiz. 15-16, Foto. 18-20.

birer Mühr-ü Süleyman motifi, kabartma tekniğinde işlenmiştir (Bayrakal, 2022: 159-160).

2.3.C/S kıvrımı: C/S kıvrımı, Fransız rokocosunun önemli bir öğesidir (Kuban, 1954: 10). Osmanlı modernleşme/yenileşme döneminde inşa edilen çeşmelerde sıklıkla uygulanmıştır. C/S kıvrımı Ulubey ilçesi İnay beldesindeki Yedi Oluklu Çeşme'nin⁴⁰ kemerinde (kuzey cephedeki) (Fotoğraf ve Çizim 22) ve Hasköy Daldırıcı Çeşme'nin dilimli kemerinde görülmektedir (Fotoğraf ve Çizim 23). Benzer uygulamalar İzmir Mirkelam Hanı'nın Çeşmesi'nin ayna taşında, İzmir Salepçioğlu Camii'nin Çeşmesi'nin tepeliğinde (Acar, 2013: 7-9, 4-5), Üsküdar Sadettin Efendi Sebili Çeşmesi (1741) ve Fatih Hacı Ahmet Paşa Sebili (1741) gibi yapılarda da görülmektedir (Sevinçtav Kanlıçay, 2010: 44-53, Şek. 4,16- 4.28).

2.4.Volüt: Volüt, çeşmelerde motif bitim noktalarında, sütun başlıklarında ve kemerlerde kullanılmıştır. Volüt süslemenin formu, kıvrım ve çizgilerin akıcılığına uygundur. Bu bağlamda Barok ve Rokoko bezeme öğeleri ile sıklıkla kullanılmıştır. İncelediğimiz çeşmelerden sadece üç çeşmede uygulan motif, Ulubey ilçesi Hasköy Daldırıcı Çeşmesi'nin kemerinin bitim noktalarında kullanılmıştır. Volütlerden sağdaki tahrip edilmiştir (Fotoğraf ve Çizim 23). Sivaslı ilçesi Yayalar Köyü Çeşmesi (Fotoğraf ve Çizim 18) ve Hacı Köyü Türbe Çeşmesi'nde de yuvarlak kemerin oturduğu plasterlerin başlıkları volütler yaparak son bulmaktadır (Fotoğraf ve Çizim 4).

Motif, İzmir Mirkelamoğlu Hanı'nın Çeşmesi'nin ayna taşının iki yanında yer alan sütun başlıklarında ve Salepçioğlu Camii'nin Çeşmesi'nin tepeliklerinde (Acar, 2013: 7-9, 4-5), Üsküdar Sadettin Efendi Sebili Çeşmesi (1741), Fatih Hacı Ahmet Paşa Sebili (1741) ve Fındıklı Zevki Kadın Çeşmesi'nde de (1755) uygulanmıştır (Sevinçtav Kanlıçay, 2010: 63-64, Şek. 4.40 a-c).

2.5.Çubuklar/Silmeler ve Köşeleri pahlı kare ya da dikdörtgen kartuşlar: Çubuklar/silmeler, Anadolu'da her dönemde sıklıkla kullanılan bir bezeme öğesidir. Silmeler düz, iç ve dış bükey yarım daire şekillidir. Yatay ve dikey şeklideki çubuklar/silmeler cepheye çizgisel hareketi veren öğedir. Çubuk, Rokokonun yüzeysel alçak kabartma özelliğini yansıtmaktadır (Sevinçtav Kanlıçay, 2010: 54). Uşak çeşmelerinde otuz ikisinde silmeler; ya saçak altında, ya kemeri üç yönden çevreleyecek şekilde plasterlerin başlıkları hizasında son bularak ya da kemeri üç cepheden çevreleyerek, iki yandan da sekilere kadar uzanması şeklinde uygulanmıştır.

Saçak altına uygulanan silmelerde genellikle; düz, iç ya da dış bükey silmeler ya tek başlarına ya da birlikte kullanılmıştır. Uşak il merkezinde

40 Çeşmenin genel detayları için bkz. Acar, 2017a: 148, Çiz. 23-24, Foto. 27-29.

yer alan Güneş Sokak Çeşmesi'nde⁴¹ saçak altı düz, iç ve dış bükey silmelerle; Eyricebucak Çeşmesi'nde⁴² saçak altında düz silmelerle, Vidinli Sokak Çeşmesi'nde⁴³ ise her iki çeşmeden farklı olarak dış bükey silmelerin arası bir sıra da testere dişi silme ile hareketlendirilmiştir.

Uşak il merkezinde⁴⁴ yer alan Celeb Çeşmesi, Hacı Dayı Tahir Çeşmesi, Deveci Çeşmesi, Emir Hasan Çeşmesi, Babür Sokak Çeşmesi, Gediz Ulu Yolu Çeşmesi ve Hacı Abdurrahman/Çapa Çeşmesi'nde düz ve dış bükey pahlı silmeler, plasterlerin başlıklarının hizasından başlayarak, sivri kemerin olduğu çeşmenin üst kısmını, üç yönden çevrelemektedir (Fotoğraf ve Çizim 24-28). Hacı Veli Çeşmesi⁴⁵ iki cepheli çeşmelerdendir. Soldaki sivri kemeri düz, pahlı ve mukarnas dişleri ile sağdaki kemer ise düz ve pahlı silmelerle çevrelenmiştir. Paşa Çeşmesi 1, Sofular Çeşmesi ve Hacı Kadir/Uğrak Çeşmesi'nde ise benzer silmeler, plasterlerin zeminine kadar devam etmekte, sekilerin başlangıcında son bulmaktadır. Sünnetçi Çeşmesi ile Aslan Çeşmesi'nde ise silmeler sivri kemerin çevresinde üç kademe yaparak verilmiş ve bu şekilde kemer daha da vurgulanmıştır. Aslan Çeşmesi'nde silmelerde sekilere kadar uzanmakta iken Sünnetçi Çeşmesi'nde plasterlerin başlıkları hizasında son bulmaktadır. Ayrıca Sünnetçi Çeşmesi'nde silmelerden en içteki testere dişi şeklindedir. Babür Sokak Çeşmesi'nin sivri kemeri ayrıca dilimli bir silme ile hareketlendirilmiştir. Şehitler Çeşmesi'nde ise taş dokuda meydana gelen tahribatlarla silmelerin formları bozulmuştur.

Merkez köylerden⁴⁶ Çevre Köy'de yer alan Alabahçe Çeşmesi ve Suzören-Şükranîye köyleri arasında kalan çeşmede düz ve dış bükey pahlı silmeler çeşmenin cephesini üç yönde dolanmakta, sekiler hizasında son bulmaktadır (Fotoğraf 29-30). Dağdemirler Köyü'ndeki Çeşme ve Eski-saray Köyü'ndeki Ağadede Çeşmesi 2'de ise düz ve dış bükey pahlı silmeler kemeri üç yönde çevrelemekte, plasterlerin başlıkları hizasında son bulmaktadır (Fotoğraf 30-31). Karaağaç Köyü Çeşmesi ve Şükranîye Köyü'ndeki 2. çeşmede ise düz ve dış bükey pahlı çeşmeler saçak altındadır.

Ulubey'deki çeşmelerde⁴⁷ çubuklar/silmeler saçaklarda ya da dış çerçevede kullanılmıştır. Ulubey ilçe merkezindeki Pazar Çeşmesi'nde saçak düz silme ve enine yatay kartuşlarla son bulmaktadır (Çizim 38). İlçe merkezindeki

41 Çeşmenin genel detayları için bkz. Acar, 2015: 10, 12, Tablo 1-2.

42 Çeşmenin genel detayları için bkz. Acar, 2015: 10, 12, Tablo 1-2.

43 Çeşmenin genel detayları için bkz. Acar, 2015: 10, 12, 34-36, Tablo 1-2, Çiz. 35-36, Foto. 46-49.

44 İl merkezindeki çeşmelerin detayları için bkz. Acar, 2015: 10, 12-39, Tablo 1-2, Çiz. 1-36, Foto. 1-49.

45 Çeşmenin genel detayları için bkz. Acar, 2015: 10, 12, 25-26, Tablo 1-2, Çiz. 21-22, Foto. 26-29.

46 Merkez köylerde yer alan çeşme detayları için bkz. Acar, 2018a: 165-175, Şek. 1, Foto. 1-32.

47 Ulubey ilçesinde yer alan çeşme detayları için bkz. Acar, 2017a: 134-164, Çiz. 1-46, Foto. 1-48.

bir diğer çeşme olan Dilaver Çeşmesi (Çizim 39) ve Hasköy'deki Daldırıcı Çeşmesi'nde saçak düz silmelerle hareketlendirirken, Daldırıcı Çeşmesi'nde kemer iç ve dış bükey pahlı silmelerle çevrelenmiştir (Fotoğraf ve Çizim 23). Bekdemir Çeşmesi'ndeki ise sivri kemerin çevreleyen dış bükey pahlı silmeler, Gümüşkol'daki 3. çeşmenin kaş kemerini çevreleyen düz silme çeşmelerin kemerlerini daha da vurgulu hale getirmiştir (Fotoğraf ve Çizim 20-21).

Karahallı ilçesi⁴⁸ Karbasan Köyü Koca Çeşme'de, dilimli kemer üç yönden düz ve dış bükey pahlı silmelerle hareketlendirilmiştir (Fotoğraf ve Çizim 32).

Uşak il merkezinde yer alan Ali Ağa Çeşmesi'nde saçak altında düz silmelerle birlikte testere dişi⁴⁹ ve köşeleri pahlı kare kartuşlardan meydana gelen birer silme de yer almaktadır (Fotoğraf ve Çizim 27). Boya Çeşmesi'nde de sivri kemerinin iki yanına yatay, kemer köşeliklerine de dikey şekilde yerleştirilmiş köşeleri pahlı dikdörtgen formlu birer kartuş yerleştirilmiştir (Fotoğraf 28). Köşeleri pahlı kartuşlar, Hebil Çeşmesi'nde ise plasterler üzerinde üst ve alt kısımlarına yerleştirilmiş düşey silmeler arasında verilmiştir. Hebil Çeşmesi'nde düz ve dış bükey pahlı silmeler ayrıca hem saçak altında hem de basık kemeri çevresinde yer almaktadır (Fotoğraf ve Çizim 1).

Silmeli çeşmelerden İstanbul'daki Mustafa Ağa Çeşmesi (1619), Gedik Abdi Kaptan Çeşmesi (1622-23), Matbah Emni Hasan Ağa Çeşmesi 1 (1649) sekilere kadar (Bayrakal, 2022: 44, 47-48, 55-59), Tersane Emni Ahmed Ağa Çeşmesi 3 (1732-33) (Bayrakal, 2022: 159-161) plasterlere kadar üç yönden düz ve pahlı silmelerle hareketlendirildiği görülmektedir⁵⁰. Uşak il merkezindeki çeşmelerde de görülen köşeleri pahlı kartuşlar, İstanbul'daki örneklerde de görülmektedir. Çorlulu Ali Paşa Çeşmesi'nde (1783-84) kitabenin iki tarafına birer tane köşeleri pahlı yatay dikdörtgen kartuş yerleştirilmiştir. Abdullah Ağa Çeşmesi'nde de kitabenin iki yanında köşeleri pahlı birer dikdörtgen kartuş yer almaktadır. Ancak ikinci örnekte kartuş dikine verilmiştir. Her iki örnekte de Uşak örneklerinde de olduğu gibi kartuşların içi boştur (Bayrakal, 2022: 206, 221)⁵¹.

2.6.Damla motifi/Maşallah madalyonu: Nazarlık olarak da tanımlanan motif, genellikle “Maşallah” yazısının harfleriyle oluşturulmaktadır⁵².

Uşak çeşmelerinden sadece Karahallı ilçesi Karbasan Köyü Koca Çeşme'nin kemerinin içinde ve çeşmenin yan cephelerinde, kabartma

48 Karahallı ilçesinde yer alan çeşme detayları için bkz. Acar, 2019: 420-434, Şek. 1-2, Çiz. 1-18, Foto. 1-25.

49 Dişli friz ya da diş kesimi diye de adlandırılan, diş gibi çıkıntı yapan benzer bezeme örneği için bkz. Sevinçtav Kanlıçay, 2010: 76.

50 Düz ve eğri çubuklar/silmeler için bkz. Sevinçtav Kanlıçay, 2010: 54-55.

51 Kartuş örnekleri için ayrıca bkz. Sevinçtav Kanlıçay, 2010: 64-67.

52 Motif ve çeşitli örnekleri için bkz. Uçar, 2017: 223-235, Res. 1-17.

teknğinde (Fotoğraf ve Çizim 32) ve Uşak/Merkez/Susuzören-Şükranıye Köy yolundaki çeşmede lülenin sol üst kısmında, alttaki kitabenin solunda, kazıma tekniğinde (Fotoğraf ve Çizim 3, 33) uygulanmıştır. Maşallah şeklinde damla motifi örnekleri arasında; İzmir/Birgi Bıçakçızade Çeşmesi (1807-8) (ayna taşında) (Ünal, 2001: 162-163, 316, Res. 163), İzmir/Merkez Mısırlızade Hacı Mustafa Efendi Çeşmesi (1808), (kemer köşeliklerinde) (Geyik, 2007: 58, Res.67-68), İzmir/Urla Hacı Ahmed Çeşmesi II (1832-33) (kitabenin iki yanında) (Bayrakal, 2009: 121-22, Şek.18-19, Foto. 109-111), İzmir/Bayraklı Yahya Paşa Konağı Çeşmesi 1 (dilimli kemerin tepe kısmının alt bölümünde) (16 Eylül 1888) (Uçar, 2016: 256-257, 272, Şek. 7) ve Bergama Kasapoğlu Çeşmesi (1904) (iki kemerin ortasında) (Geyik, 2007: 86-87, Res. 125) sayılabilir.

3.NESNELİ MOTİFLER: Perde, ay-yıldız, bayrak, asa/baston, top arabası, tabanca ve kılıç motifleri Uşak çeşmelerinde kemer köşeliklerinde, kemer kilit taşlarında, kitabe köşeliklerinde, ayna taşında, çeşme nişinde kabartma ve kazıma tekniğinde uygulanmıştır.

3.1.Perde motifi: Uşak'taki çeşmeler arasında sadece il merkezinde yer alan Vidinli Sokak (İslice) Çeşmesi'nin ayna taşında iki yana çekilmiş perde motifi bulunmaktadır. Motif oldukça tahrip olmuştur. Yüzeyden kabartma olarak verilen perdenin kıvrımları kazıma tekniğinde işlenmiştir (Fotoğraf 34).

İstanbul çeşmelerinden Cezayirli Gazi Hasan Paşa Çeşmesi 5 (Tarih ?), Nusretiye Sebili (1826-27), II. Mahmut (Yeni Cami) Çeşmesi 4 (18. yüzyıl son çeyreği) ve Huşyar Kadın Çeşmesi (1840-41) (Bayrakal, 2022: 205-206, 241-247, 257-258), İzmir'deki Çakaloğlu Hanı Çeşmesi (1805-06), Mirkelam Hanı'nın Çeşmesi (18. yüzyıl) ve Şükran Oteli'nin Çeşmesi (19. yüzyıl sonu-20. yüzyıl başı) (Acar, 2013: 6-9, Şek. 5-7) perde motifinin görüldüğü örnekler arasındadır.

3.2.Ay-yıldız: Ay-yıldız motifi, 18-19. yüzyıl Ampir üslupta ve sonrasında Erken Cumhuriyet döneminde inşa edilmiş çeşmelerde sıklıkla tercih edilen süslemelerden biridir. Uşak çeşmelerinde yirmi bir çeşmede uygulanan motif, genellikle kemer kilit taşı ile kemer köşeliklerinde kullanılmıştır. Kemer köşeliklerindeki örnekler genellikle ayna usulü simetrik olarak karşılıklı yerleştirilmiştir. Kemer kilit taşlarındaki örneklerde ise ay-yıldız motifi, sağa, sola, yukarı, ya da aşağı bakar şekilde işlenmiştir. Yıldız motifi bazı çeşmelerde beş kollu yıldız şeklinde, bazı çeşmelerde ise beş ya da altı çenekli çiçek motifi gibi verilmiştir. Motifler, genellikle yüzeyden alçak kabartma tekniğindedir, az sayıdaki örnekte ise kazıma tekniği uygulanmıştır.

Uşak il merkezindeki Güneş Sokak Çeşmesi'nde kemer kilit taşında, Cincim Çeşmesi'nde kemer köşeliklerinde, Vidinli Sokak Çeşmesi'nde ayna taşında yer alan perde motifinin üst kesiminde, bir gülbezeğin iki ya-

nında, simetrik olarak kabartma tekniğinde verilmiştir (Fotoğraf 34).

Ulubey ilçe merkezinde⁵³ yer alan Pazar Çeşmesi (kilit taşında kuze-ye (sağa) bakar şekilde, kabartma, yıldız altı çenekli çiçek gibi işlenmiş) (Çizim 38), Dilaver Çeşmesi (kilit taşında ay ve yıldız şeklinde, aşağı bakar şekilde, kabartma, yıldız altı çenekli çiçek gibi işlenmiş) (Çizim 39), Hasköy Daldırıcı Çeşmesi (ayna taşında) güney yöne (sola) bakar şekilde verilen hilal kabartma olarak verilmiştir. Hasköy'deki hilal alışıldığı gibi yıldız motifi ile değil bir çarkıfelek motifi ile birlikte tasvir edilmiştir (Fotoğraf ve Çizim 23).

Merkez köylerden⁵⁴ Kılcan Köyü'ndeki çamaşıraneye bitişik olan çeşmenin kemer kilit taşında sola dönük (Fotoğraf 35), Ulucak Köyü Darboğaz Çeşmesi'nin ayna taşında yukarı doğru verilmiş ay-yıldız motifi kabartma tekniğindedir.

Sivaslı Hacım Köyü Aslanlı/Cami Çeşmesi (Fotoğraf ve Çizim 44), Hacım Köyü Türbe Çeşmesi (Fotoğraf ve Çizim 4), Selçikler Beldesi Eğrek Çeşmesi (saçakta, yukarı bakar şekilde)⁵⁵, Selçikler Beldesi'ndeki Hacıoğlu Çeşmesi'nin (kemer köşeliklerinde, ayna usulü, yıldızlar altı çenekli çiçek şeklinde) (Fotoğraf 12); Karahallı İlçesi Karbasan Köyü Alan Çeşmesi 1 (kitabenin iki tarafında birbirlerine bakar şekilde, kabartma tekniğinde) ((Fotoğraf ve Çizim 16); Banaz ilçesindeki⁵⁶ Çamsu Köyü Çeşmesi (yarım daire kemerin üst kısmında, sola bakar şekilde, kazıma), Ayrancı Köyü Çeşmesi (yuvarlak kemerin üst kısmında karşılıklı, yıldız altı çenekli çiçek şeklinde, kabartma tekniğinde) (Fotoğraf ve Çizim 11), Dümenler Köyü'ndeki Irazlar Çeşmesi (kemer köşeliklerinde, ayna usulü simetrik) ve Halaçlar Köyü Meryem Çeşmesi (kemer köşeliklerinde, ayna usulü simetrik) (Çizim 36), Karaköse Köyü Köyiçi Çamaşıranesi Çeşmesi (kemerin üst noktasının altında, hilal yukarı bakar şekilde) (Fotoğraf 37), Karaköse Köyü Uzunlar Çamaşıranesi Çeşmesi (dilimli kemerin tepe noktasında sadece hilal) (Fotoğraf ve Çizim 40), Kozviran Beldesi/Çiftlik Avdar Çeşmesi (kemer köşeliklerinde, soldaki sağa (güneye) bakar şekilde, sağdaki (kuzey) sola aşağıya bakar şekilde) ve Paşacık Köyü Çamaşırhane Çeşmesi (yarım daire kemerin köşeliklerinde) ay-yıldız motifi uygulanmıştır (Fotoğraf ve Çizim 43).

Ay-yıldız motifinin kullanıldığı çeşmeler arasında; İzmir/Merkez Katipoğlu Ahmed Reşid Efendi Sebili (1778) (çeşme kemerinin üst tarafında) (Geyik, 2007: 94-96, Res.138, 141), İzmir/Urla Gülsüm Hanım Çeşmesi

53 Bahsi geçen çeşmelerin detayları için bkz. Acar, 2017a: 134-135, 137,-138, 144, Çiz. 1-4, 15-16, Foto. 1, 5, 18-20.

54 Bahsi geçen çeşmelerin detayları için bkz. Acar, 2017b: 26-31, Şek. 7-8, Foto. 27-34; Acar, 2018a: 165-169, Şek. 1, Foto.5, 9.

55 Çeşmenin detayları için bkz. Acar, 2018b: 41, Fot. 27-28, Çiz. 29-30.

56 Banaz'daki bahsi geçen çeşmelerin detayları için bkz. Acar, 2020: 4-7, 10-12, 17-18, Çiz. 3,5, 7, 12, 14, 16, 26-27, Foto. 4-5, 7, 9, 15, 17, 19, 32-34.

(1898-99) (batı kitabesinde) (Bayrakal, 2009: 140, Şek.25, Foto. 124-27), İzmir/Bayraklı Yahya Paşa Konağı Çeşmesi 1 (kemer köşeliklerinde) (16 Eylül 1888) (Uçar, 2016: 256-257, 272, Şek. 7) ve Harput Üç Lüleli Çeşme (1905-6/1906-07) (eyvan kemerinin kilit taşı ile çeşmenin saçağı arasında) (Aktaş, 2009: 135, Res. 42-44, Çiz.24) sayılabilir.

3.3.Asa/baston: Asa/baston motifi Uşak çeşmeleri arasında sadece Banaz ilçesindeki Karaköse Köyü Uzunlar Çamaşırhanesi Çeşmesi'nin plasterlerin gövdelerinde, kazıma tekniğinde verilmiştir (Fotoğraf ve Çizim 40)⁵⁷.

3.4.Askerlikle ilgili motifler: Top arabası, Tabanca, Kılıç, Bayrak: 18-19. yüzyıl çeşmelerinde Ampir üslubun etkisinde çeşmelerin bezeme repertuarına askı çelenkler/girlandlar, meşaleler, ok, kılıç, top, tüfek gibi askerlikle ilgili motifler girmiştir (Kara Pilehvarian 2000: 73). Ampir üslubun bu motiflerinden top arabası motifi Ulubey çeşmeleri arasında sadece Hasköy Daldırıcı Çeşmesi'nde görülmektedir (Fotoğraf ve Çizim 23). Hemen kitabenin solunda (güney), kabartma olarak işlenmiş topun namlusu, kuzeye bakar şekilde verilmiştir. Araba profilden betimlendiği için tek tekerliği görülebilmektedir.

Ampir üslubun bezeme repertuarında yer alan tabanca ve kılıç, Karahallı Karbasan Köyü Koca Çeşme'nin ayna taşında görülmektedir. Ayna taşındaki servinin sol tarafında bir kılıç, iki tabanca (piştov) ve üst kısımda da fişeklik yer almaktadır (Fotoğraf ve Çizim 32, 42).

Tabanca motifli bir diğer Uşak çeşmesi, Banaz ilçesindeki Paşacık Köyü Çamaşırhane Çeşmesi'dir. Kemer köşeliklerinde karşılıklı olarak birer tabanca kabartma olarak işlenmiştir. Aynı çeşmenin alınlığında da bir Türk bayrağı kazıma tekniğinde verilmiştir (Fotoğraf ve Çizim 43). İstanbul Küçük Bebek Lütfi Bey Çeşmesi'nin (1905-06) (Sarışın, 2010: 20) ve Kütahya Hürriyet Çeşmesi'nin (1909) (Verim, 2019: 79-80, Foto. 7-8) alınlıklarında da tabanca, kılıç gibi silahların işlendiği görülmektedir.

4.MİMARİ TASVİR: Uşak çeşmeleri arasında sadece bir çeşmede cami tasvir edilmiştir. Sivaslı ilçesi, Hacım Köyü Aslanlı/Cami Çeşmesi'nde ayna taşında aslan-boğa figürlü bir kompozisyon, bu bezemenin üst kısmında da bir cami tasvir edilmiştir. Tek kubbeli caminin önünde her birimi birer kubbe ile örtülü, beş birimli bir son cemaat yeri, caminin iki köşesinde de tek şerefeli birer minare yer almaktadır. Harimin kubbesine bir de alem işlenmiştir (Fotoğraf ve Çizim 44). Kabartma tekniğinde verilen mimari tasvir, Anadolu'da pek çok çeşmede de benzer şekilde uygulanmıştır. İzmir Çakaloğlu Hanı Çeşmesi (1805-1806) (Ersoy, 1991:61; Kuyulu, 2002:1197; Acar, 2013: 6-7, Şek:5), İzmir/Merkez Dönertaş Sebi-

57 Çeşme ve çamaşırhanenin detayları için bkz. Acar, 2017b: 63-67, Şek. 18-19, Foto. 75-80.

li (1813) , İzmir/Merkez Ali Paşa adırvanı (1828) (Geyik, 102-106, 125-128; Res.162, 165, 226), Manisa/Akhisar Zeytinliova Atike Hanım Sebili (1801-02) (Kuyulu, 1988: 139-145, Res.137-138) cami tasviri içeren emelerden bazılarıdır.

SONUÇ

Uak emelerinde cephe genellikle sade bir tasarıma sahiptir. Cephe de belirleyici unsur çeşitli formlara sahip kemerlerdir⁵⁸. emelerde kemerler dışında cepheye hareket getiren unsurlar, natüralist iek motifleri, gülbezek, servi, Mühr- Süleyman motifi, ay-yıldız, top, tüfek, tabanca, aslan, ku gibi bitkisel, geometrik, figürlü ve çeşitli nesneleri içeren motiflerdir. Genellikle kesme taşlarla inşa edilmiş emelerde, kesme ta ile birlikte kabayonu, kayrak, moloz ve mermer gibi ta cinsleri de kullanılmıştır. Devirme mimari plastikler ise ayna taı ya da plaster olarak tercih edilmiştir. Tula ise çok azdır.

Uak il merkezindeki emelerden sekizinde, merkez köylerden yirmi dokuzunda, Ulubey'dekilerden on ikisinde, Sivaslı'dakilerin altısında, Banaz'dakilerin nde, Karahallı'dakilerin sekizinde ve Eme'deki emelerden sadece altısında bugün bir kitabe bulunmaktadır. Uak'taki yetmiş iki kitabeli eme içerisinde en erken tarihli kitabeye sahip yapı, M. 1761-62 tarihli Ulubey İlçesi, İnay Köyü Karahallı emesi'dir. Kitabesi olmayan çeşmeler ise mimari biimlenileri ve detaylarıyla 19. yüzyılın ilk yarısı ile 20. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlenmektedir⁵⁹.

Uak emelerinin süsleme programı değerlendirildiğinde, genellikle gsteriten uzak, bezemesiz cephe özelliklerinin tercih edildiği görülmektedir. Bir süslemeye sahip emelerde ise bitkisel, geometrik, figürlü, mimari tasvirli ve çeşitli nesneleri içeren motifler tercih edilmiştir. Yukarıda da belirtildiği üzere, Uak emelerindeki bitkisel motifler, çok çenekli çiçekler, lale, gl, hurma ağacı ve servi/selvi ağacı motifinden meydana gelen natüralist motiflerdir. Bu motifler dışında yapraklar ve kıvrık dallarla bordür şeklinde bitkisel örnekle kompozisyonlar da oluşturulmuştur. Motifler, çoğunlukla yüzeyden alçak kabartma olarak verilmiş, az sayıda örnekte ise kazıma tekniğinde uygulanmıştır. Uak'taki çeşmeler arasında on altı çeşmede iek ve yaprak motifi uygulanmıştır. Bitkisel motifler içerisinde yer alan hurma ağacı motifi, Uak emeleri arasında sadece Karahallı Karbasan Köyü Koca eme'de ayna taşının üstünde frontal olarak kabartma tekniğinde uygulanmıştır. Bitkisel kompozisyonlar içerisinde yer alan bir vazo ya da kse içerisine yerleştirilmiş iek kompozisyonları, Uak emeleri arasında biri Karahallı ilçesinde, biri Banaz ilçesinde  de Sivaslı ilçesinde olmak üzere sadece be çeşmede görülmektedir. Uak

58 Uak emelerinin plan ve mimari detayları için bkz. Acar, 2018d: 607-640.

59 Uak emelerinde yer alan kitabeler için bkz. Acar, 2018d: 625-626, dipnot 60.

çeşmeleri arasından on dört çeşmede gülbezek motif, sekiz çeşmede servi/selvi motif, on üç çeşmede kabara/rozet ve çarkıfelek motif, iki çeşmede altı kollu yıldız/Mühr-ü Süleyman motif, iki çeşmede C/S kıvrımı, üç çeşmede volüt, otuz iki çeşmede çubuklar/silmeler, iki çeşmede damla motif/Maşallah madalyonu, bir çeşmede perde motif, yirmi bir çeşmede ay-yıldız motif, bir çeşmede asa/baston motif, bir çeşmede top arabası, bir çeşmede kılıç, iki çeşmede tabanca, bir çeşmede bayrak ve bir çeşmede de cami tasviri yer almaktadır.

Natüralist bitkisel motifler, çeşitli geometrik formlar, cami, konut ya da kent manzarası gibi mimari öğeler çeşmelerin süsleme programlarında karşılaşılan kompozisyonlardır. Anadolu çeşme mimarisinde 18. yüzyılda başlayan Batı etkili Barok, Rokoko gibi akımlar, 19. yüzyılda Ampir ve Neo-klasik gibi ek akımlarla çeşitlenmiştir (Kuyulu, 1992: 48). Uşak çeşmelerinde Batı etkili, Barok, Rokoko, Ampir üslubu repertuarına sahip bezemeler, yukarıda da belirtildiği üzere, kent merkezindeki Cımcım ve Vidinli Sokak çeşmeleri ile Ulubey ilçesinde, Hasköy'deki Daldırıcı Çeşme'de, Karahallı çeşmelerinden ise Karbasan Köyü Koca Çeşme'de görülmektedir. Uşak çeşmelerinde görülen bu kompozisyonlar, başkent üslubunun Anadolu yansımalarına örnek teşkil etmektedir. Bu da süsleme geleneklerinin Anadolu'nun hemen her şehrine hatta köylerine kadar tezahür ettiğini göstermesi açısından önemlidir.

KAYNAKLAR

- Acar, Türkan. (2013). Kemeraltı Çarşısı'ndaki Duvar Çeşmelerinin Bezeme Öğeleri Açısından İrdelenmesi. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 30/1, 1-18.
- Acar, Türkan. (2015). Uşak Çeşmelerinin Korunma Durumları, Tarihi Kimliklerini Koruma Bağlamında Düşünceler. *Turkish Studies*, 10, 1-40.
- Acar, Türkan. (2017a). Ulubey'deki Osmanlı Dönemi Çeşmeleri. *Vakıflar Dergisi*, 47, 133-168.
- Acar, Türkan. (2017b). *Uşak Çamaşırhaneleri*. İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.
- Acar, Türkan. (2018a). Uşak Merkez Köylerinde Yer Alan Çeşmelerin Tipolojisi Üzerine Bir Değerlendirme. *Sanat Tarihi Dergisi*, 27 (1), 163-179.
- Acar, Türkan. (2018b). Uşak/Sivaslı Çeşmeleri. *Sobider Sosyal Bilimler Dergisi/The Journal of Social Science*, 5/26, 27-54.
- Acar, Türkan. (2018c). Uşak/Eşme Çeşmeleri. *Modern Dönemde Edebiyat, Eğitim, İktisat ve Mühendislik*, Editörler Prof. Dr. Handan Asude Başal, Dr. Mine Nazan Kerimak Öner, Dr. Yasemin Ulutürk, Berikan Yayınevi, Ankara, 918-934.
- Acar Türkan. (2018d). Uşak Çeşmeleri. *Teke Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 7/1, 607-640.
- Acar, Türkan. (2019). Uşak/Karahallı Çeşmeleri. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21/2, 419-436.
- Acar, Türkan. (2020). Banaz'daki Çeşmelerinin Uşak Çeşme Mimarisi İçerisindeki Yeri ve Korunma Durumları. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18/3, 1-27.
- Akpınarlı, Hatice Feriha-Üner, İbrahim, (2017). İç Anadolu Bölgesi Halılarında Görülen Figüratif Sembol ve Motifler. *SDÜ ART-E Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Dergisi*, 10/20, 630-651.
- Aslanapa, Oktay. (1997). *Türk Sanatı*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Aslanapa Oktay. (2005). *Türk Halı Sanatını Bin Yılı*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Bayrakal, Sedat. (2022). *Hattat ve Şairleriyle Beyoğlu Çeşme ve Sebilleri*. İstanbul: Yıkılmazlar Basın.
- Bozer, Rüstem. (1987). Kula-Emre Köyünde Resimli Bir Cami. *Türkiyemiz*, 53, 15-22.
- Çakmak, Şakir. (1991). *Denizli İlindeki Türk Anıtları*. E.Ü. Sos. Bil. Enst. Arkeoloji ve Sanat Tarihi ABD, Basılmamış Y.L. Tezi, İzmir.
- Daş, Ertan. (2008). İzmir Mezar Taşlarında Hastalık ve Sağlık. *Sanat Tarihi Dergisi*, XVII/1, 5-22.
- Gültekin, R. Eser. (2008). Türklerde Bereket Sembolü Olarak Kullanılan Meyva Motifleri ve Mimaride Değerlendirilmesi. *Turkish Studies*, 3/5, 9-31.

- Gündoğdu, Oktay-Şeyban, Lütfi. (2020). Sakarya Mezar Taşlarının Yapısal ve Yerel Analizi. *İSTEM*, 18/36, 439-456.
- Karademir, Murat. (2007). Edirne Çeşmeleri. Selçuk Üniversitesi SBE, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- Kaynakçı Elinç, Zuhale-Kaya, Latif Gürkan. (2018). Mitoloji ve İnanışlar Işığında Türk Kültüründe Hurma Ağacı. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5/5(2), 413-424.
- Koçyiğit, Fazilet. (2014). Lale Devri Çeşmelerinin Karakteristik Özellikleri. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7/16, 291-326.
- Mandacı, Ebru. (2018). Arkeolojik Bulgular ve Yazılı Belgeler Işığında Eski Mezopotamya’da Fildişi Oymacılığına Genel Bir Bakış. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 37/64, 27-54.
- Öney, Gönül. (1968). Anadolu Selçuklu Sanatında Hayat Ağacı Motifi. *Belleten*, XXXII/125, 25-36.
- Öz, Cüneyt. (2018). Kültürel Süreklilik Bağlamında Antikçağdan Günümüze Kutsal Ağaç veya Hayat Ağacı. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11/56, 213-223.
- Özkul, Kifayet-Sönmez, Dilek. (2019). Anadolu Selçuklu Dönemi Taş İşlemeciliğinde Aslan Figürü. 3. *Uluslararası Sanat ve Estetik Sempozyumu*, Gaziantep, Türkiye, 4 - 06 Nisan 2019, 551-560.
- Sarışın, Şenol. (2010). *İstanbul’dan Kitabeler-I-Çeşme Kitabeleri*. İstanbul: Arkeoloji Sanat Yayınları.
- Seçkin, Selçuk. (2007). 17. Yüzyılın Önemli Minyatürlü Yazması Vekayi-i’ Ali Paşa. *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, 21, 95-122.
- Sevinçtav Kanlıçay, Sinem. (2010). *Barok-Rokoko Yorumlu 18. Yüzyıl İstanbul Çeşmelerinde Kompozisyon, Motif ve Terimler (1740-1797)*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Tanrıver Celasin, Ayşe. (2013). Tezhip Sanatında Emevi Dönemi Sürebaşı Bezemelerinin Yeri. *Art-e Sanat Dergisi*, 6/12, 120-138.
- Taşdelen, Ayşe Nur. (2023). Konya Çeşmelerinde Gülbezek. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 18, 147-180.
- Top, Mehmet-Sezgin, Ayşenur. (2019). Topkapı Sarayı Müzesi Harem Dairesi’nde Bulunan Kâbe Tasvirleri. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 45, 299-316.
- Uçar, Aygül. (2016). İzmir Konutlarında Çeşme. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 38, 251-274.
- Uçar, Aygül. (2017). İnanç ve Estetiğin Bütünleşmesi: İzmir Yapılarında “Maşallah” Yazılı Nazarlıklar. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 17/2, 223-238.
- Verim, Yasemin (2019). Kütahya’da II. Abdülhamid Han Dönemi’nde İnşa Edil-

miş İki Çeşme: Çinili Çeşme ve Hürriyet Çeşmesi. *Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi*, 2/1, 75-92.

Yıldırım, Savaş. (2018). Amasya Gümüşhacıköy Türbelerindeki Kalem İşİ Süslemeler. *Art Sanat*, 10, 293-327.

Pilehvarian, Nuran Kara, Urfalıoğlu, Nur, Yazıcıoğlu, Lütfi. (2000). *Osmanlı Başkenti İstanbul'da Çeşmeler*. İstanbul: YEM Yayınları.

Kuyulu, İnci. (1992). XIX. Yüzyıl Osmanlı Mimarîsinin Gelişimine Genel Bir Bakış. *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Sempozyumu-Bildiriler*, 47-62.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. (1932). *Bizans ve Selçukiyelerle Germiyan ve Osmanogulları Zamanında Kütahya Şehri*. İstanbul: Maarif Matbaası.

EKLER

1. BİTKİSEL SÜSLEMELER

1.1.Çiçek ve yaprak motifleri

Fotoğraf ve Çizim 1. Uşak Merkez, Hebil Çeşmesi. Kilit Taşı ve Başlıklardaki Süslemelerden Detay (Çizim ve fotoğraflar yazara aittir).

Fotoğraf ve Çizim 2. Uşak Merkez, Cincim Çeşmesi.

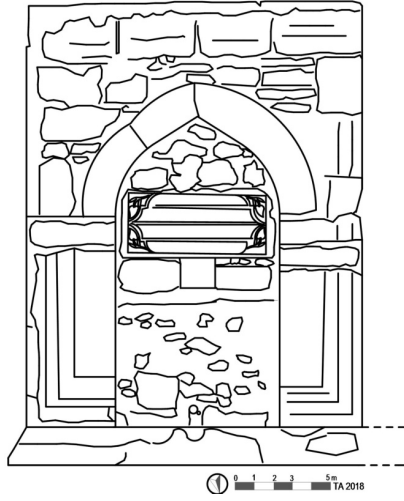
Fotoğraf 3. Merkez köylerden Susuzören-Şükranıye Köy Yolundaki Çeşmesi ve Taslık Nişindeki Bezeme Detayı.

Fotoğraf ve Çizim 4. Sivaslı ilçesi, Hacım Köyü Türbe Çeşmesi.

Fotoğraf 5. Eşme İlçesi, Güllü Köyü Yukarı Çeşme. Kilit Taşından Detay.

Fotoğraf ve Çizim 6. Karahallı İlçesi Alfaklar Köyü Alfaklar Çeşmesi 1. Kitabe Detayı.

Fotoğraf ve Çizim 7. Karahallı İlçesi Alfaklar Köyü Alfaklar Çeşmesi 2. Kitabe Detayı.

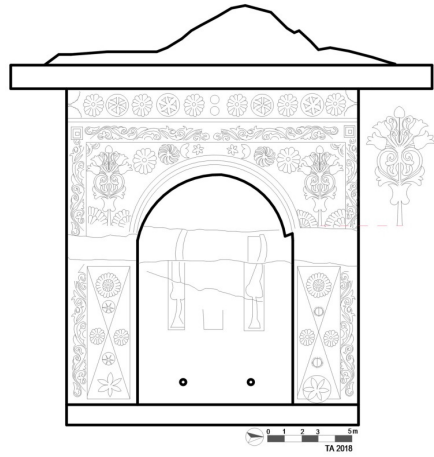
Fotoğraf 8-9. Merkez Köyler, Aktaş Köyü Aşağı Çeşme ve Merkez Köylerden Ortaköy'deki Kabaca Çeşme'nin Kitabelerinden Detay.

1.2. Hurma ağacı

Fotoğraf 10. Karahallı Karbasan Köyü Koca Çeşme. Detay.

1.3. Vazoda/kasede çiçek motifi

Fotoğraf ve Çizim 11. Banaz ilçesi Ayrancı Köyü Çeşmesi.

Fotoğraf 12. Sivasslı İlçesi, Selçuklar Beldesi'ndeki Hacıoğlu Çeşmesi. Kemer Köşeliğinden Detay.

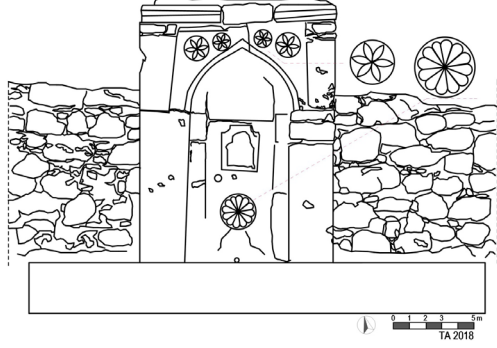
1.4.Gülbezek

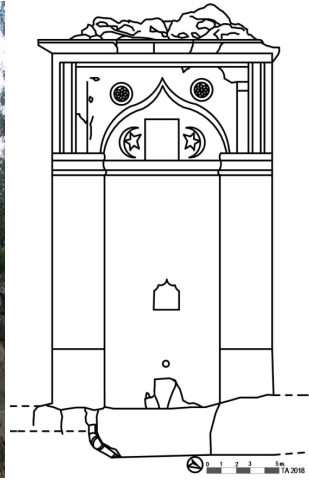
Fotoğraf 13. Merkez Köylerden Ortaköy'deki Kabaca Çeşme. Ayna Taşından Detay.

Fotoğraf 14. Eşme ilçesi Akçaköy, Sarı Osman Çeşmesi. Taslık Nişinin Üst Kısımındaki Gülbezektan Detay.

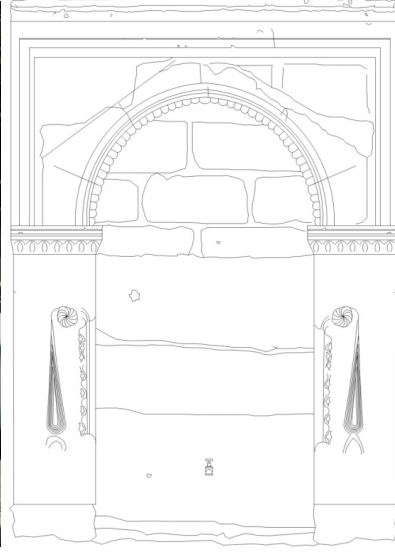

Fotoğraf ve Çizim 15. Eşme ilçesi Akçaköy, Köy içindeki çeşme. Çeşmeden Detay.

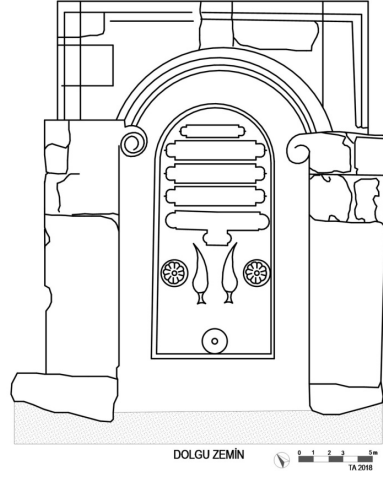

Fotoğraf ve Çizim 16. Karahalı ilçesi Karbasan Köyü, Alan Çeşmesi 1.

1.5. Servi/Selvi

Fotoğraf ve Çizim 17. Uşak Merkez, Babür Sokak Çeşmesi.

Fotoğraf ve Çizim 18. Sivashlı Yayalar Köyü Çeşmesi.

2. GEOMETRİK SÜSLEMELER

2.1.Kabara/rozet ve Çarkıfelek

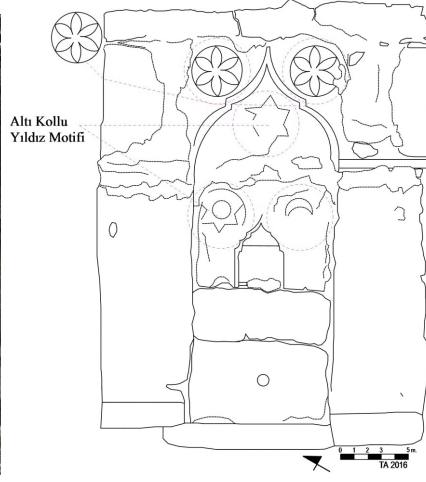

Fotoğraf 19. Uşak Merkez, Babür Sokak Çeşmesi.

Fotoğraf ve Çizim 20. Ulubey Bekdemirler Çeşmesi.

2.2. Altı kollu yıldız/Mühr-ü Süleyman motifi

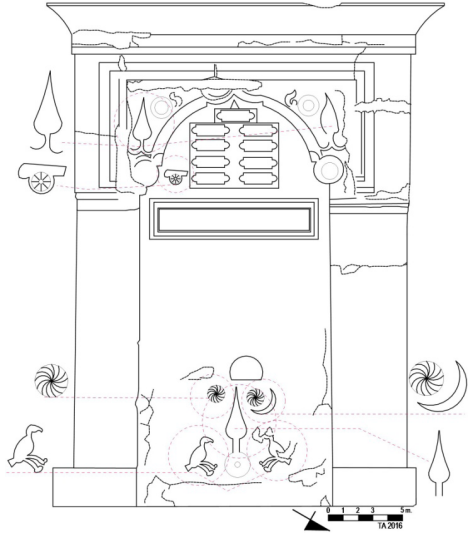
Fotoğraf ve Çizim 21. Ulubey Gümüşkol Köyü Çeşme 3.

2.3. C/S kıvrımı

Fotoğraf ve Çizim 22. Ulubey ilçesi İnay beldesindeki Yedi Oluklu Çeşme.

2.4. Volüt

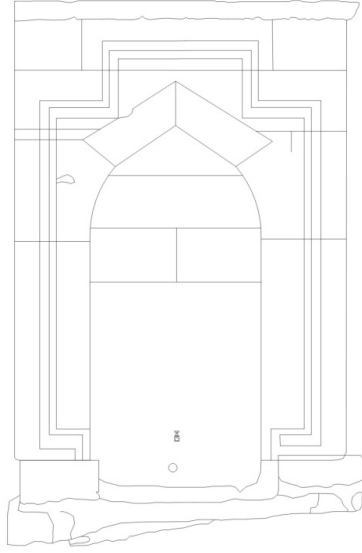

Fotoğraf ve Çizim 23. Ulubey ilçesi Hasköy Daldırıcı Çeşme. Detay.

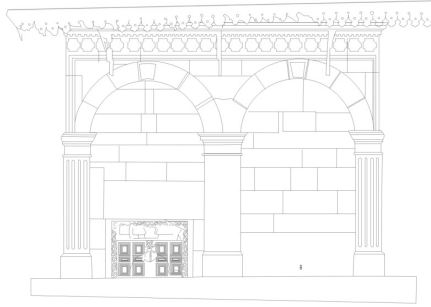
2.5. Çubuklar/Silmeler ve Köşeleri pahlı kare ya da dikdörtgen kartuşlar

Fotoğraf 24-25. Uşak Merkez, Hacı Abdurrahman/Çapa Çeşmesi ve Hacı Kadir/Uğrak Çeşmesi.

Fotoğraf ve Çizim 26. Uşak Merkez, Aslan Çeşmesi.

Fotoğraf ve Çizim 27. Uşak Merkez, Ali Ağa Çeşmesi.

Fotoğraf 28. Uşak Merkez, Boya Çeşmesi.

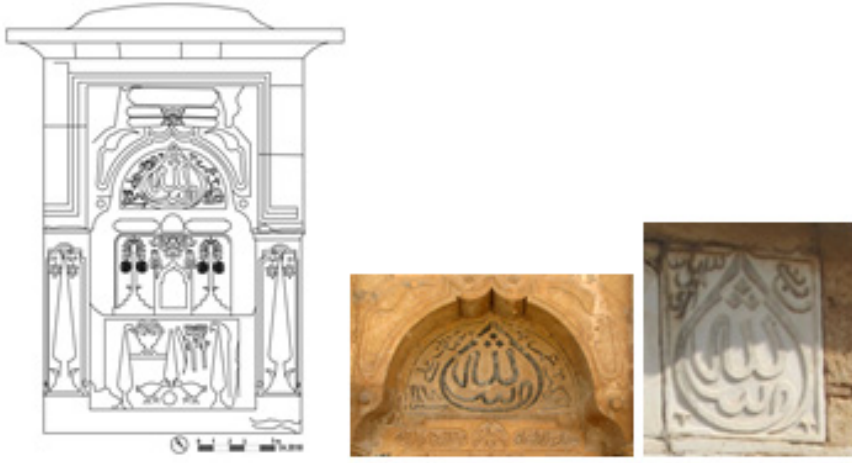

Fotoğraf 29-30. Uşak Merkez Köylerden Çevre Köy, Alabahçe Çeşmesi ve Susuzören-Şükranîye Köyleri Arasında Kalan Çeşme.

Fotoğraf 30-31. Uşak Merkez Köylerden Dağdemirler Köyü'ndeki Çeşme ve Eskisaray Köyü'ndeki Ağadede Çeşmesi 2.

2.6.Damla motifi/Maşallah madalyonu

Fotoğraf ve Çizim 32. Karahallı ilçesi Karbasan Köyü Koca Çeşme. Doğu Cephelerdeki Maşallah Motiflerinden Detay.

Fotoğraf 33. Merkez köylerden Susuzören-Şükranıye Köy Yolundaki Çeşmeden Detay.

3. NESNELİ MOTİFLER

3.1.Perde motifi

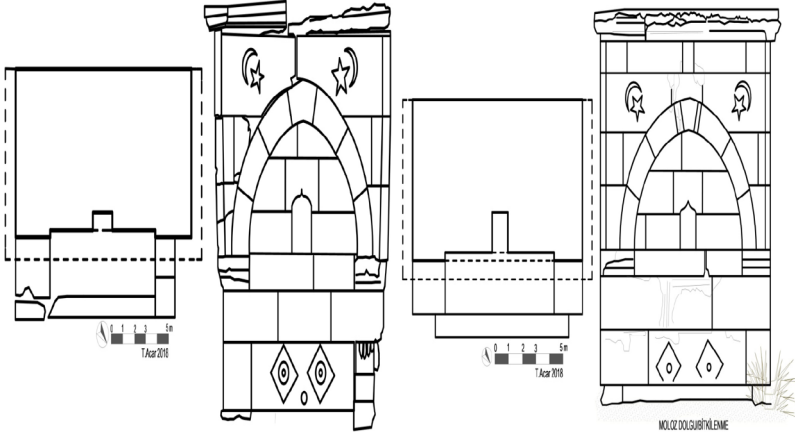

Fotoğraf 34. Uşak Merkez. Vedinli Sokak Çeşmesi.

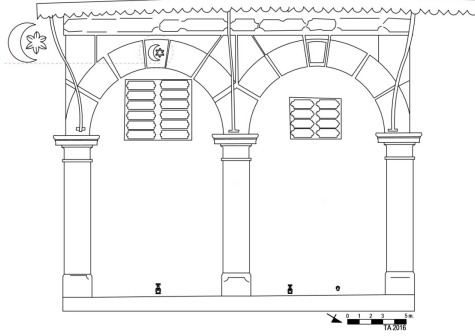
3.2.Ay-yıldız

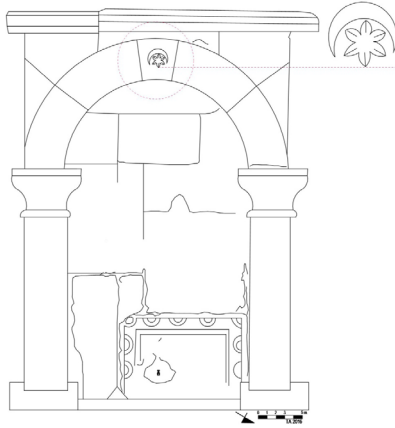
Fotoğraf 35. Merkez Köylerden Kılcan Köyü'ndeki Çeşme.

Çizim 36. Banaz ilçesi Dümenler Köyü Irazlar Çeşmesi ve Halaçlar Köyü Meryem Çeşmesi.

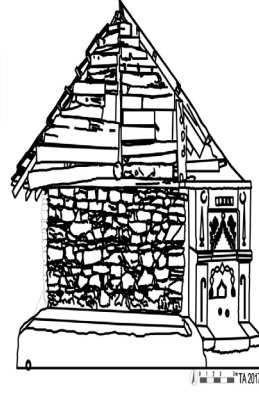
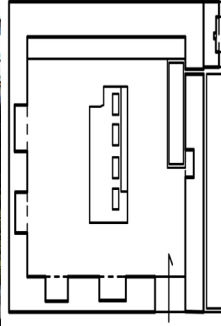

Fotoğraf 37. Banaz ilçesi, Karaköse Köyü Köyiçi Çamaşırhanesi Çeşmesi. Çizim 38. Ulubey Merkez Pazar Çeşmesi.

Çizim 39. Ulubey Merkez Dilaver Çeşmesi.

3.3.Asa/baston

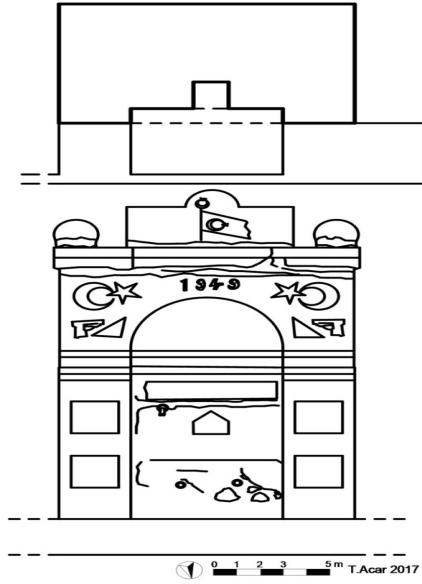

Fotoğraf ve Çizim 40. Banaz Karaköse Köyü Uzunlar Çamaşırhanesi Çeşmesi.

3.4. Askerlikle ilgili motifler: Top arabası, Tabanca, Kılıç, Bayrak

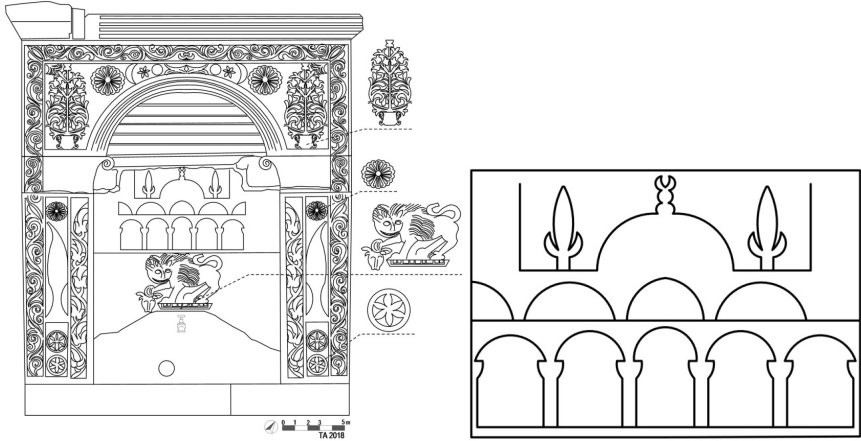

Çizim 41. Ulubey Hasköy Daldırıcı Çeşmesi. Fotoğraf 42. Karahallı Karbasan Köyü Koca Çeşme. Detay.

Fotoğraf ve Çizim 43. Banaz İlçesi Paşacık Köyü Çamaşırhane Çeşmesi.

4.MİMARİ TASVİR

Fotoğraf ve Çizim 44. Sivashlı ilçesi, Hacım Köyü Aslanlı/Cami Çeşmesi.

BÖLÜM 8

BİR KRİTİK ANALİZ: COĞRAFYA DERSİ ÖĞRETİM PROGRAMI'NDA JEOLJİK ZAMANLAR

Öznur YAZICI¹

¹ Doç. Dr. Öznur YAZICI, Karabük Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, oznuryazici@karabuk.edu.tr, ORCID No: 0000-0001-7965-643X

GİRİŞ

Uzun jeolojik geçmişi süresince yeryüzünün çehresi sürekli değişmiş; gaz halinde, sıvı halde ve katı haldeki inorganik oluşumları çeşitli yaşam formları izlemiştir. Bu tarihçenin izlerini; yıpranmış sayfa aralarında rastlanan fosillerde bulmak mümkündür. Yeryüzünden gelip geçmiş olan pek çok unsurun az bir kısmı günümüze kadar gelebilmiş, çok büyük bir kısmı ise iç ve dış etmenler ile fiziksel, kimyasal ve biyolojik süreçlere bağlı olarak deformasyona uğramış, değişmiş ya da tamamen ortadan kalkmıştır.

Gezegeneğimizin tarihçesini eldeki verilerle olabildiğince bilimsel olarak ortaya koyabilmek, önemli olduğu kadar güçlükler de içermektedir. Bu araştırmalar için sedimantolojik ve stratigrafik değerlendirmeler yapmakta, yaklaşık veya kesin yaş tayinleri kullanılmaktadır. Walker (2005); radyokarbon tarihlleme ve radyoaktif izotop, radyasyona maruz kalma tarihllemesi gibi radyometrik yöntemleri kesin yaş belirleme teknikleri arasında saymaktadır. Bu bilgiler yoluyla yeryüzünün geçmişten günümüze geçirdiği jeolojik, jeomorfolojik ve iklimsel süreçler, flora ve faunadaki değişimler yorumlanmaya çalışılır. Bir başka önemli husus da, gezegenimizdeki bölgesel ve küresel olayların tespitidir. Farklı ülkelerde ve farklı disiplinlerde yapılan bilimsel çalışmaların sonuçları karşılaştırılmakta, böylece örneğin iklim modelleri, tektonik aktiviteler ya da buzul çağlarına ait genellemelere ulaşılmaktadır.

Dünya'nın yaşı yaklaşık 4.5 milyar yıl (Dodick ve Orion, 2003a) olup, bu uzun süreyi aydınlatmak oldukça büyük bir sorundur. Bu kadar uzun bir süreyi yorumlayabilmek için bazı kanıtlardan yararlanılarak ve belirli kriterlere bağlı olarak sınıflandırmalar yapılmış, jeolojik çağlar bölümlere ayrılmış, adlandırılmış ve jeolojik zaman çizelgeleri oluşturulmuştur. Bununla da kalmayıp, yeni ulaşılan kanıt ve bilgilere dayanarak sürekli güncellemeler yapılmaktadır. Balasubramanian'a göre (2014) Jeolojik Zaman Ölçeği'nin oluşturulmasında kullanılan kanıtlar arasında; fosil kayıtları, saha gözlemleri, tarihlleme yöntemleri ve stratigrafik korelasyonlar bulunur. Sınıflandırma kriterlerinden bazıları ise; kitlesel yok oluşlar, yeni canlı türlerinin ortaya çıkışı, levhaların sürüklenmesi, yeni okyanus tabanlarının oluşması veya var olanların genişlemesi hareketleri, dağ oluşumu (orojenez) hareketleri, iklim değişiklikleri (örneğin küresel buzullaşmalar) ve belirli canlı türlerinin hakimiyetidir. Yeni kanıtlara bağlı olarak güncellenen bilgilere ise Head ve Gibbard'ın (2015) açıklamaları örnek gösterilebilir. Buna göre 3. Zaman (Tersiyer) ve 4. Zaman'ın (Kuaterner) sınırını meydana getiren Pliosen-Pleistosen sınırı 1991 ve öncesinde 1.806 milyon yıl iken, 2009'dan itibaren 2.588 milyon yıla çekilmiştir. Böylece Pliosen dönemi kısaltılmış, Pleistosen dönemi ise uzatılmıştır.

Weisgarber (1997), zaman kavramının hafife alındığını düşünmekte

ve örneğin; ‘Hafta sonuna bir gün kaldı’ ya da ‘10 gün sonra yaş günüm’ gibi zaman dilimlerinin anlaşılabilir olmasına rağmen, ‘Dünya’nın 4.6 milyar yıl önce oluştuğu’ zaman dilimini anlamanın o kadar kolay olmadığını belirtmektedir. Örneğin 100 yıl 36 500 gün, 1000 yıl yaklaşık 9 milyon saattir. Yakın ve kısa zaman sürelerini algılama çok daha kolay, ancak uzak ya da uzun zaman sürelerini algılama güçtür; yaş küçüldükçe bu durum daha da güçleşir.

Mekân ve zaman ilişkisinin kurulabilmesi ve mekânsal özelliklerin oluşum ve gelişim sürecinin yorumlanabilmesi için gerekli bilgi ve becerilerin kazandırılması, coğrafya öğretiminin önemli bir parçasını meydana getirir. Güneş Sistemi’nin bir unsuru olan gezegenimizin oluşum ve gelişim süreci, iç katmanları, Atmosfer’in ve büyük su kütleleri olan okyanusların oluşumu, yatay ve düşey yönlü yerkabuğu hareketleri (levha tektoniği ve orojenik hareketler), volkanizma, kayaç döngüsü, canlı formlarının görülmesi ve büyük yok oluşlar, buzullaşmalar, insanın ortaya çıkışı gibi olaylar silsilesinin öğrencilere mantıksal ve ilişkisel bir çerçevede sunulması gereklidir. Jeolojik zamanlar boyunca gerçekleşen olaylar hakkında fikir sahibi olmak; en küçük bir cevizin (*Juglans*), bergamotun (*Citrus bergamia*), arı sinek kuşunun (*Mellisuga helenae*) ya da çakıltaşının değerinin farkına varmak ve varlığını takdir etmek açısından büyük önem taşır. Öğrencilerin bu hususta bilgilendirilmesi ve bilinçlendirilmesi için Dünya’nın geçirdiği jeolojik zamanların coğrafya bilimi içerisindeki yeri dikkate alınmalıdır. Bu bağlamda jeolojik zaman kavramının programda ele alınış biçimi, esasında bütün Dünya’nın hikayesinin anlaşılması için bir temel çatı anlamı taşır.

Örgün eğitim öncesinde ailede, yakın ya da uzak çevrede ve çeşitli haber, hava durumu, belgesel vb. yoluyla medyada coğrafi unsurlarla tanışan çocuklar mekân algısını öğrenmeye başlarlar. Günlük yaşamın hemen her anında varlığını hissettiren coğrafya bilimi, mekândaki olayların zaman ölçüsünde nasıl bir gidiş gösterdiğini ve üzerinde yaşadığımız gezegenin hikayesini disiplinlerarası verilerden yararlanarak temel hatlarıyla bilimsel çerçevede ele alır. Bunun en önemli nedenleri arasında; insanın yeryüzü ile etkileşimi ve yaşam düzeni oluşturmada coğrafi koşulların etkisi, bu etkilerin zaman zaman doğal ya da beşerî afet haline bürünmesi ve maddi-manevi hasarlar meydana getirmesidir. Jeolojik geçmişin bilinmesiyle; çok yavaş da olsa yerkabuğunu oluşturan levhaların hareketi, iklimde ortaya çıkan değişiklikler, su kaynaklarının-ormanların ve biyoçeşitliliğin etkilenmesi gibi küresel sonuçlara dikkatler çekilebilir. Çevredeki yerşekillerinin oluşum sürecinin uzunluğu göz önünde tutularak; örneğin kanyon, şelale, traverten tıraşası, mağara vb. olağanüstü güzellikteki jeomiras değerlerinin korunması, kıymet bilme bilincinin yerleşmesi sağlanabilir. Kısacası Dünya’nın tarihsel hikayesini ortaya koyan genel

bilgi, beceri ve anlayışın öğrencilerde oluşturulması için jeolojik zamanlar konusunun birbirine bağlantılı olaylar zinciri şeklinde öğretilmesine ihtiyaç duyulmaktadır.

Alanyazın incelendiğinde; önceden Coğrafya Dersi Öğretim Programı'nda belirli konularda değerlendirme çalışmalarının yapıldığı görülmüştür. Örneğin program; Gökçe ve Kaya (2009) tarafından küresel iklim değişikliği yönünden, Değirmenci ve İlter (2013) tarafından doğal afetler yönünden, Sezer ve Şanlı (2017) tarafından göç olgusu yönünden ele alınmıştır. Uluslararası alanyazına bakıldığında; Dodick ve Orion (2003b) tarafından 7-12. sınıf öğrencilerinin jeolojik zamanı anlamalarına etki eden bilişsel faktörlerin incelendiği görülür. Lewis, Lampe ve Lloyd (2005) çalışmalarında zaman kavramını ve jeolojik zamanı sayılarla öğretmeye odaklanmışlardır. Cheek (2012), öğrencilerin büyük sayıları anlamalarının jeolojik zamanı anlamalarında önemli bir faktör olduğunu kanıtlayan bir çalışma yapmış, bazıları insan deneyiminin çok dışındaki zaman dilimlerinde meydana gelen jeolojik zamanlarla sayısal büyüklük kavramlarını ilişkilendirmiştir. Cheek (2013), öğrencilerin geleneksel zaman ve derin (jeolojik) zaman algılarını karşılaştırmış; bazı öğrencilerin iki olayın eş zamanlılığını değerlendirmekte sıkıntı çektiğini, bazılarının olayların süresini sıkıştırdığını, ardışık olayların süresinde denge hatalarının ortaya çıktığını ve yaş küçüldükçe uzun süreli zaman algısının güçleştiğini tespit etmiştir. Yazın taramasında, bugüne kadar Coğrafya Dersi Öğretim Programı'nın jeolojik zamanlar açısından değerlendirilmemiş olduğu görülmüş, bu amaçla, mekân-zaman ilişkisi yönüyle öğrenme sürecindeki önemine dikkat çekilmesi amaçlanmıştır.

YÖNTEM

Dünya'nın tarihçesi, bilimsel okuryazarlığın temel ilkesi olarak kabul edilir (Nam, Karahan ve Roehrig, 2016). Bu geçmişin kronolojik olarak olayların olabildiğince birbirinin devamı halinde kavratılması ve öğrencilerde bir anlayış geliştirilmesi gerekir. Coğrafya alanına hizmet eden herkese yararlı olması düşüncesiyle bu araştırmada jeolojik zamanlar konusunun, Ortaöğretim Coğrafya Programı'nda genel amaçlar, öğrenme alanlarına göre kazanımlar, değerler ve coğrafi beceriler yönüyle ele alınış durumu değerlendirilmiştir.

Öncelikle, 2018 yılında Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı tarafından kabul edilen ve Türkiye'de örgün eğitim bünyesinde kullanılan Ortaöğretim Coğrafya Dersi Öğretim Programı, doküman inceleme tekniğine başvurularak taranmıştır. Wach ve Ward'a (2013) göre nitel doküman incelemesinde yazılı dokümanların içeriği, titizlikle ve sistematik olarak tarafsız ve tutarlı olarak analiz edilir.

Elde edilen verilerin güvenilirliğinin sağlanması için 2 coğrafya bölümü öğretim üyesi, 2 coğrafya öğretmeni ve 1 program geliştirme uzmanı ile kazanımlar konusunda görüş birliğine ulaşılmıştır. Elde edilen veriler karma araştırma yöntemleri eşliğinde değerlendirilmiştir. Oluşturulan tablolarla frekans ve yüzdeye dayalı nicel tanımlayıcı ve yorumlarla nitel tanımlayıcı analizler uygulanarak araştırma sorularına yanıt aranmıştır. Nicel tanımlayıcı çalışmalarda, ölçülebilir sonuçlara sahip ve bilimsel açıdan titiz bir prosedür sağlanırken, doğrudan genelleştirilebilir çıktılar ortaya konur (Sidel, Bleibaum ve Tao, 2018). Nitel tanımlayıcı çalışmalarda ise, veri toplanırken incelenen olay ya da durumların doğasını keşfetmeye odaklanılır ve mantıksal bir şekilde düzenlenen verilere ait bilgi içerikleri basit, açıklayıcı şekilde özetlenir (Lambert ve Lambert, 2012).

9. ve 10. sınıflarda 2 ders saati, 11. ve 12. sınıflarda 2 ve 4 ders saati olarak düzenlenen (MEB, 2018) Coğrafya Dersi Öğretim Programı'nın kazanımları, değerleri ve coğrafi becerileri, jeolojik zamanlar açısından bu çalışmada 4 saatlik plan üzerinden değerlendirilmiştir.

Bu amaçlarla, çalışma kapsamında aşağıda verilen alt problemlere yoğunlaşılmıştır:

Jeolojik zamanlar konusu Coğrafya Dersi Öğretim Programı kapsamında;

1. Türk Millî Eğitimi'nin genel amaçlarında nasıl bir yere sahiptir?
2. Öğrenme alanlarına göre kazanımlarda nasıl ele alınmaktadır?
3. Hangi değerlerle ilişkilendirilmektedir?
4. Hangi coğrafi becerilerle ilişkilendirilmektedir?

BULGULAR

Bu bölümde, jeolojik zamanların öğretimine dair Coğrafya Öğretim Programı'ndan elde edilen bulgular, çalışmanın yöntem başlığı altında verilen alt problemler çerçevesinde açıklanmıştır.

Jeolojik Zamanların, Türk Millî Eğitimi'nin Genel Amaçlarında Ele Alınışına İlişkin Bulgular

Coğrafya Dersi Öğretim Programı'nda (MEB, 2018), 1739 sayılı Millî Eğitim Temel Kanunu'nun 2. maddesinde ifade edilen Türk Millî Eğitiminin Genel Amaçları ile Türk Millî Eğitiminin Temel İlkeleri esas alınarak öğrencilerin ulaşması gereken 15 genel amaç belirlenmiştir. Bu genel amaçlardan bazılarının jeolojik zamanlar konusuyla doğrudan veya dolaylı olarak ilişkilendirilebileceği görülmüştür. Örneğin; 'İnsan-doğa ilişkisi

çerçevesinde coğrafi beceriler kazanması', 'Evrene ait temel unsurları hayatla ilişkilendirmesi', 'Doğal ve beşerî sistemlerin işleyiş ve değişimini kavraması' maddeleri, kuramsal ve kavramsal bilgilerin yerleşmesiyle elde edilebilir. Evren'in, Güneş Sistemimizin ve Dünyamızın oluşumu, doğal olayların meydana gelişi ve insanın bu süreçteki konumu, zamansal ve mekânsal ölçekte özellikle de karşılaştırmalı olarak verildiğinde, zaman algısının oturması kolaylaştırılabilir. Daha dolaylı olarak ise; 'Yakın çevresinden başlayarak ülkesine ve dünyaya ait mekânsal değerleri anlama ve bu değerlere sahip çıkma bilinci geliştirmesi', 'Ekosistemin işleyişine yönelik sorumluluk bilinci kazanması', 'Doğal ve beşerî kaynakların kullanımında "tasarruf bilinci" geliştirmesi', 'Doğal afetler ve çevre sorunlarını değerlendirerek bunlardan korunma ve önlem alma yollarına yönelik uygulamalar geliştirmesi', 'Coğrafi birikim ve sentez ülkesi olan Türkiye'nin bölgesel ve küresel ilişkiler açısından konum özelliklerini kavrayarak ülkesinin sahip olduğu potansiyelin bilincine varması' maddelerinin jeolojik zamanlarla ilişkilendirilebileceği düşünülmektedir. Bu ikinci grubu meydana getiren genel amaçlara bakıldığında; yeryüzündeki bitkiler, hayvanlar, madenler, fosil yakıtlar vb. gibi doğal kaynakların önemi, pek çoğunun yenilenemeyecek olmaları, hem bir Türkiye vatandaşı hem de bir Dünya vatandaşı olarak her varlığa değer verme, kıymet biçme, sahip çıkma, koruma, tasarruf etme gibi bilgi ve beceriler önem kazanmaktadır. Ayrıca doğal afetler, yeryüzündeki jeolojik ve jeomorfolojik olayların gerçekleşerek, belirli dönemleri temsil edecek biçimde değişim ve gelişime işaret ederler.

Jeolojik Zamanların, Öğrenme Alanlarına Göre Kazanımlarda Ele Alınışına İlişkin Bulgular

Coğrafya Dersi Öğretim Programı incelenerek, jeolojik zamanlarla ilişkilendirilebilecek olan kazanımlar aşağıdaki **Tablo 1**'de verilmiştir (MEB, 2018, s. 22-23):

Tablo 1. *Coğrafya Dersi Öğretim Programı'nda jeolojik zamanlarla ilgili olarak verilen kazanımlar*

Sınıf düzeyi	Ünite no	Kazanım no	Kazanım
10	1	1	Dünya'nın tektonik oluşumunu açıklar.
		2	Jeolojik zamanların özelliklerini tektonik olaylarla ilişkilendirerek açıklar.
		3	İç kuvvetleri; yer şekillerinin oluşum sürecine etkileri açısından açıklar.
		4	Kayaçların özellikleri ile yeryüzü şekillerinin oluşum süreçlerini ilişkilendirir.
		5	Türkiye'deki yer şekillerinin oluşum sürecine iç kuvvetlerin etkisini açıklar.
		6	Dış kuvvetleri yer şekillerinin oluşum sürecine etkileri açısından açıklar.
		7	Türkiye'deki yer şekillerinin oluşum sürecine dış kuvvetlerin etkisini açıklar.
		8	Türkiye'deki ana yer şekillerini temel özellikleri ve dağılışları açısından değerlendirir.
		9	Yeryüzündeki su varlıklarını özelliklerine göre sınıflandırır.
		10	Türkiye'deki su varlıklarının genel özelliklerini ve dağılışını açıklar.
		11	Türkiye'deki su varlığını verimli kullanmanın ekonomik, sosyal ve kültürel etkilerini değerlendirir.
		12	Yeryüzündeki toprak çeşitliliğini oluşum süreçleri ile ilişkilendirir.
		13	Türkiye'deki toprakların dağılışını etkileyen faktörler ile toprak tiplerini ilişkilendirir
		14	Türkiye topraklarının kullanımını verimlilik açısından değerlendirir.
		15	Bitki toplulukları ve türlerini genel özelliklerine göre sınıflandırır.
		16	Bitki topluluklarının dağılışı ile iklim ve yer şekillerini ilişkilendirir.
		17	Türkiye'deki doğal bitki topluluklarının dağılışını yetiştirme şartları açısından analiz eder.
	4	1	Afetlerin oluşum nedenlerini ve özelliklerini açıklar.
		2	Afetlerin dağılışları ile etkilerini ilişkilendirir.
		3	Türkiye'deki afetlerin dağılışları ile etkilerini ilişkilendirir.
		4	Afetlerden korunma yöntemlerini açıklar.

11	1	1	Biyoçeşitliliğin oluşumu ve azalmasında etkili olan faktörleri açıklar.
		2	Ekosistemi oluşturan unsurları ayırt eder.
		3	Madde döngüleri ve enerji akışını ekosistemin devamlılığı açısından analiz eder.
		4	Su ekosisteminin unsurlarını ve işleyişini açıklar.
	2	17	Türkiye'nin madenleri ve enerji kaynaklarının dağılışını açıklar.
	4	2	Madenlerin ve enerji kaynaklarının çevre üzerindeki etkilerini örneklerle açıklar.
		3	Yenilenemeyen kaynakların kullanımını tükenebilirlik ve alternatif kaynaklar açısından analiz eder.

Coğrafya Dersi Öğretim Programı'nda 10. sınıfın 'Doğal Sistemler' adlı 1. ünitesinde karşılaşılan jeolojik zamanlar konusu içerisinde levha tektoniği, Dünya'nın tektonik oluşum ve gelişimi, Dünya'nın iç yapısını meydana getiren katmanlar, jeolojik zamanlar, kayaç döngüsü, iç ve dış kuvvetlerin yerçekillerinin oluşum ve gelişimindeki etkileri, Türkiye'nin jeolojik zamanlara göre geçirdiği aşamalar, Türkiye ve yakın çevresindeki makro ve mikro levhalardaki yatay ve düşey hareketler, faylanma ve volkanizma sonucu ortaya çıkan ana yerçekilleri, iç kuvvetlerle oluşan ana yerçekillerinin dış etmen ve süreçlerle işlenerek ortaya çıkan ikincil yerçekilleri ve Türkiye'nin bu jeolojik-jeomorfolojik yapısı üzerinde gelişen su-toprak ve bitki varlığı gibi başlıklar yer almaktadır.

10. Sınıfın 4. ünitesi olan 'Çevre ve Toplum'da; afetlerin oluşum nedenleri ve özellikleri, hem Dünya'da hem de Türkiye'de afetlerin nerelerde görüldükleri ve sonuçları, afetlerden nasıl korunulacağı başlıklarının varlığı görülmüştür. Kendiliğinden oluşan doğal kökenliler arasında bulunan deprem, tsunami, volkanik patlama, heyelan, sel ve taşkın, orman yangını, kasırga, iklim değişiklikleri, meteor ya da asteroid çarpması, salgın hastalıklar, böcek istilaları vb afet türleri, yeryüzündeki canlı ve cansız hayatı jeolojik, iklimatik, biyolojik ya da hidrografik yollarla değiştirirler. Dünya'nın jeolojik tarihinde ve bugününde olduğu gibi, gelecekte de bu olaylar yaşanmaya devam edecektir. Afetlerden bahsedilirken, bütün bunların ilişkilendirilmesi ve içinde bulunduğumuz Kuaterner Dönemi'nin Holosen sonrası Antroposen Çağı'na ait örneklerle, Dünya'da yaşanan canlıların nesillerinde yok oluş örnekleriyle birlikte ele alınarak jeolojik zamanlara vurgu yapılması önem taşımaktadır.

11. Sınıfın 1. ünitesi olan 'Doğal Sistemler' kapsamında; yeryüzünde biyoçeşitliliğin ortaya çıkmasında, değişiminde ve bozulmasında ne çeşit unsurların etkili olduğu, kara-deniz-tatlısu gibi farklı ekosistemleri oluşturan unsurlar, bu ekosistemlerdeki madde ve enerji döngüleri gibi başlık-

lardan söz edilmektedir. Örneğin; azotun atmosfere karışmasında volkanik patlamaların önemli bir etkisi bulunmaktadır. Sisterson ve Liaw'a göre (1990), şimşek ve yıldırım gibi iklimatik olaylarla ve yağışlarla nitrojen oksit olarak ve volkanik patlamalarla sülfür dioksit olarak azot üretilir. Dolayısıyla madde döngüsü ve ekosistemlerin özellikleri, Dünya'nın geçirdiği evrimsel değişimlerle ilişkilendirilerek verilmelidir.

11. Sınıfın 2. ünitesi olan 'Beşerî Sistemler'de verilen Türkiye'de maden ve enerji kaynaklarına dair rezervlerin özellikleri ve dağılışı başlığı jeolojik zamanlarla ilişkilendirilebilir. Bu kazanım ve konunun; maden cevherlerinin oluşum aşamaları, geçirdiği süreçler, kimi zaman Yer'in derinliklerinde kimi zaman da yüzeyde gerçekleşen kimyasal, fiziksel ve biyolojik olayların katkısıyla minerallerde meydana gelen değişikliklerden izole edilmemesi gerekir. Uranyum-238 radyoaktif izotopuyla başlayan ve uzun bir süre olan 4.47 milyar yıllık yarı ömürle kurşun-206 izotopuna bozunma süreci (Awan, 2015) buna bir örnek teşkil eder. Bu bağlamda, mutlaka bu uzun süreler seviyeye uygun şekilde basitleştirilerek açıklanmalı ve maden varlığı ile Dünya'nın jeolojik geçmişi arasında köprü kurulmalıdır.

11. Sınıf 4. ünitesi olan 'Çevre ve Toplum' kapsamında; maden ve enerji kaynakları kullanımının çevre üzerinde nasıl etkilere sahip olduğu ve yenilenemeyen doğal kaynakların kullanımı gibi jeolojik zamanlarla bağlantılı konular üzerinde de durulur. Özellikle madenlerin ve tükenbilir fosil yakıtların, Paleolitik ve Neolitik dönemlerle sonrasında gelen Sanayi Devrimi'yle insanoğluna hizmet etmesi hakkında öğrencilerin bilgilendirilmesi önem taşımaktadır.

Program incelemesinde, 9. ve 12. sınıflardaki konu başlıkları ve kazanımların jeolojik zamanlarla önemli bir ilişkilendirmenin bulunmadığı görülmüştür (**Tablo 1**).

Tablo 2'de, sınıf ve ünitelere göre programdaki toplam 130 kazanım sayısı içerisinde jeolojik zamanlara ilişkin kazanım sayısı (n=28) ve yüzdesi (%21.53) verilmiştir. Bu 130 toplam kazanım içerisinde jeolojik zamanlarla bağdaştırılabilen 21'inin %16.15, 7'sinin ise %5.38 orana sahip olduğu hesaplanmıştır.

Yine **Tablo 2**'ye bakıldığında, 9. sınıf ve 12. sınıfta konuya dair herhangi bir kazanımın yer almadığı anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra; 10. sınıf programında yer alan toplam 34 kazanımın 21'inin (sınıf bazında %61.76), 11. sınıf programında yer alan toplam 40 kazanımın 7'sinin (Sınıf bazında %17.5'inin) jeolojik zamanlarla ilişkili olduğu tespit edilmiştir. Görüldüğü gibi, bu oranlar düşük değerlere sahiptir.

Tablo 2. Sınıf ve ünitelere göre, programdaki toplam kazanım sayıları ve sınıf bazında kazanım sayıları içerisinde jeolojik zamanlara ilişkin kazanım sayısı ve yüzdesinin karşılaştırması

Sınıf	Ünite	Programdaki toplam kazanım sayısı (f)	Toplam kazanım sayısı içerisindeki yüzdesi %	Jeolojik zamanlara ilişkin kazanım sayısı (f)	Sınıf bazında kazanım sayısı içerisindeki yüzdesi %
9 (2 ders saati)	Doğal Sistemler	13	-	-	-
	Beşerî Sistemler	4		-	
	Küresel Ortam: Bölgeler ve Ülkeler	3		-	
	Çevre ve Toplum	2		-	
	ARA TOPLAM	22	-	-	-
10 (2 ders saati)	Doğal Sistemler	17	16.15	17	61.76
	Beşerî Sistemler	12		-	
	Küresel Ortam: Bölgeler ve Ülkeler	1		-	
	Çevre ve Toplum	4		4	
	ARA TOPLAM	34		21	
11 (4 ders saati)	Doğal Sistemler	4	5.38	4	17.5
	Beşerî Sistemler	20		1	
	Küresel Ortam: Bölgeler ve Ülkeler	9		-	
	Çevre ve Toplum	7		2	
	ARA TOPLAM	40		7	
12 (4 ders saati)	Doğal Sistemler	2	-	-	-
	Beşerî Sistemler	17		-	
	Küresel Ortam: Bölgeler ve Ülkeler	11		-	
	Çevre ve Toplum	4		-	
	ARA TOPLAM	34		-	
Toplam		130	21.53	28	79.26

Jeolojik Zamanların, Değerlere Göre Ele Alınışına İlişkin Bulgular

Öğretim programlarında yer alan bir diğer önemli husus, kök değerlerin öğrencilere kazandırılmasıdır. Coğrafya Dersi Öğretim Programı'nda da, diğer disiplinlerde olduğu gibi bilgi ve becerilerin yanısıra çeşitli değerlere yönelik tutum ve davranışların geliştirilmesi hedeflenir. Öğretim programlarında yer alan kök değerler; adalet, dostluk, dürüstlük, öz denetim, sabır, saygı, sevgi, sorumluluk, vatanseverlik ve yardımseverlik (MEB, 2018, s. 6) şeklinde belirlenmiştir.

Program incelemesi sonucunda, MEB tarafından belirlenen toplam 10 kök değerden 4'ünün jeolojik zamanlar konularıyla verilmesinin hedeflendiği görülmüştür. Bu kök değerler; sorumluluk, vatanseverlik, doğa sevgisi ve öz denetimdir. Dünyanın ve özellikle kendi ülkesinin doğal varlıklarının ve doğal kaynaklarının oluşum ve gelişim süreçlerini göz önünde tutarak, onları takdir etmesi ve koruma bilincinin kazanılmasında sorumluluk değeri büyük öneme sahiptir. Bunun yanı sıra; vatanseverlik, doğa sevgisi ve öz denetim kök değerleri yoluyla toplum içerisinde doğru davranışlar sergileme, disiplinli olma ve farkında olma gibi davranışlar kazandırılabilir. Aydın ve Güngördü (2015), coğrafya öğretiminde vatan sevgisini aşılamanın önemini vurgulamış ve vatani coğrafyanın kendisi olarak tanımlamıştır.

Jeolojik zamanlarla ilişkilendirilebilecek olan 28 kazanımdan 10'unun toplamda 4 kök değer ile bağlantılı olarak programda sunulduğu görülmüştür (**Tablo 3**).

Coğrafya Dersi Öğretim Programı'nda sorumluluk, vatanseverlik, doğa sevgisi, öz denetim ve saygı değerleri yer almaktadır. Bunların toplam sayısı 26 olarak belirlenmiştir. Bu araştırmanın konusunu oluşturan jeolojik zamanlarla ilgi kurulabilecek olan değerlerin sayısı ise 10'dur (**Tablo 4**). Bu değerler, programdaki 26 toplam kullanımın %38.46'ına karşılık gelir. En fazla ilişkilendirilen değer toplam 10 değerın yarısını oluşturan sorumluluk (n=5, %50), ikincisi vatanseverliktir (n=3, %30). Doğa sevgisi (n=1, %10) ve öz denetim değerleri eşit oranda kullanılmıştır. Coğrafya Dersi Öğretim Programı'nda yer alan bir diğer değer olan saygı ise, zaten tüm programda sadece 1 kez kullanılmış ve programda önerildiği yer ile araştırma konusu örtüşmemiştir.

Tablo 3. Coğrafya Dersi Öğretim Programı'nda jeolojik zamanlarla ilgili olarak verilen değerler

Sınıf düzeyi	Ünite no	Kazanım no	Değer
10	1	11, 14	Sorumluluk
	4	4	
11	1	4	
	4	3	
10	1	14, 17	Vatanseverlik
11	1	4	
11	1	1	Doğa sevgisi
11	1	1	Öz denetim

Tablo 4. *Coğrafya Dersi Öğretim Programı 'ndaki değer sayıları ile jeolojik zamanlara ilişkin değer sayılarının karşılaştırması*

Değer	9. Sınıf		10. Sınıf		11. Sınıf		12. Sınıf		Jeolojik zamanlara ilişkin	
	Programda kullanılan değer sayısı	Jeolojik zamanlara ilişkin değer sayısı	Programda kullanılan değer sayısı	Jeolojik zamanlara ilişkin değer sayısı	Programda kullanılan değer sayısı	Jeolojik zamanlara ilişkin değer sayısı	Programda kullanılan değer sayısı	Jeolojik zamanlara ilişkin değer sayısı	f	%
Sorumluluk	-	-	3	3	3	2	2	-	5	50
Vatanseverlik	1	-	2	2	2	1	2	-	3	30
Doğa sevgisi	2	-	-	-	1	1	1	-	1	10
Öz denetim	2	-	-	-	2	1	1	-	1	10
Saygı	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-
Toplam	5	-	6	5	9	5	6	-	10	100

Jeolojik Zamanların, Coğrafi Becerilere Göre Ele Alınışına İlişkin Bulgular

Araştırmanın dördüncü alt probleminde, programda verilen coğrafi becerilerin jeolojik zamanlar konusu kapsamında nasıl verildiği değerlendirilmiştir (**Tablo 5** ve **Tablo 6**).

10. Sınıfta ‘Doğal Sistemler’ ünitesi içerisinde verilen jeolojik zamanlar bilgisi esasında coğrafi becerilerin hemen tümüyle ilişkilendirilebilir. Jeolojik zamanların özelliklerine dair doğrudan programda önerilen beceriler olarak; değişim ve sürekliliği algılama, kanıt kullanma ve zamanı algılama verilmiştir. Bunların yanı sıra, ilgili konunun girişini oluşturan tektonik olaylar ve devamı niteliğindeki Türkiye’nin jeolojik geçmişi alt başlıklarının ilişkilendirildiği başka coğrafi beceriler de bulunmaktadır. Bunlar; arazide çalışma, coğrafi gözlem, coğrafi sorgulama ve harita becerisi olarak sıralanabilir. Daha dolaylı olarak jeolojik zamanlarla ilişkilen 10. Sınıfın ‘Çevre ve Toplum’ adlı 4. ünitesinde doğal afetlerin oluşum ve etkileri konuları; arazide çalışma, coğrafi gözlem, coğrafi sorgulama ve harita becerisi ile eşleştirilmiştir.

Tablo 5. *Coğrafya Dersi Öğretim Programı'nda jeolojik zamanlarla ilişkili coğrafi beceriler*

Sınıf düzeyi	Ünite no	Kazanım no	Coğrafi beceri
10	1	4, 6, 13, 14	Arazide çalışma
	4	3	
11	1	4	
10	1	3, 4, 6, 13	Coğrafi gözlem
	4	3	
11	1	1	
10	1	3, 5, 9, 11, 15	Coğrafi sorgulama
	4	1, 2, 4	
11	1	2, 3, 4	
10	1	1, 2, 3, 5, 6, 7, 12	Değişim ve sürekliliği algılama
10	1	8, 10, 13, 16, 17	Harita becerisi
	4	1, 2, 3	
11	1	1	
	2	17	
10	1	1, 2, 4, 7, 13, 14, 15, 16, 17	Kanıt kullanma
11	1	1, 3	
10	1	1, 2	Zamanı algılama
11	2	17	Tablo, grafik ve diyagram hazırlama ve yorumlama

11. Sınıfın ‘Doğal Sistemler’ adlı 1. ünitesinde biyoçeşitlilikle ilişkili verilen coğrafi beceriler; arazide çalışma, coğrafi gözlem, coğrafi sorgulama, harita becerisi ve kanıt kullanma olarak verilmiştir. 11. Sınıfın 2. ünitesi olan ‘Beşerî Sistemler’ ve 4. Ünitesi olan ‘Çevre ve Toplum’ içerisinde jeolojik zamanlar boyunca oluşan başta madenler olmak üzere yeryüzündeki başlıca doğal kaynaklar üzerinde durulmaktadır. Bu iki içerikle harita becerisi ile tablo, grafik ve diyagram hazırlama ve yorumlama coğrafi becerileri ilişkilendirilmiştir.

Coğrafya Öğretim Programı’nda yer alan coğrafi beceriler 8 tane olup, tamamı jeolojik zamanlarla ilişkilendirilebilir. Programda tümünün 240 kez kullanıldığı belirlenen coğrafi becerilerden en fazla coğrafi sorgulama ve kanıt kullanma, jeolojik zamanlarla ilgili bulunmuştur. Her ikisi de 11’er frekans ve 20.37 yüzdesine sahiptir. Ardından gelen harita becerisini (n=10, % 18.51), değişim ve sürekliliği algılama becerisi (n=7, %12.96) izlemektedir. Arazide çalışma ve coğrafi gözlem becerileri de aynı frekans ve yüzde değerini (n=6, %11.11) taşır. Zamanı algılama (n=2, %3.7), tablo, grafik ve diyagram hazırlama ve yorumlama (n=1, %1.85) becerileri ise daha az sayıda önerilmiştir. Jeolojik zamanlarla bağlantılı olduğu belir-

lenen coğrafi beceriler 54 olarak belirlenmiş olup, tüm programdaki 240 kullanımın 4.44'te 1'ine karşılık gelir.

Tablo 6. *Coğrafya Dersi Öğretim Programı'ndaki coğrafi beceri sayıları ve jeolojik zamanlara ilişkin coğrafi beceri sayılarının karşılaştırması*

	9. Sınıf		10. Sınıf		11. Sınıf		12. Sınıf		Programda kullanılan		Jeolojik zamanlara ilişkin	
Coğrafi beceri	Programda kullanılan beceri sayısı	Jeolojik zamanlara ilişkin beceri sayısı	Programda kullanılan beceri sayısı	Jeolojik zamanlara ilişkin beceri sayısı	Programda kullanılan beceri sayısı	Jeolojik zamanlara ilişkin beceri sayısı	Programda kullanılan beceri sayısı	Jeolojik zamanlara ilişkin beceri sayısı	f	%	f	%
Coğrafi sorgulama	12	-	13	8	16	3	17	-	58	24.17	11	20.37
Kanıt kullanma	10	-	11	9	6	2	5	-	32	13.33	11	20.37
Harita becerisi	10	-	12	8	11	2	13	-	46	19.17	10	18.51
Değişim ve sürekliliği algılama	4	-	9	7	8	-	7	-	28	11.67	7	12.96
Arazide çalışma	3	-	6	5	3	1	2	-	14	5.83	6	11.11
Coğrafi gözlem	6	-	6	5	7	1	5	-	24	10	6	11.11
Zamanı algılama	2	-	5	2	3	-	6	-	16	6.67	2	3.7
Tablo, grafik ve diyagram hazırlama ve yorumlama	3	-	5	-	7	1	7	-	22	9.16	1	1.85
Toplam	50	-	67	44	61	10	62	-	240	100	54	100

SONUÇ VE TARTIŞMA

Bu araştırmada; zaman-mekân ilişkisinin, gezegenimizin tarihçesinin ve geçmiş-bugün-gelecek üçlüsünün ilişkilendirilmesi ve değişim süreçlerinin kavranması hususunda büyük öneme sahip olduğu düşünülen jeolojik zamanlar konusu ele alınmıştır. Bu amaçla, nitel araştırma yöntemlerinden biri olan doküman analizi tekniği ile Coğrafya Öğretim Programı'ndan elde edilen veriler değerlendirilmiştir. Programların değerlendirilmesiyle; varsa eksiklerin belirlenmesi, bunların giderilmesine yönelik önerilerin getirilmesi ve gelişmeye yönelik katkılar sağlanabilir.

Programda jeolojik zamanlar konusu; genel amaçlar, öğrenme alanlarına göre kazanımlar, değerler ve coğrafi beceriler açısından incelenmiştir.

Coğrafya Dersi Ortaöğretim Programı'nda, Türk Millî Eğitimi'nin Genel Amaçları ve Türk Millî Eğitiminin Temel İlkeleri'ne dayanılarak 15 genel amaç oluşturulmuştur. Öğrencilerin, Coğrafya dersleriyle Dünya'nın oluşum ve gelişim durumunu açıklayabilmeleri ve gözlerinde canlandırabilmeleri için jeolojik zamanlar konusu ile bu konuyla bağdaştırılabilecek başka başlıkların doğru-yeterli-etkili bir biçimde öğrenmeleri gereklidir. Programdaki genel amaçlardan 7'sinin konuyla ilişkilendirilebileceği düşünülmüştür. Bunlar; öğrencinin 'İnsan-doğa ilişkisi çerçevesinde coğrafi beceriler kazanması', 'Evrene ait temel unsurları hayatla ilişkilendirmesi', 'Doğal ve beşerî sistemlerin işleyiş ve değişimini kavraması', 'Yakın çevresinden başlayarak ülkesine ve dünyaya ait mekânsal değerleri anlama ve bu değerlere sahip çıkma bilinci geliştirmesi', 'Ekosistemin işleyişine yönelik sorumluluk bilinci kazanması', 'Doğal ve beşerî kaynakların kullanımında "tasarruf bilinci" geliştirmesi', 'Doğal afetler ve çevre sorunlarını değerlendirerek bunlardan korunma ve önlem alma yollarına yönelik uygulamalar geliştirmesi', 'Coğrafi birikim ve sentez ülkesi olan Türkiye'nin bölgesel ve küresel ilişkiler açısından konum özelliklerini kavrayarak ülkesinin sahip olduğu potansiyelin bilincine varması' olarak sayılabilir. Görüldüğü gibi, doğa olaylarının açıklanması, Dünya'nın da bir parçasını meydana getirdiği Evren'deki unsurlara ait özelliklerin ve bunların değişim aşamalarının kavranması, Türkiye'deki ve Dünya'daki doğal kaynakların uzun sürelerde meydana geldiklerinin öğrenilmesi, bütün varlıkların önemsenmesi, bir ya da daha fazla var olma nedeninin bulunduğu fark edilmesi/ kıymetinin bilinmesi/takdir edilmesi, Türkiye'nin sahip olduğu zenginliklerin algılanması yoluyla vatan sevgisinin ve koruma bilincinin geliştirilebilmesi gibi çok önemli genel amaçlardan söz edilebilir.

Öğrenme alanlarına göre kazanımlarda jeolojik zamanların ele alınış durumuna bakıldığında; 9. ve 12. sınıflarda herhangi bir ize rastlanamamış, 10. sınıfın 1. ünitesi olan 'Doğal Sistemler'de doğrudan başlıkların ve kazanımların yer aldığı görülmüştür. Bu konulardan bazıları; Yer'nin kat-

manları, levha hareketleri, kayaç oluşum süreci, Türkiye kara ve suları ile bunlar üzerindeki yaşamsal olguların ortaya çıkışıdır. Programda ayrıca, 10. sınıfın 4. ünitesi olan ‘Çevre ve Toplum’ ile 11. sınıfın 1. ünitesi olan ‘Doğal Sistemler’ ve 2. ünitesi olan ‘Beşerî Sistemler’de dolaylı bağlantıların olduğu kazanımlar verilmiştir. Bu başlıklar arasında ise; doğal afetlerin (jeolojik, iklimik, hidrografik ve biyolojik kökenli) yerşekillenmesine etkisi, biyoçeşitliliğin geçmişteki ve günümüzdeki yapısı, ekosistemlerdeki değişimler-yok oluşlar-yeni türlerin ortaya çıkışı-baskın türler, maden cevherlerinin oluşum/gelişim süreci ve dağılışı gibi sıralanabilir. Günümüz insanları (yani bizler), Kuaterner jeolojik zamanı içerisinde Holosen dönemi ardından gelen Antroposen döneminde bulunduğu ve jeolojik zaman şeridinin halihazırdaki en son noktasında yer alındığı için, Dünya’daki hemen hemen bütün olaylarla doğrudan ya da dolaylı olarak ilişkilendirme yapmak mümkündür. Akkuş (2007, s. 73), 2005 yılına ait önceki Coğrafya Dersi Ortaöğretim Programı’nda jeolojik devirler konusuna yönelik 9. sınıfın ‘Doğal Sistemler’ ünitesinde “A.9.13. Jeolojik zamanların özelliklerini tektonikle ilişkilendirerek açıklar” şeklinde bir kazanımın yer aldığını belirtmiştir. Araştırmacı, ‘jeolojik zamanlar’ konu başlığının daha önceki programda olduğu gibi sadece tektonikle ilişkilendirilip geçirildiğini ve bilim çevrelerince 21. yüzyılın bilimi olarak öngörülen jeobiyolojiden söz edilmemesinin düşündürücü olduğu yönünde fikir beyan etmiştir. Coğrafya Dersi 2018 Ortaöğretim Programı’nda da 2005 öğretim programında olduğu gibi, jeolojik zamanlar ifadesinin geçtiği tek kazanım ‘Jeolojik zamanların özelliklerini tektonik olaylarla ilişkilendirerek açıklar’ şeklinde olup Akkuş’un (2007) dikkat çektiği kazanımla tamamen aynıdır. 2018 Programında konu başlıkları verilmiş, diğer kazanımlarla ilişkilendirmek öğretmenin insiyatifine ve yetkinliğine bırakılmış gibi görünmektedir. MEB (2023) etkinlik kitabında; Türkiye’nin bitki örtüsü hakkında “Bugün bazı bölgelerde yetiştirme ihtimali olmayan bitkilerin geçmiş jeolojik dönemlerde yaşanan iklim şartlarında yetişerek bugüne kadar varlıklarını devam ettirdikleri görülür. Bu bitkilere relikt bitkiler denir. Kelkit Vadisi’ndeki makileri bu şekilde açıklayabilir miyiz?” (MEB, 2023, s. 60) sorusu yer almaktadır. Bu etkinlik, öğrencilerin jeolojik zamanlar boyunca Dünya’da ve Türkiye’de vejetasyonun değişmiş olduğu konusuna dikkat çekmektedir. Sadece vejetasyon değil, iklim, yerşekilleri, biyolojik yapı vb için de benzer etkinlikler yapılarak, değişimin algılanması sağlanabilir.

Coğrafya Dersi Öğretim Programı’nda yer alan 130 toplam kazanımın jeolojik zamanlarla ilişkili olduğu belirlenen 21’i (tüm programdaki kazanımlar için %16.15, sadece 10. sınıftaki kazanımlar için %61.76) 10. sınıfa, 7’si (tüm programdaki kazanımlar için %5.38, sadece 11. sınıf için %17.5) 11. sınıfa aittir. Buna göre; kazanım sayısı en fazla 10. sınıfta olmuştur.

Değerler açısından incelenen programda, MEB'in farklı disiplinler için önerdiği 10 kök değerden sadece 4'ü jeolojik zamanlarla örtüştüğü gözlenmiştir. Bunlar; sorumluluk, vatanseverlik, doğa sevgisi ve öz denetim değerleridir. Bir toprak parçasını, üzerindeki ve altındaki unsurları vatan yapan, onu uğruna pek çok şeyi feda edecek kadar önemseyen ve seven bir milletin varlığı olduğu için, potansiyel değerlerin açık bir şekilde öğretilmesi şarttır. Her vatandaşın kendi ülkesi başta olmak üzere, iyiye doğru gelişime detek ve katkı vermesi gerekir. Bunun en kısa ve en hakiki yolu ise, mevcut potansiyeli ve bunun kaynağını net şekilde görebilmektir. Değerlerle ilişkilendirilen kazanımların sayısı 10 olarak belirlenmiştir. Bu sayı, jeolojik zamanlarla bağlantılı olan 28 kazanımın 2.8'de 1'ine karşılık gelir. Yine Coğrafya Programı'nın tümünde toplam 26 kez değerlerin kullanılmasına dayanılarak, araştırma konusuna dair 10 kullanımın yüzdesi 38.46 olarak hesaplanmıştır. 5 kullanımla sorumluluk, 3 kullanımla vatanseverlik, 1'er kullanımla doğa sevgisi ve öz denetim değerleri yer alır. Coğrafya Dersi Öğretim Programı'na önerilen son değer olan 'saygı'ya ise, araştırma konusuna ilişkin kazanımlar içinde değinilmemiştir.

Coğrafi beceriler, hem Coğrafya biliminin hem de Coğrafya dersinin en önemli yapıtaşları arasında yer alır. Programda verilen 8 coğrafi becerinin tamamı araştırma konusuyla bağlantılı bulunmuştur. Tüm program genelindeki toplam 130 kazanımda 240 defa becerilere başvurulmuştur. Coğrafi sorgulama ve kanıt kullanma (n=11, %20.37), en fazla kazanımla ilişkilendirilen iki beceridir. Harita becerisi ile değişim ve sürekliliği algılama becerisi, sıradaki diğer başlıklardır. Arazide çalışma ve gözlem becerisi aynı değerle bunları takip ederken, zamanı algılama yine doğrudan jeolojik zamanları hedef alır. Gerek arazide gerekse materyalle ya da sanalda gözlemle etkinlikli/uygulamalı ders işleme yöntem ve teknikleri, araştırma konusunun çok daha kolayca kavranmasında etkili olacaktır. Örneğin; mineraller, fosiller, fosil içeren kayaçlar, fotoğraflar, mağara resimleri, höyüklerde ya da antik şehirlerde bulunan kalıntı eserler, dinazor ya da buzul çağlarını konu alan sinema filmleri vb. bu amaçla değerlendirilebilir. Sayı bazında ise, 240 program geneli beceri sayısına karşılık, jeolojik zamanlarla bağdaştırılabilir 54 beceri bulunduğu görülmüştür.

MEB (2023) tarafından hazırlanan 'Coğrafya 10 Beceri temelli etkinlik' kitabında, kazanımlara uygun olarak çeşitli etkinlikler tasarlanmıştır. Verilen etkinlikler, coğrafi becerilerle aşağıdaki gibi eşleştirilmiş görünmektedir. Bunlar arasında, jeolojik zamanlarla ilgili tangram bulmacalar verilmiş, jeolojik zamanların başlangıç ve bitiş süreleri karşılaştırılmış (zamanı algılama), jeoloji haritası renklendirme örnekleri verilmiş (harita becerileri), Türkiye'de eski ve yeni jeolojik dönemlere ait araziler örneklenmiştir (coğrafi gözlem, zamanı algılama, değişim ve sürekliliği algılama, kanıt kullanma). Yine aynı etkinlik kitabında; Türkiye'nin bitki örtüsü

hakkında aşağıdaki soru verilmiştir: “Bugün bazı bölgelerde yetişme ihtimali olmayan bitkilerin geçmiş jeolojik dönemlerde yaşanan iklim şartlarında yetişerek bugüne kadar varlıklarını devam ettirdikleri görülür. Bu bitkilere relik bitkiler denir. Kelkit Vadisi’ndeki makileri bu şekilde açıklayabilir miyiz?” (MEB, 2023, s. 60). Bu etkinlikte de, coğrafi sorgulama, değişim ve sürekliliği algılama, kanıt kullanma becerilerine başvurulabilir. Bir başka etkinlikte (MEB, 2023, s. 11); “Kuvaterner Dönemi’nin Pleistosen Devri’nde Güneş’ten gelen radyasyonun azalmasına bağlı olarak Buzul Çağı’nın yaşandığı ve bunun sonucunda buzulların oldukça geniş bir alana yayıldığı” (coğrafi sorgulama) ve günümüzde kalıntı buzullar ya da geçmişte gelişen paleo buzul yerşekilleri kanıt kullanma becerisiyle bağdaştırılabilir. MEB (2023) sayfa 12’de jeolojik zamanlarda gerçekleşen orojenez devreleri üzerinde durulmuş ve bunların haritadaki örnekleri istenmiştir (harita becerileri) ve sayfa 19’da Türkiye’de tektonik hareketler blokdiagramla gösterilmiş ve çeşitli kavramlarla olayların neden-sonuçları için coğrafi sorgulama becerisi kazandırılmak istenmiştir.

Araştırma bulgularına göre, Coğrafya Öğretim Programı’nda jeolojik zamanlar konusu çok az ölçüde ve bağlantılanabileceği pek çok konudan izole olarak sunulmaktadır. Oysa yeryüzünü tanıyarak onunla daha verimli şekilde etkileşimde bulunmak mümkün olabilir. Giner-Baixaui, Corbí ve Mayoral’ın (2021) ortaokul öğrencilerinin Dünya’nın tarihçesinin müfredattaki durumu hakkındaki araştırmalarında da benzer sonuçlar gözlenmiştir. Anket uygulanan öğrenciler, jeolojik olayları kronolojik olarak sıralamakta başarılı olamamış, ancak verilen bir olayın hangi jeolojik zamanda gerçekleştiğini tahmin edebilmişlerdir.

Dünya’nın geçmiş dönemler boyunca geçirdiği süreçlerin bilinmesiyle, değişimin devamlılığı da anlaşılabilir, belirli olayların ‘sınıflandırılması ya da bütünleştirilmesi (Giner-Baixaui, Corbí ve Mayoral, 2021) kolaylaşacaktır. Öğrenciler örneğin farklı jeolojik çağlarda farklı canlı türlerinin yaygınlaştığı (balıklar, sürüngenler, dinazorlar, memeliler vb.) konusunda kategorizasyon yapabilirler.

ÖNERİLER

Bu çalışmanın sonuçlarına göre aşağıdakiler önerilebilir:

- ***Öğretim programında yer verilmemiş olan, jeolojik zamanlarla ilişkili temel kavram eksiklikleri (örneğin; Pangea, mutlak yaş, göreceli yaş, stratigrafi, jeokronoloji, stromatolit, Antroposen vb.) giderilmelidir. Yanlış kavramların öğrencilere yerleşmemesi için bazı önemli bilgiler özellikle vurgulanmalıdır.***

Örneğin;

Dinozorlar varken henüz insan ortaya çıkmamıştı. Hiçbir zaman insanlar ve dinozorlar canlı olarak birarada bulunmadılar.

Dünya'nın herhangi bir yerinde bulunan fosillerin bütün canlı baş ve vücudunu temsil etmesi gerçekten güçtür. Çoğunlukla bir canlının tüm bedeni değil, sadece bir ya da birkaç parçasına ait fosillere rastlanır. Elde edilen parçalar, Dünya'nın başka bölgelerindeki buluntularla karşılaştırılabilir, birleştirilebilir ya da bilgisayar programlarıyla modellemeler yapılarak canlının nasıl görünmüş olabileceği tahmin edilmeye çalışılır.

Canlı veya cansız varlıkların yaş ve büyüklükleri arasında her zaman doğru orantı bulunmayabilir. Daha büyük cüssesi ya da hacmi olan bir organik ya da inorganik oluşum daha genç olabilir. Cheek (2013), iki yaşında bir filin 10 yaşında bir zebradan daha büyük bir görüneceğini vurgulamıştır.

• ***Coğrafi olaylarla jeolojik zamanların ilişkilendirilmesine yönelik yeni kazanımlar eklenmeli ve müfredatta iyileşme sağlanmalıdır.***

Örneğin;

Yeryüzünde atmosfer (dolayısıyla oksijen) ve su ortaya çıkmadan önce yaşam formlarının görülemeyeceği çıkarımına ulaşır.

Depremlere neden olan tektonik olaylar, volkanik etkinlikler ya da meteor düşmesiyle alt üst olan fizikî koşulların biyoçeşitliliği değiştirebileceğini ön görür.

Dünya'nın jeolojik geçmişinde 5 büyük yok oluş yaşandığını kavrar.

Madenlerin, taşkömürünün ve petrolün oluşum süreci mağmadaki kimyasal olaylarla ve yeryüzündeki bitki-hayvan kalıntılarıyla ilişkili olduğunun farkına varır.

Günümüzde buzul içermemekle birlikte, buzul aşındırma ve/veya biriktirme şekilleri içeren bölgelerde iklim koşullarının bugünkünden çok daha soğuk olduğu sonucunu çıkarır.

Kıvrımlı dağ sıralarının, volkan konisi dağlarının, derin kanyonların, uzun ve/veya derin mağara sistemlerinin, peri bacalarının uzun süreler boyunca oluştuğunu kavrar.

• ***Jeolojik zamanlara dair etkinliklerin sayısı artırılmalıdır.***

Örneğin;

Öğrencilerin kendi hayatları ya da hayranlık duydukları kişilerin (özellikle tanınmış bilim insanlarının) hayatları, başlıca önemli olaylara ayrılarak bölümlenebilir ve farklı sürelerle ayrılan bu alt dönemler Jeolojik Zaman Çizelgesi şeridi şeklinde hazırlatılabilir.

Arazi çalışmasında bulunabilecek ya da Coğrafya öğretmeninin kendi koleksiyonunda bulunan fosiller sınıfta incelenerek, boyutlarıyla ilgili ölçümler yaptırılarak küçük kimlik kartları oluşturulabilir.

Nesli tükenmiş bir canlıya ait ayak izi fotoğrafı incelenerek ve ölçüm yapılarak, günümüzdeki canlı türlerinin ayak izleriyle karşılaştırılabilir.

Öğrenciler, kendilerine renkli kağıtlara yazılmış olarak verilen karışık jeolojik olayları bir mantık sırasına dizebilirler: Atmosfer oluşmadan iklim olaylarının ortaya çıkamaması, canlı kalıntıları olmadan fosil yakıtların oluşamaması, tarım yapılmasına bağlı olarak insanın yerleşik hayata geçmesi, mağmanın yeryüzüne çıkabilmek için çatlak, yarık ya da tektonik hatlara ihtiyaç duyulması, av oldukları için memeli hayvanların tür ve sayıca zenginleşebilmeleri için dinozorların neslinin tükenmesinin zorunluluğu.

• ***Dünya'yı bütüncül şekilde anlamak için jeolojik zamanlarla ilgili öğrenci düzeyine uygun ilgi çekici sinema filmleri (Jurassic Park, Dinosaur, Ice Age serisi, Jurassic World vb.) ve belgesellerden yararlanılmalı ya da tavsiye edilmelidir.***

KAYNAKÇA

- Akkuş, Z. (2007). *Dokuzuncu sınıf Coğrafya dersi eski ve yeni müfredat programlarının eğitim öğretime uygunluğu bakımından karşılaştırılması* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Awan, I. Z. (2015). Uranium – The element: Its occurrence and uses. *Journal of the Chemical Society of Pakistan*, 37(6), 1056-1080.
- Aydın, F. & Güngördü, E. (2015). *Coğrafya eğitiminde özel öğretim yöntemleri*. Ankara: Pegem Yayınları.
- Balasubramanian, A. (2014). *The geological time scale*. Presentation, University of Mysore, Mysore. DOI: 10.13140/RG.2.2.19842.68800
- Cheek, K. A. (2013). Exploring the relationship between students' understanding of conventional time and deep (geologic) time. *International Journal of Science Education*, 35(11), 1925–1945. DOI: 10.1080/09500693.2011.587032
- Cheek, K.A. (2012). Students' understanding of large numbers as a key factor in their understanding of geologic time. *International Journal of Science and Mathematics Education*, 10, 1047Y1069.
- Değirmenci, Y. & İlter, İ. (2013). Coğrafya Dersi Öğretim Programı'nda doğal afetler. *Marmara Coğrafya Dergisi*, 0(28), 276-303.
- Dodick, J. & Orion, N. (2003a). Measuring student understanding of geological time. *Science Education*, 87, 708-731.
- Dodick, J. & Orion, N. (2003b). Cognitive factors affecting student understanding of geologic time. *Journal of Research in Science Teaching*, 40(4), 415-442.
- Giner-Baixaui, A., Corbí, H. & Mayoral, O. (2021). *What do secondary school students know about the "History of earth"? perspectives considering the curriculum*. ESERA 2021' Fostering scientific citizenship in an uncertain world (30 August-3 September 2021), University of Minho, Braga, Portugal.
- Gökçe, N. & Kaya, E. (2009). Coğrafya Dersi Öğretim Programı'nda küresel iklim değişikliği. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22, 157-168.
- Head, M.J., & Gibbard, P.L. (2015). Formal subdivision of the Quaternary System/Period: Past, present, and future. *Quaternary International*, 383, 4-35.
- Lambert, V.A. & Lambert, C.E. (2012). Qualitative descriptive research: An acceptable design. *Pacific Rim International Journal of Nursing Research*, 16(4), 255-256.
- Lewis, S.E., Lampe, K.A. & Lloyd, A. J. (2005). *Once in a million years: Teaching geologic time*. American Institute of Biological Sciences. <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED501355.pdf>

- MEB (2018). *Ortaöğretim Coğrafya Dersi (9, 10, 11 ve 12. sınıflar) Öğretim Programı*. Ankara: Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı.
- MEB (2023). *Coğrafya 10, Beceri temelli etkinlik kitabı* (Hazırlayan: Derya Hançerlioğlu). Ankara: Ortaöğretim Genel Müdürlüğü.
- Nam, Y., Karahan, E., & Roehrig, G. (2016). Native American students' understanding of geologic time scale: 4th-8th grade Ojibwe students' understanding of earth's geologic history. *International Journal of Environmental and Science Education*, 11(4), 485-503.
- Sezer, A. & Şanlı, C. (2017). Coğrafya Öğretim Programı'nda ve ders kitaplarında göç olgusu. *Marmara Coğrafya Dergisi*, 0(36), 16-25. DOI: 10.14781/mcd.329051.
- Sidel, J. L., Bleibaum, R. N., & Tao, K. W. C. (2018). Quantitative descriptive analysis. (In *Descriptive Analysis in Sensory Evaluation*, Eds: S. E. Kemp & J. Hort (pp. 287–318). Wiley-Blackwell Publishing, 287–318. DOI: 10.1002/9781118991657.ch8.
- Sisterson, D. L. & Liaw, Y. P. (1990). An evaluation of lightning and corona discharge on thunderstorm air and precipitation chemistry. *Journal of Atmospheric Chemistry*, 10(1), 83-96.
- Wach, E. & Ward, R. (2013). Learning about qualitative document analysis. *IDS Practice Paper in Brief*, 13, 1-10.
- Walker, M. (2005). *Quaternary dating methods*. England: John Wiley & Sons Ltd, The Atrium, Southern Gate, Chichester, West Sussex PO19 8SQ.
- Weisgarber, S. L. (1997). *Understanding geologic time*. Hands on, Earth science, Division of Geological Survey, No. 8.

BÖLÜM 9

BELİREN YETİŞKİNLİK DÖNEMİNDE PSİKOLOJİK İYİ OLUŞUN SOSYODUYGUSAL VE İLİŞKİSEL DEĞİŞKENLER AÇISINDAN İNCELENMESİ¹

Demet VURAL YÜZBAŞI², Sümeyye Sema YILMAZ³

¹ Bu araştırma “Beliren Yetişkinlikte İyi Oluşun Kişilik, Yalnızlık, Kişilerarası Duygu Düzenleme ve Üniversite Uyumu Açısından İncelenmesi” başlığıyla 3. Gelişim Psikolojisi Sempozyumu’nda poster bildiri olarak sunulmuş ve özet bildiri kitapçığında yer almıştır.

² Dr. Öğretim Üyesi, İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Psikoloji Bölümü, Orcid ID: 0000-0002-6017-0875

³ Araştırma Görevlisi, Ordu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü, Orcid ID: 0000-0002-6683-6412

Psikoloji araştırmaları, her bireyin gündelik yaşamında koruması ve sürdürmesi gereken optimal bir iyi olma halinden bahsetmektedir. İyi oluş, temel olarak bireyin yaşamının farklı alanlarında gelişim ve büyüme sağlanması, genel olarak doyum ve mutluluk duyguları yaşaması, işlevsel bir şekilde topluma fayda sağlaması gibi ölçütlere karşılık gelmektedir (Gomez, Allemand ve Grob, 2012; Marks ve Shah, 2004). Tarihsel açıdan bakıldığında alanyazında iyi oluşa yönelik birçok farklı görüşün yer aldığı görülmektedir. Örneğin, Erikson (1959) psikososyal gelişim kuramı çerçevesinde bireylerin belirli yaş dönemlerinde uygun şekilde gelişmesinin kritik olduğunu bildirmiştir. Allport (1961) ise olgunluk kavramı ile bireylerin olgun kişiliğe ulaşmaları halinde psikolojik iyi oluşa sahip olacaklarını belirtirken, Maslow (1968), psikolojik kendini gerçekleştirme kuramı çerçevesinde insanların kendilerinde var olan potansiyeli ortaya çıkararak çeşitli ihtiyaçlarını karşılamasının önemini vurgulamıştır. Bradburn (1969) iyi oluşu ‘olumlu duygulanımın olumsuz duygulanımdan fazla olması’ şeklinde tanımlarken (akt. Ryff, 1989); Diener (1984) bu tanıma ‘yaşam doyumu’ kavramını da ekleyerek öznel iyi oluş görüşünü ortaya atmıştır. Ryff (1985, 1989) ise psikolojik işlevselliği açıklamaya yönelik mevcut görüşleri ve yapılan araştırmaları sentezleyerek kapsamlı ve güncelliğini koruyan bir model sunmuştur. Çok Boyutlu Psikolojik İyi Oluş Modeli’nde bireylerin kendi potansiyelinin farkında olarak bu potansiyeli mükemmelle ulaştırmak için en üst düzeyde işlevsel olarak kullanması görüşü öne çıkmaktadır (Ryff, 1995). Bu kapsamda psikolojik iyi oluşun başkalarıyla olumlu ilişkiler, özerklik, çevresel hakimiyet, yaşam amacı, kişisel büyüme ve gelişme olmak üzere altı boyuttan oluştuğu öne sürülmektedir (Ryff ve Singer, 1996). Dolayısıyla psikolojik iyi oluş sadece bireyin kendisiyle değil, içinde yaşadığı toplum ve kültürle de değişebilen bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda bireylerin öznel duygusal deneyimlerinin yanı sıra çevreleriyle kurdukları anlamlı ve nitelikli ilişkilerin de iyi oluş bağlamında önemli katkı sağladığı öngörülmektedir (Ryff ve Singer, 1996; Samman, 2007).

Bireylerin yaşam koşullarındaki değişimlere sürekli uyum sağlama ve psikolojik açıdan işlevselliğini geliştirme potansiyeli yaşam boyu gelişim araştırmaları için önemli bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Kişiler yaşamları boyunca fizyolojik, duygusal ve sosyal açıdan önemli değişimler yaşamaktadır. Dolayısıyla farklı yaşam dönemlerinde bireylerin psikolojik iyi oluşlarının ve psikolojik iyi oluş ile ilgili değişkenlerin incelenmesinin önemli olduğu düşünülmektedir. Bu çalışma, önemli gelişimsel değişimlerin yaşandığı bir dönem olarak betimlenen beliren yetişkinlik dönemindeki bireylerin psikolojik iyi oluşlarını konu edinmektedir.

Beliren yetişkinlik, ergenlik ile yetişkinlik arasındaki dönemi (18-25 yaş) kapsayan ve kendine has gelişimsel özellikleri olan bir dönem olarak

tanımlanmaktadır (Arnett 1994, 1998; Doğan ve Cebioğlu, 2011). Arnett (1994, 2006), bu gelişim evresinde bireylerin önemli yaşamsal olaylar (örn. evlilik, iş yaşamına geçiş) deneyimlediklerini belirtmektedir. Bu dönemde bireylerin hayatlarını önemli ölçüde şekillendiren romantik ilişki, meslek seçimi ve dünya görüşü gibi çeşitli konularda denemeler yaptıkları ve önemli kararlar aldıkları gözlenmektedir (Atak ve Çok, 2010). Dolayısıyla beliren yetişkinlik döneminin bireylere sunduğu gelişimsel değişim ve ilerlemelerin kaydedilmesi sürecinde bireylerin psikolojik açıdan esenliklerini korumaları ve sürdürmeleri, başkalarıyla olumlu ilişkiler kurmaları, özerklik kazanmaları, kendi ihtiyaç ve hedeflerine uygun bir çevre edinmeleri, yaşamlarına ilişkin anlam ve hedef belirlemeleri, kendilerini geliştirme isteği içinde olmaları ve potansiyellerini gerçekleştirmeleri; kısacası psikolojik iyi oluşları önemli bir konudur. Bu araştırma kapsamında, beliren yetişkinlik dönemindeki üniversite öğrencilerinin psikolojik iyi oluşlarının çeşitli sosyoduygusal ve ilişkisel değişkenler bağlamında incelenmesi hedeflenmiştir. Bu doğrultuda üniversite yaşamına uyum, kişilik özellikleri, sosyal ve duygusal yalnızlık ve kişilerarası duygu düzenleme değişkenleri ele alınmıştır.

Üniversite yaşamı beliren yetişkinler için önemli bir gelişimsel bağlam olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim, beliren yetişkinliğin önemli bir kırılma noktası üniversiteye başlamaktır (Cage, Jones, Ryan, Hughes ve Spanner, 2021). Üniversiteye başlayan bireyler genellikle bağlamsal değişikliklere maruz kalırken, aynı zamanda yeni sosyal çevrelere girerek başkalarıyla ilişki kurmaya başlar. Bu bağlamda çoğu genç, üniversite için evlerinden ayrılarak farklı bir yaşam düzenine geçiş yapmakta ve bağımsız olarak yeni bir düzen kurma kaygılarıyla baş başa kalmaktadır (Ruthig, Marrone, Hladkyj ve Robinson-Epp, 2011). Çevresel değişimlerin yanı sıra bireylerin finansal ve akademik sorumluluklarının artması da önemli bir stres faktörü olabilmektedir (Cooke, Bewick, Barkham, Bradley ve Audin, 2006; Hesketh, 1999). Bireyler, finansal ve akademik kaygılar yaşarken aynı zamanda gelecekte kendilerini mesleki ve profesyonel olarak geliştirebilecekleri çeşitli fırsatları da değerlendirmektedir (Arnett, 1994). Özetle, üniversite gibi yeni bir ortama girmenin de etkisiyle gençler birçok alanda farklı stresörlere maruz kalmaktadır (Andriola ve Araújo, 2021). Dolayısıyla beliren yetişkinlik döneminde kişinin üniversiteye ve çevresine uyum sağlaması oldukça önemlidir. Başka bir deyişle, üniversite öğrencilerinin bireysel, çevresel ve akademik alanlardaki değişimlere uyum sağlaması ve bu alanlardan en yüksek verimi alması gerekmektedir (Credé ve Niehorster, 2012). Literatürde üniversite uyumu; akademik uyum, kişisel ya da duygusal uyum ve sosyal uyum olmak üzere temel olarak üç alanda ele alınmaktadır (Gerdes ve Mallinckrodt, 1994). Akademik uyum, bireyin akademik yetenekleri de dahil olmak üzere motivasyonel faktörlere ve ku-

rum sal bağ lılığa kar şılık gelmektedir. Kiş isel uyum, kiş inin genel fiziksel/ psikolojik iyilik halini, benlik algısını; sosyal uyum da sosyal iliş kilerdeki sosyo-duygusal süreçleri yansıtmaktadır (Aslan, 2015). Bu doğrultuda üniversite uyumu, iyi oluş gibi bir psikolojik uyum göstergesi olarak da görülebilmektedir (Bi ve Li, 2021).

Öğrencilerin üniversite yaşamına uyumunu inceleyen çalışmalar, bireyin duygusal, sosyal ve akademik uyumunun psikolojik iyi oluş düzeylerini önemli ölçüde etkilediğini ortaya koymaktadır. İbrahim, Kelly, Adams ve Glazebrook (2013), üniversite öğrencilerinin ortalama %30,6'sının popülasyondaki diğer bireylerden daha fazla depresyona sahip olduğunu bildirmiştir. Benzer şekilde, yapılan bazı çalışmalar (örn. Cooke ve ark., 2006; Eisenberg, Hunt ve Speer, 2013) üniversite öğrencilerinin normal popülasyona göre daha düşük bir iyi oluş düzeyine sahip olduğunu ve bu farklılıkta akademik, finansal veya çevresel faktörlerin birincil etken olduğunu göstermektedir (Cooke ve ark., 2006). Yapılan araştırmalar (örn. Baker, 2004; Gebre ve Taylor, 2017) üniversite uyumu ile stres arasında negatif ilişki olduğunu göstermektedir. Nitekim, üniversite öğrencilerinin bir kısmı akademik stresle başa çıkmak dışında, ailelerinden ayrılma ve bağımsızlıklarını kurma sürecinde zorluklarla karşılaşırken, bir kısmı birden fazla iş ve aile sorumluluğunu dengelemek zorunda kalmaktadır. Buna bağlı olarak da üniversite öğrencilerinin bu dönemde ilk kez zihinsel sağlıklarına ilişkin tanı alabildikleri, madde kullanımına başlayabildikleri veya mevcut semptomlarının şiddetlenebileceği dikkat çekicidir (Pedrelli, Nyer, Yeung, Zulauf ve Wilens, 2015). Dolayısıyla, yaşamda önemli bir değişim dönemi olarak görülen beliren yetişkinlikte üniversiteye geçiş ve uyum sürecinin bireylerin iyi olma halini farklı şekillerde etkilediği göz önüne alındığında üniversite uyumu ile psikolojik iyi oluş arasındaki ilişkinin incelenmesinin anlamlı olduğu düşünülmektedir. Bu çalışma kapsamında söz konusu ilişkiye ek olarak, kişilik özellikleri, yalnızlık ve kişilerarası duygu düzenleme ile iyi oluş arasındaki ilişkide üniversite uyumunun aracı rolünün de incelenmesi hedeflenmiştir.

Üniversiteye uyumun yanı sıra, psikolojik iyi oluşu etkileyen bireysel faktörler arasında kişilik değişkeni de alanyazında sıklıkla tartışılmaktadır. Kişilik, Amerikan Psikiyatri Birliği (2019) tarafından “düşünme, hissetme ve davranışın karakteristik örüntülerindeki bireysel farklılıklar” olarak tanımlanmaktadır. Psikoloji alanındaki kişilik çalışmalarının temel olarak iki alana odaklandığı belirtilmektedir. Çalışmalardan bir kısmı sosyallik ve sinirlilik gibi belirli kişilik özelliklerindeki bireysel farklılıklara odaklanırken, bir kısmı kişinin çeşitli özelliklerinin bir bütün olarak nasıl bir araya geldiğini anlamaya yönelmiştir (APA, 2019). Kişiliği anlama ve ölçmeye yönelik çalışmaların çoğunun yaygın olarak “Beş Boyutlu Kişilik Modeli” kapsamında ele alındığı görülmektedir (Hicks ve Metha, 2018). Modelde

bahsedilen beş faktör dışadönüklük, uyumluluk, deneyime açıklık, duygusal dengesizlik ve sorumluluktur (McCrae ve Costa, 2003). Olumlu kişilik özelliklerinin bireylerin psikolojik iyi oluşlarının var olmasında ve sürdürülmesinde kritik bir belirleyici olduğu özellikle orta yaş araştırmalarında (örn. Hayes ve Joseph, 2003; Kokko, Tolvanen ve Pulkkinen, 2013; Siegler ve Brummett, 2000) öne çıkmaktadır. Bununla birlikte beliren yetişkinlik döneminde gerçekleştirilen çalışmalarda da benzer bulgulara rastlanmıştır. Örneğin, Watson ve Clark (1992) tarafından üniversite öğrencileriyle yapılan bir çalışmada, iyimserlik ve dışadönüklük gibi bazı kişilik özelliklerinin bireylerin ruh halini belirlemede olumlu bir etkiye sahip olduğu gösterilmiştir. Benzer bir şekilde, yapılan bir diğer çalışma (Gomez ve ark., 2012) nevroitiklik ve dışadönüklüğün iyi oluşu yordadığını göstermektedir. Ayrıca kişilik yapılanmasının bireyin olumlu ya da olumsuz ruh hali üzerinde etkileri olduğuna yönelik bulgular da alanyazında yer almaktadır (Lucas, 2018).

Aralarında beliren yetişkinlik dönemindeki bireylerin de yer aldığı kapsamlı bir araştırmada (Yu, Zhao, Li, Zhang ve Li, 2021), beş faktör kişilik ile sosyal iyi oluş arasındaki ilişkide sosyal desteğin rolü incelenmiştir. Çalışmanın bulguları, dışadönüklük, uyumluluk, sorumluluk ve deneyime açıklığın sosyal iyi oluş ile pozitif yönde, duygusal dengesizliğin ise sosyal iyi oluş ile negatif yönde ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır. Alanyazındaki kuramsal ve görgül çalışmalar göz önünde bulundurulduğunda, bireylerin iyi oluşları üzerinde etki sahibi olabilecek değişkenler kapsamında kişilik faktörünün önemli bir yer tuttuğu söylenebilir. Bununla birlikte farklı kişilik yapılarına sahip bireylerin yeni ortamlara uyum süreçlerinin de farklılaşabileceği öngörülebilmektedir (Rook, 1988). Örneğin, Puher (2009) üniversiteye uyum ile duygusal dengesizlik arasında negatif, sorumluluk ve uyumluluk arasında ise pozitif bir ilişki olduğunu bildirmiştir. Bu doğrultuda iyi oluşu yordayan değişkenler üzerinde kişiliğin diğer değişkenlerle birlikte ele alınarak incelenmesinin önem taşıdığı düşünülmektedir.

Liseden üniversiteye geçen bireyler çoğu zaman farklı sosyal ilişkiler kurmak zorunda kalmakta ve bazı durumlarda yetersiz ya da başarısız etkileşimler sonucunda yalnızlık yaşayabilmektedirler. Psikoloji çalışmalarında yalnızlık olgusu uzun yıllardır farklı açılardan ele alınmış ve yalnızlığın bireyler üzerindeki olumsuz etkileri araştırılmıştır (örn. Wenz, 1977; Jones, 1982; Russell, Cutrona, Rose ve Yurko, 1984). Weiss (1973, 1974) yalnızlık olgusunu duygusal yalnızlık ve sosyal yalnızlık olmak üzere iki boyutta ele almıştır. Duygusal yalnızlık temelde kişinin çevresindeki diğer kişilere yakınlık ve bağlılık eksikliğine (örneğin boşanma, ayrılık vb.) karşılık gelirken, sosyal yalnızlık bireyin ortak paylaşımlarda bulunabileceği bir sosyal çevrenin eksikliğine karşılık gelmektedir (Russell ve ark., 1984).

Bu kavramsallaştırma, bireylerin yalnızlık yaşadıkları durumların içinde bulundukları koşullardan ve diğer bireysel-çevresel özelliklerden etkilenebileceğini göstermektedir. Başka bir deyişle, bireyin sosyal ya da duygusal yalnızlık yaşamasına bağlı olarak ilişki türleri ve çevresel faktörler değişebilmektedir (Green, Richardson, Lago ve Schatten-Jones, 2001). Dolayısıyla, sosyal yalnızlık yaşayan bireyler daha küçük gruplarda ve gruptaki diğer kişilerle daha az yakınlık kurabilirken, duygusal yalnızlık yaşayan bireyler yakın bağlılık gösterememekten muzdarip olabilirler (Green ve ark., 2001). Bu açıdan, üniversiteye yeni başlayan veya üniversite yaşamına uyum sağlamaya çalışan kişilerin yalnızlık deneyimlerinin araştırılması da önemli görülmektedir.

Araştırmalar, üniversite öğrencilerinin %30 ile %60'ının yalnız olduğunu; bu oranın özellikle üniversitenin ilk yılında arttığını bildirmektedir (Cutrona, 1982; McWhirter, 1997; Özdemir ve Tuncay, 2008). Üniversitede yalnızlığı kültürlerarası boyutta inceleyen bir çalışma, kültürün ve demografik geçmişin bireylerin yalnız kalmasında etkili olduğunu göstermiştir (Bauer ve Rokach, 2004). Üniversite öğrencileriyle yapılan çalışmalara bakıldığında, yalnızlığın hem iyi oluş göstergeleri hem de üniversite yaşamı açısından konu edinildiği görülmektedir. Örneğin, Brunsting, Zachry, Liu, Bryant, Fang, Wu ve Luo (2019) tarafından lisans ve yüksek lisans öğrencileriyle yapılan bir yıllık çalışmada, dönem başında algılanan sosyal desteğin ilerleyen dönemlerde daha düşük yalnızlık düzeyini ve daha yüksek aidiyet düzeyini yordadığı bulunmuştur. Ayrıca, fakültedeki sosyal desteğin, yalnızlık ile psikolojik iyi oluş arasındaki ilişkide dolaylı bir etkiye sahip olduğu görülmüştür. Benzer bir şekilde, bir diğer çalışmada duygusal olarak istikrarlı olan, sosyal olarak bağlılık gösteren ve çevrelerinden daha az soyut olan öğrencilerin üniversiteye daha iyi uyum sağladıkları bildirilmiştir (Lidy ve Kahn, 2006). Başka bir araştırmanın (Wohn ve LaRose, 2014) bulguları da yalnızlığın, akademik motivasyon ve sosyal uyumla olumsuz yönde ilişkili olduğuna işaret etmektedir. Yalnızlığın hem doğrudan hem de özgüven aracılığıyla psikolojik ve öznel iyi oluş ile ilişkili olduğunu gösteren bir çalışmaya (Çiçek, 2021) ek olarak, yalnızlığın hem doğrudan hem de baş etme stilleri aracılığıyla üniversiteye uyum ile ilişkili olduğunu gösteren bir çalışma da (Quan, Zhen, Yao ve Zhou, 2014) alanyazında yer almaktadır. Benzer bir biçimde yalnızlığın olumsuz benlik algısı ile pozitif, uyum ile negatif yönde ilişkili olduğu da bildirilmiştir (Goswick ve Jones, 1981). Mevcut araştırmalara ek olarak, yapılan birçok çalışmada (örn. Bhagchandani, 2017; Brett, Mathieson ve Rowley, 2022; Chiao, Chen ve Yi, 2019) psikolojik iyi oluş ile yalnızlık arasında negatif yönde bir ilişki olduğu ortaya konmuştur. Dolayısıyla yalnızlığın beliren yetişkinlerin psikolojik iyi oluşları ile ilişkili olduğu öngörülen diğer değişkenlerle bir arada ele alınmasının anlamlı ve önemli olduğu düşünülmektedir.

Beliren yetişkinlik döneminde iyi oluşu etkileyebilecek bir diğer faktörün ise alanyazında güncel bir kavram olarak karşımıza çıkan kişilerarası duygu düzenleme olduğu düşünülmektedir. Kişilerarası duygu düzenlemeye ilişkin farklı modeller (örn. Hofmann, 2014) ortaya atılmış olmakla birlikte, bu çalışmada Zaki ve Williams (2013) tarafından geliştirilen kişilerarası düzenleme modeli temel alınmıştır. Bu modelde içsel ve dışsal olmak üzere iki duygusal boyut bulunmaktadır. Bireyin kendi duygularını değiştirmeye ve düzenlemeye yönelik sosyal etkileşimleri içsel süreçlere karşılık gelirken; kişinin farklı stratejiler aracılığıyla çevresindeki diğer kişilerin duygularını düzenleme süreci ise dışsal süreçlere karşılık gelmektedir (Zaki ve Williams, 2013). Söz konusu kişilerarası duygu düzenleme süreçleri Williams, Morelli, Ong ve Zaki (2018) tarafından eğilim ve etkinlik olarak iki boyut altında incelenmiştir. Eğilim, bireyin olumlu-olumsuz durumlar karşısında etkileşimde bulunma yani duygusal tepkilerini gösterme derecesini temsil etmektedir. Etkinlik ise kişilerin bu etkileşim sürecinde gösterdikleri tepkilerin kendi ruh hallerine olan katkısını ifade etmektedir.

Kişilerarası duygu düzenlemeyi konu edinen araştırmaların gün geçtikçe arttığı ve bu araştırmaların dikkate değer bulgular sunduğu görülmektedir. Kişilerarası duygu düzenleme sürecinde bireyin kullandığı stratejileri açıklamaya yönelik yapılan çalışmalar, kişilik özelliklerinin süreçte etkili olduğunu göstermektedir. Örneğin, Gökdağ ve Naldöken (2021) tarafından yapılan bir çalışma, dışadönüklük ile uyumlu stratejilerin; nevrotiklik ile uyumsuz stratejilerin ilişkili olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte kişilerarası duygu düzenleme kapsamında kullanılan stratejilerin yetersiz ya da sağlıklı kullanımının sosyal etkileşimde işlev kaybına yol açabileceği belirtilmektedir (Williams ve ark., 2018). Bu bağlamda belirli koşullar altında bireylerin psikolojik iyi oluşlarını olumsuz yönde etkileyebileceği de öngörülmektedir (Zaki ve Williams, 2013). Yapılan güncel bir çalışmada kişilerarası duygu düzenlemenin sosyal iyi oluş göstergelerinden empatik ilgi ve perspektif alma ile; duygusal iyi oluşun göstergelerinden olumlu duygudurum ile pozitif yönde ilişkili olduğu bildirilmiştir (Zhao, Wang, Niu, Li ve Zhang, 2023).

Literatürde kişilerarası duygu düzenleme ve psikolojik iyi oluş arasındaki ilişkiyi inceleyen sınırlı sayıda çalışma olmasına rağmen, beliren yetişkinlik dönemindeki bireylerin üniversite ortamında yaşadıkları sosyal etkileşimlerin niteliği ve bireyler üzerindeki sosyo-duygusal etkileri açısından ele alınması gereken bir kavram olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla, kişilerarası duygu düzenlemenin de bu çalışmada psikolojik iyi oluş ile ilişkili olduğu öngörülen diğer değişkenlerle bir arada ele alınması amaçlanmıştır. Nitekim bireyin yeni sosyalleşme alanlarına yoğun olarak maruz kaldığı üniversite bağlamında sosyal etkileşimler kurarken kendisinin ve başkalarının duygularını etkileme ve bunlardan yararlanma stratejilerinin iyi oluşları üzerinde önemli bir etkisi olacağı düşünülmektedir.

Araştırmanın Önemi ve Amacı

Literatürdeki teorik ve ampirik çalışmalar göz önüne alındığında, beliren yetişkinlik dönemindeki bireylerin psikolojik iyi oluşlarını etkileyen faktörleri bütüncül bir şekilde ele alan çalışmaların sınırlı sayıda olduğu gözlenmektedir. Üniversite yaşamına geçiş ile birlikte bireylerin bir dizi değişim ve stresli yaşam olayıyla karşı karşıya kaldığı düşünüldüğünde, özellikle bu dönemdeki iyi oluşlarını korumak ve artırmak için iyi oluş üzerinde etki sahibi olabilecek değişkenleri incelemenin önemli olduğu düşünülmektedir. Dolayısıyla bu çalışmanın amacı, beliren yetişkinlik dönemindeki üniversite öğrencilerinin iyi oluşlarını etkileyen faktörleri incelemek ve psikolojik iyi oluşlarını yordadığı düşünülen sosyoduygusal ve ilişkisel değişkenleri dikkate alarak literatüre kapsamlı bir bakış açısı sunmaktır. Bu kapsamda üniversite yaşamına uyum (akademik, sosyal ve kişisel uyum), kişilik özellikleri (dışadönüklük, uyumluluk, deneyime açıklık, duygusal dengesizlik ve sorumluluk), sosyal ve duygusal yalnızlık (sosyal, ailesel ve romantik yalnızlık) ve kişilerarası duygu düzenleme değişkenlerinin psikolojik iyi oluş ile ilişkilerinin incelenmesi ve bu değişkenlerin psikolojik iyi oluşu yordama gücünün belirlenmesi araştırmanın temel amacını oluşturmaktadır. Bununla birlikte, araştırma değişkenleri ile psikolojik iyi oluş arasındaki ilişkilerde üniversite yaşamına uyumun aracı etkisinin de tespit edilmesi hedeflenmiştir.

Yöntem

Evren ve Örneklem

Bu araştırmanın evrenini 19-25 yaş aralığındaki üniversite öğrencileri oluşturmaktadır. Çalışmanın örneklemini ise uygun örnekleme yöntemi ile ulaşılan ve İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi'nde öğrenim görmekte olan 325 öğrenci oluşturmaktadır. Katılımcıların 240'ı (% 73.8) kadın, 85'i (% 26.2) ise erkek öğrencilerdir. Katılımcıların yaş ortalaması 21.66 ($SS = 1.50$)'dır. Katılımcılara ilişkin diğer özellikler ise Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1 *Katılımcıların Demografik Özellikleri*

	<i>f</i>	<i>%</i>
Sınıf düzeyi		
1. sınıf	93	28.6
2. sınıf	75	23.1
3. sınıf	69	21.2
4. sınıf	88	27.1
Anne eğitim düzeyi		
Okuma yazma bilmiyor	19	5.8
İlkokul mezunu	108	33.2
Ortaokul mezunu	68	20.9
Lise mezunu	81	24.9
Üniversite mezunu	45	13.8
Yüksek lisans/doktora	4	1.2
Baba eğitim düzeyi		
Okuma yazma bilmiyor	3	.9
İlkokul mezunu	73	22.5
Ortaokul mezunu	60	18.5
Lise mezunu	98	30.2
Üniversite mezunu	87	26.8
Yüksek lisans/doktora	4	1.2
Aile sosyoekonomik durumu		
Çok düşük	1	.3
Düşük	58	17.8
Orta	242	74.5
Yüksek	24	7.4
Romantik ilişki durumu		
Var	145	44.6
Yok	180	55.4

Veri Toplama Araçları

Demografik Bilgi Formu: Bu formda katılımcılara ilişkin demografik (ör. yaş, cinsiyet) bilgilere yönelik sorular yer almaktadır.

Psikolojik İyi Oluş Ölçeği: Yetişkinlerde psikolojik iyi oluşu ölçmek amacıyla Diener ve arkadaşları (2010) tarafından geliştirilmiştir. Ölçeğin Türkçe uyarlama ve geçerlik güvenirlik çalışması Telef (2013) tarafından yapılmıştır. Ölçeğin Cronbach alfa iç tutarlılık katsayısı .80’dir (Telef, 2013). Ölçekte toplam 8 madde bulunmaktadır. Ölçek maddeleri Likert tipi puanlamaya sahip olup 1 = “kesinlikle katılmıyorum” 7 = “kesinlikle katılıyorum” şeklinde yanıtlanmaktadır. Ölçekten alınabilecek en düşük puan 8, en yüksek puan ise 56’dır ve puanlar yükseldikçe bireyin o ölçüde psikolojik kaynağa ve iyi oluşa sahip olduğu belirtilmektedir. Bu araştırmada

ölçeğin Cronbach alfa iç tutarlılık katsayısı .85 olarak hesaplanmıştır.

Beş Faktör Kişilik Ölçeği: Ölçek John, Donahue ve Kentle (1991) tarafından geliştirilmiştir. Ölçek 44 madde ve dışadönüklük, geçimlilik, sorumluluk, duygusal dengesizlik ve deneyime açıklık olmak üzere beş boyuttan oluşmaktadır. Ölçek maddeleri 5'li Likert tipindedir. John ve arkadaşlarının (1991) elde ettikleri güvenilirlik katsayıları dışadönüklük için .88; sorumluluk için .82; deneyime açıklık için .81; geçimlilik için .79 ve duygusal dengesizlik için .84 şeklindedir. Ölçeğin Türkçe uyarlaması Alkan tarafından 2007 yılında gerçekleştirilmiştir. Çalışmada ölçeğin iç tutarlılık katsayısı .87 olarak bulunurken, faktör çözümlemesi orijinal ölçeğe paralel olarak 5 farklı alt ölçek sunmuştur. Alt ölçeklerin iç tutarlılık katsayıları ise dışadönüklük için .89; sorumluluk için .79; deneyime açıklık için .79; geçimlilik için .67 ve duygusal dengesizlik için .79 olarak bulunmuştur. Bu çalışmada alt ölçeklerin Cronbach alfa iç tutarlılık katsayıları dışadönüklük için .89; sorumluluk için .81; deneyime açıklık için .79; geçimlilik için .68; duygusal dengesizlik için .79 olarak hesaplanmıştır.

Yetişkinler İçin Sosyal Duygusal Yalnızlık Ölçeği: Ölçek DiTommaso ve Spinner (1993, 1997) tarafından yalnızlık duygusunu ölçmek üzere geliştirilmiştir ve Akgül (2020) tarafından Türkçe'ye uyarlanmıştır. Ölçek toplamda 15 maddeden ve sosyal yalnızlık, ailesel yalnızlık ve romantik yalnızlık olmak üzere üç alt boyuttan oluşmaktadır. Genel yalnızlık puanı, alt boyutlardan alınan toplam puan ile elde edilmektedir (Akgül, 2020). Ölçek 7'li likert tipinde puanlanmakta ve 1 = “Şiddetle katılmıyorum” 7 = “Şiddetle katılıyorum” şeklindedir. Ölçekten alınabilecek en düşük puan 15, en yüksek puan 105'dir. Ölçeğin Cronbach alfa güvenilirlik katsayıları sosyal yalnızlık için .90, romantik yalnızlık için .87, ailesel yalnızlık için .89 ve ölçeğin tamamı için .92'dir. Bu araştırma için alt ölçeklerin Cronbach alfa iç tutarlılık katsayıları romantik yalnızlık için .84; ailesel yalnızlık için .90 ve sosyal yalnızlık için .86 olarak bulunmuştur.

Üniversite Yaşamına Uyum Ölçeği: Ölçek üniversite öğrencilerinin sosyal, kişisel ve akademik uyumlarını ölçmek üzere Aslan (2015) tarafından geliştirilmiştir. Ölçekte toplam 60 madde ve “Kişisel Uyum”, “Sosyal Uyum” ve “Akademik Uyum” olmak üzere üç alt boyut bulunmaktadır. Ölçek 5'li Likert tipindedir ve alınabilecek cevaplar 1 (“Hiç katılmıyorum”) ve 5 (“Tamamen katılıyorum”) şeklindedir. Ölçekten alınabilecek en düşük puan 60, en yüksek puan 300'dür ve yüksek puanlar uyuma karşılık gelirken düşük puanlar söz konusu alt boyutlardaki uyumsuzluğu ifade etmektedir (Aslan, 2015). Alt ölçeklerin Cronbach alfa katsayıları akademik uyum için .93, kişisel uyum için .92 ve sosyal uyum için .89 olarak bulunmuştur (Aslan, 2015). Bu çalışmada ise alt ölçeklerin Cronbach alfa iç tutarlılık katsayıları akademik uyum için .93, kişisel uyum için .94 ve sosyal uyum için .92 olarak hesaplanmıştır.

Kişilerarası Düzenleme Ölçeği: Williams ve arkadaşları (2018) tarafından geliştirilen Kişilerarası Düzenleme Ölçeği'nin amacı, bireylerin kişilerarası duygu düzenleme davranışlarını gösterme eğilimlerini ve söz konusu davranışların kişiler üzerindeki etkilerini belirlemektir. Ölçek 16 madde ve 4 alt ölçekten (negatif eğilim, negatif etkinlik, pozitif eğilim ve pozitif etkinlik) oluşmaktadır. Ölçek maddeleri 7'li Likert tipindedir. Ölçekten alınabilecek en düşük puan 16, en yüksek puan ise 112'dir. Ölçekten alınan yüksek puan, yüksek düzeyde kişilerarası duygu düzenleme derecesine karşılık gelmektedir. Ölçeğin Türkçe'ye uyarlaması Vural Yüzbaşı ve Durdu Akgün (2021) tarafından gerçekleştirilmiştir. Geçerlik ve güvenirlik çalışmalarında ölçeğin Cronbach alfa iç tutarlık katsayısı .88; alt ölçeklerin ise negatif eğilim için .72, negatif etkinlik için .77, pozitif eğilim için .80 ve pozitif etkinlik için .82 olarak hesaplanmıştır (Vural Yüzbaşı ve Durdu Akgün, 2021). Bu çalışmada ise ölçeğin Cronbach Alfa iç tutarlılık katsayıları negatif eğilim için .73; negatif etkinlik için .55; pozitif eğilim için .78; pozitif etkinlik için .74 olarak bulunmuştur.

İşlem

Araştırmanın gerçekleşmesi için İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Araştırmalar Etik Kurulu'ndan onay (Karar no: 2022/07-03) alınmıştır. Veri toplama işleminde üniversite öğrencilerine erişebilmek adına İzmir Katip Çelebi Üniversitesi bünyesindeki fakülte ve bölümlerin öğretim üyeleri ile iletişime geçilip uygun gün ve ders saatleri kararlaştırılmıştır. Katılımcılara anket soruları ile ilgili bilgiler verilmiş, çalışmanın amacı açıklanmış ve araştırma sonuçlarının bilimsel amaçla kullanılacağı iletilmiştir. Onam alınan katılımcılar ile veri toplama süreci ortalama 15-20 dakika sürmüştür.

İstatistiksel Analiz

Çalışmadaki veriler IBM SPSS 25.0 istatistik paket programıyla analiz edilmiştir. Analiz sürecinde öncelikle betimsel analiz gerçekleştirilmiş; ardından bağımsız örneklem t testi ile ortalama puan karşılaştırmaları yapılmış ve değişkenler arasındaki ilişkisellik korelasyon, hiyerarşik regresyon ve aracılık analizleri ile incelenmiştir.

Bulgular

Tablo 2 Araştırma Değişkenlerine İlişkin Betimsel İstatistikler

	Min	Max	$\bar{X}$	SS	Çarpıklık	Basıklık
Psikolojik İyi Oluş	1.00	7.00	5.09	0.96	-1.14	1.64
Beş Faktör Kişilik Özellikleri						
Duygusal Dengesizlik	1.50	5.00	3.36	0.68	-0.03	-0.25
Sorumluluk	1.78	4.78	3.37	0.67	-0.21	-0.56
Deneyime Açıklık	1.80	5.00	3.62	0.59	-0.33	0.17
Dışadönüklük	1.00	5.00	3.24	0.82	-0.26	-0.41
Geçimlilik	2.11	5.00	3.86	0.49	-0.35	0.46
Sosyal Duygusal Yalnızlık	1.00	6.27	3.05	0.98	0.07	-0.13
Sosyal Yalnızlık	1.00	7.00	2.41	1.13	1.14	1.04
Ailesel Yalnızlık	1.00	6.80	2.41	1.32	0.97	0.44
Romantik Yalnızlık	1.00	7.00	4.31	1.93	-0.30	-1.23
Üniversite Yaşamına Uyum	1.73	4.98	3.53	0.59	-0.63	0.47
Kişisel Uyum	1.15	5.00	3.27	0.79	-0.49	-0.24
Sosyal Uyum	1.90	5.00	3.89	0.58	-0.79	1.04
Akademik Uyum	1.15	4.95	3.43	0.73	-0.73	0.70
Kişilerarası Duygu Düzenleme						
Negatif Eğilim	1.00	7.00	4.00	1.22	-0.11	-0.57
Pozitif Eğilim	1.00	6.00	4.47	1.07	-0.69	-0.12
Negatif Etkinlik	1.00	6.50	5.24	0.81	-1.41	3.50
Pozitif Etkinlik	1.00	6.75	5.15	0.96	-0.81	1.04

Ön analizler

Öncelikle veri setinin temel özelliklerini ortaya çıkarmak amacıyla betimsel analiz yapılmıştır ve araştırma değişkenlerine ilişkin ortalama ve standart sapmalar hesaplanmıştır (bkz. Tablo 2). Normal dağılım varsayımını test etmek için çarpıklık ve basıklık katsayıları incelenmiştir. Alan yazında bu değerlerin +1 ile -1 arasında olması gerektiği; ancak +2 ile -2 arasındaki değerlerin de kabul edilebilir olduğu belirtilmektedir (George ve Mallery, 2010). Dolayısıyla elde edilen değerler verilerin normal dağıldığını göstermiştir.

Araştırma değişkenlerinin cinsiyete göre karşılaştırılması

Araştırma değişkenlerinin cinsiyet açısından karşılaştırılması amacıyla bağımsız örneklem t-testi uygulanmıştır (bkz. Tablo 3). Elde edilen bulgular, kadınların, erkeklerden daha yüksek iyi oluş düzeyine sahip olduğunu göstermektedir [$t(121,65) = 3.74, p = .001$]. Kişilik özellikleri açısından bakıldığında, kadınların duygusal dengesizlik [$t(157,18) = 3.48, p = .000$], dışadönüklük [$t(181,23) = 1.98, p = .048$] ve geçimlilik [$t(144,59)$]

= 2.48, $p = .015$] puan ortalamaları erkeklerden daha yüksek bulunmuştur. Sosyal duygusal yalnızlık boyutu açısından kadın ve erkeklerin puan ortalamaları anlamlı farklılık göstermezken; üniversite uyumu açısından kadınlar erkeklerden sosyal uyum boyutunda daha yüksek puan almışlardır [$t(129,52) = 3.28, p = .003$]. Kişilerarası duygu düzenleme boyutlarından ise pozitif eğilim [$t(122,74) = 5.02, p = .000$], negatif etkinlik [$t(116,82) = 5.02, p = .003$] ve pozitif etkinlik [$t(128,46) = 2.01, p = .044$] boyutlarında kadınların erkeklerden daha yüksek puan ortalamalarına sahip olduğu görülmüştür.

Tablo 3 Araştırma Değişkenlerinin Cinsiyete Göre Karşılaştırılması

	Kadın ¹		Erkek ²		df	t	p	Cohen's d
	$\bar{X}$	SS	$\bar{X}$	SS				
Psikolojik İyi Oluş	5.21	0.87	4.77	1.12	121,65	3.74	.001	0.43
Beş Faktör Kişilik Özellikleri								
Duygusal Dengesizlik	3.44	0.68	3.15	0.63	157,18	3.48	.000	0.44
Sorumluluk	3.41	0.65	3.27	0.70	139	1.61	.107	0.20
Deneyime Açıklık	3.64	0.58	3.56	0.63	137,64	1.10	.268	0.13
Dışadönüklük	3.29	0.86	3.09	0.70	181,23	1.98	.048	0.25
Geçimlilik	3.90	0.49	3.75	0.50	144,59	2.48	.015	0.30
Sosyal Duygusal Yalnızlık								
Sosyal Yalnızlık	2.35	1.15	2.59	1.05	161,15	-1.66	.098	0.21
Ailesel Yalnızlık	2.40	1.32	2.44	1.33	146,11	-0.21	.835	0.03
Romantik Yalnızlık	4.22	1.95	4.56	1.87	152,82	-1.39	.165	0.17
Üniversite Yaşamına Uyum								
Kişisel Uyum	3.28	0.79	3.25	0.80	145,72	0.30	.759	0.03
Sosyal Uyum	3.95	0.55	3.72	0.64	129,52	3.28	.003	0.38
Akademik Uyum	3.48	0.72	3.30	0.74	144,03	1.87	.066	0.24
Kişilerarası Duygu Düzenleme								
Negatif Eğilim	4.04	1.22	3.88	1.21	148,76	1.05	.293	0.13
Pozitif Eğilim	4.65	0.96	3.99	1.22	122,74	5.02	.000	0.60
Negatif Etkinlik	5.34	0.71	4.98	0.98	116,82	3.51	.003	0.42
Pozitif Etkinlik	5.22	0.91	4.97	1.08	128,46	2.01	.044	0.25

Not. ¹n = 240. ²n = 85.

Psikolojik İyi Oluş ve Araştırma Değişkenleri Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi

Psikolojik iyi oluşun diğer değişkenlerle olan ilişkisinin gücü ve yönü Pearson korelasyon analizi ile incelenmiştir (bkz. Tablo 4). Analiz bulguları psikolojik iyi oluşun; kişilik özelliklerinden dışadönüklük ($r = .40, p = .000$), sorumluluk ($r = .44, p = .000$), deneyime açıklık ($r = .34, p = .000$),

geçimlilik ($r = .51$, $p = .000$) ile pozitif yönde, duygusal dengesizlik ($r = -.16$, $p = .004$) ile ise negatif yönde ilişkili olduğunu göstermiştir. Kişilerarası duygu düzenleme açısından ilişkiler incelendiğine ise psikolojik iyi oluşun negatif eğilim ($r = .16$, $p = .002$), negatif etkinlik ($r = .28$, $p = .000$), pozitif eğilim ($r = .19$, $p = .001$) ve pozitif etkinlik ($r = .30$, $p = .000$) ile olumlu yönde ilişkili olduğu görülmüştür. Buna ek olarak, üniversiteye uyum boyutlarından kişisel uyum ($r = .52$, $p = .000$), sosyal uyum ($r = .46$, $p = .000$), akademik uyum ($r = .49$, $p = .000$) ve toplam uyum ($r = .58$, $p = .000$) ile psikolojik iyi oluş arasında da pozitif yönde ilişki olduğu bulunmuştur. Öte yandan psikolojik iyi oluş ile sosyal yalnızlık ($r = -.42$, $p = .000$), romantik yalnızlık ($r = -.13$, $p = .017$), duygusal yalnızlık ($r = -.23$, $p = .000$) ve toplam yalnızlık ($r = -.36$, $p = .000$) arasındaki ilişkilerin ise negatif yönde olduğu görülmüştür.

Tablo 4 Araştırma Değişkenlerine İlişkin Korelasyon Katsayıları

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
1. Psikolojik İyi Oluş	-																	
2. Duygusal Dengesizlik	r = -.16 p = .004	-																
3. Sorumluluk	r = .44 p < .000	r = -.15	-															
4. Deneyime Açıklık	r = .34 p < .000	r = -.07 p = .190	r = .18 p = .001	-														
5. Dışadönüklük	r = .41 p < .000	r = -.18 p = .001	r = .23 p < .000	r = .35 p < .000	-													
6. Geçimlilik	r = .51 p < .000	r = -.16 p = .003	r = .40 p < .000	r = .23 p < .000	r = .28 p < .000	-												
7. Negatif Eğitim	r = .17 p = .002	r = .22 p < .000	r = .02 p = .747	r = .01 p = .875	r = .18 p = .001	r = .12 p = .028	-											
8. Pozitif Eğitim	r = .19 p = .001	r = .16 p = .004	r = .01 p = .912	r = -.02 p = .718	r = .16 p = .004	r = .13 p = .021	r = .45 p < .000	-										
9. Negatif Etkimlik	r = .28 p < .000	r = .26 p < .000	r = .01 p = .781	r = .06 p = .316	r = .08 p = .131	r = .23 p < .000	r = .43 p < .000	r = .31 p < .000	-									
10. Pozitif Etkimlik	r = .30 p < .000	r = .17 p = .002	r = .06 p = .311	r = .12 p = .024	r = .22 p < .000	r = .36 p < .000	r = .33 p < .000	r = .44 p < .000	-									
11. Sosyal Duygusal Yalnızlık	r = -.37 p < .000	r = .10 p = .067	r = -.25 p < .000	r = .02 p = .676	r = -.19 p < .000	r = .30 p < .000	r = -.19 p < .000	r = .15 p = .007	r = -.17 p = .002	r = -.15 p = .006	-							
12. Sosyal Yalnızlık	r = -.42 p < .000	r = .11 p = .042	r = -.26 p < .000	r = -.11 p = .051	r = -.37 p < .000	r = -.34 p < .000	r = -.18 p = .001	r = .16 p = .005	r = -.20 p < .000	r = -.36 p < .000	r = .55 p < .000	-						
13. Ailesel Yalnızlık	r = -.26 p < .000	r = .07 p = .203	r = -.18 p = .001	r = -.01 p = .919	r = -.02 p = .759	r = -.26 p < .000	r = -.17 p < .000	r = .10 p = .068	r = -.16 p = .004	r = -.66 p < .000	r = .30 p < .000	-						
14. Romantik Yalnızlık	r = -.13 p = .017	r = .04 p = .470	r = -.10 p = .066	r = -.06 p = .065	r = -.08 p = .245	r = -.06 p = .125	r = .06 p = .278	r = -.07 p = .239	r = -.03 p = .542	r = .09 p = .118	r = .74 p < .000	r = .05 p = .364	r = .14 p = .011	-				
15. Üniversite Yaşamına Uyum	r = .59 p < .000	r = -.02 p = .692	r = .45 p < .000	r = .32 p < .000	r = .27 p < .000	r = .55 p < .000	r = .18 p = .001	r = .15 p = .005	r = .28 p < .000	r = .33 p < .000	r = -.23 p < .000	r = -.39 p < .000	r = -.19 p = .001	r = .00 p = .978	-			
16. Kişisel Uyum	r = .52 p < .000	r = -.12 p = .033	r = .33 p < .000	r = .25 p < .000	r = .28 p < .000	r = .45 p < .000	r = .15 p = .007	r = .14 p = .010	r = .18 p < .000	r = .27 p < .000	r = -.21 p < .000	r = -.38 p < .000	r = -.15 p = .006	r = .00 p = .996	r = .88 p < .000	-		
17. Sosyal Uyum	r = .47 p < .000	r = .09 p = .100	r = .27 p < .000	r = .33 p < .000	r = .26 p < .000	r = .57 p < .000	r = .22 p < .000	r = .22 p < .000	r = .39 p < .000	r = .47 p < .000	r = -.21 p < .000	r = -.40 p < .000	r = -.18 p = .001	r = .03 p = .544	r = .81 p < .000	r = .61 p < .000	-	
18. Akademik Uyum	r = .49 p < .000	r = .00 p = .977	r = .54 p < .000	r = .26 p < .000	r = .14 p = .010	r = .41 p < .000	r = .10 p = .081	r = .05 p = .392	r = .19 p = .001	r = .14 p = .010	r = -.17 p < .000	r = -.23 p < .000	r = -.15 p = .008	r = .84 p < .000	r = .58 p < .000	r = .53 p < .000	-	

Psikolojik İyi Oluşu Yordayan Değişkenlerin İncelenmesi

Psikolojik iyi oluşu yordayan değişkenleri incelemek üzere hiyerarşik regresyon analizi gerçekleştirilmiştir (bkz. Tablo 5). Bu kapsamda analizin ilk basamağında kişilik özelliklerinin psikolojik iyi oluş üzerindeki etkileri değerlendirilmiştir. Sorumluluk [$\beta = .23, t = 4.93, p = .000$], deneyime açıklık [$\beta = .14, t = 3.14, p = .002$], dışadönüklük [$\beta = .20, t = 4.34, p = .000$] ve geçimlilik [$\beta = .31, t = 6.55, p = .000$] değişkenlerinin psikolojik iyi oluşu yordadığı görülmüştür [$F(5,324) = 43.84, p = .000$]. Kişilik özellikleri psikolojik iyi oluş üzerindeki varyansın %40'ını açıklamaktadır. İkinci adımda yalnızlık boyutlarının eklenmesi sonucunda sekiz değişkenin yer aldığı model psikolojik iyi oluş üzerindeki varyansın %45'ini açıklamıştır [$F(8,324) = 32.67, p = .000$]. İkinci adımda eklenen sosyal yalnızlık, ailesel yalnızlık ve romantik yalnızlık değişkenlerinden yalnızca sosyal yalnızlığın [$\beta = -.18, t = -3.71, p = .000$] psikolojik iyi oluşu negatif yönde yordadığı gözlenmiştir. Üçüncü adımda denkleme üniversite uyum değişkeninin alt boyutları eklenmiştir ve bu boyutlardan kişisel uyum [$\beta = .16, t = 2.93, p = .004$] ve akademik uyumun [$\beta = .17, t = 2.96, p = .003$] psikolojik iyi oluşu yordadığı bulunmuştur. Üçüncü basamakta açıklanan varyansın %50'ye ulaştığı görülmüştür. [$F(11,324) = 29.53, p = .000$]. Son adımda ise denkleme kişilerarası duygu düzenleme boyutları dahil edilmiştir [$F(15,324) = 23.88, p = .000$] ve açıklanan varyans %53 olmuştur. Son modelde, ailesel yalnızlık [$\beta = -.07, t = -1.59, p = .111$], sosyal uyum [$\beta = -.07, t = -1.12, p = .264$], negatif eğilim [$\beta = -.04, t = -0.85, p = .394$], pozitif eğilim [$\beta = .07, t = 1.59, p = .113$] ve pozitif etkinlik [$\beta = .08, t = 1.59, p = .113$] değişkenleri dışında kalan tüm değişkenlerin iyi oluşu anlamlı olarak yordadığı görülmüştür.

Tablo 5 Psikolojik İyi Oluşu Yönelik Hiyerarşik Regresyon Analizi

	B (SH)	β	T	p	F (sd)	Model p	R	R ²
Psikolojik İyi Oluş								
Sorumluluk	.34 (.06)	.23	4.93	.000	43.84 (5,324)	.000	.63	.40
1 Deneyime açıklık	.23 (.07)	.14	3.14	.002				
Dışadönüklük	.24 (.05)	.20	4.34	.000				
Geçimlilik	.62 (.09)	.31	6.55	.000				
Duygusal dengesizlik	-.04 (.06)	-.04	-0.58	.560				
Sorumluluk	.29 (.06)	.20	4.29	.000	32.67 (8,324)	.000	.67	.45
Deneyime açıklık	.28 (.07)	.17	3.86	.000				
Dışadönüklük	.17 (.05)	.15	3.08	.002				
Geçimlilik	.49 (.09)	.25	5.20	.000				
2 Duygusal dengesizlik	-.03 (.06)	-.02	-0.47	.637				
Sosyal yalnızlık	-.15 (.04)	-.18	-3.71	.000				
Ailesel yalnızlık	-.06 (.03)	-.08	-1.85	.065				
Romantik yalnızlık	-.04 (.02)	-.08	-1.81	.071				

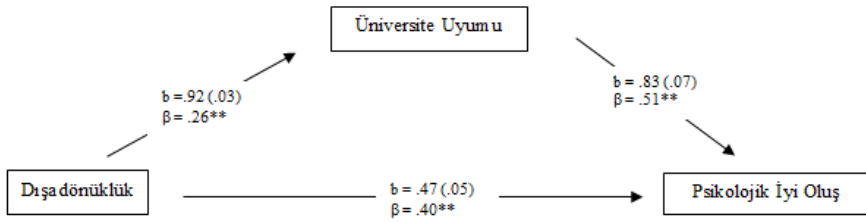
3	Sorumluluk	.15 (.07)	.10	2.08	.038	29.53 (11,324)	.000	.71	.50
	Deneyime açıklık	.21 (.07)	.13	2.90	.004				
	Dışadönüklük	.18 (.05)	.15	3.34	.001				
	Geçimlilik	.32 (.10)	.16	3.12	.002				
	Duygusal dengesizlik	-.05 (.06)	-.04	-0.89	.372				
	Sosyal yalnızlık	-.11 (.04)	-.12	-2.66	.008				
	Ailesel yalnızlık	-.06 (.03)	-.08	-1.98	.048				
	Romantik yalnızlık	-.04 (.02)	-.09	-2.15	.033				
	Kişisel uyum	.20 (.06)	.16	2.93	.004				
	Akademik uyum	.22 (.07)	.17	2.96	.003				
	Sosyal uyum	.01 (.10)	.01	0.14	.886				
4	Sorumluluk	.18 (.07)	.12	2.53	.012	23.88 (15,324)	.000	.73	.53
	Deneyime açıklık	.23 (.07)	.14	3.26	.001				
	Dışadönüklük	.16 (.05)	.13	2.95	.003				
	Geçimlilik	.29 (.10)	.15	2.88	.004				
	Duygusal dengesizlik	-.12 (.06)	-.09	-1.98	.049				
	Sosyal yalnızlık	-.08 (.04)	-.10	-2.15	.032				
	Ailesel yalnızlık	-.05 (.03)	-.07	-1.59	.111				
	Romantik yalnızlık	-.04 (.02)	-.09	-2.19	.029				
	Kişisel uyum	.20 (.06)	.16	3.01	.003				
	Akademik uyum	.23 (.07)	.17	3.15	.002				
	Sosyal uyum	-.12 (.11)	-.07	-1.12	.264				
	Negatif eğilim	-.03 (.04)	-.04	-0.85	.394				
	Pozitif eğilim	.06 (.04)	.07	1.59	.113				
	Negatif etkinlik	.16 (.05)	.13	2.81	.005				
	Pozitif etkinlik	.08 (.05)	.08	1.59	.113				

Aracılık Analizleri

Hiyerarşik regresyon analizlerinin ardından araştırma değişkenleri ile psikolojik iyi oluş arasındaki ilişkide üniversite uyumunun aracı rolü incelenmiştir. Söz konusu inceleme Baron ve Kenny (1986) yöntemi ile gerçekleştirilmiştir. Analizler PROCESS 3.5.3 versiyon Model 4 ile yapılmıştır. Analizlere ilişkin anlamlılık değerleri 5000 örneklem için %95 yanlılık payındaki güven aralıkları ile değerlendirilmiştir (Hayes, 2013). Mevcut yöntemde karşılanması gereken varsayımlar incelenmiş ve bağımsız değişkenlerin (dışadönüklük, sorumluluk, kişilerarası duygu düzenleme ve yalnızlık) bağımlı değişkeni (psikolojik iyi oluş) ve aracı değişkeni (üniversite uyumu) yordadığı bulunmuştur. Bu kapsamda dışadönüklük, sorumluluk, kişilerarası duygu düzenleme ve yalnızlık değişkenleri ile psikolojik iyi oluş arasındaki ilişkide üniversite uyumunun aracı rolü araştırılmıştır.

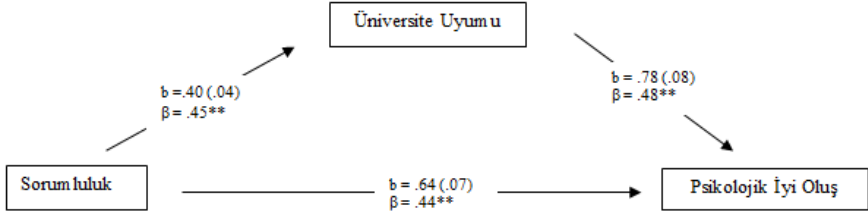
Kişilik Özellikleri ile Psikolojik İyi Oluş Arasındaki İlişkide Üniversite Uyumunun Aracı Rolü

Dışadönüklüğün psikolojik iyi oluş ile ilişkisinde üniversite uyumunun aracı rolünü incelemek üzere 3 model oluşturulmuştur (bkz. Şekil 1). İlk modelde üniversite uyumu bağımlı değişken, dışadönüklük bağımsız değişken olarak modele dahil edilmiştir ($\beta = .26$, $SH = .03$, 95% GA [.11, .26], $p = .000$). İkinci modelde psikolojik iyi oluş bağımlı değişken, dışadönüklük bağımsız değişken olarak modele eklenmiştir ($\beta = .40$, $SH = .05$, 95% GA [.21, .41], $p = .000$). Son olarak bağımsız değişken olarak dışadönüklük ve üniversite uyumu dahil edilmiştir. Dışadönüklüğün üniversite uyumu üzerinden psikolojik iyi oluş üzerindeki dolaylı etkisi anlamlıdır ($\beta = .51$, $SH = .07$, 95% GA [.69, .97], $p = .000$). Elde edilen sonuçlar üniversite uyumunun, dışadönüklük ile psikolojik iyi oluş arasındaki ilişkide kısmi aracı rolde olduğunu göstermiştir. Söz konusu model psikolojik iyi oluş üzerindeki varyansın %41'ini açıklamaktadır [$R^2 = .41$, $F(2, 322) = 113.26$, $p = .000$].

Şekil 1. Dışadönüklük ile psikolojik iyi oluş ilişkisinde üniversite uyumunun aracı rolü

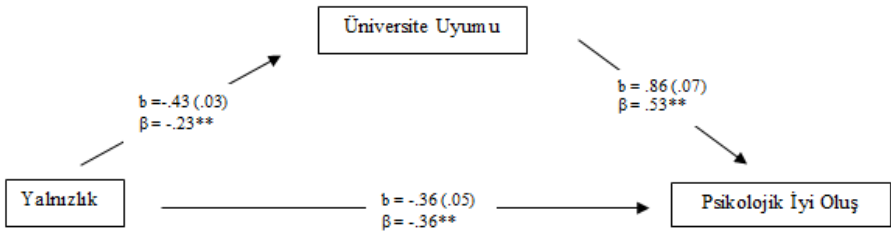
Sorumluluğun psikolojik iyi oluş ile ilişkisinde üniversite uyumunun aracı rolünü incelemek üzere oluşturulan 3 model ise Şekil 2’de yer almaktadır. İlk modelde üniversite uyumu bağımlı değişken, sorumluluk bağımsız değişken ($\beta = .45$, $SH = .04$, 95% GA [.31, .49], $p = .000$) olarak; ikinci modelde ise psikolojik iyi oluş bağımlı değişken, sorumluluk bağımsız değişken ($\beta = .44$, $SH = .07$, 95% GA [.18, .46], $p = .000$) olarak modele eklenmiştir. Son olarak bağımsız değişken olarak sorumluluk ve üniversite uyumu dahil edilmiştir. Sorumluluğun üniversite uyumu üzerinden psikolojik iyi oluş üzerindeki dolaylı etkisi anlamlı bulunmuştur ($\beta = .48$, $SH = .08$, 95% GA [.62, .94], $p = .000$). Dolayısıyla üniversite uyumu, sorumluluk ile psikolojik iyi oluş arasındaki ilişkide kısmi aracı rol üstlenmektedir. Söz konusu model psikolojik iyi oluş üzerindeki varyansın %38’ini açıklamaktadır [$R^2 = .38$, $F(2, 322) = 83.82$, $p = .000$].

Şekil 2. Sorumluluk ile psikolojik iyi oluş ilişkisinde üniversite uyumunun aracı rolü

Yalnızlık ile Psikolojik İyi Oluş Arasındaki İlişkide Üniversite Uyumunun Aracı Rolü

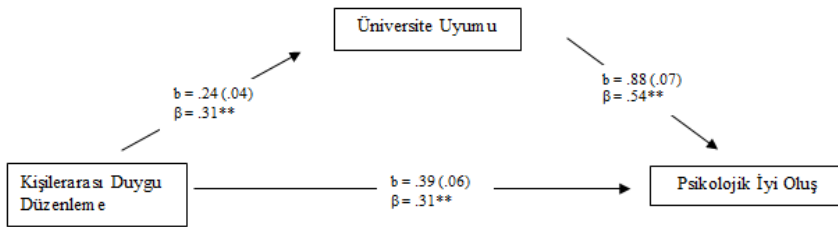
Benzer biçimde, sosyal duygusal yalnızlık ile psikolojik iyi oluş arasındaki ilişkide üniversite uyumunun aracı rolünü incelemek üzere 3 model oluşturulmuştur (bkz. Şekil 3). İlk modelde üniversite uyumu bağımlı değişken, yalnızlık bağımsız değişken olarak modele dahil edilmiştir ($\beta = -.23$, $SH = .03$, 95% GA $[-.20, -.07]$, $p = .000$). İkinci modelde ise psikolojik iyi oluş bağımlı değişken, yalnızlık bağımsız değişken olarak yer almıştır ($\beta = -.36$, $SH = .05$, 95% GA $[-.19, -.06]$, $p = .000$). Son olarak bağımsız değişken olarak yalnızlık ve üniversite uyumu dahil edilmiştir. Yalnızlığın üniversite uyumu üzerinden psikolojik iyi oluş üzerindeki dolaylı etkisinin anlamlı olduğu tespit edilmiştir ($\beta = .53$, $SH = .07$, 95% GA $[-.32, -.15]$, $p = .000$). Elde edilen bulgular, üniversite uyumunun, yalnızlık ile psikolojik iyi oluş arasındaki ilişkide kısmi aracı rolde olduğunu göstermiştir. Söz konusu model psikolojik iyi oluş üzerindeki varyansın %40'ını açıklamaktadır [$R^2 = .40$, $F(2, 322) = 107.27$, $p = .000$].

Şekil 3. Yalnızlık ile psikolojik iyi oluş ilişkisinde üniversite uyumunun aracı rolü

Kişilerarası Duygu Düzenleme ile Psikolojik İyi Oluş Arasındaki İlişkide Üniversite Uyumunun Aracı Rolü

Son olarak, kişilerarası duygu düzenlemenin psikolojik iyi oluş ile ilişkisinde üniversite uyumunun aracı rolünü incelemek üzere 3 model oluşturulmuştur (bkz. Şekil 4). İlk modelde üniversite uyumu bağımlı değişken, kişilerarası duygu düzenleme bağımsız değişken ($\beta = .31$, $SH = .04$, 95% GA [.16, .32], $p = .000$) olarak; ikinci modelde ise psikolojik iyi oluş bağımlı değişken, kişilerarası duygu düzenleme bağımsız değişken ($\beta = .31$, $SH = .06$, 95% GA [.26, .53], $p = .000$) olarak modele eklenmiştir. Ardından bağımsız değişken olarak kişilerarası duygu düzenleme ve üniversite uyumu modele dahil edilmiştir. Kişilerarası duygu düzenlemenin üniversite uyumu üzerinden psikolojik iyi oluş üzerindeki dolaylı etkisi anlamlı bulunmuştur ($\beta = .54$, $SH = .07$, 95% GA [.06, .30], $p = .003$). Üniversite uyumunun kişilerarası duygu düzenleme ile psikolojik iyi oluş arasındaki ilişkide kısmi aracı rol üstlendiği tespit edilmiştir. Model psikolojik iyi oluş üzerindeki varyansın %36'sını açıklamaktadır [$R^2 = .36$, $F(2, 322) = 91.60$, $p = .002$].

Şekil 4. Kişilerarası duygu düzenleme ile psikolojik iyi oluş ilişkisinde üniversite uyumunun aracı rolü

Tartışma

Bu çalışma, beliren yetişkinlik dönemindeki üniversite öğrencilerinin psikolojik iyi oluşlarına odaklanmış ve üniversite yaşamına uyum, kişilik özellikleri, sosyal ve duygusal yalnızlık ile kişilerarası duygu düzenleme arasındaki ilişkileri kapsamlı bir şekilde incelemeyi amaçlamıştır. Bu hedef doğrultusunda korelasyon, regresyon ve aracılık analizleri yürütülmüştür. Literatürde yer alan teorik ve ampirik çalışmalara bakıldığında beliren yetişkinlik dönemindeki bireylerin psikolojik iyi oluşlarını etkileyen faktörlere bütüncül bir bakış açısı sunan çalışmaların sınırlı sayıda olduğu gözlenmektedir. Dolayısıyla bu çalışmanın literatüre önemli bir katkı sunduğu düşünülmektedir.

Psikolojik iyi oluş ile araştırma değişkenleri arasındaki ilişkilere bakıldığında, psikolojik iyi oluşun kişilik özelliklerinden dışadönüklük, sorumluluk, deneyime açıklık ve geçimlilik ile pozitif bir ilişkisi oldu-

ğu, duygusal dengesizlik ile ise negatif bir ilişkisi olduğu gözlenmiştir. Bu bulgular, literatürdeki önceki çalışmalarla uyumludur (örn. Gomez ve ark., 2012; Watson ve Clark, 1992; Yu, Zhao, Li, Zhang ve Li, 2021). Öte yandan psikolojik iyi oluş ile sosyal yalnızlık, romantik yalnızlık, ailesel yalnızlık ve toplam yalnızlık arasındaki ilişkilerin ise negatif yönde olduğu görülmüştür. Alanyazında yapılan çalışmalar (örn. Bhagchandani, 2017; Brett, Mathieson ve Rowley, 2022; Chiao, Chen ve Yi, 2019; Çiçek, 2021; Quan, Zhen, Yao ve Zhou, 2014) da yalnızlık ile iyi oluş arasında ters yönde ilişki olduğuna dair kanıtlar sunmaktadır. Bu nedenle, hem bu çalışma hem de alanyazında yer alan çalışmalar, yalnızlığın beliren yetişkinlik döneminde psikolojik iyi oluş bağlamında dikkate alınması gereken bir faktör olduğunu önermektedir.

Psikolojik iyi oluş ile kişilerarası duygu düzenlemenin tüm alt boyutları (negatif eğilim, negatif etkinlik, pozitif eğilim ve pozitif etkinlik) arasında da pozitif ilişkiler tespit edilmiştir. Bu bulgular, literatürdeki önceki araştırmalarla (örn. Zhao ve ark., 2023) benzerlik göstermekle birlikte aynı zamanda Zaki ve Williams (2013) tarafından önerilen kişilerarası duygu düzenleme modelinin alt boyutlarına dair de fikirler sunmaktadır. Elde edilen sonuçlar, bireylerin duygusal tepkilerini kişilerarası düzlemde paylaşımlarının ve bu etkileşimden fayda sağlamalarının psikolojik iyi oluş ile ilişkili olduğuna işaret etmektedir. Son olarak, üniversite yaşamına uyum ve tüm alt boyutları (kişisel uyum, sosyal uyum, akademik uyum) ile psikolojik iyi oluş arasında da pozitif yönde ilişki olduğu bulunmuştur. Bu bulgular, literatürdeki önceki çalışmalar (örn. Baker, 2004; Gebre ve Taylor, 2017; Ibrahim, Kelly, Adams ve Glazebrook, 2013) tarafından da desteklenmektedir. Bu bağlamda, psikolojik uyumun bir göstergesi (Bi ve Li, 2021) olarak kabul edilen üniversiteye uyum ile psikolojik iyi oluş arasındaki pozitif ilişki beklenen bir bulgu olarak ortaya çıkmaktadır.

Bu çalışmada, yukarıda sunulan ilişkilerin tespit edilmesinin yanı sıra psikolojik iyi oluşu yordayan değişkenleri belirlemek ve araştırma değişkenlerine ilişkin kapsamlı bir bulgu sunmak üzere hiyerarşik regresyon analizi yapılmıştır. Analiz, son modelde, ailesel yalnızlık, sosyal uyum, negatif eğilim, pozitif eğilim ve pozitif etkinlik değişkenleri dışında kalan tüm değişkenlerin iyi oluşu anlamlı olarak yordadığını göstermiştir. Bu sonuçlar, sorumluluk, deneyime açıklık, dışadönüklük, geçimlilik, akademik uyum, kişisel uyum, sosyal uyum ve negatif etkinlik değişkenlerinden yüksek puan almanın daha yüksek düzeyde bir psikolojik iyi oluşu öngördüğünü işaret ederken, duygusal dengesizlik, sosyal yalnızlık ve romantik yalnızlık değişkenlerinden yüksek puan almanın daha düşük düzeyde bir psikolojik iyi oluşu yordadığını göstermektedir.

Değişkenlerin yordayıcı gücü değerlendirildiğinde, kişilik özelliklerine ilişkin bulguların literatür ile paralel olduğu gözlemlenmektedir.

Nitekim, Gomez ve arkadaşları (2012) tarafından yürütülen çalışmada iyi oluşun yordayıcıları olarak duygusal dengesizliğin negatif ve dışadönüklüğün ise pozitif rol oynadıkları görülmüştür. Üniversiteye uyum açısından bakıldığında, sosyal uyum dışında kalan tüm boyutların psikolojik iyi oluşu yordadığı görülmektedir. Bu sonuçlar Kaşıkçı (2020) tarafından gerçekleştirilen çalışmanın bulguları ile kısmen uyumludur. Nitekim söz konusu araştırmada üniversiteye uyumla ilişkilendirilen tüm alt boyutların, hem doğrudan hem de kişilik özellikleri aracılığıyla iyi oluşu öngördüğü bulunmuştur. Bu doğrultuda sosyal uyumun potansiyel yordayıcı rolünün diğer değişkenlerin denkleme eklenmesi nedeniyle yeterince güçlü bir şekilde ortaya çıkmamış olabileceği düşünülmektedir. Yalnızlık açısından bakıldığında, son modelde sosyal ve romantik yalnızlığın negatif yordayıcıları olduğu, ailesel yalnızlığın ise psikolojik iyi oluşu anlamlı bir şekilde yordamadığı gözlemlenmiştir. Çiçek (2021) tarafından yürütülen çalışmada yalnızlığın hem öznel hem de psikolojik iyi oluş üzerinde negatif bir yordayıcı etkisi olduğu bildirilmiştir. Bununla birlikte, yalnızlığın alt boyutları ile iyi oluş arasındaki ilişkileri inceleyen bir çalışmaya ise rastlanmamıştır. Dolayısıyla, yalnızlık konusunda daha fazla araştırmaya ihtiyaç olduğu görülmektedir. Son olarak, modelde kişilerarası duygu düzenlemenin alt boyutlarından yalnızca negatif etkinliğin anlamlı bir yordayıcı olduğu gözlemlenmiştir. Görece daha yeni bir kavram olarak karşımıza çıkan kişilerarası duygu düzenleme ile psikolojik iyi oluş arasındaki ilişkilere yönelik çalışmaların da oldukça sınırlı olduğu görülmektedir. Bu çalışmada elde edilen bulgular, kişilerarası duygu düzenlemenin tüm alt boyutlarının psikolojik iyi oluş ile ilişkili olduğunu ancak kişilik, uyum ve yalnızlık değişkenleri ile birlikte değerlendirildiğinde yalnızca negatif etkinliğin yordayıcı olduğunu göstermektedir. Bu bulgu, örnekleme oluşturan bireyler için yaşamlarında karşılaştıkları negatif durumlar karşısında kişilerarası paylaşımlarından ne kadar yarar sağladıklarının öne çıktığına işaret etmektedir.

Bu çalışma kapsamında, üniversite yaşamına uyumun psikolojik iyi oluş bağlamında nasıl bir rol oynadığını derinlemesine incelemek amacıyla uyumun aracı rolüne yönelik analizler de gerçekleştirilmiştir. Analiz sonuçları, kişilik özelliklerinden dışadönüklük ve sorumluluk ile psikolojik iyi oluş arasındaki ilişkide üniversite uyumunun kısmi aracı bir rol oynadığını göstermiştir. Yapılan araştırmalar kişilik özelliklerinin yeni ortamlara uyum sürecinde farklılıklar yaratabileceğini önermektedir (Rook, 1988). Örneğin, Puher (2009) üniversiteye uyum ile duygusal dengesizlik arasında negatif, sorumluluk ve uyumluluk arasında ise pozitif bir ilişki olduğunu ortaya koymuştur. Bu çalışmanın bulguları ise dışadönüklük ve sorumluluğun, üniversite yaşamına uyumu yordadığını göstermekle birlikte, bu ilişkinin aynı zamanda psikolojik iyi oluş üzerinde de etkili olduğuna işaret

etmektedir. Aracılık analizlerinden elde edilen sonuçlar, üniversite uyumunun yalnızlık ile psikolojik iyi oluş arasındaki ilişkide de kısmi aracı rolde olduğunu göstermiştir. Dolayısıyla, bu bulgu, alanyazına paralel biçimde (örn. Lidy ve Kahn, 2006; Quan, Zhen, Yao ve Zhou, 2014; Wohn ve La-Rose, 2014) yalnızlığın üniversite yaşamına uyum üzerinde olumsuz bir etkisi olduğunu göstermektedir. Aracılık analizlerine göre, üniversite yaşamına uyum, kişilerarası duygu düzenleme ile psikolojik iyi oluş arasındaki ilişkide de kısmi aracı roldedir. Bu bulgu kişilerarası duygu düzenlemenin, üniversiteye uyum bağlamında da önemli bir değişken olabileceğini göstermesi bakımından önemli görülmektedir. Dolayısıyla, iyi oluş üzerinde etki sahibi olan önemli bir faktör olarak üniversiteye uyumun etkin biçimde sağlanabilmesi açısından, yalnızlık ve kişilerarası duygu düzenleme gibi işlevselliği önemli ölçüde etkileyen sosyal ve ilişkisel unsurların da dikkate değer yapılar olduğu söylenebilir.

Sonuç olarak, beliren yetişkinlik döneminde gerçekleşmesi beklenen değişim ve gelişim süreci düşünüldüğünde, psikolojik iyi oluşun kritik bir öneme sahip olduğu; dolayısıyla bu çalışmanın da alanyazına önemli bir katkı sunduğu düşünülmektedir. Araştırmadan elde edilen sonuçlar bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirildiğinde, kişilik özelliklerinin, yalnızlığın, kişilerarası duygu düzenlemenin ve üniversite yaşamına uyumun, beliren yetişkinlik döneminde psikolojik iyi oluş açısından önemli etkilere sahip olan değişkenler olduğu anlaşılmaktadır. Aynı zamanda, bu çalışma, söz konusu değişkenlerin alt boyutları ile ilgili bulguların açıklanması veya yeniden değerlendirilmesi için yeni araştırmalara ihtiyaç olduğunu da vurgulamaktadır. Özellikle kişilerarası duygu düzenlemeye ve alt boyutlarına odaklanan çalışmaların literatüre önemli bir katkı sunacağına inanılmaktadır.

Bununla birlikte çalışmanın bazı sınırlılıkları olduğu da göz önünde bulundurulmalıdır. Öncelikle çalışmanın örneklemini oluşturan bireylerin çok önemli bir bölümünün kadın öğrencilerden oluştuğu görülmektedir. Bu bağlamda, cinsiyetler arası karşılaştırmalara ilişkin verilerin dikkatle değerlendirilmesi gerekliliği ve bu tür bir örneklem yapısının genellenebilirlik açısından risk oluşturabileceği gerçeği ön plana çıkmaktadır. Bununla birlikte araştırmada kesitsel desen benimsenmiş ve temel olarak ilişkisel analizler yürütülmüştür. Bu durum değişkenler arasındaki nedensel ilişkilerin belirlenmesini mümkün kılmamıştır. Dolayısıyla bu alanda yapılacak araştırmalarda bu konulara dikkat edilmesi önerilmektedir. Bir diğer sınırlılık ise araştırmanın, Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından ilan edilen Covid-19 pandemisi nedeniyle üniversitelerin uzaktan eğitime geçişinin ardından yüzyüze eğitime geçildiği ilk dönemde gerçekleşmiş olmasıdır. Dolayısıyla araştırmanın örneklemini oluşturan üniversite öğrencileri, bu araştırmadan önce belirli bir süre yüzyüze eğitim alma fırsatından mahrum

kalmışlardır. Söz konusu eğitim süreci, öğrencilerin üniversitenin fiziksel ve sosyal bağlamından uzaklaşmalarına yol açmıştır. Nitekim, alanyazındaki araştırmalar çeşitli nedenlerle, pandemi sürecinde üniversite öğrencilerinin hissettikleri yalnızlık düzeyinin önemli ölçüde arttığını (Lampraki, Hoffman, Roquet ve Jopp, 2022; Phillips ve ark., 2022; Weber, Schulze, Bolzenkötter, Niemeyer ve Renneberg, 2022; Vaterlaus, 2022); günlük yaşamlarının, psikolojik esenliklerinin ve ruhsal sağlıklarının sosyal izolasyon nedeniyle olumsuz etkilendiğini (Dingle, Han ve Carlyle, 2022; Elmer, Mepham ve Stadtfeld, 2020; Lukács, 2021; Manyeruke ve Ergün, 2022; Werner ve ark., 2021) tutarlı biçimde ifade etmektedir. Dolayısıyla bu araştırmada elde edilen bulguların pandemi dolayısıyla üniversite öğrencilerinde meydana gelen ve süregelen değişimler çerçevesinde değerlendirilmesi ve gelecek çalışmalarda da bu faktörün göz önünde bulundurularak gerçekleştirilmesi önemli görülmektedir. Ayrıca araştırmada yer alan değişkenlere ek olarak psikolojik iyi oluş ile ilişkili olabilecek diğer değişkenlerin de söz konusu öneriler doğrultusunda bütüncül bir şekilde ele alınmasının alanyazına önemli bir katkı sunacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Akgül, H. (2020). Yetişkinler İçin Sosyal ve Duygusal Yalnızlık Ölçeği'nin (SEL-SA-S) Türk kültürüne uyarlaması: Geçerlilik ve güvenirlik çalışması. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(21), 54-69.
- Alkan, N. (2007). Beş Faktör Kişilik Ölçeği'nin geçerlik ve güvenirlik çalışması. Ankara: Yayınlanmamış Araştırma.
- Allport, G. W. (1961). *Pattern and growth in personality*. Holt, Reinhart & Winston.
- Andriola, W. B. ve Araújo, A. C. (2021). Adaptation of students to the university environment: a case study in undergraduate courses at the Federal University of Ceará. *Ensaio*. <https://doi.org/10.1590/S0104-40362020002802251>
- APA (2019). *Personality*. American Psychological Association. Son erişim 7 Ocak 2022.
- Arnett, J. J. (1994). Are college students adults? Their conceptions of the transition to adulthood. *Journal of Adult Development*, 1, 154-168.
- Arnett, J. J. (1998). Learning to stand alone: The contemporary American transition to adulthood in cultural and historical context. *Human Development*, 6, 295-315.
- Arnett, J. J. (2006). Emerging adulthood in Europe: A response to Bynner. *Journal of Youth Studies*, 9(1), 111-123.
- Aslan, S. (2015). Üniversite Yaşamına Uyum Ölçeği'nin geliştirilmesi/development of adjustment to university life scale. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 30(4), 132-145.
- Atak, H. ve Çok, F. (2010). İnsan yaşamında yeni bir dönem: Beliren yetişkinlik. *Çocuk ve Gençlik Ruh Sağlığı Dergisi*, 17(1), 39-50.
- Baker, S. R. (2004). Intrinsic, extrinsic, and amotivational orientations: Their role in university adjustment, stress, well-being, and subsequent academic performance. *Current Psychology*, 23(3), 189-202.
- Baron, R. M. ve Kenny, D. A. (1986). The moderator–mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic, and statistical considerations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51(6), 1173-1182.
- Bauer, N. ve Rokach, A. (2004). The experience of loneliness in university: A cross-cultural study. *International Journal of Adolescence and Youth*, 11(4), 283-302.
- Bhagchandani, R. K. (2017). Effect of loneliness on the psychological well-being of college students. *International Journal of Social Science and Humanity*, 7(1), 60-64.
- Bi, D. ve Li, X. (2021). Psychological flexibility profiles, college adjustment, and subjective well-being among college students in China: A latent profile analysis. *Journal of Contextual Behavioral Science*, 20, 20-26.
- Bradburn, N. M. (1969). *The structure of psychological well-being*. Oxford: Al-

dine.

- Brett, C. E., Mathieson, M. L. ve Rowley, A. M. (2022). Determinants of wellbeing in university students: The role of residential status, stress, loneliness, resilience, and sense of coherence. *Current Psychology*, 1-10.
- Brunsting, N. C., Zachry, C., Liu, J., Bryant, R., Fang, X., Wu, S. ve Luo, Z. (2019). Sources of Perceived Social Support, Social-Emotional Experiences, and Psychological Well-Being of International Students. *The Journal of Experimental Education*, 1-17.
- Cage, E., Jones, E., Ryan, G., Hughes, G. ve Spanner, L. (2021). Student mental health and transitions into, through and out of university: student and staff perspectives. *Journal of Further and Higher Education*, 45(8), 1076-1089.
- Chiao, C., Chen, Y. H. ve Yi, C. C. (2019). Loneliness in young adulthood: Its intersecting forms and its association with psychological well-being and family characteristics in Northern Taiwan. *PLoS ONE*, 14(5), 1-13. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0217777>
- Cooke, R., Bewick, B. M., Barkham, M., Bradley, M. ve Audin, K. (2006). Measuring, monitoring and managing the psychological well-being of first year university students. *British Journal of Guidance & Counselling*, 34(4), 505-517.
- Credé, M. ve Niehorster, S. (2012). Adjustment to college as measured by the student adaptation to college questionnaire: A quantitative review of its structure and relationships with correlates and consequences. *Educational Psychology Review*, 24(1), 133-165.
- Cutrona, C. E. (1982). Nonpsychotic postpartum depression: A review of recent research. *Clinical Psychology Review*, 2(4), 487-503.
- Çiçek, I. (2021). Mediating Role of Self-Esteem in the Association between Loneliness and Psychological and Subjective Well-Being in University Students. *International Journal of Contemporary Educational Research*, 8(2), 83-97.
- Diener, E. (1984). Subjective well-being. *Psychological Bulletin*. 95(3), 542-575.
- Diener, E., Wirtz, D., Tov, W., Kim-Prieto, C., Choi, D. W., Oishi, S., ve Biswas Diener, R. (2010). New well-being measures: Short scales to assess flourishing and positive and negative feelings. *Social Indicators Research*, 97(2), 143-156.
- Dingle, G. A., Han, R. ve Carlyle, M. (2022). Loneliness, belonging, and mental health in Australian university students pre-and post-covid-19. *Behaviour Change*, 39(3), 146-156.
- DiTommaso, E. ve Spinner, B. (1993). "The development and initial validation of the Social and Emotional Loneliness Scale for Adults (SELSA)". *Personality and Individual Differences*, 14, 127-134.
- DiTommaso, E. ve Spinner, B. (1997). Social and emotional loneliness: A re-examination of Weiss' typology of loneliness. *Personality and Individual Differences*, 22(3), 417-427.

- Doğan, A. ve Cebioğlu, S. (2011). Beliren yetişkinlik: ergenlikten yetişkinliğe uzanan bir dönem. *Türk Psikoloji Yazıları*, 14 (28), 11-21.
- Eisenberg, D., Hunt, J. ve Speer, N. (2013). Mental health in American colleges and universities: variation across student subgroups and across campuses. *The Journal of Nervous and Mental Disease*, 201(1), 60-67.
- Elmer, T., Mepharm, K. ve Stadtfeld, C. (2020). Students under lockdown: Comparisons of students' social networks and mental health before and during the COVID-19 crisis in Switzerland. *Plos One*, 15(7), e0236337.
- Erikson, E. (1959). *Theory of identity development*. E. Erikson, Identity and the life cycle. New York: International Universities Press.
- Gebre, A. ve Taylor, R. D. (2017). Association of poor kin relations, college adjustment and psychological well-being among African American undergraduates. *Journal of Child and Family Studies*, 26(1), 217-224.
- George, D. ve Mallery, M. (2010). *SPSS for Windows step by step: A simple guide and reference*, 17.0 update (10a ed.) Boston: Pearson.
- Gerdes, H. ve Mallinckrodt, B. (1994). Emotional, social, and academic adjustment of college students: A longitudinal study of retention. *Journal of Counseling & Development*, 72(3), 281-288.
- Gomez, V., Allemand, M. ve Grob, A. (2012). Neuroticism, extraversion, goals, and subjective well-being: Exploring the relations in young, middle-aged, and older adults. *Journal of Research in Personality*, 46(3), 317-325.
- Goswick, R. A. ve Jones, W. H. (1981). Loneliness, self-concept, and adjustment. *The Journal of Psychology*, 107(2), 237-240.
- Gökdağ, C. ve Naldöken, B. (2021). The relationship between interpersonal emotion regulation, personality traits, and psychopathology symptoms. *Journal of Clinical Psychiatry*, 24(1), 41-52.
- Green, L. R., Richardson, D. S., Lago, T. ve Schatten-Jones, E. C. (2001). Network correlates of social and emotional loneliness in young and older adults. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 27(3), 281-288.
- Hayes, A. F. (2013). *Introduction to mediation, moderation, and conditional process analysis: A regression-based approach*. New York: Guilford Press.
- Hayes, N. ve Joseph, S. (2003). Big 5 correlates of three measures of subjective well-being. *Personality and Individual Differences*, 34(4), 723-727.
- Hesketh, A.J. (1999). Towards an economic sociology of the student financial experience of higher education. *Journal of Education Policy*, 14, 385-410.
- Hicks, R. E. ve Mehta, Y. P. (2018). The Big Five, Type A personality, and psychological well-being. *International Journal of Psychological Studies*, 10(1), 49-58.
- Hofmann, S. G. (2014). Interpersonal emotion regulation model of mood and anxiety disorders. *Cognitive Therapy and Research*, 38(5), 483-492.
- Ibrahim, A. K., Kelly, S. J., Adams, C. E. ve Glazebrook, C. (2013). A systematic review of studies of depression prevalence in university students. *Journal of Psychiatric Research*, 47(3), 391-400.

- John, O. P., Donahue, E. M. ve Kentle, R. L. (1991). Big five inventory. *Journal of Personality and Social Psychology*, 75, 729-750.
- Jones, W. H. (1982). Loneliness and social behavior. L. A, Peplau ve D. Perlman (Eds.), *Loneliness: A source- book of current theory, research, and therapy* içinde (s. 238- 254). New York: Wiley-Interscience.
- Kaşıkcı, F. (2020). Üniversite yaşamına uyum ile iyi oluş arasında kişilik özelliklerinin aracı rolü. *Turkish Studies – Educational Sciences*, 15(5), 3445-3466.
- Kokko, K., Tolvanen, A. ve Pulkkinen, L. (2013). Associations between personality traits and psychological well-being across time in middle adulthood. *Journal of Research in Personality*, 47(6), 748-756.
- Lampraki, C., Hoffman, A., Roquet, A. ve Jopp, D. S. (2022). Loneliness during COVID-19: Development and influencing factors. *PloS One*, 17(3), e0265900-e0265900.
- Lidy, K. M. ve Kahn, J. H. (2006). Personality as a predictor of first-semester adjustment to college: The mediational role of perceived social support. *Journal of College Counseling*, 9(2), 123-134.
- Lucas, R. E. (2018). Exploring the associations between personality and subjective well-being. E. Diener, S. Oishi ve L. Tay (Eds.), *Handbook of well-being* içinde (s.257-271). Salt Lake City, UT: DEF Publishers.
- Lukács, A. (2021). Mental well-being of university students in social isolation. *European Journal of Health Psychology*, 28(6), 1-8.
- Manyeruke, G. ve Ergün, D. (2022). Mental health, loneliness and social support during covid-19 pandemic among International University Students in North Cyprus. *Kıbrıs Türk Psikiyatri ve Psikoloji Dergisi*, 4(3), 211-221.
- Marks, N. ve Shah, H. (2004). A well-being manifesto for a flourishing society. *Journal of Public Mental Health*, 3(4), 9-15.
- Maslow, A. (1968). Some educational implications of the humanistic psychologies. *Harvard Educational Review*, 38(4), 685-696.
- McCrae, R. R. ve Costa, P. T. (2003). *Personality in adulthood: A five-factor theory perspective*. Guilford Press.
- McWhirter, B. T. (1997). A pilot study of loneliness in ethnic minority college students. *Social Behavior and Personality: An International Journal*, 25(3), 295-304.
- Özdemir, U. ve Tuncay, T. (2008). Correlates of loneliness among university students. *Child and Adolescent Psychiatry and Mental Health*, 2(1), 1-6.
- Pedrelli, P., Nyer, M., Yeung, A., Zulauf, C. ve Wilens, T. (2015). College students: mental health problems and treatment considerations. *Academic Psychiatry*, 39(5), 503-511.
- Phillips, R., Seaborne, K., Goldsmith, A., Curtis, N., Davies, A., Haynes, W., ... ve Wordley, E. (2022). Student loneliness through the pandemic: How, why and where?. *The Geographical Journal*, 188(2), 277-293.
- Puher, M. A. (2009). *The big five personality traits as predictors of adjustment to*

- college (Master's thesis). Villanova University.
- Quan, L., Zhen, R., Yao, B. ve Zhou, X. (2014). The effects of loneliness and coping style on academic adjustment among college freshmen. *Social Behavior and Personality*, 42(6), 969-978.
- Rook, K. S. (1988). Toward a more differentiated view of loneliness. S. Duck, D. F. Hay, S. E. Hobfoll, W. Ickes ve B. M. Montgomery (Eds.), *Handbook of personal relationships: Theory, research and interventions içinde* (s. 571-589). John Wiley & Sons.
- Russell, D., Cutrona, C. E., Rose, J. ve Yurko, K. (1984). Social and emotional loneliness: An examination of Weiss's typology of loneliness. *Journal of Personality and Social Psychology*, 46(6), 1313-1321.
- Ruthig, J. C., Marrone, S., Hladkyj, S. ve Robinson-Epp, N. (2011). Changes in college student health: Implications for academic performance. *Journal of College Student Development*, 52(3), 307-320.
- Ryff, C. D. (1985). The subjective experience of life-span transitions. *Gender and the Life Course*, 97-113.
- Ryff, C. D. (1989). Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57(6), 1069-1081.
- Ryff, C. D. (1995). Psychological well-being in adult life. *Current Directions in Psychological Science*, 99-104.
- Ryff, C. D. ve Singer, B. (1996). Psychological well-being: Meaning, measurement, and implications for psychotherapy research. *Psychotherapy and Psychosomatics*, 65(1), 14-23.
- Samman, E. (2007). Psychological and subjective well-being: A proposal for internationally comparable indicators. *Oxford Development Studies*, 35(4), 459-486.
- Siegler, I. C. ve Brummett, B. H. (2000). Associations among NEO personality assessments and well-being at midlife: Facet-level analyses. *Psychology and Aging*, 15(4), 710-714.
- Telef, B. B. (2013). Psikolojik iyi oluş ölçeği: Türkçeye uyarlama, geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 28(28-3), 374-384.
- Vaterlaus, J. M. (2022). College student loneliness and the reopening of campuses during the covid-19 pandemic. *Family and Consumer Sciences Research Journal*, 50(3), 205-215.
- Vural Yüzbaşı, D. ve Durdu Akgün, B. (2021). Kişilerarası Düzenleme Ölçeği'nin Türkçeye uyarlanması: Geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 38(2), 532-547.
- Watson, D. ve Clark, L. A. (1992). On traits and temperament: General and specific factors of emotional experience and their relation to the five-factor model. *Journal of Personality*, 60(2), 441-476.
- Weber, M., Schulze, L., Bolzenkötter, T., Niemeyer, H. ve Renneberg, B. (2022). Mental health and loneliness in university students during the COVID-19

- pandemic in Germany: A longitudinal study. *Frontiers in Psychiatry*, 13, 1-11.
- Weiss, R. S. (1973). *Loneliness: The experience of emotional and social isolation*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Weiss, R. S. (1974). The provisions of social relationships. Z. Rubin (Ed.), *Doing unto others* içinde (s. 17-26). NJ: Prentice-Hall
- Wenz, F. V. (1977). Seasonal suicide attempts and forms of loneliness. *Psychological Reports*, 40, 807-810.
- Werner, A. M., Tibubos, A. N., Mülder, L. M., Reichel, J. L., Schäfer, M., Heller, S., ... ve Beutel, M. E. (2021). The impact of lockdown stress and loneliness during the COVID-19 pandemic on mental health among university students in Germany. *Scientific Reports*, 11(1), 22637.
- Williams, W. C., Morelli, S. A., Ong, D. C. ve Zaki, J. (2018). Interpersonal emotion regulation: Implications for affiliation, perceived support, relationships, and well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*, 115(2), 224-254.
- Wohn, D. Y. ve LaRose, R. (2014). Effects of loneliness and differential usage of Facebook on college adjustment of first-year students. *Computers & Education*, 76, 158-167.
- Yu, Y., Zhao, Y., Li, D., Zhang, J. ve Li, J. (2021). The relationship between big five personality and social well-being of Chinese residents: The mediating effect of social support. *Frontiers in Psychology*, 8, 1-8.
- Zaki, J. ve Williams, W. C. (2013). Interpersonal emotion regulation. *Emotion*, 13(5), 803-810.
- Zhao, Y., Wang, N., Niu, J., Li, X. ve Zhang, L. (2023). Psychometric Properties of Interpersonal Regulation Questionnaire for Chinese College Students: Gender Differences and Implications for Well-Being. *Behavioral Sciences*, 13(6), 507-521.

BÖLÜM 10

MODERNLEŞME VE SOSYAL DEĞİŞME BAĞLAMINDA YAŞLILIK

Gülbaşak DİKTAŞ YERLİ¹

1 Dr. Sakarya Üniversitesi,
ORCID:0000-0002-1170-8907

GİRİŞ

Yaşlanma son yüzyılda karşılaşılan önemli demografik olgu olarak değerlendirilmektedir. Yaşlanma, bir toplum içerisinde doğum ve ölüm oranlarındaki azalma sonucu yaşlı nüfusun artışı olarak kabul edilmekte, yaşlı nüfusun diğer yaşam dönemlerine kıyasla oransal artışı ilk olarak gelişmiş ardından da gelişimini tamamlamakta olan toplumlarda ortaya çıkmaktadır (DPT, 2007). Nüfusun yaşlanması, sosyal, ekonomik, sağlık, güvenlik, aile gibi toplumun birçok alanını etkilemekte, değişimine neden olmaktadır. Günümüz dünyasında her alanda var olan değişim ve dönüşümler yaşlanma olgusuna yansımakta, ülkeler için de olumlu ve olumsuz etkilerine karşı hazır olunması gereken bir duruma dönüşmektedir.

Yaşlanma canlı türüne has yaşamın son evresinde ölümle sonuçlanan fizyolojik, biyolojik, sosyal, psikolojik, toplumsal ve ekonomik boyutları olan bir süreci ifade etmektedir. Çok boyutlu özelliğiyle yaşlanma tıp, gerontoloji, psikoloji, sosyoloji, iktisat gibi farklı disiplinlerin alanlarına girmektedir. Yaşlanma bireysel toplumsal etkileri olan bir olgu olarak kabul edilmekte ve bu doğrultuda sosyolojinin konusu haline gelmektedir. Yaşlanma ve yaşamın son evresi olan yaşlılık dönemi, toplum yapısını etkilediği gibi toplumda meydana gelen değişim ve dönüşümlerden de etkilenmektedir.

Kavramsal olarak yaşlanma ve yaşlılık, farklı kriterlerle açıklanmaya çalışılmaktadır. Yaşlanma öncelikle biyolojik ve fiziksel olarak değerlendirilmekte ancak gelişim dönemlerinden olan ve yaşamın son evresi olarak kabul edilen yaşlılık dönemi, toplumsal perspektifte çok farklı nitelikleri olan ve sosyal değişimlerle farklılaşan tanım ve anlamlandırmalarla karşılaşmaktadır. Yaşlanma ve yaşlılık dönemine ilişkin yapılan anlamlandırmaların özünde yaş kavramının olduğu görülmektedir. Yaş kavramıyla ilgili tanım ve sınıflandırmalara bakıldığında idari, takvimsel, işlevsel, hukuksal, etik, sosyal, dinsel, bilişsel, kişisel, tarihsel şeklinde oldukça çeşitli biçimlerde yapıldığı görülmektedir (Tufan, 2020: 10-12). Bu tanım ve sınıflandırmaların tümünde biyolojik, fiziksel, toplumsal bağlamlarda yaşlılığa ve yaşlanmaya yüklenen anlamlar dikkat çekmektedir. Yaşa, yaşlılık dönemine verilen anlamlar zamana göre değişebilmekte, bu değişimin niteliği ise yaşlı bireylerin toplum içindeki psikolojik, sosyal ve ekonomik konum ve durumlarına yön vermektedir.

Bilim ve teknolojiadaki gelişmelerle ve sanayileşmeyle birlikte modernleşme süreci olarak tanımlanan değişim ve dönüşümlerin gerçekleştiği bu süreçler toplumların yapılarında da önemli değişimlere yol açmaktadır. Toplumların sürecin başında veya sonrasında dahil olmaları fark etmeksizin tümünde yansımaların meydana geldiği görülmektedir. Özellikle modernleşme sürecine daha sonra dahil olan toplumlarda değişim eş zamanlı

gerçekleşmediği için toplum içerisinde yaşlılık görünümleri de farklılık göstermektedir (Ökul, Kalaycı, 2017: 92).

Modernleşme günümüz dünyasında toplumların tekrar biçimlenmesinde ve teşkilatlanmasında kriter olarak benimsenmektedir. Düşünsel boyutunun gerçekleşmesi açısından modernleşme, bilimsel keşifler, rönesans, reform hareketleriyle değerlendirilmektedir. Sanayileşmeyle birlikte kentleşme olguları modernleşmenin maddi boyutunu gerçekleştiren etmenler olarak kabul edilmekte, Modernleşmenin yapılanmasını sağlayan tüm bu süreçler toplumlarda önemli değişimlere neden olmaktadır (Ünal, 2019: 277-279).

Modernleşmeyle birlikte hızlı değişim yaşanan günümüz toplumlarında, değişimlerin kaynaklık ettiği birçok toplumsal problemlerle karşılaşabilmektedir. Yaşlılık da bu problemlerden biri olarak ortaya çıkmaktadır. Çocukluk dönemi, ergenlik dönemi, yetişkinlik dönemi gibi yaşlılık dönemi de yaşam evrelerinden birisidir. Biyolojik, fiziksel, psikolojik, sosyal ve ekonomik açıdan değerlendirilen yaşlılık, çok boyutlu bir olgu ve temelinde tüm boyutlarında meydana gelen gerilemelerle tanımlanabilecek değişim söz konusudur. Yaşlılık döneminde yaşanan çevreye adaptasyon güçleşmekte, fiziksel değişim olmakta, rol ve statü kaybı gerçekleşmekte, bireysel, sosyal ve ekonomik işlevsellik düşmekte, hastalıklarda artışla birlikte bakıma muhtaçlığın ve ötekine bağımlılığın arttığı bir dönem olarak kabul edilmektedir. Dünya sağlık örgütü yaşlılık dönemini 65 yaş ve üzeri olarak belirleyerek kronolojik bir tanımlama yapmaktadır (WHO, 2011: 8). Bu tanımlama doğrultusunda modern dönemde sağlıklı yaşlı birey bağımsızlığı ve bakıma muhtaç olmama durumuyla tanımlanabilmektedir.

Geleneksel toplum yapısı içerisinde yaşlı birey içinde bulunduğu geniş ailede saygınlık ve otoriteyi edinmekte, önemli role sahip olmaktadır. Ancak geleneksel toplum yapısında sanayileşmeyle birlikte ortaya çıkan değişimler farklı yaşam şekillerinin oluşmasına neden olmaktadır. Yaşam biçimlerinde ortaya çıkan bu farklılaşma yaşlı bireyin geleneksel yapı içerisindeki rollerinde ve statülerinde değişime yol açmaktadır. Özellikle sanayileşmeyle birlikte değişen yaşam biçimleri aile yapısında dönüşümler sağlarken, geniş aile yapısı yerini çekirdek aileye bırakmaktadır (Dikeçlilgil, 2012: 22-24). Ailenin yapısındaki ve aile bireylerinin rollerindeki bu değişimler yaşlı bireylerin aile içindeki statüleri kadar toplumdaki statülerini de etkilemekte, gündelik yaşam içerisinde görünürlüklerinin azalmasına yol açmaktadır.

Geleneksel yapının değiştiği, kırdaki yaşamın yoğunluğunun kente geçmesiyle kentleşmenin yaygınlaştığı, ailelerin anne, baba ve çocuklardan oluşan çekirdek bir yapı kazandığı modern toplumda yaşlı bireyin geleneksel toplumdaki danışılan bilge rolü kent yaşamı içerisindeki çekirdek

ailede ortadan kalkmakta, bakılması gereken bireye dönüşmektedir. Geleneksel toplum yapısı içerisinde toplumsal rolü ağır basan yaşlı kavramı modern toplumda biyolojik ve toplumsal açıdan anlaşılmaya çalışılmaktadır (Ökul, Kalaycı, 2017: 91). Yaşlılık döneminin toplum içerisinde bir problem olarak değerlendirilip değerlendirilmemesinin toplumsal rol ve statü ile doğru orantılı olduğu görülmektedir. Geleneksel toplumda deneyimlerinden yararlanan yaşlı birey, uzmanlaşmanın ve uzmanlık alanlarında da sürekli değişimin olduğu modern toplumlarda aynı bilge danışılan rolünü her zaman ve her durumda edinememektedir.

Batı Avrupa ülkelerinde başlayan modernleşme, süreç içerisinde dünyayı etkisi altına alan sosyal yaşamda ve örgütlenme şekillerinde farklılaşma sunan, değişimin yönlendiricisi, yeni bir durum olarak değerlendirilmektedir (Ünal, 2019: 276). İlerleme amacıyla modernleşme sürecinde gerçekleşen tüm değişimler eskiye, geleneksele mesafe koymakta, yeniyi ise benimsemektedir. Batıyı modernleşme sürecinde rehber edinen toplumlardaki değişimler de aynı yaklaşımlar doğrultusunda gerçekleşmektedir. Toplumsal yapı içerisindeki değişimlerde var olana, geleneksele karşı olan mesafe yaşlılık döneminin temel psikolojik ve bilişsel süreçlerindeki özelliklere ters düşmektedir. Yeniyi öğrenmeyle ilgili sorun yaşayan yaşlı birey, yeniyi karşı tutucu tavırlar sergilemekte, mesafeli olmaktadır. Ancak modernleşmeyle birlikte toplum yapısındaki ve gündelik yaşamdaki hızlı değişimler yaşlı bireyin gündelik yaşam içerisinde var olabilmesi için meydana gelen değişimlerle kaçınılmaz olarak yüzleşmesine, bu değişimlerle yaşamda var olabileceği gerçeğiyle karşı karşıya gelmesine sebep olmaktadır. Yaşlılık döneminin temel bilişsel ve psikolojik özelliği olan yeniyi karşı duyulan korku bu gerçeklikle karşılaşan yaşlı bireyi olumsuz etkilemekte, dünya genelinde artan yaşlı nüfusun varlığıyla da bu durum toplumsal sorun olarak değerlendirilebilmektedir. Bu gerçeklikle modernleşmeyle birlikte toplum yapısı içerisinde sorun haline gelen yaşlılık dönemine ilişkin düzenlemelerin yapılması ihtiyacı doğmaktadır. Yaşlılık döneminin toplumsal bir soruna dönüşmemesini sağlayacak düzenlemelerin, bireysel haklar perspektifinde yapılandırılması gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

Bilimsel ve teknolojik ilerlemeler sağlık alanında önemli gelişmeler kaydedilmesine neden olmakta, yine aynı gerekçeler sonucu insanların yaşam standartlarındaki iyileşme insan ömrünü uzatırken, doğum oranlarındaki düşüşle de birlikte yaşlı nüfusun oranında dünya genelinde önemli artışların görülmesine yol açmaktadır. Modernleşmeyle toplum yapısında meydana gelen değişimlerden artan yaşlı nüfus etkilenmekte bu doğrultuda modernleşme sürecinde yaşlılığın toplumsal bir probleme dönüşmesine neden olan durumların incelenmesi önemli görülmektedir. Bu çalışmada, modernleşme ve sosyal değişim bağlamında yaşlılığın değerlendirilmesi

amaçlanmaktadır. Çalışmada önce yaşlılık dönemi açıklanmaya çalışıldıktan sonra modernleşme ve sosyal değişme bağlamında yaşlılık değerlendirilmektedir.

YAŞLILIK DÖNEMİ

Yaşlılık dönemi, öncelikli olarak biyolojik ve fizyolojik açıdan vücuttaki işlevsel ve yapısal değişimlerle birlikte ele alınmaktadır (Santrock, 2011). Ancak yaşlanmanın fizyolojik ve biyolojik boyutlarının yanında psikolojik, sosyal ve ekonomik boyutunun da olduğu unutulmaması gerekmektedir (Şener, 2009: 1-3). Yaşlılığın neden ve sonuçlarıyla çok boyutlu yapısı, yaşlılık sürecinde birbiriyle bağlantılı seyretmektedir. Yaşlılık dönemi tüm boyutlarıyla bir geriye gidiş olarak değerlendirilmektedir (Canatan, 2008: 13). Ancak modern dönemde yaşlılığın sorunlu bir şekilde zorluklarla mı geçirileceği veya tam tersi tüm gerilemelere rağmen hayatın içinde aktif olarak mı geçireceği toplumun sosyal ekonomik gelişmişlik düzeyiyle doğru orantılı olmaktadır. Yaşlı bireylerin içinde bulundukları toplumlar, yaşlılık deneyimlerini farklılaştırmaktadır.

Fizyolojik, psikolojik, sosyal iyilik hali olarak kabul edilen sağlık, yaşlılık dönemindeki mevcudiyetini modern toplum içerisinde sağlık, ekonomik, sosyal ve psikolojik durumun bütünlük içerisinde var oluşuyla mümkün kılınmaktadır. Yaşlı bireyin ekonomik durumu, medeni hali, yaşam sürecinde yaşadığı zorluklarla baş etme kapasitesi ve yaşama uyumunu sağlayacak ekonomik ve sosyal potansiyellere sahip olması bireyin yaşını belirleyen temel belirleyenler olarak değerlendirilebilmekte, sonuç olaraksa yaşlılık döneminin nasıl geçirileceği öngörülebilmektedir (Connidis, 1989: 7-18). Bu doğrultuda sosyal ve ekonomik anlamda yaşam koşullarının iyilik halinin toplum geneline yayılan gelişmiş ülkelerde yaşlılıkla meydana gelen geriye gidiş bireysel ve toplumsal açılardan daha az sarsıcı olmaktadır. Ayrıca yaşlı nüfusun artmasıyla az gelişmiş ülkelerden önce karşılaşılan gelişmiş ülkelerde, yaşlılık dönemine ilişkin sosyal politikaların hazır olması, uygulamalarının yerleşmesi bakımından farklılık göstermektedir.

Modernite yaş ve yaşlanmayla ilgili algılarda değişikliklerin oluşmasına neden olmakta, yaşlanmayla birlikte fiziksel görünümdeki değişimler geleneksel toplumdaki yaşlı bireye göre olumsuz karşılanmaktadır (Onur, 2011). Yaşlılığa dair toplumdaki ve bireydeki algı yaşlılık döneminin kaliteli ve sağlıklı geçirilmesi için önemli belirleyenlerdendir (Dixon, 2007: 82-94). Olgunluk ve bilgelik şeklinde geleneksel toplumlarda karşılık bulan yaşlılık dönemi, modern toplumlarda bağımlılık ve yoksunlukla açıklanmaya çalışılmaktadır (Levy, 2003: 201-206). Modern toplumlarda bu olumsuz algı ve yargılarla karşılaşılan yaşlı bireyler, toplum içerisinde aktif olarak var olamamaktadır (Butler, 1974: 531-533; Harwood, 2007: 61). Bu kalıp yargıların hâkim olduğu bir toplumda büyüyen bireyin de yaşlılık dö-

nemine geldiğinde psikolojik çökkünlük içerisinde olmaması kaçınılmaz görünmektedir (Özdemir, vd., 2005: 100; Gadalla, 2010: 512-513; Bandura, 2012: 12-17; Buz, 2016: 276-278). Yaşlılık dönemine yönelik var olan olumsuz yargılar yaş ayrımcılığına temel teşkil etmektedir (Akdemir vd., 2007: 218)

Modernleşme sürecinde ortaya çıkan ekonomik politikaların sürekliliğini sağlayan tüketim toplumu oluşturma yaklaşımı doğrultusunda ortaya çıkan tutum ve davranış şekilleri de yaşlılık dönemindeki değişimler açısından ele alınabilmektedir. Yaşlanmayı geciktirebilme ve istenilen yaşta olabılme vurgusuyla yaşlı bireylerin tüketim toplumunun birer parçası haline gelmekte oldukları görülmektedir (Nazlı, 2016: 3).

Neoliberal ekonomik dönüşümün dünya genelinde yaygınlaşmasıyla yaşlılık dönemi özelliklerinden olan, özellikle modern toplum yapısı içerisinde emeklilikle ortaya çıkan ekonomik yaşlanma olarak nitelendirilebilecek ekonomik geriye gidiş, sosyal devlet anlayışından vazgeçilmesiyle artmakta, yaşlı birey sigorta firmaları için müşteri haline gelmektedir. Neoliberal ekonomik politikalarla birlikte tüketim toplumuna dönüşüm hızlanarak yaygınlaşmakta, yaşamda aktif olarak var olmak üretimle değil de tüketim ile belirlenmekte olduğu anlaşılmaktadır (Marangoz, 2006: 2; Nazlı, 2016: 3). Bu doğrultuda emeklilikle veya iş gücü kaybıyla üretimden çekilen yaşlı bireyin geliri düşmekte ve üretim sürecine sistemin istediği oranda dahil olabilmesi imkânsız bir hal almaktadır (Kuzgun, 2002: 38). Sonuçta yaşlı bireyin toplum dışına itilmesi gerçekleşmektedir (Berkman, Harootyan, 2003: 75; Çabuklu, 2004: 69). Bu değişimler eşliğinde görülen toplumların nüfuslarının hızla yaşlanması yaşlılığı bireysel sorun olmaktan çıkarmakta, toplumsal sorun olarak değerlendirilmesi gerektiğine dikkat çekmektedir (Birren, Binstock, 2006: 362).

Yaşlanmanın biyolojik yanlarının yanında toplumsal yanının da varlığı modernleşme süreci sonucunda toplumsal değişmelerin yaşlı bireylerin nüfus içerisinde oranını artırmasına, gündelik yaşamlarının değişmesine ve tüm bu değişimlerin topluma da tekrar yeni bir durum olarak yansımalarına neden olmaktadır. Yaşlılığın modern toplumda sosyolojik bakışla değerlendirilmesi gereken bir olgu olarak kabul edilmesi gerekmektedir (Nazlı, 2016: 3). Bu bağlamda gerontososyoloji ortaya çıkmakta, yaşlanmanın bireye ve topluma olan yansıması olarak tanımlanabilecek sosyal yaşlanma doğrultusunda yaşlılık değerlendirilmektedir (Canatan, 2008: 16).

MODERNLEŞME VE SOSYAL DEĞİŞME BAĞLAMINDA YAŞLILIK

Bilimsel ve teknolojik ilerlemelerle sağlık alanında önemli gelişmeler meydana gelmekte, yaşam süreleri uzamakta, yaşlı nüfus oranı dünya ge-

nelinde artmaktadır. Sağlık bireysel ve toplumsal süreçleri etkileyen önemli faktör olarak değerlendirilmektedir (Özişli, 2022: 41). Aynı zamanda da fiziksel, sosyal, psikolojik, ekonomik çok boyutlu bir gerileme dönemi olan yaşlılıkla birlikte bireyler gündelik yaşam içerisinde ötekine ihtiyaç duymaktadır. Modernleşmeyle birlikte sosyal değişme sürecinde aile yapısındaki değişime, geniş aileden çekirdek aileye dönüşüm ve bu dönüşümde geleneksel ailede kadına biçilen bakım verme rolünün çekirdek ailede değişmesi, kadının çalışma hayatına katılmasıyla aile ve toplum için yaşlı sorun haline gelmektedir.

Yaşlı nüfus oranındaki artış dünya genelinde görülmektedir (Bulduk, 2004: 54). Bu demografik değişime yönelik ülkelerin hazır bulunuşlukları ise yaşlılığın toplumsal bir sorun olup olmamasına veya ne ölçüde sorun olacağını belirlemektedir. Toplumların hazır bulunuşluklarının temel belirleyeni ise gelişmişlik düzeyleridir. Çünkü yaşlılık sorunuyla mücadelenin özünde ekonomik yeterlilik yer almaktadır. Gerçekleştirilecek politikaların yapılandırılacak yeni kurumların şekillenmesi ekonomik güç ile doğru orantılıdır. Bu güce sahip olan toplumlarda yaşlılık sorununu çözme potansiyeli yüksek olmaktadır. Ayrıca gelişmiş ülkelerin yaşlılık sorunuyla diğer ülkelerden daha önce karşılaşmış olmaları, onları yaşlılık sorununa yönelik geliştirdikleri politika ve uygulamalarında önde olmalarını sağlamaktadır.

Dünya tarihinin son dönemini etkileyen modernleşme, sosyal değişme süreci olarak kabul edilmektedir (Berger, 2017: 602-606). Modernleşmeyle başlayan sosyal değişme süreci küreselleşmeyle gündelik yaşamın etkileşimi sonucu bireysel ve toplumsal hayatın her boyutunda değişimin görüldüğü bir dönem olarak nitelenmektedir (Giddens, 2014: 15-17). Meydana gelen değişimlerle birey ve toplum hayatında önemli dönüşümler ortaya çıkmaktadır. Özellikle aile yapısındaki değişimler gelişim dönemlerinden son evre olarak tanımlanan yaşlılığın toplumsal bir sorun haline gelmesine sebep olmaktadır (Ünal, 2019: 277). Modernleşmeyle birlikte doğurganlık azalmakta, nüfusun eğitim düzeyi artmakta, sağlıktaki bilimsel ve teknolojik gelişmeler insan ömrünün uzamasını sağlamaktadır (Gül, 2022; 930-931). Doğum oranının düşmesi ve bilimsel gelişmeler sonucu tıptaki ilerlemelerle birlikte yaşam süresinin uzaması yaşlı nüfusun artmasına yol açmaktadır. Geleneksel toplumlardaki geniş aile içerisinde yaşlı bireyin sahip olduğu bilge, danışılan statüsü ve işlevselliği, modern toplumda ortadan kalkmakta, var olan tıbbi ve teknolojik olanaklara eşit oranda ulaşmakta ve yararlanmakta zorluk yaşaması toplumsal sorun olarak öne çıkmaktadır (Gül, 2022; 932).

Modernleşme sonucu sanayileşme artmakta, kentleşme yaygınlaşmakta, aile yapısında değişimler ve bireyselleşme meydana gelmektedir (Çelik, 2010: 27-29). Modernleşmeyle birlikte insanların yaşam biçimlerinde ve düşünce yapılarında toplumun bütününe etkileyecek değişimler meydana

gelmektedir. Modernleşme hem özgürlüğü temin ederken hem de bireylerin toplumsal çevrelerinden uzaklaşmalarına neden olmaktadır (Gül, 2022; 931). Geleneksel toplumda var olan güvene dayalı ilişkiler modern toplumda daha yüzeysel bir form almakta, sosyal bir varlık olarak değerlendirilen insanın ise bu gerçeklikten olumsuz etkilenmemesi kaçınılmaz görülmektedir (Gül, 2022; 936). Bu durum birey ve çevresi arasındaki etkileşimi olumsuz etkilerken bireyin toplumsal yaşamdaki konumunu belirlemektedir. Birey deneyimleriyle topluma adapte olabilmek için çaba sarf etmektedir. Yaşlı birey, modern toplumda var olan çekirdek aile içerisinde bakım sorunuyla yüz yüze gelmekte, anne, baba ve çocuklardan oluşan çekirdek aile de bireylerin görev ve sorumluluklarında geleneksel geniş ailede olan ailenin yaşlı ferdine bakma potansiyeli bulunmamaktadır (Bloom, vd., 2012: 83). Ve bu süreçte sosyal politikalar devreye girmekte kurum bakımı veya farkı formlarda evde bakım uygulamaları gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Modern dönemde yaşlılığın sorun teşkil eden yaşam sonu döneme indirgenmekte olduğu görülmektedir (Özbolet, 2016: 55-57).

Sanayileşme ve kentleşme doğrultusunda yaşlılığın ve yaşlılık dönemine yönelik gerçekleşen değişimler değerlendirildiğinde çok boyutlu etkilerinin olduğu görülmektedir. Sanayileşmenin öncelikli etki alanları olarak ekonomi kabul edilse de etkisi toplumların sosyal ve kültürel hayatlarına da yansımaktadır. Sanayileşme öncesi toplumlarda toprağa bağlı üretim, insan gücüne ihtiyaç duymakta ve geniş ailenin varlığını zorunlu hale getirmektedir. Sanayileşmeyle birlikte ise bu durum değişmekte özellikle kırdan kente göçle birlikte kırsal bölgedeki geniş aile küçülürken kente göç eden aile formu çekirdek aileye dönüşmektedir. Geniş aile içinde evde olan kadın kent yaşamındaki çekirdek ailede çalışma hayatına katılmakta, rollerde de değişim meydana gelmektedir. Sanayileşmeyle birlikte toplumsal değişimlerin en temel alanının aile olduğu görülmektedir. Sanayileşmeyle birlikte aile kurumunda hem işlevsel hem de yapısal değişimlerin meydana geldiği anlaşılmaktadır (Duman, 2012: 37-39). Bu durum ailenin geniş aileden çekirdek aileye dönüşmesi ve geleneksel yöntemlerle üretim yapan aile bireylerinin kente göç etmesiyle farklı üretim süreçlerine dahil edilmeleriyle açıklanabilmektedir.

Sanayileşmeyle kentlerde olan fabrikalarda iş gücü olmak için kırsaldan kente göç meydana gelmekte, kentlerin nüfusu artmakta, kentlerin genişlemesine ve yeni kentlerin oluşmasına neden olmaktadır. Kontrolsüz ve plansız olan kentleşme olgusu ise kenteler yoksulluk, şiddet, işsizlik, suç gibi çeşitli toplumsal sorunların ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır. Sanayileşmeyle aile yapısındaki değişimlerin temelini teknolojik ilerlemelerin topluma olan etkisi ve uzmanlaşmanın artmasıyla ailenin işlevselliğinin daralması olarak da değerlendirilmektedir (Özkalp, 2009: 146-147). Sanayileşmeyle birlikte kentleşmenin artması, kentlerdeki ailenin

geleneksel anlam de işlevinde değişimlere neden olmaktadır (Aydemir ve Tecim, 2012: 47-49). Farklılaşan üretim süreç ve yöntemleriyle geleneksel aileden farklı olarak kentlerde ailenin fertleri ailenin dışında üretim süreçlerine dahil olmaktadır. Eğitim, bakım, üretim, sosyalleşme gibi işlevleri modern toplumlarda kurumlara devredilmektedir (Canatan ve Yıldırım, 2011: 127). Tüketicinin artması, kadının çalışma hayatına dahil olması, eğitim seviyesinin yükselmesi, niceliğinin küçülmesi, kan bağıının eskisi kadar güçlü olmaması kent yaşamında ortaya çıkan çekirdek ailenin profilini oluşturmaktadır (Canatan ve Yıldırım, 2011: 130-131).

Sanayileşmeyle birlikte modern toplumda statü kaybı yaşayan yaşlılar, geleneksel aile yapısındaki ekonomik güçlerini, deneyim ve bilgilerine danışma gereksinimini, kültürün aktarılma rolünü kaybetmektedir (Tufan, 2002: 146; Zastrow, 2013: 644-647). Bilimsel bilginin gelişmesi yaşlı bireye özgü bilginin değerini düşürmekte, uzmanlıklar kuşaklara deneyimlerle değil de eğitim kurumları tarafından kazandırılmaktadır. Yaşlıların işlevselliklerinin ve statü kayıplarının değerlendirilmesi bu doğrultuda gerçekleştirilebilmektedir (Ünal, 2019: 284-285).

Modernleşme sonucu aile yapısında meydana gelen değişimler ile oluşan çekirdek ailede birey sayısının az olması, eşler arası eşitlik gibi vasıflarla varlık bulmakta, geleneksel ilişkiler azalmaktadır (Subaşı, 2007: 510-523; Çelik, 2010: 27; Gül, 2019: 57). Kent ailesi şeklinde de isimlendirilen çekirdek aile, kentin yaşam biçiminin yapılandırılmasını sağlamaktadır (Canatan ve Yıldırım 2011: 75-76). Kırsal bölgelerde geleneksel geniş aile içerisinde yaşayan yaşlıların yakın ilişkilerin mevcudiyeti, psikolojik ve sosyal anlamda bütünlüklerini koruyabilmekte oldukları görülmektedir (Şener vd., 2008: 890). Kırsal yaşama kıyasla kentsel süreçlerde yaşlı görünümünün sınırlı olduğu değerlendirilebilmektedir (Top, vd., 2013: 535-537).

Yaşlılıkta sosyal değişimlerin seyri rol ve statü esasında gerçekleşmektedir. İlerleyen yaşla öncelikle aileyle ve sonrasında çevreyle olan etkileşimlerde karşılaşılan problemlerle birlikte toplumsal desteğin azalması veya bitmesi şeklinde sonuçlar doğurmaktadır. Emeklilik bu süreçte karşılaşılan ve bu doğrultuda değerlendirilebilecek bir durumdur (Göka ve Aydemir, 2000: 6-7). Gelirde ortaya çıkan düşüşler, statü kaybı ve sosyal destekten yoksun kalma gibi durumlar yaşlılık dönemini sosyal ve ekonomik açıdan olumsuz etkilemektedir.

Dünya genelinde yaşlı nüfusun oranındaki hızlı artış toplumsal kurumların da değişimini tetiklemektedir. Yaşlı nüfus artışından dolayı toplumun sağlık, ekonomi, sosyal alanlarında yeni yapılanmalara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu gereklilik hem bireysel hem de toplumsal bütünlüğün sağlanabilmesi açısından gün geçtikçe zorunluluğa dönüşmektedir. Toplumlar, yaşlı

bireylerin yaşam haklarını gözeterek tüm kurumlarıyla ekonomik, sosyal ve psikolojik açılardan bireyi toplumun içinde aktif ve kaliteli yaşam sürebilmesi doğrultusunda hareket etmeli, kararlar alıp uygulamaya koymalıdır. Yaşlılık kaynaklı sosyal ve ekonomik sorunların özünde toplumsal değişimin varlığı unutulmamalı ve bu gerçeklikle de bireysel müdahalelerle çözümün imkansızlığının farkındalığının sağlanması gerekmektedir. Modern yaşam tarzı içerisinde yaşlı bireyin sağlıklı şartlarda hayatını devam ettirebilmesi, yaşamın içerisinde aktif olarak var olabilmesinin sağlanması gerekliliği ortaya çıkmaktadır

SONUÇ

Demografik değişimlerle birlikte dünya genelinde ülkelerin çoğunluğu yaşlı nüfusun artmasıyla karşılaşmaktadır. Yaşlanan nüfusun topluma yansımaları ise ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir. Endüstriyel gelişmelerin toplumun ekonomik yapısındaki değişimlere yol açmasıyla beraber toplumsal değişimlere de neden olmaktadır. Bu durumdan en çok ve öncelikli etkilenen toplumsal kurumun aile olduğu görülmektedir. Gelecekteki toplum yapısında olan geniş aile içerisinde konumu güvence altında olan yaşlı birey, toplumsal değişimlerin dönüştürdüğü çekirdek ailede statüsünü koruyamamakta ve sosyal değişimle yaşlılığın dönüşümü gerçekleşmektedir.

Gelişim dönemlerine ayrılan insan yaşamının son evresi olan yaşlılık dönemi, sosyal ve kültürel özelliklerin, toplumsal değer ve normların birlikteliğiyle anlaşılmaya çalışılmaktadır (Tufan, 2007: 25-27). Yaşlılık toplumda mevcut olan değerleri, normları sergilemektedir (Arpacı, 2005: 21). Yaşlı nüfustaki hızlı artış, kentleşme, geleneksel toplum yapısındaki değişimler, aile yapısındaki değişimler, aile içi statü ve rollerdeki değişimler yaşlılığın yalnızca bireysel bir sorun olmanın ötesinde toplumsal bir soruna dönüştürmektedir (Bulduk, 2004: 53-55). Bu doğrultuda makro boyutta sürecin değerlendirilmesi ve yaşlılara yönelik politika ve uygulamaların gerçekleştirilmesi sağlanmalıdır.

Ekonomik ve sosyal açıdan nüfusun yaşlanması değerlendirildiğinde ülke ekonomisine katkı sağlamayan yaşlı nüfusun, tüketici olarak değerlendirildiği görülmektedir. Bu yüzden bakım gereksinimi duyan yaşlı nüfusu yüksek olan toplumlarda, yaşlı nüfus çalışan gruplar için yük teşkil etmektedir. Yaşlanmayla birlikte fiziksel olarak yaşamın içerisinde eskisi kadar aktif olamayan yaşlı birey, gündelik yaşamında desteklenmeye ihtiyaç duymakta, gerekli desteği alamayan bireyin yaşam kalitesi olumsuz etkilenmektedir. Toplum içerisindeki yaşlı nüfus oranındaki artış bireysel olarak ortaya çıkan bu sorunların toplumsal bir yapı sergilemesine neden olmaktadır. Gücü ölçüsünde kırsal kesimde üretime dahil olan yaşlı, uzmanlaşmanın hâkim olduğu kent yaşamında üretim sürecine dahil olma

fırsatı bulamamaktadır. Özellikle gelişmesini henüz tamamlamamış ülkelerde ve gelişmemiş ülkelerde nüfusun genç kesiminin kırsal bölgelerden kente göç etmeleri nedeniyle yaşlılar statü kaybına uğradıkları gibi yaşlı bireylerin bakım problemleri de artmaktadır. Bu sorun kırsal kesimde de kentlerde de ekonomik ve sosyal güvence sorunu beraberinde getirmektedir. Tüm boyutlarıyla bir geriye doğru değişimi ifade eden yaşlılıkta ekonomik açıdan da gerileme söz konusudur. Kırsal kesimdeki yaşlı birey üretime katılamama ve sosyal güvencesizlikle karşılaşırken, kentlerde emeklilikle birlikte gelirin azalması sonucu yaşlı yoksulluğuyla yüz yüze gelmektedir. Ayrıca kentteki yaşlı birey kırsal kesimden farklı olarak akran gurubu içinde bulunması zor olmakta ve aile bireylerine karşı bağımlı bir pozisyon edinmek zorunda kalmaktadır (Lowry, 2009: 506).

Yapılan nüfus projeksiyonlarında gelişimini tamamlanmış ülkelerde yaşlı nüfusun artışı ve bu artış kaynaklı toplumsal sorunların varlığı gelişmiş toplumlara oranla daha çok olacağı değerlendirilmektedir (Bulduk, 2004: 54). Ancak gelişim süreci ne olursa olsun nüfusun yaşlanması gerçeği tüm ülkeler için geçerli görülmektedir (United Nations, 2011: 24). Gelişmekte olan ülkeler için demografik değişimle yaşlı nüfusun artması sonucu karşılaşılan aile desteğinin yetersiz olması, statü kaybı, kadını çalışma hayatına girmesiyle bakım verecek kişinin kalmaması gibi sorunlar tanıdık olmayan ve yeni durumlardan kaynaklanmaktadır. Bu yeni duruma adaptasyonun sağlanması ancak makro yaklaşımların teminiyle mümkün görülmektedir. Ancak yaşlılık döneminin mikro boyuttaki etkileri de unutulmamalıdır. Çünkü gerçekleşen toplumsal dönüşümlerle ortaya çıkan yaşlı bakım ihtiyacı profesyonel bir yapı sergilemediğinde, bakım vermek zorunda kalan aile fertleri de psikolojik, sosyal ve ekonomik açıdan sorunlarla karşı karşıya kalmaktadır (Tufan, 2003: 12; Lee, 2010: 101). Bakım vermek zorunda kalan aile ferdinin üretime katılamaması ekonomik zorluklara neden olmakta, sürekli bakım vermek durumunda kalmak bakım verenin sosyal ve psikolojik açıdan örselenmesine yol açmakta, tüm bu olumsuzluklar aile içinde önemli stres kaynağı olmakta ve aile içi çatışmalara zemin hazırlamaktadır (Walker, 1991: 94; Akçal ve Taşçı, 2005).

Modernleşmeyle birlikte sanayileşme, şehirleşme, bireyselleşme, aile yapısındaki değişimlerle birlikte doğum oranının azalması, yaşlı nüfustaki artışın gerçekleşmesi gibi sebeplerle yaşlılık toplumsal boyutuyla ağır basan sosyal bir sorun haline gelmektedir. Moderniteyle birlikte değişen yaşam biçimleri konfora odaklanmakta, bu amaçla hareket eden bireyler için ailedeki bakıma gereksinim duyan yaşlı birey yük şeklinde algılanmaktadır. Konforun ötesinde de modern yaşam tarzıyla geleneksellikten dönüşümün gerçekleşmesi, ailenin küçülmesine ve yakın ilişkilerin bağların mevcudiyetinin ve gücünün azalmasına neden olmaktadır. Bu gerçeklikle birlikte yaşlı birey fiziksel, psikolojik, sosyal ve ekonomik geriye

gidiş sonucunda muhtaçlık ve bağımlılık içinde bulunmaması kaçınılmaz bir durum olarak karşılaşılmaktadır. Ayrıca modern toplum yapısındaki gençliğe, yaşlılığa ilişkin tanım, algı ve yargılar yaşlı bireyin toplum dışına itilmesine neden olmaktadır.

Toplumun önemli kurumlarından olan ailenin yapısında modernleşme etkisiyle gerçekleşen sosyal değişimler sonucu karşılaşılan dönüşümlerden yaşlıların etkilendikleri görülmektedir. Modernleşmeyle statü ve rollerindeki değişimlerle yaşlı bireyler, sosyal ekonomik yoksunluklarla karşı karşıya kalmakta, geleneksel toplum yapısında kendi yaşamına dair tüm süreçlere hâkim olabilen yaşlı, bireysel ve toplumsal açıdan modern dönemde bu potansiyele sahip olamamaktadır. Modern toplumda bakıma muhtaç olma, ötekine ihtiyaç duyma yaşlı bireylerin yaşamlarını zorlaştırmakta, gündelik hayata aktif katılımlarına engel olmaktadır. Bilişim alanındaki ilerlemeler modern toplum öncesi etkin olarak kullanılan yaşlı bireylerin deneyimlerine olan talebi ortadan kaldırmaktadır. Yaşlı bireylerin rollerinden biri olan ve yaşama dair bilgilerin aktarımının sağlanması artık eğitim kurumları aracılığıyla verilmektedir. Uzmanlaşmanın geçerli olduğu modern toplumda mesleki eğitimin kurumlar aracılığıyla verilmesi zorunluluk haline gelmektedir.

Modernleşme sonucu ortaya çıkan sosyal değişimlerle özellikle bu değişimlerin aile yapısına olan yansımalarıyla ailelerin yaşlılara yönelik işlevsellikleri azalmakta, yaşlılara yönelik gerçekleştirilmesi gereken sorumluluklar kurumlara devredilmektedir. Yaşlanan ve geleneksellikten uzaklaşan modern dünyada karşılaşılan değişimlerle yaşlılık döneminin toplumsal bir sorun olmasının önüne geçebilmek için uzun soluklu ve kapsamlı sosyal politikaları içeren müdahalelerin amaçlanması gerektiği anlaşılmaktadır.

Sağlık sektöründeki ilerlemelere rağmen yaşlı bireyler, bu olanaklardan ekonomik yoksunluktan dolayı faydalanmayla ilgili sorun yaşamaktadır. Modern dünyada, yaşlanmanın geciktirilebilmesi, daha kaliteli ve uzun yaşam sürebilme beklentisi içine girmekte olan yaşlı bireylerin bu beklentilerinin karşılanması ise içinde bulundukları toplumun ekonomik ve sosyal açıdan gelişmişlik düzeyleriyle bağlantılı olduğu görülmektedir.

Modern toplum yapısında gerçekleşen sanayileşme, şehirleşme, ailenin değişimi, doğum ve ölüm oranının düşmesi sonucu meydana gelen demografik yapıdaki değişimler gibi faktörler sosyal değişimi tetiklemekte, nüfusun yaşlanması bireysel sorun olmanın ötesine çıkmakta toplumsal boyut almaktadır. Yaşlılık döneminin fiziksel, psikolojik, sosyal ve ekonomik özellikleri, toplumların nüfus projeksiyonları dikkate alınarak politikaların geliştirilmesi ve sosyal değişimler doğrultusunda karşılaşılabilecek gereksinimler ışığında tekrar düzenlenmesi gerekmektedir.

Ekonomik, sosyal koşulların iyileştirilmesi, sağlık hizmetlerine ulaşımın sağlanması yaşlılık döneminin toplumsal sorun olmasının önüne geçebilecek öncelikli müdahaleler olduğu görülmektedir. Yaşlanan toplumda yaşlanma ve yaşlılığa ilişkin algılarda olumlamanın gerçekleştirilmesi yaşamın kaçınılmaz sonu olan yaşlılık dönemine dair bireysel ve toplumsal süreçlerin sağlıklı geçirilmesini gerektirmektedir. Ancak yaşlılık döneminin toplumsal sorun olmaması için gerçekleştirilecek çalışmaların yaşlılık döneminin çok boyutlu yapısı dikkate alınarak toplumun tüm kurumlarıyla yapılması gerektiği unutulmamalıdır. Toplumdaki tüm değişimlerin bütün kurumlara ve bireylerin gündelik hayatlarında dönüşümler meydana getirebileceği gerçekliğinden hareketle yaşamın örselenmeye açık dönemi olan yaşlılık dönemine ilişkin çalışmalar farklı ön görüşlerle hazır bulunuşluk doğrultusunda gerçekleştirilmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Akçal, N., Taşçı, S. (2005). 65 yaş üstü bireylere bakım verenlerin yaşadıkları sorunların belirlenmesi. *Sağlık Bilimleri Dergisi*, 14, 30-36.
- Akdemir, N., Çınar, F. İ. ve Görgülü, Ü. (2007), Yaşlılığın algılanması ve yaşlı ayrımcılığı, *Türk Geriatri Dergisi*, 10 (4), 215- 222.
- Arpacı, F. (2005). *Farklı Boyutlarıyla Yaşlılık*. Ankara: Türkiye İşçi Emeklileri Derneği Eğitim ve Kültür Yayınları.
- Aydemir, M. A., Tecim, E. (2012). Türk toplumunda aile ve dinin sosyal sermaye potansiyeli, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 28, 42-59.
- Bandura, A. (2012). On the functional properties of perceived self-efficacy revisited. *Journal of Management*, 38(1), 9-44.
- Berger, P. L. (2017). Dinler ve küreselleşme. Hatice Gül (Çev.). *Bilimname: Düşünce Platformu*, 34, 603-613. <https://doi.org/10.28949/bilimname.348103>.
- Berkman B, Harootyan L. (2003). *Social Work And Health Care In Aging Society: Education, Policy, Practice And Research*. New York: Springer Publications.
- Birren JE, Binstock RH. (2006). *Handbook of Aging and Social Sciences*. Burlington, MA: Elsevier Publications.
- Bloom, D.E., Jimenez, E. And Rosenberg, L. (2012). Social protection of older people. Global population ageing: peril or promise?, *World Economic Forum*, 83-88.
- Bulduk, E. Ö. (2004). Yaşlılık ve toplumsal değişim. *TSA*, 18 (2), 53-60.
- Butler, R. N. (1974). Successful aging and the role of the life review. *Journal of the American Geriatrics Society*, 22(12), 529-535.
- Buz, S. (2016). Yaşlı bireylere yönelik yaş ayrımcılığı. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(53): 268-278.
- Canatan, A. (2008), *Sosyal Yönleriyle Yaşlılık*, Ankara: Palme Yayıncılık.
- Canatan, K., Yıldırım, E. (2011). *Aile Sosyolojisi*, İstanbul: Açılım Kitap.
- Çabuklu, Y. (2004). *Toplumsalın Sınırında Beden*. İstanbul: Kanat Yayıncılık.
- Connidis, I. (1989). The subjective experience of aging: correlates of divergent views. *Canadian Journal on Aging*, 8(1), 7-18.
- Çelik, C. (2010). Değişim sürecinde türk aile yapısı ve din-paradigmatik anlam ve işlev farklılaşması. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 8, 25-35.
- Çelik, C. (2012). Göç, Kentleşme ve Din. N. Akyüz, İ. Çapcıoğlu (Ed.). *Din Sosyolojisi El Kitabı* (297-306) içinde. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Dikeçligil, F. B. (2012). Aileye dair kabullerin ezber bozumu. *Muhafazakar Düşünce*, 8, 21-52.

- Dixon, A. L. (2007). Mattering in the later years: older adults' experiences of mattering to others, purpose in life, depression, and wellness. *Adultspan Journal*, 6(2), 83-95.
- Duman, M. Z. (2012). Aile kurumu üzerine tarihsel bir okuma girişimi ve muhafazakâr ideolojinin aileye bakışı. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 1 (4), 19-51.
- DPT Sosyal Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü (2007). *Türkiye'de Yaşlıların Durumu ve Yaşlanma Ulusal Eylem Planı VIII*. Yayın No 2741.
- Gadalla, T. M. (2010). The role of mastery and social support in the association between life stressors and psychological distress in older canadians. *Journal of Gerontological Social Work*, 53(6), 512-530. <https://doi.org/10.1080/01634372.2010.490691>.
- Giddens, A. (2014). *Modernite ve Bireysel Kimlik: Geç Modern Çağda Benlik ve Toplum*. Ü. Tatlıcan (Çev.), İstanbul: Say Yayınları.
- Göka, Erol ve Aydemir, Ç. (2000). Yaşlıya ve demanslı hastaya psikososyal yaklaşım. *Demans Dizisi*, 1, 5- 26.
- Gül, H. (2019). *Yeni Kentsel Ailenin Manevi Boyutları: Gaziantep Örneği*. Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gül, H. (2022). Modernleşme sürecinde yaşlılık sorunlarına ilişkin sosyolojik bir değerlendirme. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 11 (2), 928-943. DOI: 10.15869/itobiad.957272
- Harwood, Jake (2007), *Understanding Communication and Aging - Developing Knowledge and Awareness*, California: Sage Publications,
- Kuzgun, K. İ. (2002), Editöre Mektup. *Türk Geriatri Dergisi*, 5(1), 38-5.
- Lee, R., vd., (2010). *Some Economic Consequences of Global Aging*, The World Bank.
- Levy, B. R. (2003). Mind matters: cognitive and physical effects of aging self-stereotypes. *Journal of Gerontology: Psychological Sciences*, 58B(4), 203-211.
- Lowry, D.S. (2009). Aging social change and elderly well-being in rural china: insights from mixed-methods village research. *Population Studies Center Research Report*, 09-691.
- Marangoz, M. (2006), Yaşlı tüketiciler ve yaşlı tüketicilerin harcama eğilimlerinin belirlenmesine yönelik bir araştırma, *Yönetim ve Ekonomi*, 13 (1), 79-9.
- Nazlı, A. (2016). Yaşlanma, birey ve toplum: Yaşlanmaya sosyolojik bakış. *Ege Tıp Dergisi*, 55: 1-5
- Onur, B. (2011). *Gelişim Psikolojisi*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Ökul, M., Kalaycı, I. (2017). Geleneksel kalabilsem modern olabilsem: modernleşme sürecinde yaşlılık deneyimleri. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 8 (18), 90-110.

- Özbolat, A. (2016). Beşikten mezara: yaşlılığın sosyolojisi ve din -adana örneği. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)*, 16 (2), 53-76.
- Özdemir, L., Akdemir, N. ve İmatullah, A. (2005). Hemşireler için geliştirilen yaşlı değerlendirme formu ve geriatrik sorular. *Türk Geriatri Dergisi*, 8(2), 94- 100.
- Özişli, Ö. (2023). Sağlık arama davranışı üzerine bir saha çalışması, *Sosyal Bilimler Metinleri*, 2023(1), 40-47.
- Özkalp, E. (2009). *Sosyolojiye Giriş*. Bursa: Ekim Yay.
- Santrock, J. W. (2011). *Yaşam Boyu Gelişim*. G. Yüksel (Çev.), Ankara: Nobel Yayınları.
- Subaşı, N. (2007). *Toplumsal Değişme, Aile ve Yeni Risk Alanları*. Ankara: TDV. Yayınları.
- Şener, A., Öztop, H., Doğan, N. ve Güven, S. (2008). Family, Close Relatives, Friends: Life Satisfaction Among Older People. *Educational Gerontology*, 34 (10), 890-906.
- Şener, A. (2009). Yaşlılık, yaşam doyumu ve boş zaman aktiviteleri. *Hacettepe Üniversitesi Sosyolojik Araştırmalar e-dergisi*, 1-18.
- Top, M., Eriş, H., & Kabalcıoğlu, F. (2013). Quality of life (qol) and attitudes toward aging in older adults in Şanlıurfa, Turkey. *Research on Aging*, 35(5), 533-562. <https://doi.org/10.1177/0164027512447822>
- Tufan, İ. (2002), *Antik Çağdan Günümüze Yaşlılık / Sosyolojik Yaşlanma*, İstanbul: Aykırı Yayıncılık.
- Tufan, İ., (2003). *Modernleşen Türkiye’de Yaşlılık ve Yaşlanmak, Yaşlanmanın Sosyolojisi*, İstanbul: Anahtar Kitaplar.
- Tufan, I. (2007). *Birinci Türkiye Yaşlılık Raporu*. Antalya: Gero Yayınları.
- Tufan, İ. (2020). *Gerontolojiye Giriş*. Ankara: Nobel Yayınları.
- United Nations (2011). *World Population Prospects: The 2010 Revision*. UN Population Division, New York.
- Ünal, V. (2019). Modernleşme sürecinde yaşlılı düşüncesini değiştiren olgular - toplumsal yaşamın kıyısında kalan yaşlılar. *Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 43 (2), 275-298.
- Walker, A. (1991). The relationship between the family and the state in the care of older people. *Canadian Journal of Aging*, S. 10(2), s.94- 112.
- Warner, W. L., & Low, J. O. (1976). *The social system of the modern factory: The strike: A social analysis*, Greenwood Press.
- WHO. (2011). *Global Health and Ageing*. Geneva: World Health Organization.
- Zastrow, C. (2013). *Sosyal Hizmete Giriş*, (Çev. A., Beyazova, ve diğ.), Ankara: Nika Yayınevi.

BÖLÜM 10

BAKIM FAALİYETLERİNE GÖRE BAKIM YEDEK PARÇA STOKLARININ OPTİMİZASYONU: HIZLI TÜKETİM ÜRÜNLERİ SEKTÖRÜ UYGULAMASI¹

Mustafa KUŞOĞLU², Nuray GİRGİNER³

¹ Bu araştırma Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Tezsiz Yüksek Lisans Programı kapsamında Prof. Dr. Nuray Girginer danışmanlığında Mustafa Kuşoğlu tarafından tamamlanan Dönem Projesinden türetilmiştir.

² Stok Kontrol Uzmanı, mk.kusoglu@gmail.com, Yazar ORCID bilgisi: <https://orcid.org/0009-0001-8290-3638>

³ Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF, İşletme Bölümü. girginer@ogu.edu.tr, Yazar ORCID bilgisi: <https://orcid.org/0000-0003-1228-5800>.

GİRİŞ

Hangi alanda olursa olsun bir işletme varlığını devam ettirebilmek için faaliyetlerine devam etmek zorundadır. Bu bağlamda üretim işletmelerinde üretimin devamlılığı, bu işletmelerin varlığında esastır. Üretim faaliyetlerinde kullanılan ekipmanlar; işletmenin talep edilen kapasitede, zamanda ve miktarda üretim gerçekleştirmesinde, hammadde tedarikinden, ürün satışına kadar tüm üretim dağıtım sürecine etki etki eden faktörlerdendir. Bu nedenle bakım faaliyetleri tüm işletmelerde üretimin sürdürülebilirliği açısından önem arz etmektedir. Malzeme gereksinimi sadece ekipmanların arızalanmaları durumunda değil arıza öncesinde yapılacak bakım faaliyetleri için de ortaya çıkmaktadır.

Üretim işletmelerinde bakım faaliyetleri, makinelerin, ekipmanların ve diğer üretim varlıklarının işlevsel ve verimli bir şekilde çalışmasını sağlamak için gerçekleştirilen bir dizi faaliyettir. Bakım, arıza riskini azaltır, çalışma sürekliliğini sağlar, üretkenlik ve verimlilik düzeylerini artırır ve ekipmanların ömrünü uzatır. Sürekli olarak arıza bakım stratejisi ile bakım faaliyetlerini yürütmek, üretkenlik ve verimlilik açısına göre dezavantajlı olabilir. İşletmede uygulanan bakım faaliyetleri, stok ve stok seviyesinin tespiti ile yakından ilgilidir. “İşletmelerin yedek parça stoku tutmalarının ana sebebi sistemi ayakta tutabilmek için gerekli olan bakımları gerçekleştirerek sistemin asıl fonksiyonunu yerine getirebilmesinin sağlanmasıdır. Bu sebeptir ki envanter yönetimi ile bakım politikaları konusu literatürde birlikte ele alınan konulardan bir tanesi olmuştur” (Horenbeek v.d., 2013). Ekipmandaki arızı durumlar; üretim kabiliyetini doğrudan ya da dolaylı olarak etkilediğinden malzeme stok seviyelerinin temelini oluşturmaktadır. Planlı olarak yapılacak bakım faaliyeti için işletme üretimi kapasitesinin düşmesine neden olacağından; bakım kaynaklarının planlanması ve ürün arz tahminlemesinin optimum olduğu noktada yapılmalıdır. Fırsat bakım faaliyetleri, adından da anlaşılacağı üzere ekipmanın çalışmadığı, bakım kaynaklarının el verdiği imkanlar dahilinde yapılan bakımları kapsamaktadır. Otonom bakım faaliyeti; operatörler tarafından kullandıkları ekipmandaki, temizlik, yağlama, sıkma küçük çaplı bakım faaliyetleri yaparak üretim kalitesini artırarak etkili arızaların önüne geçmiş olur. Kestirimci bakım uygulamaları ile ekipmanın performansı takip edilerek, yapılan analizler ile arıza riski potansiyeline göre planlı bakım zamanlaması belirlenmesinde etkili olmaktadır.

Teknik Malzemeler, üretim faaliyetlerinde kullanılan ekipmanların çalışmasını sağlayan parçalardır. Teknik malzemeler, beklenmedik arızalarda hızlı müdahaleyi sağlamak, duruş sürelerini azaltmak ve ekipmanın işlevselliğini yeniden sağlamak için önemlidir. Bakım faaliyetlerinde kullanılan ekipman teknik malzemeler, işletmelerde stoklanır ve genellikle bakım ekibinin veya tedarik departmanının sorumluluğundadır. Üretimin gerçek-

leştirildiği ekipmanlar binlerce teknik malzemeden oluşmaktadır. Uygulanacak sınıflandırma yöntemleri (ABC, XYZ, Çok kriterli ABC gibi) ile malzeme sınıflarına özgü uygulamalar geliştirilmektedir. Sınıflandırma uygulaması; hem stok kararlarında, hem de raporlamalarda ve analizlerde faydalananarak işletme gelişimi için önemli katkı sağlamaktadır. İşletmeler tüm teknik malzemeler ya da malzeme sınıflandırmasına göre işletmeler stok devir hızı belirleyerek stok çevrimini teşvik etmektedirler.

Her teknik malzemeden kullanım miktarı kadar stok tutulması, fayda sağlanan ekipmandan de-monte olarak bir ekipman daha ve parça parça alındığından dolayı çok yüksek maliyetlerle bulundurulması anlamına gelmektedir. Teknik malzeme stoklarının bulunmaması ise oluşabilecek arızalarda ekipmanın/hattın/işletmenin üretim kabiliyetinin yerine getirememesi riski söz konusudur.

Bakım faaliyetlerinde kullanılacak malzemelerin talep edildiğinde karşılanamaması, bakım faaliyetlerinin yapılamamasına ya da eksik yapılmasına, bağlı olarak da üretim sürecinde aksamalara neden olabilmektedir. Gereğinden fazla malzeme stoklanması ise işletme sermayesinin stoklara bağlanarak stok maliyetine katlanması gibi olumsuz durumların ortaya çıkması söz konusudur. Bu nedenle yedek parça envanter yönetimi üretim işletmelerinde ayrı önem taşımaktadır. Yedek parça envanter yönetimi, bakım-onarım politikasının ayrılmaz bir parçasıdır. Bu yönetim sisteminin içeriği oluşturulurken, her bir yedek parçanın geçmiş talep sıklığı, parça kritikliği, bu parçanın bulunduğu makinanın üretim içerisindeki önemi, tedarik süresi, potansiyel tedarikçiler ve parçanın sınıflandırması gibi faktörler göz önüne alınmalıdır. Yedek parça tedariki parçaların niteliklerine göre farklılık ortaya çıkabilir. Yedek parça tedariklerinde, ilgili yedek parçanın talep edilmesi için mevcut miktarının belirlenen bir seviye altına inmesi, periyodik olarak temin edilmesi, düzensiz olarak tahminleme ile tedariki veya tüm bunların bir kombinasyonu olarak gerçekleştirilebilir.

Hızlı tüketim ürünlerinin üretildiği işletmeler genel olarak seri üretimin yapıldığı onlarca ekipmandan oluşmaktadır. Üretimin sürekliliğinin esas olduğu bu üretim tipinde; ekipman üretim kapasitesinin düşmesi ya da tamamen durması arıza olarak nitelenmektedir. Arızanın oluşumu öncesinde önlenmesi veya arıza meydana geldikten sonra giderilmesi için farklı bakım faaliyetleri yapılmaktadır.

Arıza bakım faaliyetleri işletmelerin her ne kadar istenmeyen bir durum olsa da işletmelerin uygulamak zorunda olduğu bir bakım faaliyetidir. Karşılaşılan arızalarda kullanılmak üzere arızaları giderebilecek stokların işletme içinde stoklanması arıza çözümünü hızlandırarak, arıza nedenli üretim kayıplarının minimum seviyeye indirerek, üretim güvenilirlik seviyesini yükseltmeye yardımcı olur.

Yüksek miktarda stok tutmak; depolama giderleri, sigorta maliyetlerini ve stokta bozulma veya eskime gibi riskleri yükselttiğinden stokların optimize edilmesi, gereksiz yüksek miktarlarda stok tutmaktan kaynaklanan maliyetlerin azaltılmasına yardımcı olur. Düşük miktarda stok bulundurmamak ise gereksinim duyulduğunda stoklarda bulunmaması ve arıza kaynaklı kayıp riski oluşturabileceğinden işletmeler stok optimizasyonunu sağlayarak stok seviyelerini en uygun düzeyde tutarlar.

Yedek parça envanter yönetimiyle bakım uygulamalarını birleştirerek optimize eden çalışmalar literatürde oldukça fazladır. Hızlı tüketim sektöründeki bakım envanter yönetimi ile bakım uygulamalarını entegre etmeye yönelik çalışmalar oldukça azdır. Bu nedenle bu çalışmada hızlı tüketim ürünlerinin üretildiği bir işletmedeki bakım yedek parça stoklarının optimizasyonuna odaklanılmıştır. Arıza bakım faaliyetleri için ihtiyaç duyulan yedek parçaların işletme stok devir hızı stratejisine uygun miktarlarda stoklarda bulunması amaçlanmaktadır.

LİTERATÜR İNCELEME

Literatürde özellikle yedek parça stok yönetimiyle ilgili çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Özellikle yedek parça envanteriyle ilgili çalışmalar genel olarak yedek parçaların sınıflandırılması, tedarik aralığı, tedarik miktarı, tedarikçi seçimi, yeniden sipariş düzeyi ve güvenlik stoku gibi konulara yönelik optimizasyon çalışması ve/veya mevcut durum analizi çalışmalarıdır. Söz konusu çalışmalarda yedek parça envanter yönetimiyle ilgili model önerileri, stok optimizasyonuna ilişkin algoritmalar ve matematiksel modeller havacılık sektörü madencilik gibi farklı sektör uygulamaları ile bulunmaktadır. Literatürde yedek parça yönetimine yönelik bu çalışmalarda yedek parçalar; ilk tedarik aşaması, üretim aşaması ve üretim sonrası süreç olmak üzere 3 farklı aşamaya göre incelenmektedir. Yedek parça stok optimizasyonuna yönelik optimizasyon çalışmalarında amaç fonksiyonu, yedek parça siparişi, bakım-onarım, depolama ve üretim kayıplarından meydana gelecek masrafların hepsinin veya bir kısmının toplamını en aza indirmeyi amaçlamaktadır. (Panagiotidou, 2014; Samal ve Pratihari, 2015). İzleyen kısımda bu çalışmalardan bazılarına ilişkin özet açıklamalar yer almaktadır.

Özdemir ve Özveri (2004) tarafından yapılan çalışmada bir jeneratör firmasının stokları çok kriterli tekniklerden AHS ile ABC analizi kullanılarak incelenmiş ve iki teknikten elde edilen maliyetler karşılaştırılmıştır. Yang ve Niu (2009) ,arıza zamanlarının kestiriminde arızaya kadar geçen ortalama süreyi kullandıkları çalışmalarında, Pareto analizi ve ABC analizini kullanmışlardır. ABC analizi ile parçaları sınıflandırarak kritik olan yedek parçaları A kategorisinde yer vermişlerdir. Pareto analizi ile envanter maliyetinin %80'inin A kategorisindeki parçalardan geldiği varsayımıyla

bir matematiksel yedek parça envanter yönetim modeli geliştirmişlerdir. Güner (2010), yavaş devreden stok elemanlarına genel anlamda bakım malzemeleri ve yedek parçalar arasında rastlandığından talep yapısını belirleyici faktörlerden birinin makina, ekipman veya ürünün nasıl kullanıldığı ve stok elemanının ortalama ömrü olduğunu; bu bağlamda gerekli kayıtların tutulduğu ya da geçmişe dönük kayıtlara ulaşılabilirdiği durumlarda modelin önereceği stok miktarlarının ortalama parça ömrüyle kontrol edilmesiyle tesadüfiliğin azaltılmasının mümkün olduğunu belirtmektedir. Wang ve arkadaşları (2009), düzenli bakım denetim aralığı, azami stok seviyesi, yeniden sipariş adeti ve önleyici parça değiştirme eşik değeri gibi faktörleri bir araya getiren, maliyeti minimize etmeyi amaçlayan bir envanter optimizasyon modeli üzerine çalışmışlardır.

Goshorn ve arkadaşları (2010), sahadan arıza/durma verilerini belirli dönemlerle toplayarak rızalar arası ortalama zaman değerini hesaplamışlardır. Arızalı parçaların onarım durumlarının ele alınmadığı bu çalışmada doğrusal olarak bir sonraki duruşun ne zaman gerçekleşeceği tahmin edilerek duruşun en kısa sürede giderilmesi için yedek parça envanter sayıları belirlenmiştir. İlhan (2015), yapı sektöründe faaliyet gösteren bir şirketin tedarik zinciri sürecinde stok optimizasyonunu sağlamak için XYZ analizinden yararlanmıştır. Beğik (2017) çalışmasında, ABC analizinde elde edilen toplam stok tutarını, AAS yönteminde bulunan stok tutarından daha yüksek elde etmiş; benzer şekilde A sınıfındaki malzemeler için AAS, klasik ABC analizine göre daha az maliyetli sonuçlar vermiştir. Elde edilen sonuçlara göre, uygulama yapılan ısı cihazları işletmesine stok sınıflandırılmasında AAS yönteminin kullanılması önerilmiştir.

Erbaş (2018) bir havayolu bakım ve onarım organizasyonunda gerçekleştirdiği çalışmasında ABC-XYZ analizlerini kullanarak bakım politikaları ile envanter yönetiminin birleştirilmesinin sağlayacağı potansiyel faydalar ortaya konmuştur. Çalışmada, bakım planlaması ve sipariş miktarları göz önünde bulundurularak sipariş planlamasının optimize edilmesinin maliyetlerde önemli tasarruf sağlayacağı bulgusuna erişilmiştir. Karabıçak v.d. (2018) temizlik kağıdı sektöründe yaptıkları araştırmada; klasik tahmin yöntemlerinin bu ürün gruplarının karakteristiğini yansıtmak için yeterli olmadığını, bu üç stratejik ürün grubunda tahmin değerlerinin hesaplanabilmesi için; yapay sinir ağları, gri tahmin ya da bulanık temelli yöntemler gibi tahmin araçlarının başarılı sonuçlar verebileceği sonucuna ulaşmışlardır.

Aslantaş (2019), Stok politikası sabit kalmak şartıyla en az maliyeti gerçekleştiren optimum sipariş miktarları ve emniyet stok miktarlarını bularak maliyetlerde en az %55 gibi bir oranda azalma olduğu sonucuna erişilmiştir. Yiğit (2019), bir hastanelerde tıbbi malzeme stoklarını ABC, VED ve ABC-VED Matris stok kontrol yöntemlerine göre analiz etmiş; ABC,

VED ve ABC-VED Matris analizinin kullanılması kaynakların optimal kullanımına, kesintisiz tıbbi malzeme tedariki ve sağlık hizmeti sunumuna yardımcı bir yönetsel araç olarak kullanılabileceği bulgusuna ulaşmıştır.

Ekin ve Dinçer (2020) çalışmalarında, uçaklara ait yedek parça envanter problemlerine çözüm getirilmesi amacıyla, atölyeye tamir görmek için gelen parçaların önceliklerinin belirlenmesi ve tamir bakım hattının iyileştirilmesi ile kaynakların etkin ve verimli kullanılmasını hedeflemiştir. Gölbaşı (2020) çalışmasında, yedek parça envanter politikasının maden makinası kullanılabilirliğine etkisini analiz edebilecek bir simülasyon algoritmasının geliştirilmesini amaçlamıştır. Şivetoğlu (2023), envanter yönetiminde karşılaşılan en büyük sorunlardan birisi olan yedek parça ihtiyaç zamanlarının belirlenmesi üzerine yürüttüğü çalışmada sahadan alınan arıza zamanları ile arızalar arası ortalama zaman değerinin hesaplanmasıyla ortalama bir zaman aralığının envanter yönetiminde gereğinden fazla yedek parça tutma ihtimalini arttıracak bulgusuna ulaşmıştır.

HIZLI TÜKETİM ÜRÜNLERİNE YÖNELİK BAKIM STOK OPTİMİZASYONU

Uygulamanın yapıldığı hızlı tüketim ürünleri işletmesinde;

- Ekipmanların arızalandığı veya işlevselliğini yitirdiği durumlarda arıza bakım uygulamaları,
- Ekipmanın belirli bir program dahilinde düzenli olarak bakıma alınarak arıza riskini minimize etmek için planlı bakım faaliyetleri,
- Operatörlerin ekipmanı yakından takip etmelerini ve erken aşamada sorunları tespit ederek arızaları önlemeleri için otonom bakım faaliyetleri,
- Ekipmanların gerçek zamanlı izleme ve analiz teknikleri kullanılarak gelecekte oluşabilecek arızaların tahmin edilmesi ve planlı bakım tarihlerini bu tarihlere göre güncellenmesi amacıyla kestirimci bakım faaliyetleri yürütülmektedir.

Arıza bakım faaliyetleri dışındaki bakım faaliyetleri planlı olarak yapıldığından stok gereksinimine minimum düzeyde ihtiyaç duymaktadır.

İşletmede uygulanan bakım uygulamaları kapsamındaki arıza bakım faaliyetleri için stoklanmakta olan teknik malzeme stok seviyelerinin doğrulanması, eksik ya da fazla olan durumlara ilişkin gerekli önemlerin alınarak güncellenmesi üzerine odaklanılmıştır.

Uygulama yapılan işletmedeki 739 kalem teknik malzeme, basit tesa-düfi örnekleme tekniğiyle seçilerek, 2019-2022 yıllarının üç aylık dönemdeki verileri alınmıştır. Veriler, işletmenin toplam teknik malzeme envan-

terinin %5 oranında büyüklüğe sahiptir.

Malzemelerin Satınalma talepleri oluşturulmasından, stok girişi, stoklanma şartları, stok seviyesinin belirlenmesi, tüketimi, çevrimi, envanter yönetimi kapsamında değerlendirilmektedir. Bu doğrultuda uygulamada yer alan temel tanımlar aşağıda belirtilmiştir.

ABC analizi: Malzemeler ABC sınıflandırılması ile sınıflandırılmaktadır. A sınıfı malzemeler işletme için en kritik ve yüksek maliyetli, işletme performansı üzerinde büyük etkileri olan malzemeleri içerir. B sınıfı malzemeler A sınıfı kadar önemli olmasa da hala işletme için değerli olan malzemeleri içerir. C sınıfı yedek parçalar ise sarf niteliğindeki işletme için en az kritik olan ve genellikle düşük maliyetli olan yedek parçaları belirtmektedir.

Stok seviyesi: Envanter yönetim politikasına uygun olarak stok seviyesi belirlenmektedir. Arıza faaliyetleri için belirlenecek stok seviyeleri; aynı anda kullanım miktarı, farklı ekipmanlardaki kullanım miktarları göz önünde bulundurulur. Uygulanan ABC analizleri doğrultusunda, A kritiklik seviyesine sahip malzemeler için stok devir hızının 1, B ve C kritiklik seviyesine sahip malzemeler için stok seviyesinde yıllık olarak 2 ve üzeri stok devir hızını sağlayacak stok seviyesi belirlenmektedir. Bazı işletmeler ekonomik sipariş miktarı modeli ile tüketimi söz konusu olan tüm malzemelerin tedarik edilmesi yöntemini izlenirken, bazı işletmeler planlanamayacak işler için stok tutma politikasını izleyebilirler. Arıza stok tutma politikasında dahi ekonomik sipariş miktarı modeli kullanılması gerekli olmaktadır. Her bir sipariş teminindeki tedarik, işçilik maliyetleri göz önünde bulundurulduğunda; çok düşük maliyetli malzeme miktarlarının tedarik malzeme maliyetini çok aşabilmektedir. Bu durumda uygulama Ekonomik sipariş miktarı (EOQ) modelinin kullanılması kaçınılmaz olmaktadır. Ekonomik sipariş miktarı; toplam maliyetin (sipariş maliyeti + bulundurma maliyeti) en düşük olduğu düzeydir. Arıza stok seviyesi belirleme modelinde stoksuz kalınması kabul edilmektedir.

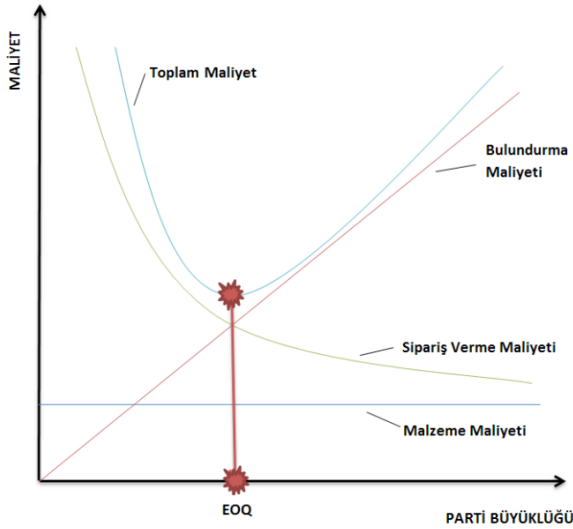
Emniyet stoku: İşletmede yaşanacak arıza durumlarında, üretim ekipmanlarında veya sistemlerinde meydana gelen beklenmedik arızaların onarımında, hızlı bir şekilde gerekli parçalara erişim sağlamak için emniyet stoku tutulur. Stok miktarı kullanım nedenli olarak emniyet stoku değerinin altına düştüğünde işletmede satınalma talep yönetimi yapan program tarafından Satınalma talebi yaratılarak eksilen malzemenin emniyet stoku seviyesi yada üstüne çıkması sağlanır.

Talep büyüklüğü: İşletmede kullanılan envanter yönetim programı mevcut stokların, emniyet stoku altına indiğinde oluşacak satınalma talebi miktarını ifade etmektedir. Program, emniyet stoku altına düşen malzeme miktarının, emniyet stoku yada üstüne çıkarılması için talep büyüklüğünü

çarpan olarak kullanmaktadır. Örneğin: ilgili malzemenin emniyet stoku: 5 birim, talep büyüklüğü 2 birim olduğu senaryoda; stok miktarının 2 birime düşmesi durumunda, program talep büyüklüğünü iki kez kullanarak “4” sipariş oluşturacaktır.

Malzemenin “Maksimum Stoku = (Emniyet Stoku + Talep Büyüklüğü) – 1” formülüne göre hesaplanmaktadır.

Stok maliyeti: Stok maliyeti, bir işletmenin envanterinde tuttuğu malın depolanması, korunması, yönetimi ve taşınması gibi faaliyetlerin maliyetini ifade eder. Stok maliyeti, işletmeler için önemli bir maliyet unsuru olabilir ve işletmenin karlılığını etkileyebilir. Stok maliyeti, işletmeler için dikkat edilmesi gereken önemli bir faktördür. İyi bir stok yönetimi stratejisi, stok maliyetlerini minimize etmeye ve optimum stok seviyelerini sağlamaya çalışırken müşteri taleplerini karşılamayı hedefler.

Şekil-3: Ekonomik Sipariş Miktarı (EOQ)

Kaynak: Chopra, S. Ve Meindl, P. (2016)

Stok devir hızı: Stok kalemleri yüksek sayıda olan işletmeler stok devir hızını tutarsal orantılanma ile aşağıdaki prensibe uygun olarak izlemektedirler. “Satış maliyeti” tüketilen malzemenin değerlerinin toplamını ifade etmektedir.

“Stok Devir Hızı=Satışların Maliyeti / Ortalama Stoklar şeklinde hesaplanır. İşletmenin stok hareketlerinden yıl içinde büyük dalgalanmalar olması halinde her ay stok miktarı dikkate alınarak “ortalama stok” tutarı-

nın hesaplanması daha hassas bir ölçüm gösterecektir. Araştırmada “Ortalama stoklar” dönem başı ve dönem sonu stoklarının aritmetik ortalaması şeklinde kullanılmaktadır.” (Akdoğan ve Tenker, 1998: 317)

Stok devir hızı toplam stok miktarı üzerinden hesaplandığında, yavaş dönen A sınıfındaki malzemelerin stok devir hızına olumsuz etkileri olmakta ve hatalı raporlamalara neden olmaktadır.

Emniyet stokları ve talep büyüklüğü matematiksel modeli

Matematiksel model yardımı ile olası arıza için bekletilen teknik malzeme stok seviyesinin optimize edilmesi amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda işletmenin geçmiş verileri kullanılmıştır. Matematiksel modelde %95 stok güvenilirlik seviyesinde stok stratejisi belirlenmiştir. Bu strateji; %95 seviyesi ile arıza durumunda talebin stoktan karşılandığı, geriye kalan %5’lik kısım ise stok sıfır durumunda olan ve henüz yeni parti tedarik edilemediğinden talebin karşılanamadığı durumu temsil etmektedir.

İşletmenin teknik malzeme emniyet stok seviyesi değeri, her parça için aşağıdaki denklemden hesaplanmıştır:

$$ES = Z\sqrt{(\sigma_D)^2L + D^2(\sigma_L)^2}$$

Denklemden;

ES: Emniyet stok miktarı

Z: Stok güvenilirlik seviyesi

D: Ortalama talep

σ_D : Talebin standart sapması

L: Ortalama tedarik süresi

σ_L : Tedarik süresinin standart sapması

olarak gösterilmektedir.

İşletmenin teknik malzeme talep büyüklüğü (TB) değeri, malzemelerin kritiklik seviyelerine ve stok devir hızlarına göre şu şekilde hesaplanmıştır:

- B ve C kritiklik seviyesindeki teknik malzemeler için beklenen stok devir hızı yıllık 2 ve üzeri olduğu için denkleme 0,5 çarpanı eklenecek, talep büyüklüğü miktarı işletme stok devir hızı politikasına paralel olarak azaltılarak devir hızı yükseltilmesi hedeflenmiştir. Bu kapsamda

$$TB = Z\sqrt{(\sigma_D)^2 L + D^2(\sigma_L)^2} \cdot 0,5 \text{ denkleminde faydalanılmıştır.}$$

• A kritiklik seviyesindeki teknik malzemeler için $TB = Z\sqrt{(\sigma_D)^2 L + D^2(\sigma_L)^2} \cdot 1$ denkleminde faydalanılarak her parça için hesaplanmıştır.

Buradaki Z değeri %90 güven düzeyine göre Z tablosu değeri 1.645'tir. %90 güven düzeyi, standart normal dağılımın iki ucundaki %5'lik alanı kapsar. Bu durumda, normal dağılımın sağında ve solunda kalan alanların her biri %5 ve toplamda %10'luk bir alanı kapsadığından, %90 güven güven düzeyine karşılık gelen Z değeri, standart normal dağılımın sağ ucunda kalan alanın %5 olduğu noktayı temsil eder. Çalışmamızda stoksuz kalma riski göz önünde bulundurulduğundan, %95 güven düzeyine göre Z tablosu değeri 1,645 alınmıştır.

Bulgular

Tablo-1'de örneği verilen veriler malzemelerin üç aylık periyotlardaki kullanım miktarlarını belirtmektedir. Bu tablodan malzeme bazında ortalama tüketim ve tüketimlerin standart sapması hesaplanmıştır.

Tablo 1: Malzeme Tüketim Dağılımı

Numara	2019 O1	2019 O2	2019 O3	2019 O4	2020 O1	2020 O2	2020 O3	2020 O4	2021 O1	2021 O2	2021 O3	2021 O4	2022 O1	2022 O2	2022 O3
1000019	0	1	0	1	0	1	0	0	0	0	0	1	0	0	0
1000036	0	0	1	0	0	0	0	3	0	0	3	1	1	1	3
1000057	1	1	0	0	1	0	1	0	1	1	0	0	0	0	0
1000102	3	0	0	1	0	0	0	1	0	0	0	1	0	0	0
1000104	2	0	4	0	2	30	2	0	0	2	0	0	0	0	0
1000121	0	1	1	2	0	2	0	1	1	0	2	2	2	0	0
1000125	5	5,5	34,5	15	20	10	10	20	15,5	0	5	9,5	20	10	5
1000136	0	1	0	0	0	1	0	0	0	0	1	2	0	1	0
1000138	3	2	1	1	2	1	0	1	1	0	0	0	2	2	0
1000142	2	3	0	1	0	0	1	1	1	0	0	0	0	0	0
1000167	0	1	0	0	0	3	0	1	0	1	1	0	0	0	0
1000190	0	0	1	2	0	1	0	1	0	0	1	0	0	0	0
1000197	0	1	1	0	1	0	1	0	0	0	0	1	1	0	0
1000198	9	1	1	0	2	0	1	0	2	0	7	6	47	0	0

Malzemelerin tedarik süreleri ortalaması ve tedarik sürelerinin standart sapmaları sistem kayıtlarından hesaplanarak Tablo-2'deki özet tablo oluşturulmuştur.

Tablo 2: Tüketim ve Tedarik Verilerinden Oluşturulan Ortalamalar

Numara	Ortalama Tüketim Q	Tüketim Std. Sapma Q	Ortalama Tedarik Q	Tedarik Std. Sapma Q
1000019	0,27	0,46	1,47	1,75
1000036	0,87	1,19	0,17	0,06
1000057	0,40	0,51	0,25	0,13
1000102	0,40	0,83	0,39	0,35
1000104	2,80	7,63	0,22	0,19
1000121	0,93	0,88	0,09	0,11
1000125	12,33	8,74	0,58	0,42
1000136	0,40	0,63	0,13	0,19
1000138	1,07	0,96	0,09	0,11
1000142	0,60	0,91	0,04	0,01
1000167	0,47	0,83	0,05	0,05
1000190	0,40	0,63	0,26	0,18
1000197	0,40	0,51	0,37	0,46
1000198	5,07	11,96	0,64	0,40

1000202 nolu malzeme için aşağıdaki örnek işlem yapılmıştır. Tüm örneklem malzemeleri için aşağıdaki işlemler yapılarak emniyet stokları hesaplanmıştır.

$$\begin{aligned} Z: & 1,645 \\ D: & 4,80 \\ \sigma_D: & 7,16 \\ L: & 0,30 \\ \sigma_L: & 0,56 \end{aligned}$$

$$ES = 1,645 \sqrt{(7,16)^2 0,30 + 4,80^2 (0,56)^2}$$

$$ES = 1,645 \sqrt{51,31 \cdot 0,30 + 23,04 \cdot 0,32} \quad ES = 1,645 \sqrt{15,57 + 7,27} \quad ES = 1,645 \sqrt{22,84}$$

$$ES = 1,645 \cdot 4,78 \quad ES = 7,86 \quad ES = \uparrow 8$$

Çıkan sonuçlar yukarı tam sayıya yuvarlanarak emniyet stok değerleri bulunmuştur. Tüm değerler MS excel yardımı ile hesaplanmıştır.

Örnek işlemi yapılan 1000202 nolu malzeme B kritiklik seviyesine sahip bir malzemedir. Malzemenin $TB = Z \sqrt{(\sigma_D)^2 L + D^2 (\sigma_L)^2} \cdot 0,5$ denklemi ile talep büyüklüğü aşağıda hesaplanmıştır.

$$TB = 1,645 \sqrt{(7,16)^2 0,30 + 4,80^2 (0,56)^2} \cdot 0,5$$

$$TB = 1,645 \sqrt{51,31 \cdot 0,30 + 23,04 \cdot 0,32} \cdot 0,5 \quad TB = 1,645 \sqrt{15,57 + 7,27} \cdot 0,5$$

$$TB = 1,645 \sqrt{22,84} \cdot 0,5 \quad TB = 1,645 \cdot 4,78 \cdot 0,5 \quad TB = 3,93 \quad TB = \uparrow 4$$

Yapılan işlemlerin ardından eski ve yeni emniyet stoku, talep büyüklüğü, maksimum stok ve maksimum stok seviyelerine göre stok maliyeti Tablo-3'de oluşturulmuştur.

Tablo 3: Talep Büyüklüğü Hesaplama Tablosu

Numara	Eski Emniyet Stoku	Eski Talep Büyüklüğü	Eski Max Stok	ABC	Hesaplanan Emniyet Stoku (Yuvarlama)	Emniyet Stok Farkı	Hesaplanan Talep Büyüklüğü (Yuvarlama)	Hesaplanan Max Stok	Eski Max Stok Seviyesine Göre Stok Tutarı	Yeni Max Stok Seviyesine Göre Stok Tutarı	Talep Büyüklüğü Farkı
1000094	8	1	8	A	5	-3,00	5	9	11.040,00	12.420,00	4
1000097	8	1	8	A	7	-1,00	7	13	8.557,12	13.905,32	6
1000202	11	16	26	B	8	-3,00	4	11	33.447,70	14.150,95	-12
1000313	15	10	24	B	13	-2,00	7	19	1.680,00	1.330,00	-3
1000433	16	1	16	B	10	-6,00	5	14	2.400,00	2.100,00	-4
1000435	11	10	20	B	7	-4,00	4	10	1.260,00	630,00	-6
1000881	71	100	170	C	39	-32,00	20	58	87.653,70	29.905,38	-80
1000900	71	100	170	C	53	-18,00	27	79	70.123,30	32.586,71	-73
1000906	71	100	170	C	53	-18,00	27	79	91.160,80	42.362,96	-73

Emniyet stoku ve talep büyüklüğü için ilgili matematiksel modelin uygulanması sonucunda:

- 209 kalem teknik malzeme emniyet stok seviyesinin azaltılmasına,
- 149 kaleminde teknik malzeme emniyet stok seviyesinin yükseltilmesine,
- 209 kalem teknik malzemenin talep büyüklüğü değerinin azaltılmasına,
- 88 kalem teknik malzemenin talep büyüklüğü değerinde yükseltilmesine

yönelik bulgulara ulaşılmıştır.

SONUÇLAR VE TARTIŞMA

Bu çalışma ile bir hızlı tüketim işletmesinin bakım faaliyetlerinde kullanılan teknik malzemeler, arıza bakım faaliyeti özelinde bir matematiksel model kullanılarak analiz edilmiştir. Teknik malzeme stok seviyeleri model yardımıyla doğrulanmış ve güncellenmiştir. Modelden elde edilen bulgular şu şekilde yorumlanabilir:

- Toplam 209 kalem teknik malzemenin emniyet stok seviyelerinin azaltılması, işletmenin stok maliyetlerini düşürme ve daha etkin bir stok yönetimi sağlama potansiyeline işaret etmektedir.
- Toplam 149 kalem teknik malzemenin ise emniyet stok seviyelerinin yükseltilmesi, işletmenin beklenmedik durumlar veya tedarik gecikmeleriyle başa çıkma kapasitesini artırma ve arıza riskten koruma potansiyeline işaret etmektedir.
- 209 kalem teknik malzemenin talep büyüklüğü değerinin azaltılması ve 88 kalem teknik malzemenin talep büyüklüğü değerinin yükseltilmesi, talep tahminlerinin daha doğru hale getirilmesi ve işletmenin talep dalgalanmalarıyla daha etkin bir şekilde başa çıkabilmesi için önemli bir adım olabilir.

Çalışma yapılan işletmede malzeme maliyetleri diğer sektörlerle göre daha ucuz olmakla birlikte ekipman çeşitliliği nedeniyle bileşen sayısı yüksektir. Bu nedenle envanterde yüksek miktarda stok bulunması gereklidir. Arıza durumunda malzeme bulunamaması nedeniyle yüksek maliyetler oluşma riski yüksektir. İlgili riskler göz önüne alındığında teknik malzeme stok optimizasyonu daha da önem kazanmaktadır.

Hesaplanan yeni stok seviyelerine göre yapılan düzenlemeler doğrultusunda işletme için önemli bir etken olan toplam stok maliyetinde %3,4'lük bir azalma gerçekleştirilmiştir. Çalışma işletmedeki teknik malzemelerin %5'ini kapsamaktadır. Dolayısıyla tüm teknik malzemeler için çalışmanın kapsamının genişletilmesi işletme stok yönetimine olumlu yönde katkı sağlayacaktır.

Yapılan çalışmada güvenilirlik seviyesi %95 olarak alınmıştır. %95'lik güvenilirlik seviyesi 4,5 gün risk oluşacak şekilde hesaplama yapılmıştır. Bu bağlamda işletme stratejileri kapsamında güvenilirlik seviyesi değerlemesi teknik malzeme kritiklik düzeylerine göre yeniden belirlenebilir.

Çalışmanın bir sonraki aşamasında çok kriterli ABC analizi sistematigi uygulaması yapılarak, uzun süreli beklemesi öngörülen malzemeler oluşturulacak sınıflandırmalar ile stok devir hızlarının daha doğru sınıflandırılması sağlanabilir.

Yapılan çalışma, işletmenin teknik malzeme stok yönetiminde optimize edilmiş bir yaklaşım benimsemesine ve stok seviyelerini daha dengeli bir şekilde yönetmesine yardımcı olacaktır. Bu da işletmenin operasyonel süreklilik, maliyet etkinliği ve müşteri memnuniyeti açısından avantaj sağlayabilecektir. Bu çalışmadan elde edilen bulgular, benzer faaliyet alanındaki diğer işletmeler açısından da malzeme stok yönetimi için geliştirecekleri politika ve stratejilerinde uyarılama yapmalarına örnek olarak yardımcı olması temenni edilmektedir.

Kaynakça

- Akdoğan, N. ve Tenker, N. (1998), Finansal Tablolar ve Mali Analiz Teknikleri, Gazi Kitabevi, 6. Baskı, Ankara.
- Aslantaş, M. (2019), Bir Transformatör Firmasında Stok Kontrol Parametrelerinin Simülasyon Tabanlı Optimizasyonu, Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir
- Aydemir, E. (2015). "Envanter Yönetimi ve Uzantıları: Ekonomik Üretim Miktarı Modelleri Üzerine Bir Bilimsel Yazın Araştırması". Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 15(3): 99- 100.
- Beğik, M., Hamurcu, M., Eren, T., (2017) Stok Kontrolde Abc Analizi ve Analitik Ağ Süreci Yönteminin Isı Cihazları Firmasında Uygulanması, Kırıkkale Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi, Ocak 2017 / Cilt: 7, Sayı: 1, 197
- Cheng, E. W.L., v.d. (2002) “Analytic Hierarchy Process, A Defective Toll When Used Improperly”, Measuring Business Excellence, Vol. 6, No.4, ABI/FORM Global.
- Chopra, S., & Meindl, P. (2016). Supply Chain Management Strategy, Planning and Operation. Essex: Pearson.
- Duffuaa S. O. (1999), Raouf A., Campbell J. D., Planning and Control of Maintenance Systems, John Wiley & Sons,
- Ekin, E., Dinçer, S. E. (2020). Havacılık Sektöründe Yedek Parça Envanter Problemlerine Simülasyon ve Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri ile Hibrit Bir Çözüm Yaklaşımı. Social Sciences Research Journal, 9 (4), 28- 52.
- Erbaş, M. A. (2018), Bir Bakım Onarım Organizasyonunda Stok Yönetimi Optimizasyonu Ve Bakım Planlaması İle Entegre Edilmesi Üzerine Bir Uygulama, İstanbul Sabahattin Zaim üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Yüksek Lisans Tezi.
- Goshorn, J. A., Deegan, E. M., & Layton, B. E. (2010). Spare part storage optimization onboard deployable military support assets. Naval Engineers Journal, 122(1), 137-147.
- Gölbaşı, O. (2020). Yedek Parça Envanter Politikasının Makina Kullanılabilirliğine Etkisini Değerlendirmeye Yönelik Bir Simülasyon Algoritması. Çukurova Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Dergisi, 35(2), 455-468.
- Güner Ö. (2010) Kritik Ve Kritik Olmayan Talepler İçin Yedek Parça Stok Kontrol Sistemleri Ve Bir Uygulama, İstanbul Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- Horenbeek, A. V., Bure, J., Cattysse, D., Pintelon, L., & Vansteenwegen, P. (2013). Joint maintenance and inventory optimization systems: A review. International Journal of Production Economics, 499 - 508.
- İlhan, İ. (2015). Tedarik Zinciri Yönetiminde Kantitatif Talep Tahmin Yöntemi Seçimi İle Stok Optimizasyonuna Dair Bir Uygulama, Maltepe Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.

- Jipm (2008) Otonom bakım, www.tpmoffice.com/maintenance.asp?id=476 (07.01.2008) adresinden erişilmiştir.
- Karabıçak, ve Arkadaşları (2018), Bir Temizlik Kâğıdı Firmasında Stok Kalemleri için Değer ve Değişkenlik Ölçütlerine Dayalı Tahmin Yöntemlerinin Belirlenmesi, *Journal of Current Researches on Engineering*, 47-68
- Milje, R. (2011). *Engineering Methodology for Selecting Condition Based Maintenance*. Master's Thesis. Stavanger: University of Stavanger.
- Mobley, K. R. (2002). *An Introduction to Predictive Maintenance*. Massachusetts: Butterworth-Heinemann
- Özdemir, A. (2004), Çok Kriterli Envanter Sınıflandırmasında, Analitik Hiyerarşi Süreci Analizinin Uygulanması, *D.E.Ü.İ.İ.B.F.Dergisi*, 137-154.
- Panagiotidou, S.(2014). Joint Optimization of Spare Parts Ordering and Maintenance Policies for Multiple Identical Items Subject to Silent Failures. *European Journal of Operational Research*, 235(1), 300–314.
- Samal, N.K., Pratihari, D.K. (2015). Joint Optimization of Preventive Maintenance and Spare Parts Inventory using Genetic Algorithms and Particle Swarm Optimization Algorithm. *International Journal of Systems Assurance Engineering and Management*, 6(3), 248–258.
- Sarfaraz, A. (2006). College of Engineering and Computer Science. www.ecs.csun.edu/~sarfaraz/606b-wk6.ppt adresinden erişilmiştir.
- Simunovic, K., Draganjac, T., & Simunovic, G. (2008). Application of Different Quantitative Techniques to Inventory Classification. *Technical Gazette*, 10(3), 41-47.
- Şivetoğlu, S. (2023), Entegre Lojistik Destek Kapsamında Yedek Parça Envanteri Belirleme Problemine Bir Model Önerisi, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Wang, L., Chu, J., Mao, W. (2009). A Condition-Based Replacement and Spare Provisioning Policy for Deteriorating Systems with Uncertain Deterioration to Failure. *European Journal of Operational Research*, 194, 184–205.
- Yang, K., & Niu, X. (2009, October). Research on the spare parts inventory. In 2009 16th International Conference on Industrial Engineering and Engineering Management (pp. 1018-1021). IEEE
- Yiğit, A., Yiğit, V. (2019), Tıbbi Malzeme Stok Kontrolünde Abc Ve Ved Analizi: Sağlık Bakanlığı Hastanelerinde Bir Araştırma, Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi, Yıl: 2019, Cilt: 10, Sayı: 24, ss.254-263.

BÖLÜM 11

19. YÜZYILDA KARANOGAYLARIN SOSYO-EKONOMİK HAYATI

Didem ÇATALKILIÇ¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi Didem Çatalkılıç Ankara Medipol Üniversitesi,
İletişim Fakültesi, Halkla İlişkiler ve Reklamcılık Bölümü ORCID: 0000-
0002-2550-3961

Giriş

Herhangi bir soyluluğa sahip olmayan avam, sıradan bir halk olan bu nedenle de karabudun olarak görülen Karanogaylar, Kızılyar steplerinde Terek Nehri'nin kuzeyinde, Terek Kazak ordusunun topraklarının ötesinde, 43°50' ve 44°35' kuzey enlemleri ile 14°10' ve 16°20' doğu boylamları arasında yaklaşık 10.000 verstlik¹ engebeli, geniş, susuz ve ağaçsız bir arazide yaşamışlardır. Arazinin güney kısmı, vadileri güneydoğudan kuzeybatıya doğru uzanan ve her yıl hareket eden kumlardan giderek daha fazla kaybolan bataklık tepeleriyle kaplıdır. Yüksek bir tepeden bozkıra baktığınızda, bozkır arazisi üzerinde dalgaların en yüksek seviyeye çıkıp donduğu uzak bir alana kadar uzanan devasa bir deniz gibi görünmektedir. Stepler, kuzeyden ve doğudan elementlerin her türlü etkisine maruz kalmaktadır. Nehir ve büyük gölleri olmayan ancak geçici göllere sahip coğrafyada yaz aylarında, güneydoğu rüzgârının büyük kum yığınlarını yükseltmesi Karanogayların göçebe kamplarındaki kibitkaların devrilmesine neden olmuştur. Bölgede havanın küçük sıcak kum taneleriyle dolu olması ve güneşin boğuculuğu kavurucu bir ortam yaratmaktadır (Ananov, 1894, s. 36; Baddeley, 1995, s. 69; Blaraberg, 2017, s. 221; Henderson, 1826, s. 435; Malyavkin, 1893, s. 133).

Bozkır hayatında dikkatli olan ve özellikle görsel hafızaları gelişmiş Karanogaylar, bozkırda birbirine çok benzeyen pek çok her türden tepe ve tepesiği hatırlamışlar ve yalnızca bir kez geçtikleri bölgenin tüm detaylarıyla birlikte fotoğrafını canlı bir şekilde zihinlerine kazımışlardır. Ancak Karanogaylarda dikkat ve hafıza esas olarak doğadaki nesnelerle ilişkili olarak gelişmiş tam tersine soyut nitelikteki nesneler onları neredeyse hiç ilgilendirmemiştir. Karanogaylar, manevi yaşamında bir düşünürden çok bir sanatçı; doğası gereği ağırlıklı olarak tanımlayıcı, hayal güçleri oldukça canlı, mükemmel hikâye anlatıcıları olmuşlardır. Karanogayların zihinsel aktif ve yaratıcı olma yetenekleri bu sebeple ortadadır (Malyavkin, 1893, s. 169).

1736-1739 Rus-Osmanlı Savaşı sırasında Küçük Nogay, Rus yetkililerin koruması altına alınarak Terek ile Kuma Nehirleri arasına nakledilmiştir. Kırım Hanlığı'nın düşüşünden sonra Kuban Nogaylarının bir kısmı Kafkasya'nın doğusuna bir kısmı da Metipol bölgesine yerleştirilmiştir. Çarlık Rusya, Kafkasya halklarını kendilerine karşı kışkırtma ihtimaline karşı göçbeleri Osmanlı Devleti'nin etkisinden uzaklaştırma amacıyla böyle bir politika izlemiştir. Nogayların bir kısmı Kuban Nehri ötesine geçmiş bu topraklarsa Ruslar tarafından Karadeniz Kazakları yerleştirilmiştir. 1735 yılında General Levaşov tarafından bugün yaşadıkları topraklara getirilmişlerdir. 1790-1800'de ise Nogayların bir kısmı Kızılyar bölgesine gönderilmiştir. 1799 yılında bir kararname ile Hazar Denizi

1 Verst: 1.0668 kilometreye karşılık gelen Rus eski uzunluk ölçüsü birimi.

yakınındaki göçebe kampları için tüm Nogaylara toprak tahsis edilmesi emredilmesiyle Nogayların bir kısmı Tarku Şamhallığı'na; 1863 yılına kadarsa Aksay ve Enderey yöneticilerine bağlı kalmışlardır (Blaramberg, 2017, s. 221; Malyavkin, 1893, s. 138).

Literatür Özeti ve Çalışmanın Alana Katkısı

Çalışmamız G. Malyavkin'in Terskiy Sbornik'deki Karanogaytsı ve G. Ananév'in SMOMPK'daki (Sbornik materialov dlya opisaniya mestnostey i plemen Kavkaza) Karanogaytsı ih bit i obraz jizn (G. Ananév'in Karanogaytsı, ih bit i obraz jizn başlıklı yazısı 1908 yılında basımı yapılan Sbornik svedeniy o Kavkaze'nin II. cildinin 1-22 sayfaları arasında tekrar yayımlanmıştır) başlıklı eski Rusça iki yazı temel alınarak hazırlanmıştır. Çağdaş Rusça süreli yayınları taradığımızda ise A. M. Tyurin'in 2017 yılında Jurnal Frontirnih İssledovaniy'in 7-29 sayfaları arasında çıkan Kalmıki, Karanogaytsı, Kubanskıe Nogaytsı i Krimskie Tatari Genogeografiçeskiy i Genogenealogiçeskiy Aspekti başlıklı makalesi Karanogayların genetik mirasına değinen bir çalışma olmuştur. Bu çalışmaların dışında literatürde Karanogaylar hakkında herhangi müstakil bir çalışma yapılmadığı görülmüştür. Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda bu çalışmayla literatürdeki noksanlık giderilmeye çalışılmıştır.

İnanç

Din konusunda oldukça bilgisiz ve kayıtsız olan Karanogaylarda din adamları, bilgi ve Kur'an-ı Kerim okuma yetenekleri nedeniyle saygı görmelerine rağmen, ayrıcalıklı bir sınıf oluşturmamışlardır (Malyavkin, 1893, s. 141). Sünni mezhebine mensup Karanogaylar belirli bir yaşam, ölüm ve öbür dünya anlayışına sahip olmuşlar ve dini inançlarıyla ilgili her şey, anlamı törenselleşmiş olarak yerine getirilmesinden ibaret kalmıştır. Ancak Ramazan ayında 30 gün oruçlarını ihmal etmemişlerdir. Oruç sırasında hayatta kalanlar vefat edenleri anmış, onların ruhlarının da böylelikle karamlikten kurtulduğuna inanmışlardır. Bayram günü ise herkes için kazanlarda yemekler hazırlanmış müzik eşliğinde yemek yemişler bugün için özel olarak giyinmişlerdir (Baddeley, 1995, s. 69; Malyavkin, 1893, s. 158, 170).

Vefat eden kişi kefene sarılarak, bir arabaya konulmuş ve tepelerden cennete giden yolun yakın olduğuna inandıkları için tepedeki bir mezarlığa götürülerek aynı gün defnedilmiştir. Cenazeye bir din adamı, merhum veya merhumenin yakınları, atlı erkekler ve yaya kadınlar eşlik etmiştir. Kadınlar yüksek sesle ölümlerin yasını tutarken mezarlıkta ağlamalar kesilmiş ve sadece vefat eden kişinin övgüye değer nitelikleri hatırlatılmıştır. Din adamının duaları eşliğinde vefat eden kişi yan taraftaki küçük bir girintiye oturur pozisyonda, doğuya bakacak şekilde, dizler yüze doğru eğdirilerek mezara defnedilmiştir. Cenaze bitiminde ise kadınlar yeniden ağlamaya başlayarak

bu durumu yarım saat kadar devam ettirmişler, bu sırada erkekler yemek yemişler ve böylece tören sonlandırılır (Malyavkin, 1893, s. 171, 172).

Vefat eden kişinin 40. gününde din adamları dualar ve kadınların ağlamaları esnasında tekrar bir tören düzenlenmekte ve bugün itibarıyla vefat eden kişiye ait eşyalar fakirlere dağıtılmıştır. Vefat eden kişi eğer erkekse bugünden itibaren dul kadın özgür ve yeniden evlenme hakkına sahip olur (Malyavkin, 1893, s. 172). Müreffeh kesimden bir Karanogay vefat ettikten sonra kafalı ama kolları olmayan insan vücudu şeklinde balbal taşları dikmişlerdir. Bu taşların ön yüzünde ve üstte, merhumun adı ve vefat yılı altında ise Kur'an-ı Kerim'den kelimeler oyulmuştur. Eğer vefat eden kişi sağlığında hac farızasını yerine getirmiş bir kişiye mezar taşına sarık dikilmiştir. İslamiyet'in kabulünden önceki mezar taşlarında ise silah, sürahi, bir veya iki ayakkabı, çizme tasvir edilmiş yine aynı dönemde ev eşyalarının mezarda ölümlerle birlikte konulduğuna da inanılmaktadır. Kadın mezar taşlarıysa genellikle başsız ve üst kısmı oval yapılmıştır. Söz konusu mezar taşlarının malzemesi ise çoğunlukla kireçtaşı olmuştur. Müreffeh durumda olanlar, yakınlarının mezarlarını yüksek çitlerle, yıldız şeklinde çizimlerle süslenmiş kapılarla çevrelerken, ekonomik durumu olmayanlar, mezarlara sivriltirilmiş basit bir ahşap kazık dikmişlerdir. Eğer bir Karanogay öldürülmüşse o kişinin mezarının üzerine beyaz bayraklı direkler dikilmiştir. Karanogaylar bu kişinin ruhunun doğrudan cennete gittiğine inanmışlar, geleneklere göre bedeni yıkamadan ve kanlı bir şekilde kefene sararak mezara defnetmişlerdir (Malyavkin, 1893, s. 172).

Ekonomi

Karanogayların yaşadıkları topraklar hem tuzlu hem de bölgede nehir olmaması yapay sulamanın da maliyetli olması sebebiyle tarım için uygun olmamıştır. Ancak 19. yüzyılın sonlarında Karanogaylar tarımla ilgilenmeye başlamış çavdar, yulaf ve buğday ekmişlerdir. Buğdayı ekseler de değirmene götürmeyerek satmışlar; yulaf ve arpayı ise kışlık olarak kendilerine saklamışlardır. Bir kısmında çeltik ekimi yapılmış işleme yöntemleri ve aletler Rus Kazaklarından ödünç alınmıştır. Avcılıkla elde ettikleri balıklarda takas usulü ticaret gerçekleştirmişlerdir. Boş zamanlarında avladıkları tilki, tavşan ve tazi gibi hayvanların satışını hiç düşünmemişler bu durumu sadece bir aktivite olarak görmüşlerdir. Bu işlere ek olarak ilkbahar, yaz ve sonbaharda, Karanogaylar Kızılyar'daki bağlarda otları ayıklamak, üzümeleri ezmek gibi işlerde ve yine Kızılyar'daki alkol fabrikalarında çalışmışlar, Kızılyar ve Rusya arasında yük taşımacılığı yapmışlardır (Ananov, 1894, s. 58; Blaraberg, 2017, s. 221, 222; Gordin, 2014, s. 136; Malyavkin, 1893, s. 159, 160).

Karanogayların ana mesleği sığır yetiştiriciliği olmuş göçebe yaşam tarzı ve bozkırların uzak geniş alanları ekonominin bu sektörünün başarılı

bir şekilde gelişmesini sağlamıştır. Özellikle sığır, at, koyun, keçi ve deve yetiştiriciliği temel geçim kaynakları olmuştur. Bozkır sığırı yetiştiriciliği özel bir çaba ve emek gerektirmediği için iki üç kişiyle rahatlıkla yürütülmüştür. Büyükbaş hayvanlar belirli bir zamanda aullara getirilmiş; erkekler aullarının yanındaki kuyulardan onlara su vermiş sağıldıktan sonra bozkırlara geri götürülmüştür. En iyi meraları Terek Nehri'nin kolu olan Borozda ve Eski Terek Nehirleri arasındaki bölge olmuştur. Kızılyar sakinleriyle aralarında sürekli mera tartışma yaşamışlardır. Erkeklerin geri kalanı ise kelimenin tam anlamıyla hiçbir şeyle meşgul olmamıştır. Aullarda hemen hemen her Karanogayın bir ineği olduğu için süt, peynir ve tereyağı gibi temel besin maddelerini de elde etmişlerdir. Ayrıca ortalama gelir sahibi her kişi koyun, at, keçi ve köpeğe sahip olmuştur. Köpek her kibitka sahibin mutlaka sahip olması gereken bir hayvan olarak kayda geçmiştir. Atların ve koyunların bakımıysa biraz daha kapsamlı olmuş, bu hayvanlar için çobanlar tutulmuştur. Yetiştirdikleri atları ise Terek Kazak Ordusuna satmışlardır. Müreffeh Karanogaylar ise neredeyse hiç bakım gerektirmeyen çok sayıda deve beslemişlerdir. Karanogayların temel geçim kaynağı hayvancılık olduğu için aralarında hayvan hastalıkları konusunda pek uzman yetişmiş, bu kişiler hem kendi bölgelerindeki hem de komşu Rus Kazaklarının stanitsalarındaki hayvanları tedavi etmişlerdir. Besin hazırlığı yapmadıkları için bütün yıl boyunca hayvanları steplerde yaşamıştır. Sonbaharda yağın yağmur stepleri canlansa da yağmurlu bir gecede steplerdeki şiddetli bir rüzgâr yıkları kumlara, bataklıklara ve hatta denize sürerken, kış aylarında at, sığır, koç ve koyunların soğuktan öldüğü bilinmektedir. Örneğin 19. yüzyılın sonuna doğru büyükbaş hayvan yetiştiriciliği iklim değişikliği nedeniyle azalmaya başlamış 1888, 1889 ve 1893 kışı sonunda soğuktan ve ot eksikliğinden at, sığır ve koyunların 1/3'ü telef olmuştur. Bu iklimde tek sıkıntı yaşayan hayvanlar olmamış insanlar da bahar aylarında stepler yeşerse de sarı humma ve soğuk algınlığına yakalanmışlardır (Ananov, 1894, s. 37, 57; Blaraberg, 2017, s. 221; Malyavkin, 1893, s. 134, 135, 158, 159).

Karanogaylarda kadınlar tezek toplamak, çay demlemek, hayvanları sağlamak, tereyağı hazırlamak, saraçlık gibi işlerle meşgul olmuşlar keten, keçe halı ve kumaş üretmişlerdir. Ancak bu zanaat son derece zayıf kalmış ve kendi ihtiyaçlarını bile karşılamamıştır. Bu nedenle Karanogaylar, Kızılyar, Grozni ve diğer yakın bölgelerdeki fuarlardan tüm ev eşyalarını satın almışlardır. Karanogay kadınları da at, sığır, koyun vb. satmak üzere fuarlara gittiklerinde burada ihtiyaç duydukları kibitka kapısı, sandıklar, kazanlar, Kalmuk çayı, tuz, basma kumaş gibi ürünleri satın almışlardır (Ananov, 1894, s. 41, 58; Malyavkin, 1893, s. 160). Tüm bu alışveriş esnasında kullandıkları para, uzunluk ve ağırlık ölçülerini Ruslardan ödünç almışlar Ruslarla ticari ilişkilerde, şehirlerde ve köylerde bu birimleri kul-

lanmışlardır. Kendi aralarında yaptıkları alışverişlerinde de ölçü gözleri olmuştur (Malyavkin, 1893, s. 160, 161).

Kırsal ve Kentsel Yaşam

Göçebe bir halk olan Karanogaylar yerleşik bir aula ve bir kente sahip olmamışlardır. Ancak 18. yüzyılda Rusların bölgeye nüfuz etmesiyle Kızılyar’a 96, Mozdok’a 120 verst uzaklıkta 1793 yılında Terekli-Mekteb başkentleri olarak kurulmuştur. Karanogaylar burayı “Rus evi” anlamına gelen “Oris-Uy” olarak adlandırmaktadırlar. 1888 yılına kadar Terekli-Mekteb Stavropol Krayına ve Terek Oblastına dahil edilmiş 19. yüzyılın sonlarında şu anda Kızılyar’a bağlanmıştır. 19. yüzyılın ilk yarısında 3.471 kibitka 20.000 kişi olarak kayda geçen nüfusları aynı yüzyılın ikinci yarısında 28.000’e yükselmiştir. Başkentleri Terekli-Mekteb’te ise sadece birkaç aileden oluşan Rus ve Ermeniler de yaşamıştır. 1 Ocak 1892 tarihine gelindiğinde ise Karanogay nüfusu 29.000 olarak kayda geçmiştir. Ancak Karanogayların nüfusu hem Rusların gelişi hem de değişen iklim koşulları sebebiyle azalmıştır. Ruslar için bölgenin yönetim merkezi olan kentte Karanogay bölgesinin başkanı ve yardımcıları yaşamış yerel yönetim, kırsal yönetim ve okullar için yer alan Rus binaları, birkaç dükkân, bir meyhane, Rus Kazakları için bir konut ve birkaç bina Rus hükümetinin girişimiyle inşa edilmiştir (Ananov, 1894, s. 37; Henderson, 1826, s. 435; Malyavkin, 1893, s. 142, 148; Zubov, 1835, s. 43).

Rus yönetiminin Karanogaylara ev inşası için belirli bir miktar parayı belirli bir süre faizsiz olarak vererek yerleşik hayata geçirme girişimi sonuçsuz kalmıştır. Terekli-Mekteb civarında yaşayan birkaç Karanogay ailesi kendilerine ev inşa etmek istemiş bu meskenler sahiplerinin sadece kışın yaşadığı küçük bir çiftlik olmuştur. Çünkü zaman zaman kibitkalarına geri dönmüşler evlerini tamamen boş bırakmışlardır (Ananov, 1894, s. 42).

Karanogaylar birbirlerinden 5-6 verst kadar uzaklıkta ayrı 30-40 kibitkadan oluşan küçük aullarda yaşamışlardır. Aynı soya mensup kişiler aynı aulda yaşamış aul ismini atalarından almışlardır. Ancak göçebe yaşamın gerekliliği olarak büyükbaş hayvancılıkla meşgul olduklarından bazen ayda birden fazla kez göç ettiklerinden bu aulların konumu sabit olmamıştır. Göç etmelerindeki diğer bir neden de hijyen koşulları olmuştur. Gece boyunca kibitkanın yakınında bulunan hayvanların havayı etkilemesi nedeniyle aulların varlığı uzaktan dahi hissedilmiştir (Ananov, 1894, s. 41; Malyavkin, 1893, s. 142, 147).

Karanogaylar baharın gelmesiyle birlikte başka bir yere göç etmişler bu dönemde su ve yiyecek için birkaç kez farklı alanlara göç ettikten sonra kışın başlamasıyla birlikte tekrar kışladıkları bölgeye geri dönmüşlerdir. Bu göç esnasında kibitkalar hızlı bir şekilde söküldükten sonra tüm ah-

şap iskelet yıkanır, keçe ile kaplanır ve yine hızlı bir şekilde kibitka yeni yerine bir gün içinde kurulmuştur (Ananev, 1894, s. 42). Karanogaylar kibitkalarını uzun zaman önce kazılmış kuyuların yanına konumlandırmışlardır. İlkbaharda başlayıp sonbaharın sonlarına kadar devam eden göçleri esnasında Karanogaylar ya birkaç kibitkayı birleştirmişler ya da ikiye, üçe ya da daha fazla kibitkaya ayrılmışlar, bu kuyuların yanına konumlanmışlardır. Birlikte gruplandırılan kibitkaların sayısı meraların ve aulların yakınlığına bağlı olmuştur. Sonbaharın başında Karanogaylar büyük aullarda toplanarak kendilerini soğuk kuzeydoğu ve kuzey rüzgarlarından korumak için kurumuş nehir yataklarını veya kumlardaki derin vadileri mesken tutmuşlardır. Ortak aullar, bazı kirli kuyuların etrafında toplanmış 15 ila 50 veya daha fazla rastgele dağılmış yanlarında hayvanlar için yapılmış ağıllar bulunan kibitkalardan oluşmuştur (Malyavkin, 1893, s. 147).

Kerpiç kulübelerin de bulunduğu aullarda Karanogaylar yılın çoğunu çatısı daraltılmış bir koni ile biten silindir şeklinde en büyüğü silindirin taban çevresi 12 sajen², yüksekliği ise bir sajen olan kibitkalarda, kulübenin yanında durarak geçirmişlerdir. Kibitkalar her ikisi de keçe ile kaplı silindirik bir çerçeve ve eğimli bir kamış bir çatıdan oluşmaktadır. Seçilen yere bir buçuk arşın³ çapında bir kubbe yerleştirildikten sonra kubbe merkez alınarak, çerçevenin hareket edebilmesi ve birbirinden ayrılabilmesi için etrafına iç içe geçme kafes sistemiyle birbirine bağlanan ince ceviz çubuklardan oluşan yapıya altı adet söve yerleştirilmiştir. Dumanın çıkması için de tavanda bir arşın karelik açıklık bırakılmıştır. Gündüzleri bu delik açıktır, geceleri ise soğuğun kibitkanın içine girmemesi için keçe ile kapatılmıştır. Ancak neredeyse tüm gün tezek yakılması ve ocakta Kalmuk çayı hazırlanması sebebiyle üst açıklıktan çıkan dumanın yine de bir kısmı kibitkanın içinde kalır ve alışmayan bir kişinin Karanogay kibitkasında oturması çok zor olmuştur. Çünkü Karanogaylar güzel, aydınlık bir odada vakit geçirmektense böyle bir dumanın içinde vakit geçirmekten daha çok hoşlanmışlardır. Penceresi olmayan kibitkanın her zaman güneye bakan kapısının her iki yarısı da menteşeler üzerinde dönmekte ve parlak yıldız şeklinde desenlere sahip tahtalarla süslenmiştir. Kibitkaların kapıları tek ve iki kanatlı, ahşap olup, çeşitli alacalı renklerde boyanmıştır. Kışın kibitkanın içine soğuk hava ve rüzgâr girmemesi için dışarıdaki kapılara işlemeli keçe asılmıştır. Kibitka aşağıdan yere çakılan çivilere halatlarla bağlansa da bu önlem onun şiddetli rüzgârlarda hareketsiz durmasına her zaman yardımcı olmamıştır. Bu şekilde oluşturulan silindir, kapının bir tarafından uzanan, silindirin üst kısmını saran geniş bir bant ile kapının diğer tarafına sabitlenir daha sonra kubbenin beş veya altı kalas yardımıyla yukarı kaldırılmasıyla kibitka kurulmuş olur (Ananev, 1894, s. 37, 38, 39; Malyavkin, 1893, s. 148).

2 Sajen: 2.13 metreye karşılık gelen Rus eski uzunluk ölçü birimi.

3 Arşın: 68 cm'ye karşılık gelen uzunluk ölçü birimi.

Karanogayların gündelik hayatı sadelik ve iddiasızlık üzerine kurulmuştur. Hayatlarını birkaç kırmızı, sarı ve beyaz renklerin hâkim olduğu küçük yastık, parlak renklerle boyanmış, kenarları eğimli yatak, renkli çerçeveli bir ayna, bir şilte, bir yorgan, kıyafetlerin asıldığı ip, iki-üç keçe, içinde domuz yağı veya tereyağı, Kalmuk çayı, biber, sarımsak bulunan bir sandık, Nogay peynirinin muhafaza edileceği iki-üç teneke, un çuvalı, elek, tahta kaşık ve kepçelerin bulunduğu kibitkaya tutturulmuş bir raf, Nogay peyniri, kazanın koyulacağı bir sacayağı, çay demlemek için bir kazan ve tencereler kapıya yerleştirilmiştir. Lavaboları ise suyu ısıtmak için ateşin yanına yerleştirilmiştir ve bu suyla yemek yemeden önce ellerini yıkayıp, namazdan önce abdest almışlardır. Tüm bu eşyalarla kırmızı keçe kaplı kibitkada hayatlarını idame etmişlerdir. Bu keçeler kaldırılıp indirilebilmesi sayesinde yazın kibitkaların havasız olduğu zamanlarda içlerindeki havayı tazelemek için kullanılmıştır. Çatı kısmında kullanılan keçe ise hareketsizdir ve her zaman iplerle veya ev yapımı örgülerle çubuklara sıkıca tutturulmuştur. Kibitkadaki en önemli noktada her ne kadar İslamiyet'in kabulüyle zayıflasa da günlük yaşamda bir göçebenin tüm basit yaşamının yöneldiği merkez olan ocaktır. Kibitkanın bir tarafında, özel bir budaklı askıda bazı giysiler, koşum takımı aksesuarları vb. asılıyken kibitkadaki şeref yeri kapıların tam karşısındaki kuzey tarafı olarak kabul edilir ve burası diğerlerine göre daha fazla yastıkla donatılmıştır. Durumu olmayanların kibitkasının keçeleri deliklerle dolu, kirliyen, masa, sandalye bulunmazken, daha müreffeh durumda olanlarsa kibitkalarında yataklara, masalara, lezzetli ve öksürük ilacı olarak gördükleri Rus çayı için bir semavere, çaydanlığa, bardaklara ve yere serilen keçe veya halıya sahip olmuşlardır. Bu eşyaları da daha çok Rus misafirleri için kullanmışlardır. Bu grup mensuplarının kibitkaları her zaman ayrıdır ve etraflarında ya akrabaları ya da yanlarında çalışan kişilerin kibitkaları konumlanırken yeni evlenen çiftler ancak çocuk sahibi olunca bir kibitka sahibi olabilmişlerdir (Ananev, 1894, s. 38, 39, 40, 42; Malyavkin, 1893, s. 142, 144, 147, 149, 150).

Giyim-Kuşam

Yılın büyük bölümünde oldukça yüksek sıcaklık ve soğuk bozkır iklimi nedeniyle, Karanogay erkeklerinin giyim kuşamı oldukça basittir. Kesimi Rus tarzına benzer, düz yakalı ve oldukça geniş kollu gömleklerinin üzerine beşmet, koyun derisinden şapka, keçeden çorap, basma kumaştan geniş silindirik 10-12 verşok⁴ çapında koyun derisinden pantolon ve keçi derisinden botları ve Çerkaskayı her Karanogay giyerken biraz müreffeh durumda olanları gümüş ve altın örgülerle süslenmiş pelerinler giymişlerdir (Ananev, 1894, s. 46; Malyavkin, 1893, s. 150, 151).

Karanogaylarda yaş kadın kıyafetlerinde kendisini göstermiştir. Yaz

4 Verşok: 4.445 cm'ye karşılık gelen Rus eski uzunluk ölçü birimi.

aylarında, evli bir Karanogay kadın uzun bir gömlek, pantolon, keçeden çorap, deri çizme ve uzun beyaz bir şal olan bir şapkayla yürürken genç kızlar kırmızı rengi tercih etmişlerdir. Genç kadınlar ve kızlar her zaman kıyafetlerini eksiksiz giymiştir. Çünkü gelenek, bir genç kızın veya genç bir kadının tek gömlekle yürütmesine izin vermemiştir. Karanogay kızları 10 yaşına kadar neredeyse çıplak iken altı yedi yaşlarından itibaren giyinmeye başlamışlardır. Çünkü erken evlilik, kız çocuğunu genç yaştan itibaren giyinmeye teşvik etmektedir (Ananov, 1894, s. 47; Malyavkin, 1893, s. 151, 152). Kadın kıyafetleri çoğunlukla kırmızı, genellikle patiskadan yapılmış, geniş kollu, geniş kesimli uzun bir gömlek, oryantal kesimden yapılmış, yani ayaktan daha geniş ve yüksek, dantelle işlenmiş pantolonlar, oldukça uzun, dantelli kaftandan meydana gelmektedir. Son dönemlerde ise tatar adını verdikleri uzun beyaz bir eşarp takmaya başlamışlardır. Aksesuar olarak kulaklarına devasa küpeler; evli ve yeni nişanlı bir kadın, burnuna hızma (altı yedi yaşından itibaren); parmaklarına, çoğu bakırdan oluşan kötü işçilikli iri taşlı yüzükler; bilezikler, boynuna bazen Rus ve Osmanlı gümüş paralarından veya cam boncuklardan yapılmış bir kolye takmışlardır (Ananov, 1894, s. 46, 48; Malyavkin, 1893, s. 151, 152). Yas sırasında ise kadının beyaz tatarının yerini sarı; kırmızı gömleğinin yerine koyu renkler almıştır. Erkeklerin kıyafetlerinde ise bu dönemlerde herhangi bir değişim olmamıştır (Ananov, 1894, s. 47).

Ancak Rus iktidarının bölgede yerleşmesiyle Karanogaylar arasında Avrupa kostümlerine yönelik bir eğilim ortaya çıkmıştır. Özellikle kasaba veya aul yakınlarında yaşayanlar yavaş yavaş Yahudi tarzında giyinmeye başlamışlar, ancak eski geleneklerin temsilcileri, yaşlı erkekler ve kadınlar açısından kültürün hızlı değişiminin önünde engel olmuşlardır (Malyavkin, 1893, s. 153).

Beslenme

Göçebe yaşam tarzına sahip Karanogaylar, yemekleri her gün beş altı kez Kalmuk çayı, çörek ve kendi peynirlerini tüketerek günlerini geçirmişlerdir. Müreffeh durumda olanlarda Kalmuk çayı, hizmetçiler tarafından hazırlanmaktadır. Kalmuk çayının hazırlanışı: “Su kaynamaya başlayınca hafifçe ezilmiş çay kazana dökülür ve bir süre sonra üzerine biraz karabiber, tereyağı ve süt (deve sütünün inek sütüne göre krema gibi tatlı ve yoğun olması nedeniyle deve sütü kullanılır) ilave edilir. Tereyağı ve süt parçacıklarının suyla daha iyi karışması için çay kesilir ve kazana kaşıkla tekrar geri dökülür, çay yeterince soğuyunca hizmetçi herkese eşit şekilde özel kepecelere döker. Kalmuk çayını süzmek içinse bir elek kullanılır”. Bu şekilde hazırlanan Kalmuk çayı çörek ve peynirin küçük dilimler halinde kesilmesiyle servis edilmiştir. Nogay peyniri de kremasız süzme peynirin yüksek oranda tuzlanmış peynir altı suyuna konulmasıyla bu şekilde birkaç gün tu-

tulmasıyla hızlı bir şekilde hazırlanmıştır. Ve bu peynir bir ekonomi merkezi olan Kızılyar'da Karanogaylar tarafından satılmıştır. Gündelik hayatında bu ürünlerle beslenen Karanogaylar bayramlarda ve misafirleri geldiğinde çorba, arak, kebab ve kımız sofralarının vazgeçilmezi olmuştur. Özellikle bayramlarda inek ve buzağılar kesilmiştir. Sebze ise sadece Terekli Mek-teb'te ikamet eden Karanogaylar tarafından tüketilmiştir. Çünkü burada yaşayan Karanogaylar karpuz, salatalık ve turp ekmişlerdir. Kırsal kesimdeki Karanogaylar tavuk ve hindi gibi kümes hayvanlarını beslemelerine rağmen tüketmemişler, satmışlardır. Yırtıcı kuşları ve domuzları ise tüketmemişlerdir. Domuz eti tüketimi de İslamiyet'in kabulüyle bağlantılı olarak bitmiştir (Ananov, 1893, s. 40, 43; Malyavkin, 1893, s. 153, 154, 155).

Karanogayların içeceklerden Kalmuk çayından sonra en yaygın olanıysa kremayı çıkardıktan ve tereyağını hazırladıktan sonra süt kalıntılarından hazırlanan ayrandır. Çok atı olanlar ise kımız tüketmişlerdir. Karanogay halkı ayrıca alkollü içkileri, özellikle de Rus votkasını severek tüketmişlerdir. 19. yüzyılın sonunda birçoğu ucuz iş gücü olarak Kızılyar'da çalışmaya gittiklerinde kazandıklarını meyhanelerde harcamışlardır. Bazı tüccarlar Karanogayların bu tutkusundan tam anlamıyla yararlanarak seyyar meyhaneler dahi kurmuşlardır. Votka ile köyleri dolaşan bu seyyar meyhanelerde 15-20 kapığe satılan bir peynir karşılığında beş kapık ödeyerek bir bardak votka satın almışlardır. Şarapsa Karanogaylar tarafından tercih edilmemiştir. Alkole ek olarak Karanogaylar oldukça pahalı tütün çeşitleri alarak gün boyu Kalmuk çayı eşliğinde pipolarına tütün doldurarak içmişlerdir (Malyavkin, 1893, s. 156, 157, 158).

Karanogayların günlük olarak en çok tükettikleri temel gıda maddesi çörek olmuştur. Karanogaylar çöreği şöyle hazırlamışlardır: "Öncelikle un ve sudan hamur hazırlanır, maya yerine ayran kullanılır mevcut hamur yoğurulup top şeklini verilerek bir tahtanın üzerine koyulur ve oklavayla tava büyüklüğünde bir kek şeklinde hamur açıldıktan sonra hamur bir tavaya konur, üzeri başka bir tavayla kapatılır ve ateşte pişirilir. Yaklaşık 10-15 dakika sonra çörek hazır olur" (Ananov, 1894, s. 44).

Karanogayların ikinci ünlü yemeği elle yenildiği için beş parmak adı verilen yemek olmuştur. Ancak Ruslarla girilen etkileşim sonucu kaşıkla tüketilmeye başlanmıştır. Karanogaylar beş parmak yemeğini şöyle hazırlamışlardır: Önce bir kazanda et haşlanırken aynı zamanda hamur hazırlanarak erişte hazırlanır; daha sonra haşlanmış etin kazandan çıkarılmasıyla ve et suyuna erişteler koyulur. Erişteler hazır olduktan sonra, biraz kırmızı biber, tuz ve varsa soğanın eklenmesiyle beş parmak yemeği böylelikle hazırlanmış olur (Ananov, 1894, s. 44, 45).

Karanogaylarda sofrada belli bir düzene yani cinsiyet ve yaşa bağlı hareket edilmiştir. Yaşlı olan kişi baş, karaciğer ve yağlı kuyruktan biraz

aldıktan sonra bu parçaları bir sonraki kişiye vermesiyle yemek devam etmiştir. Yani önce yaşlı erkekler, sonra gençler; arta kalanlarsa kadınlar ve çocuklara paylaşılmıştır. Sadece ibadet zamanlarında yemek yemeyen Karanogaylar İslamiyet’i kabullerinden önce çatal, kaşık kullanırlarken İslamiyet’i kabulleriyle birlikte elle yemek yemeye başlamışlardır. Ancak Rus kültürü etkisi kendisini burada da göstermiş müreffeh kesim tekrar çatal ve kaşık kullanmaya başlamıştır (Malyavkin, 1893, s. 155).

Eğitim

Kendilerine ait bir yazı dili olmayan Karanogaylar Kur’an-ı Kerim Arapça olduğundan Arap alfabesiyle okuma yazma öğrenmişlerdir. Toplumda sadece erkek çocuklar en az bir yıl okuma-yazma öğrenmiş, kadınların eğitimine izin verilse de reşit olmayan kızlar gelin olarak kabul edildiğinden ve daha çok dikiş ve diğer işlerle meşgul olmalarından dolayı kızların pek çoğu okuma-yazma öğrenmemiştir (Ananev, 1894: 58). Erkek çocukları bir yıldan fazla eğitim alması isteğe bağlı olmuş eğitime yedi sekiz yaşından itibaren başlamışlar müreffeh durumda olanların çocukları diğerlerinden farklı eğitim almışlardır. Çocukların eğitimi efendi ve molla adı verilen din adamları tarafından verilmiştir. Öğretmenler, her öğrenciden yıl boyunca iki ruble para, bir yaşında bir buzağı vermişler ve aynı zamanda ısınma, aydınlatma gibi hizmetlerinden de sorumlu olmuşlardır. 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde Karanogaylar çocuklarına Rusça eğitim vermeye çalışmışlardır (Ananev, 1894, s. 60, 61, 63).

Kadınlar

Evlenmeden önce oldukça özgür bir hayat yaşayan neredeyse ev işlerine katılmayan genç kızlar, tüm özgürlüklerini kaybetmişlerdir. Karanogay toplumunda kadınlar birey olarak görülmemiş kadınlarla duygusal bir bağ kurmamışlardır. Evlilikleri ebeveynlerinin uygun gördüğü kişiyle yapılmıştır. Bir Karanogay kibitkasında her erkek kendisini kadınlardan üstün görmüş asla bir kadınla aynı sofraya oturmamıştır. Kadının büyüklüklerinin önünde konuşma, düşüncesini belirtme, eşlerine adıyla hitap etme (bu durum aşağılanma ve utanç olarak görülür) hakları olmamıştır. Bütün bu koşullar, bir kadının erkeklerin saygısından yoksun olmasının nedeni olmuştur. Bu ancak iki durumda değişmiştir. İlk olarak, babası olmayan yetişkin bir erkeğin mülkü bir efendi gibi yönetirken sadece annesine danışması; ikinci olarak kadın yaşlandığında bir şey yapmak isteyen koca, sık sık ona danışmış ve kızlarını evlendirirken karısının rızasını istemesi olmuştur (Ananaev, 1894, s. 56; Malyavkin, 1893, s. 161, 162, 163, 164).

Belli bir yaşa kadar (yedi dokuz yaş) kız ve erkek çocuklar birlikte büyürlerken 10 yaşına gelen müreffeh ailelerdeki kız çocukları kendi kibitkalarına yerleşmiş, durumu olmayan ailelere mensup kız çocukları da

perdelerin yardımıyla evlenene kadar kibitkanın kendilerine ait kısımlarında yaşamlarını devam ettirmişlerdir. Güzellikle, zarafetle ya da uyumla övünmeyen Karanogay kadınları evlenir evlenmez bozkırın zor şartlarında tüm ev işlerinin yükünü omuzlarına alıp gündelik işlerle uğraştıkları için dış görünüşleri oldukça özensiz hale gelmiştir. Kadınlar yakacak için odun tedariki, tezek pişirme, kıyafet dikme, inek sağma, yemek pişirme, tereyağı yapma, ev işleri ve hayvan bakımıyla meşgul olmuşlardır. Bu şartlar altında bir Karanogay kadını hızla zayıflamış ve evlendikten üç dört yıl sonra yaşlı bir kadın haline gelmiştir. Kadınlar 13-14 yaşında evlendikleri için 35-40 yaşına geldiklerinde kuru, kemikli, yüzlerinde kırışıklık, kirli başlarının altından çıkan özensiz saç teli ve keskin yüz hatlarına sahip olmuşlardır. Müreffeh durumda olan Karanogay erkekleri bu durumlarda yeni bir evlilik yapmışlar, ekonomik durumu olmayanlar ise bir veya iki eşle hayatlarını noktalamışlardır. Sürekli çalışma ise Karanogay kadınları arasında özgüven uyandırmış bu bilinç yürüyüşlerine, konuşmalarına (kararlı, kendinden emin ve cesurca yürür ve konuşurlar), kısacası bütün hareketlerine yansımıştır. Ama ataerkil bir toplumda olduklarından bir erkek ortaya çıktığı anda hareketleri anında ilgisizleşmiş sesleri kararsızlaşmıştır. Alçakgönüllülük bir kızın en iyi özeliği olarak kabul edildiği için kızlar genel olarak kız arkadaşlarının ve kadınların yanında bile çok az konuşmuşlardır (Ananev, 1894, s. 56; Malyavkin, 1893, s. 146, 162, 167).

Genç kızlar evlendikten sonra damadın anne ve babasına karşı çekingen davranmış ancak biraz deneyim kazandıktan sonra damadın annesinin geliniyle konuşmaya başlamıştır. Buna karşın genç kadının bir süre sohbete girme hakkına sahip olmayarak geleneğe göre sadece soruyu cevaplamıştır. İlk çocuğun doğumundan önce örtüden dolayı yüzünü yalnızca kocası ve yakın akrabaları görebilirken zamanla bu durum değişim göstermiştir. Ama kadın yine de daha çok evinde olmaya ve kendisini ne akrabalarına ne de yabancılara göstermemeye çalışmıştır (Malyavkin, 1893, s. 165, 166).

Evlilik ve Doğum

Karanogay toplumunda aynı aileye mensup gençlerin evlenmesine izin verilmez ve evlilikler mutlaka farklı bir aileden evlilik yapılır. Burada ki akrabalık sınırı yedinci kuşağa kadar herkesin akraba kabul edilmesidir (Malyavkin, 1893, s. 168). Özellikle müreffeh kesim müttefik elde etmek amacıyla çocukları daha küçükken hatta daha doğmamışken birbirlerine çocuklarının gelecekte yapacakları evlilik için söz vermişler başlık parasını konuşmuşlardır. Bu söz verildiğinde gençlerden birisi vefat ederse alınan başlık parası iade edilmiştir (Ananev, 1894, s. 49).

Genel olarak 12-14 yaşına gelen kız çocuklarının evlendirildiği Karanogaylarda 22-23 yaşlarında bekar bir kıza rastlamak neredeyse imkansızdır ve bu onlar arasında utanç verici kabul edilmekte genel olarak böyle

bir kız hakkında kötü söylentiler yayılmasına sebep olmaktadır. Hasta olup çalışamayan kızlar ise bekar kalmıştır. Erkeklerin 15 yaşından itibaren, hatta bazen daha erken yaşta evlenmesine izin verilmiş damadın yaşına hiç dikkat edilmeksizin 50-60 yaşlarında bir erkek 14-15 yaşlarında ikinci veya üçüncü eş ile evlilik gerçekleştirebilmiştir. Karanogaylar arasında çocuk sahibi olmamak ise utanç verici bir durum olarak görülürken, çocuk sahibi olmaksızın gurur verici olmuştur. Bu nedenle çocuksuz bir Karanogay, çocuk sahibi olabilmek için ikinci veya üçüncü bir eş almıştır. Gelin ve damadın yaşına dikkat edilmeden yapılan bu evliliklerse (14 yaş aralığında kızlardan üç eşi olan yaşlıların evlilik vakaları çoktur) çocuksuzluğa sebep olmaktadır. Genç kızların kendilerine talip seçme, hatta yaşlı veya sevmeyişi bir damatla evlenmeyi reddetme hakları hiç olmamıştır. Böyle bir durumda ebeveyn iradesine karşı direnen genç kızlar “utanmaz Karanogay” olarak adlandırılmıştır. İslam dinine mensup oldukları için eş sayısı dörde ulaşmış ve eşlerden birinin vefatı durumunda eş bir evlilik daha yapabilmıştır (Ananov, 1894, s. 50, 56, 57).

Karanogay geleneklerine göre bir erkeğin evleneceği kız ailesi tarafından seçilmiş ve damat kiminle evleneceğinden geç haberdar olmuştur. Kız kaçırma geleneğine dayanan evlilik müessesesinde kaçıracağı kızı belirleyen Karanogay delikanlısı gece kızın yaşadığı kibitkaya girmiş ve başka bir kibitkada kaçırdığı kızla ilk geceyi geçirmesiyle kızın geri dönüş ihtimali ortadan kalkmıştır. Bu durumda damadın akrabaları gelinin akrabalarını ikna yoluna gitmesiyle mesele düğünle sonuçlanmıştır. Evlilik aynı zamanda toplumda müttefik elde etme aracı olarak da kullanılmıştır. Karanogay toplumunda kalım adı verilen gelinin evlendirildiği zaman babasının payına düşen masraflar için damat tarafının ödemesi gereken başlık parası belirlenen günde damadın en yakın akrabalarının kızın babasının yanına gitmesiyle belirlenmiştir. Damadın ailesinin başlık parasını ödeyememesi durumunda mensubu olduğu aile yardımına koşmuştur. Her zamanki selamlaşma ve en sevilen Kalmuk çayının çöreklerle ikram edilmesinin ardından, başlık parası ve paranın getirileceği gün kararlaştırılmıştır. Eğer düğün tamamlandığında gençlerden birisinin vefat etmesi durumunda alınan başlık parası iade edilmiştir. Kadının kocasının yanından kaçması durumunda, koca, karısının ebeveynlerinden veya başlık parası verdiği kişiden karısına ait varlığın bir kısmını alma hakkına sahip olmuştur (Ananov, 1894, s. 47, 49, 51; Malyavkin, 1893, s. 162, 163, 168).

Başlık parası değişkenlik göstermekle birlikte kişinin maddi durumu her ne olursa olsun başlık parası ödemeden evlenmesine asla izin verilmemiştir. Başlık parası nakdi olarak, at veya büyükbaş hayvan olarak ödemişler küçükbaş hayvanların başlık parası olarak verilmesi gelenekte görülmemiştir. Genel olarak kayınpedere ödenen başlık parası gelinin babasının olmadığı durumda ağabeyi, kısıcası erkek akrabaların en bü-

yüğüne ödenmiştir. Eğer gelin yetimse ve yabancılarla birlikte yaşıyorsa, başlık parasının bir kısmı bir kısmı da damada verilmiştir. Gelin, kocasının vefatından sonra başka biriyle evlenme hakkına sahiptir ve evlendiğinde bu kısmı yanına alabilmektedir. Alınan başlık parasıyla damadın babasına siyah bir kürk manto, bir sabahlık, bir Astrahan şapkası, geniş bir kemer ve geniş beyaz bir atkı; damadın annesine bir kaftan, bir gömlek, yüzükler, tilki derisinden şapka ve gümüş küpeler; büyük geline bir yüzük, ağabeye bir kaftan ve şapka, damadın arkadaşına bir kaftan; erkek kardeşin karısına çoraplar olarak bilinmektedir. Gelinin yakınlarından sadece genç damadı köye getiren kadınlara ipek gömlek ve pantolon dikilmesi için malzemesi hediye edilmiştir. Düğün esnasında misafirler auldaki kibitkelerde ağırlanmıştır. Düğünün hangi aulda yapılacağına bağlı olarak gelin veya damadın erkek kardeşleri tüm organizasyondan sorumlu olmuştur (Ananev, 1894, s. 50, 51; Malyavkin, 1893, s. 164, 165).

Düğünün yapılacağı gün akşam saatlerine doğru gelin, arkadaşları ve görümceleriyle birlikte kuyme adı verilen arabayla diğerleri de at sırtında damadın auluna yola çıkarken, damadın aulundan kuymeyi uzaktan gören atlılar da misafiri karşılamak için hareket etmişlerdir. Düğün töreni başlık parasının ödenmesiyle ve din adamının dua okumasıyla başlamıştır. Gelin kapıdan girerken perdenin arkasına saklanmış ve diğer arkadaşları bir daire şeklinde oturmuş, bu sırada içeri giren bir kadın, misafirler için ateş yakmış ve bunun için dünürlerden işlemeli ipek bir şapka almıştır. Gelinin kibitkaya girişiyle eş zamanlı olarak üst açıklıktan dışarı çıkan tarafında sürük adı verilen yüksek bir kazık takılmış ve üzerine çeşitli renkli hasırlarla işlenmiş tunglık asılmış bu yeni evlilerin kibitkada yaşadığının bir işareti olarak hizmet etmiştir. Ancak bundan sonra damadın karısını ziyaret etme hakkını elde eder ve düğünden sonra geleneğe göre damat, müstakbel eşini kızlar arasında aramalıdır. Damat düğünden sonra gece kılık değiştirerek gittiği aulda, kızların uyuduğu odaya girerek ve kendisine eşi olarak görevlendirilen kişiye kırbaça vurmak zorunda kalır. Hata durumundaysa kızlar lehine para cezası öder. Kıza sürekli eşlik eden aracı, damadın gelin bulmasına yardım eder ve damadın kırbacını vurmasıyla kız ayağa kalkar. Damat onu elinden tutar ve birlikte ayrı bir odaya giderek ilk geceyi orada geçirirler (Ananev, 1894, s. 54, 55; Malyavkin, 1893, s. 164). Tüm bunların ardından düğün seremonisi tamamlanmış olur.

Karanogay toplumunda doğum çiftin yaşadığı kibitkada gerçekleşir. Yeni doğmuş bebeğe şeytanın gireceğine inanan, bebeğin doğumu esnasında kibitka dışında toplanmış akraba ve arkadaşlar büyük bir gürültü çıkarak bu duruma engel olmaya çalışmışlardır. Bebeğin kız mı erkek mi olacağını Karanogay batıl inançlarına göre hamile bir kadının yüzü neşeli ve güzelse bir erkek çocuk; eğer hamile kadın çok zayıfsa ve yüzü üzgünse bir kız çocuğu doğacaktır. Karanogaylar kız çocukları haneden evlenip

gideceği için erkek çocuklarının doğumuna daha çok sevinmişlerdir. Bir erkek çocuk doğmasıyla haber hemen babaya iletilmiştir. Haberi veren kişiye bir gömlek; çocuğunun doğumunda hazır bulunan tüm kadınlara gömlek, pantolon vb. için kumaşlar hediye edilmiştir. Genel olarak herhangi bir dini tören ve eğlence tertip edilmese de müreffeh durumda olanlar da bu vesileyle din adamını ve diğer misafirleri davet ederek onlar için büyükbaş ve küçükbaş hayvan kesip onları ikram etmiş ve at yarışları düzenlemiştir. Durumu olmayanlar ise tebrikleri kabul ettikten sonra misafirlerine Kalmuk çayı ikram etmişlerdir. Bebeğe isim verilirken ise herhangi bir tören yapılmadan atalarının veya milli kahramanların adı tercih edilmiştir. Bazen de çocuğa isim verme hakkı büyükanneye ait olmuştur. Bebeğe sadece baba ismi verilmez. Çünkü geleneğe göre bir kadının bu ismi zikretmesi ayıp sayılmaktadır. Bebeklere Alıb-kaç, Tang-bolat, Bek-bolat, Biy-bolat, Musa, İlyas, İbrahim, İshak, Yakup gibi isimler vermişlerdir (Ananav, 1894, s. 48, 49; Malyavkin, 1893, s. 166, 167).

Eşi vefat eden bir kadınsa genel olarak vefat eden eşinin erkek kardeşiyle izdivaç yapmıştır. Ancak bu gelenek de 19. yüzyılın sonuna doğru değişmeye başlamış eğer kocasının erkek kardeşi kendisiyle evlenmeyen kadın ailesinin yanına gitmiş ve bir başkasıyla tekrar evlenebilmiştir. Al-datılmış bir koca ise, kesinlikle diğer erkekten intikam almaya ve karısını hayatından uzaklaştırmaya çalışmıştır (Malyavkin, 1893, s. 167, 170).

Misafirperverlik

Karanogaylar bozkır toplumunun geleneğine uygun olarak oldukça sosyal ve dostane ilişkileri vardır. Misafirperverlik göçebe yaşamlarının temel özelliği olmuştur. Karanogaylar misafirperverlik konusunda oldukça titizdirler ve bu geleneğe uymayanları küçümsemişler, aksi bir tutum sergileyenleri en ağır hakaretlerden biri olarak kınamışlardır. Bozkırda uzun mesafede yolculuk yapan bir Karanogay herhangi bir kibitkada çay, çörek ve bazen de koyun kesileceğini bildiğinden yanında hiçbir zaman yiyecek götürmemiştir. Karanogaylar ikram edilen Kalmuk çayını içtikten sonra ellerini kaldırıp dua etmişlerdir. Misafir Allah bereket versin derken ev sahibi yiyecek olsun diye cevap vermiştir. Karanogaylarda misafir değerli olduğu için bir kibitkaya misafir geldiğinde ev sahibi kibitkasının en iyi köşesini ve tek yastığını misafirine vermiştir. Geleneğe göre de misafirler kibitkalar da statülerine göre oturmuşlardır. Karanogaylar toplumunda saygı gören kişilerin ellerini iki elleriyle sıkmışlardır (Ananav, 1894, s. 44; Malyavkin, 1893, s. 168, 169, 170). Müreffeh durumda olanlar aulun bir sakinini veya dışarıdan gelen misafirlerini ayrı bir kibitkada ağırlamışlardır. Kendi kibitkasında eşleri ve çocuklarıyla birlikte, evli kardeşleri ise ayrı kibitkalarda yaşamışlardır (Ananav, 1894, s. 41).

Sonuç

Temel geçim kaynakları hayvancılık olan ve tam bir bozkır toplumu olarak tanımlayabileceğimiz Karanogayların yaşam alanı olan kibitkanın iç dizaynında da kendisini göstermiştir. Oldukça basit ihtiyaçları karşılayacak, göçebe hayat tarzına uygun bir şekilde hızlı hareket etmeyi sağlayacak tarzda bir yapı olarak karşımıza çıkmıştır. Hareket halindeki aullarına ata isimlerinin verilmesi soya bağlılığın göstergesi olmuştur. Hayatta kalabilmek adına sürekli yer değiştiren Karanogaylardan günümüze herhangi bir mimari eser de kalmamıştır. Karanogayların yerleşik hayata geçmemesi Kalmuklarda olduğu gibi göçebe hayatı devam ettirmesi Rusların bölgedeki planlarını olumsuz etkilemiştir.

Giyim kuşama yaş cinsiyet ve ekonomik durum etki ederken zamanla Ruslarla gelişen ilişkilerin etkisi sadece giyim kuşamla sınırlı kalmamış ticarete ve eğitim üzerinde de görülmüştür. Toplumun ekonomik durumu günlük ve özel günlerdeki tüketim alışkanlıklarına da yansımıştır. Sosyo-ekonomik hayatlarına baktığımızda ise hem Kafkasya halklarında hem de Kalmuklarda para kavramının gelişmemiş olması gibi benzer pek çok nokta bulunmaktadır.

Rus iktidarın bölgeye yerleşmesi ve beraberinde Kızılyar'ın kentleşmesi Karanogayların gündelik hayatına da etki etmiştir. Karanogaylar, Mozdok ve bir sanayi şehri olan Kızılyar ile ilişkilerini geliştirmişler, iki kentten de sosyo-ekonomik olarak etkilenmişlerdir. Bu durum Mozdok Hattının inşasının doğal bir sonucu olurken, Rus iktidarının Karanogayları tam manasıyla mercek altına alması Sunja Hattının tamamlandığı tarihe denk düşmüştür. Karanogayların Rus iktidarını kabul etmesi bölge ticaretini Ruslar açısından güvence altına almıştır. Bölgeye Rus iktidarının nüfuz etmesi toprak tahsisatını da beraberinde getirmiş Karanogaylar kısıtlı da olsa tarım yapabilmişlerdir.

Bozkıra dair semboller taşıyan mezar taşlarındaki semboller İslamiyetin kabulüyle birlikte değişmiş ve ek olarak yazı da eklenmiştir. Ancak defin geleneğine baktığımızda vefat edenler eski Türklerde olduğu gibi devam etmiş doğuya doğru defnedilmiştir. Ayrıca kaynaklar bize İslamiyetin kabulünden önce de şehitlik mertebesinin olduğunu göstermektedir.

Karanogay aileler çocuklarını evlendirmeyi ekonomik olarak üzerlerindeki yükü hafifletmek olarak görmüşlerdir. Dünür olma münasebetiyle müttefik elde etme hem Orta Asya hem de Kafkasya coğrafyasında yaşayan halkların temel özelliği Karanogaylarda da görülmüştür. Bu nedenle Karanogay toplumunda dış evlilik (egzogami) yapılmıştır. Karanogay toplumunda kadın ise ne sözlü ne de sözsüz iletişimde kendisine yer bulamamıştır. Karanogaylar çocuklarına hem Türk kültürüne hem de İslamiyet'e dair isimler vermişlerdir.

Kaynakça

- Ananov, G. (1894). Sbornik materialov dlya opisaniya mestnostey i plemen Kavkaza. *Karanogaytsı, ih bit i obraz jizn*. Vıpusk 20, Otdel I, Tiflis.
- Baddeley, J. F. (1995). *Rusların Kafkasya'yı istilas ve Şeyh Şamil*, (çev. Sedat Özden). İstanbul: Kayihan Yayınları.
- Blaramberg, Y. F. (2017). *Kafkasya Tarihi, Topoğrafik, İstatistik, Etnografik ve Askerî Tasviri*, (çev. Habibe Eren). Ankara: Kafdav Yayıncılık.
- Gordin, Y. (2014). *Kafkas Atlantisi 300 Yıl Süren Savaş* (çev. Uğur Yağanoğlu). İstanbul: CSA Yayınevi.
- Henderson, E. (1826). *Biblical research and travels in Russia*. London: James Nisbet.
- Malyavkin, G. (1893). Terskiy Sbornik. *Karanogaytsı*. (red. G. A. Vertepov). Vıpusk 3, Kniga 2, 133-174, Vladikavkaz.
- Zubov, P. (1835). *Kartina Kavkazskago Kraya*. Çast II, Sanktpeterburg.

BÖLÜM 12

TÜRK TİCARET KANUNUNDA ŞİRKET BİRLEŞMELERİ VE BÖLÜNMELERİNE İLİŞKİN İŞYERİ DEVRİ

Arkin GÜNAY¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi. Yalova Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Özel Hukuk Bölümü, arkin.gunay@yalova.edu.tr. orcid: 0000-0003-2301-8505

GİRİŞ

İş hayatının doğurduğu bir takım gereksinimlerden ötürü işyeri sahipleri, işyerlerini başka kişilere devretmek durumunda kalabilmektedirler. Bu devir olgusunun çok çeşitli ihtimaller dâhilinde gerçekleşebilmesi olasıdır. Söz gelimi işyeri sahibi, tamamen ticari menfaatleri doğrultusunda işyerini satabilmekte, şirketinin bazı faaliyet alanlarını ayırarak, bunlara ilişkin ticari işletmelerini bütün halinde devredebilmekte, yine şirket Ticaret Kanunu hükümleri uyarınca ya başka bir şirketle birleşerek külliye o şirkete devrolunmakta ya da bölünerek başka bir şirketin bünyesine dâhil edilebilmektedir. Bu türden işlemlerin doğurduğu en önemli sonuç da, o işletmelerin unsurlarından olan işyerlerinin de devredilmesidir.

İşyeri sahibinin işyerini devrederken ki temel düşüncesinin hukuki menfaatleri doğrultusunda oluştuğunu belirtmek yanlış olmayacaktır. Diğer bir ifadeyle ticari faaliyeti çerçevesinde işyeri sahibi, işyerinin devrinde çoğunlukla işveren sıfatı doğrultusunda değil, daha ziyade tacir sıfatıyla hareket etmektedir. Hal böyle olunca da, işyerinde çalışan işçilerin devre etkileri son derece kısıtlı olmakta; hatta devir olgusunda işçiler, işyerinin herhangi bir unsuru, başka bir deyişle, bir meta olarak nitelendirilmektedir¹. Fakat işyeri devrinin aynı zamanda o işyerinde çalışan işçiler bakımından iş ilişkilerinin devri sonucu doğurduğu da gözden uzak tutulmamalıdır. Zira işçilerin iş güvencelerinin tehlikeye sokan en önem nedenlerden biri de işyerinin devir yoluyla bir işverenden bir başka işverene geçmesidir². Bu husus, zaman içerisinde özellikle işçilerin haklarının korunması bakımından son derece öneme sahip bir konu olmuş ve bu doğrultuda da kanun koyucu, çeşitli kanunlarda ilişkin Özel düzenlemeler yapma gereği duymuştur.

İşyeri devrine ilişkin olarak ön plana çıkan ilk düzenleme, 4857 Sayılı İş Kanunu (İK)'nın 6. maddesindeki işyeri devridir. İşyerinin veya Bir Bölümünün Devri başlığı altında düzenlenen bu hüküm, işyeri devrinde işçi haklarını düzenleyen temel düzenlemedir. Bununla birlikte 6098 Sayılı Türk Borçlar Kanunu (TBK)'nın 428. maddesinde ise, İşyerinin devrine ilişkin olarak İşyerinin Tamamının veya Bir Bölümünün Devri başlığı altında bir düzenleme getirilerek, bu kapsamda işçilerin devir sonrası hukuki durumları hizmet sözleşmesi bakımından hükme bağlanmıştır. Bu hususlar dışında özellikle işverenin, aynı zamanda tacir olduğu ve ticari işlemler kapsamında iş ilişkisinin devri durumunda, işçilerin korunması da kanun koyucu tarafından nazara alınmış ve 6102 sayılı Türk Ticaret Kanunu (TT-

1 Avrupa Birliği'nin 2001 tarih ve 2001/23/EC sayılı Müessesenin Veya Müessesenin Bir Kısımının Devri Halinde Çalışanların Haklarının Korunmasına İlişkin Yönergesinin aksine Türk Hukuku'nda devir konusunda işçinin bilgilendirilmesi ve muvafakati düzenlenmemesi, bu görüşümüzü haklı çıkaracak niteliktedir. Bu konu hakkında bkz. Devrim ULUCAN, İşyeri Devrinin İş İlişkilerine Etkisi ve Devri Nedeni ile Yapılan Fesihlerin Hukuki Sonuçları, İş Hukuku ve Sosyal Güvenlik Hukuku Türk Milli Komitesi 30.Yıl Armağanı, Ankara, 2006, s.70.

2 Sarper SÜZEK, İş Hukuku, İstanbul, 2019, s. 193.

K)’nın 178. maddesinde İş İlişkilerinin Geçmesi başlığı altında, özellikle ticaret şirketlerinin birleşmesi veya bölünmesi durumunda işçilerin korunmasına yönelik düzenleme getirilmiştir.

İşyeri devri, yukarıdaki açıklamalar ışığında tahmin edileceği üzere, çok farklı kanunlar tarafından düzenlenmiş olduğundan, aynı zamanda kapsam itibarıyla da çok geniş bir uygulama alanı doğurmaktadır. Dolayısıyla da çalışmamızın bazı başlıklardan arındırılarak hazırlanması gereği duyulmuştur. Bu sebeple çalışmamızın ilk bölümünde işyeri devri konusu, İK m. 6 hükmünde hareketle ele alınacak ve daha ziyade yeniden yapılandırma işlemleri sonucu meydana gelen işyeri devirleri, TTK m. 178’de öngörülen sonuçları itibarıyla incelenecektir.

Ayrıca özel bir takım hukuki işlemlerin de işyeri devri yaratıp yaratmayacağına incelenmesinde de fayda görüldüğünden, bu doğrultuda çalışmamızın ikinci bölümde, “İşyeri Devri Bakından Önem Arz Eden Diğer Bazı Özellikli Durumlar” başlığı altında değerlendirme yapılacaktır. Ancak bu başlık altında da sınırlandırılmaya gidilecek olup, alt işverenlik ilişkisinin devri sonucu işyeri devrinin oluşması ve TTK m. 11/III kapsamında işletme devrinin işyeri devri bakımından sonuçları gibi işyeri devri oluşturabilecek diğer konular kapsam dışında tutulacaktır.

1. TÜRK TİCARET KANUNU KAPSAMINDA İŞYERİNİN DEVRİ

1.1 İşyeri Devri ve devrin İş Sözleşmelerine Etkisi

1.1.1. Genel Olarak İşyeri Devri Kavramı

İşyeri devri, temel hatlarıyla belirtmek gerekirse işçinin çalıştığı işyerinin tümünün veya belirli bir bölümünün bir işverenden başka bir işverene devrolunması şeklinde tanımlanmaktadır³. Tanımdan da anlaşılabacağı üzere işyeri devrinin özünde işverenin değişmesi unsuru bulunmaktadır. İşverenin değişmesi, işverenin kendi iradesiyle tarafı olduğu satış, bağışlama, kiralama gibi hukuki işlemler sonucu gerçekleşebileceği gibi, işverenin ölümü⁴ işyerinin özelleştirilmesi veya devletleştirilmesi ile de söz konusu olabilmektedir⁵.

3 Ulrich PREIS, Erfurter Kommentar zum Arbeitsrecht, 23. Auflage, München, 2023, BGB § 613a, Rn. 1-4; Adrian STAEHELIN, Kommentar zum Schweizerischen Zivilgesetzbuch (Zürcher Kommentar), V. Band, Obligationenrecht, Teilband V 2c, Der Arbeitsvertrag, 5. Nachgeführte Auflage, Zürich, 2014, Rn. 2-6; Hamdi MOLLAMAHMUTOĞLU, İş Hukuku, 5. Bası, Ankara 2012, s. 235 vd.; Nuri ÇELİK/Nurşen CANIKLIOĞLU/Talat CANBOLAT, İş Hukuku Dersleri, 32. Bası, İstanbul, 2019, s. 142.

4 İşverenin ölümü İK m. 6 anlamında işyeri devri olarak sayılamayacağı ve işyeri devrinin temelinde hukuki işlemin yer aldığı hususunda bkz. Gülsevil ALPAGUT, İşyeri Devri ve İşyeri Sözleşmesini Fesih Hakkı, İstanbul, 2010, s.70.

5 Ali GÜZEL, İşverenin Değişmesi-İşyerinin Devri ve Hizmet Akitlerine Etkisi, İstanbul, 1987, s.13-16.

İşyeri devri esasen İK m. 6'da düzenlenmiştir. Söz konusu maddede göze çarpan ilk husus, işyerinin tümünün yanı sıra, bir bölümünün de devrinin işyeri devri sonucu doğuracağıdır. Dolayısıyla öncelikle işyeri devrinin özünün anlaşılabilmesi için işyeri kavramının da tanımlanması gerekmektedir. İşyeri, “işveren tarafından mal veya hizmet üretmek amacıyla maddi olan ve olmayan unsurlar ile işçinin birlikte örgütlendiği birim” olarak tanımlanmıştır (İK m.2/f.I/c.2). Maddenin ikinci fıkrasında da devamla, “İşverenin işyerinde ürettiği mal veya hizmet ile nitelik yönünden bağılılığı bulunan ve aynı yönetim altında örgütlenen yerler (işyerine bağlı yerler) ile dinlenme, çocuk emzirme, yemek, uyku, yıkanma, muayene ve bakım, beden ve mesleki eğitim ve avlu gibi diğer eklentiler ve araçlar da işyerinden sayılır” hükmüne yer verilmiştir⁶. Hükümden anlaşılacağına göre işyerinin çok geniş bir kapsamda değerlendirilebilmesi söz konusudur. Dolayısıyla işyerinin bir bölümünün devrini de işyeri devri doğrultusunda değerlendirmek gerekir⁷. Buna göre örneğin şirket binası içindeki yemekhanenin veya özel hastane kantinin bir başka işverene devri, işyerinin bir bölümünün devri niteliği taşıyacaktır.

İşyerinin devrinin, iş sözleşmesinin devrinden de farklı şekilde değerlendirilmesi gerekir. İş sözleşmesinin devri, sözleşmenin bütün olarak başka bir işveren tarafından üstlenilmesi olarak tanımlanmaktadır⁸. “İş sözleşmesinin devri halinde işyeri devrinde olduğu gibi, işveren sıfatında bir değişiklik meydana gelmekte, sözleşme dışı üçüncü bir şahıs işveren olarak mevcut iş sözleşmesinin tarafı olmaktadır. Bu açıdan işyeri devri ile iş sözleşmesinin devri kurumları benzerlik göstermektedir. İşyeri devrinde iş sözleşmelerinin devralan işverene geçişi için işçinin bu yönde bir iradesinin bulunmasına da gerek yoktur. Buna karşılık, iş sözleşmesinin devrinde, bir işçinin iş sözleşmesi başka bir işverene geçmekte; işçinin sözleşmenin devri anına kadar çalıştığı işyerinin işverenin de ise, herhangi bir değişiklik gerçekleşmemektedir”⁹

1.1.2. Devrin İş Sözleşmelerine Etkisi

1.1.2.1. 4857 Sayılı İş Kanunu Kapsamında İnceleme

İşyeri devrinin iş güvencesi açısından en önemli etkisi, iş sözleşmeleri bakımından ortaya çıkmaktadır. Gerçekten de işyeri devri sonrasında işçinin, devreden işveren dönemindeki haklarının akıbeti, yeni işverenin bu

6 İşyerinin tanımı için bkz. MOLLAMAHMUTOĞLU, İş Hukuku, s. 217; Kübra DOĞAN YENİSEY, İş Hukukunda İşyeri Ve İşletme, İstanbul, 2007, s.9 vd. Kenan TUNÇÇOMAĞ/Tan-kut CENTEL, İş Hukukunun Genel Esasları, İstanbul, 7.baskı, 2015, s. 61.

7 PREIS, Erfurter Kommentar, BGB, §613a, Rn. 9; STAEHELIN, Zürcher Kommentar, Art. 333, Rn. 6; DOĞAN YENİSEY, İşyeri ve İşletme, s. 242.

8 GÜZEL, İşverenin Değişmesi, 266 vd.; Ercüment ÖZKARACA, İşyeri Devrinin İş Sözleşmelerine Etkisi Ve İşverenlerin Hukuki Sorumluluğu, İstanbul, 2009, s. 132

9 ÖZKARACA, İşyeri Devri, s. 133.

haklardan sorumlu olup olmayacağı, iş akdinin devir sonrasında da devam edip etmeyeceği, işçi bakımından özellik arz eden sorulardır.

Bu soruların cevabının arz ettiği öneme binaen kanun koyucu, İK m. 6 çerçevesinde genel bir düzenle yapmış ve devir sonrası işçi haklarının korunmasına yönelik, işçi lehine çeşitli sonuçlar barındıran bir hüküm getirmiştir.

İK m. 6 kapsamında ilk ortaya çıkan sonuç, işyeri devri sonrası iş sözleşmesinin işveren tarafının kendiliğinden değişmesidir¹⁰. Gerçekten de hüküm birinci fıkrasında, İşyeri (...) devredildiğinde, devir tarihinde işyerinde veya bir bölümünde mevcut olan iş sözleşmeleri bütün hak ve borçları ile birlikte devralana geçeceği belirtilmiştir¹¹. Böylece işyerinin hukuki bir işlemle başka bir işverene devriyle, yasadan doğan bir iş sözleşmesinin devri söz konusu olmaktadır. Diğer bir ifade ile işçinin iş akdinde işveren sıfatına sahip olan kişi, devir sonucu kendiliğinden değişmektedir¹². Dolayısıyla işçinin rızasının alınmasına gerek olmaksızın¹³, külli halefiyet ilkesi çerçevesinde işveren sıfatında değişme gerçekleşmektedir¹⁴.

İşyeri devrinin iş sözleşmelerine etkileri bakımından bir diğer husus ise, işçinin hizmet süresinin bütünlüğünün sağlanmasıdır. Gerçekten de İK m 6/I'e göre, "Devralan işveren, işçinin hizmet süresinin esas alındığı haklarda, işçinin devreden işveren yanında işe başladığı tarihe göre işlem yapmakla yükümlüdür". Buna göre devralan işverenin, işçinin ihbar¹⁵, kıdem ve yıllık ücretli izin hakları yönünden her iki işverenin (devreden ve devralan) yanında geçirdiği hizmet süresi bakımından yükümlülüğü bulunmaktadır. İK m. 6/III'da işyeri devri ardından, devirden önce doğmuş olan ve devir tarihinde ödenmesi gereken borçlardan devreden ve devralan işveren birlikte sorumlu oldukları düzenlenmişti. Ancak kanun koyucu hükmün devamında müteselsil bu sorumluluğun¹⁶ sınırını da getirmiştir:

10 ÖZKARACA, İşyeri Devri, s. 137.

11 TBK m. 428'de de, İK m.6 hükmüne paralel bir hüküm getirilmiştir. Buna göre, işyerinin tamamı veya bir bölümü hukuki bir işlemle başkasına devredildiğinde, devir tarihinde işyerinde veya bir bölümünde mevcut olan hizmet sözleşmeleri, bütün hak ve borçları ile birlikte devralana geçer (m.428/f.I).

12 PREIS, Erfurter Kommentar, BGB, §613a, Rn. 66; STAEHELIN, Zürcher Kommentar, Art. 333, Rn. 3; ÖZKARACA, İşyeri Devri, s. 142 vd.

13 TBK m. 429/I hükmü hizmet sözleşmesinin devrinde işçinin rızasının alınmasını düzenlemiştir. Buna karşılık İK m. 6/I'de ise, işyeri devri düzenlediğinden, işçinin de rızasının alınması zorunluluğu bulunmamaktadır.

14 STAEHELIN, Zürcher Kommentar, Art. 333, Rn. 3; Begüm SAYIŞ, İş Hukukunda İşyerinin Devri Ve Hukuki Sonuçları, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2008, s.59; MOLLAMAHMUTOĞLU, İş Hukuku, s. 238 vd.; GÜZEL, İşverenin Değişmesi, s. 319 vd.

15 ÖZKARACA, İşyeri Devri, s. 397 vd.

16 Sevgi Başak YEŞİL, Avrupa Birliği ve Türk İş Hukukunda İşyeri Devri Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2009, s.129, SAYIŞ, İşyeri Devri, s. 67; Müteselsil sorumluluğun Avrupa Birliği'nin 2001/23 sayılı yönergesi çerçevesinde değerlendirilmesi için bkz. ÖZKARACA, İşyeri Devri, s. 331–332.

Buna göre devreden işverenin sorumluluğu, devir tarihinden itibaren iki yıl süre ile sınırlı tutulmuştur¹⁷. İK m. 6'nın beşinci fıkrasında, işyeri devri sonrası hem işveren hem de işçi açısından son derece sınırlayıcı bir hüküm getirilmiştir. Bu hükümle, işyeri devri, devreden veya devralan işveren bakımından iş sözleşmesini feshetme hakkı tanımayacağı gibi, işçiye de iş akdini haklı nedenle feshetme imkânı tanımayacaktır¹⁸. Böylece kural olarak devreden işveren, devir işlemi öncesi devralan işverenin baskısıyla işçinin iş sözleşmesini sırf devir olgusu sebebiyle feshedemeyeceği gibi, devir sonrasında da devralan işverenin devirden dolayı sözleşmeyi ortadan kaldırması mümkün olamayacaktır. Fakat hükmün devamında bu kurala bir istisna getirilmiş ve devreden veya devralan işverenin “ekonomik ve teknolojik sebeplerin yahut iş organizasyonu değişikliğinin gerekli kıldığı fesih hakları veya işçi ve işverenlerin haklı sebeplerden derhal fesih hakları saklı” olduğu belirtilmiştir. Buna göre işveren, örneğin ekonomik açıdan güç durumda olması veya reorganizasyon ya da teknolojik değişiklik gereksinimi çerçevesinde iş akdini sonlandırabilecektir¹⁹.

İş Kanunu m. 6 anlamında, önemle değinilmesi gereken son bir husus ise, ticaret şirketlerinin iflas ederek tasfiye sürecine girmeleri ardından, işyerlerinin tasfiye işlemi neticesinde satılması suretiyle işyeri devrinin ortaya çıkıp çıkmayacağıdır. Başka bir deyişle iflas eden bir şirketin işyerinin devrinin, o işyerinde çalışan işçiler bakımından İK m. 6 anlamında işyeri devri olarak sayılıp sayılmayacağı meselesi üzerinde durulmalıdır. Tasfiye, ticari şirketlerin borçlarını karşılayacak sermayelerinin bulunmaması suretiyle iflas etmesi üzerine, iflas masası tarafından şirketin borçlarının ödenmesi amacıyla şirket malvarlığının elden çıkarılmasını da kapsayan işlemler bütünlüğüdür²⁰. Tasfiye kapsamında şirketin işyerinin de devredilmesi söz konusu olabilmektedir. Bu çerçevede o işyerinde çalışan işçiler bakımından işyeri devrinin sonuçlarının doğmayacağına yönelik bir düzenleme yapılmıştır. Gerçekten de İK m.6'nın son fıkrasıyla şu hüküm getirilmiştir: “Yukarıdaki hükümler, iflas dolayısıyla malvarlığının tasfiyesi sonucu işyerinin veya bir bölümünün başkasına devri halinde uygulanmaz.” Bu hükümle birlikte artık iflas dolayısıyla gerçekleşen işyeri devirlerinin, İK m 6/I çerçevesinde değerlendirilmesinin önü kapatılmıştır.

17 “(...) 4857 sayılı İş Kanununun 6. maddesinde sözü edilen devreden işveren için 2 yıllık süre sınırlaması, kıdem tazminatı bakımından söz konusu olmaz. O halde kıdem tazminatı işyeri devri öncesi ve sonrasında geçen sürenin tamamı için hesaplanmalı, ancak devreden işveren veya işverenler bakımından kendi dönemleri ve devir tarihindeki ücret ile sınırlı sorumluluk belirlenmelidir. (...)”, Yarg. 9. HD., 22/06/2010, E. 2008/28637 K. 2010 / 19980, Ayrıca bkz. Yarg. 9. HD., 11/03/2010, E.2008 / 21713K. 2010 / 6562, Hukuk Türk İçtihat Bankası Resmi İnternet Sitesi.

18 Bu hükmün esasında öteden beri var olan bir uygulamanın tezahürü olduğuna ve buna ilişkin tartışmalar için bkz. ÇELİK/CANIKLIOĞLU/CANBOLAT, İş Hukuku Dersleri, s. 145, dn. 238.

19 SÜZEK, İş Hukuku, s. 200.

20 Reha POROY/Ünal TEKİNALP/Ersin ÇAMOĞLU, Ortaklıklar ve Kooperatif Hukuku, Güncelleştirilmiş 11. Baskı, İstanbul, 2009, N. 1578-1606b

Böylece tasfiye ile devrin gerçekleşmesi, iş sözleşmelerindeki işveren sıfatının devralan kişiye geçmesi sonucunu, yasanın bu özel hükmü nedeniyle, doğurmayacaktır.

1.1.2.2. Diğer Kanunlar Kapsamında İnceleme

İşyeri devrinin iş sözleşmelerine etkisi bakımından İş Kanunu dışında başka kanunlarda da düzenleme yapıldığı görülmektedir. Bu çerçevede öne çıkan bir başka düzenleme ise TBK m 428 hükmüdür. Söz konusu madde de esas olarak işyerinin tamamının veya bir bölümünün devrinin, işçi açısından sonuçlarını düzenlemektedir.

Hükmün birinci fıkrasında, İK m. 6 ile aynı doğrultuda, İşyerinin tamamı veya bir bölümü hukuki bir işlemle başkasına devredildiğinde, devir tarihinde işyerinde veya bir bölümünde mevcut olan hizmet sözleşmelerinin, bütün hak ve borçları ile birlikte devralana” geçeceği belirtilmiştir. İkinci fıkrada ise işçinin haklarının zamansal korunmasının sınırı çizilerek, hizmet süresine bağlı olan hakların devreden işverenin yanında işe başlandığı tarih itibarıyla gözetileceği düzenlenmiştir. Hükmün son fıkrası da yine İK m.6 ile paralellik arz etmekte ve devir sonrası işçi hakları bakımından devreden ve devralan işverenlerin müteselsil sorumluluğunu düzenlemektedir. Madde ayrıca İK m. 6/III hükmü ile benzer bir şekilde devreden işverenin sorumluluğunu 2 yıl ile sınırlamıştır.

İşyeri devrinin iş sözleşmelerine etkisi bakımından ise bir diğer önemli hüküm, TTK’nın 178. maddesidir. Hüküm esas olarak birleşme, bölünme ve tür değiştirme işlemleri olan yeniden yapılandırma işlemleri sonucunda, işyeri devrinin gerçekleşebileceği olasılığıyla işçi haklarını koruyucu düzenlemeler içermektedir. Çalışmamızın temelini oluşturan bu hükmün incelemesi, aşağıda ayrıntısı ile yapılacaktır.

1.1.3. Ara Sonuç

İşyeri devri çeşitli nedenlerden ötürü meydana gelebilse de, devir sonucu ortaya çıkabilecek muhtemel sonuçlar, kanun koyucuyu çeşitli kanunlarda düzenleme yapmaya yöneltmiştir. Bu düzenlemelerin temelini de İK m. 6 hükmü oluşturmuş ve daha sonra da hizmet sözleşmeleri bakımından ise TBK m. 428 hükmü ile paralel düzenleme getirilmiştir. Her iki hüküm de devir sonrası iş akdinin devam edeceğini, devreden işverenin ve devralan işverenin devir sonrası 2 yıl süre ile işçi haklarından müteselsil sorumlu olacağını düzenlemiş, sırf devir olgusu ile iş sözleşmelerinin feshedilmesinin de önünü kapatmıştır.

1.2. Yeniden Yapılandırma İşlemleri Bakımından İşyeri Devri

İş yeri devri bakımından özellik arz eden bir başka husus ise, şirketlerin birleşme, bölünme ve tür değiştirme gibi yeniden yapılandırmaya

gitmelerinde bunun işyeri devri niteliğinde değerlendirilip değerlendirilmediği noktasında ortaya çıkmaktadır. Zira yeniden yapılandırma işlemleri sonucu şirketlerin yapısı değişmekte ve bu da şirketin taraf olduğu iş sözleşmelerini etkilemektedir. Diğer bir ifade ile yeniden yapılandırma işlemleri sonucu iş akdinin işveren tarafında değişiklik meydana gelmektedir. Bu çerçevede çalışmamızın bu kısmında, şirketlerin yeniden yapılandırma işlemlerinin özellik ve sonuçları ile bunun iş akdine etkisi ve dolayısıyla bu işlemlerin işyeri devri açısından ne gibi sonuçlar doğuracağı, gerek İş Kanunu ve gerekse de 6102 sayılı Türk Ticaret Kanunu çerçevesinde incelenecektir.

1.2.1. Yeniden Yapılandırma İşlemleri

6102 sayılı Ticaret Kanunu kapsamında yeniden yapılandırma işlemleri olarak nitelendirilen işlemler üç ana başlık altında toplanmaktadır: Birleşme, Bölünme ve Tür Değiştirme.

1.2.1.1. Birleşme

Türk Ticaret Kanunu hükümleri doğrultusunda ticaret ortaklıklarının birleşmesi iki türlü gerçekleşmektedir. Bu birleşme türleri “Devralma Suretiyle Birleşme” ve “Yeni Kuruluş Yoluyla Birleşme” olarak adlandırılmaktadır. Ticaret ortaklıklarından biri (devreden), tasfiye edilmeksizin dağılarak, tüm malvarlığını külli halefiyet yoluyla başka bir ticaret ortaklığının (devralan) bünyesine geçiyorsa ve devreden ortaklığın pay sahipleri birleşme sonucunda devralan şirketin ortağı oluyorsa bu işleme devralma suretiyle birleşme denir. Buna karşılık ticaret ortaklıklarının tümü tasfiye edilmeksizin dağılarak yeni kurulan şirket bünyesinde birleşiyor ve birleşen şirketlerin ortakları yeni kurulan şirketin ortağı oluyorsa bu tür birleşmelere de yeni kuruluş yoluyla birleşme denir²¹. Bu birleşme türünde birleşmeye katılan şirketler bütün aktif ve pasifleriyle, külli halefiyet yolu ile yeni kurulan şirkete tasfiye olmaksızın geçerler. Böylece yeni kurulan şirketin malvarlığı sona eren şirketlerin malvarlığı değerlerinden meydana gelir. Ayrıca, bu hukuki işlemin sonucunda birleşen şirketler tüzel kişiliklerini kaybederler²².

Birleşme türlerinin tanımlarından anlaşılabacağı üzere şirket birleşmelerinde ya bir şirket tüm malvarlığı unsurlarıyla başka bir şirket bünyesine

21 Hikmet Sami TÜRK, Ticaret Ortaklıklarının Birleşmesi, Ankara, Haziran 1986, Yayın No: 185, s.22–23; Hamdi YASAMAN, Anonim Ortaklıkların Birleşmesi Ankara, 1987, s.2; Hamdi YASAMAN, Şirketlerin Birleşme ve Bölünmeleri, Bilgi Toplumunda Hukuk, Ünal Tekinalp’e Armağan, Cilt I, İstanbul, 2003, s.699–700; Hasan PULAŞLI, 6102 Sayılı yeni Türk Ticaret Kanununa Göre Yeni Şirketler Hukuku Genel Esaslar, Ankara, 2012, §7, s. 85.

22 Martina AHRENDT/Ulrich, KOCH, Umwandlung und Betriebsübergang, Arbeitsrechts-Handbuch, 16. Neu bearbeitete Auflage, München 2015, § 116, Rn. 14; Wolfgang PORTMANN/Jean-Fritz STOCKLI, Schweizerisches Arbeitsrecht, 3. Vollständig überarbeitete Auflage, Zurich/St. Gallen 2013, Rn. 627.

girmekte, ya da iki şirket hukuken sona ererek kurulan üçüncü bir şirket bünyesinde bir araya gelmektedir. Bu çerçevede her iki birleşme türü bakımından da ortaya çıkan sonuç, şirket veya şirketlerin tüm malvarlığı unsurlarıyla birlikte külli halefiyet ilkesi kapsamında başka bir şirkete geçmesidir. Zira külli halefiyet ilkesine göre devreden şirket veya şirketlere ait tüm malvarlığı unsurları veyahut muhasebesel terminolojiyle bilançoda yer alan tüm aktif ve pasifler²³ her bir unsur bakımından gerekli olan devir işlemleri olmaksızın bir kül halinde devralan veya yeni kurulan şirkete geçmektedir²⁴. Bu hukuki işlemin sonucunda, örneğin kolektif şirketin bir anonim şirket tarafından devralınması gibi, devralan şirketin hiç şüphesiz iktisadi yapısı değişecektir²⁵. Birleşme işleminin özelliğinden ortaya çıkan sonuca göre şirket birleşmeleriyle, malvarlığı bünyesinde yer alan iş yerlerinin de devri söz konusu olacaktır.

Birleşmelerde, kanuni külli halefiyet ilkesi çerçevesinde işyeri devri ile birlikte, iş ilişkisinin de devri sonucunu doğurup doğurmayacağı önem arz eden bir husustur. Zira birleşme sonucu şirkete ait işyerinin de külli halefiyet ilkesi kapsamında devralan veya yeni kurulan şirkete geçmesi, aynı zamanda o işyerinde çalışan işçiler bakımından da sonuç doğuracaktır. Nitekim 6762 sayılı Türk Ticaret Kanunu (eTTK) zamanında doktrinde, külli halefiyet ilkesinin, devreden şirketin taraf olduğu sözleşmeleri de kapsayacağı kabul edilmiştir²⁶.

Birleşmenin işyeri devri oluşturup oluşturmadığı değerlendirmesinde çıkış noktası 4857 Sayılı İş Kanunu'nun 6. maddesidir. Buna göre, işyeri veya işyerinin bir bölümü hukukî bir işleme dayalı olarak başka birine devredildiğinde, devir tarihinde işyerinde veya bir bölümünde mevcut olan iş sözleşmeleri bütün hak ve borçları ile birlikte devralana geçecektir. Birleşme devreden işlemi de bu kapsamdadır; zira devreden şirkete ait işyeri, birleşme sözleşmesinin temel oluşturduğu hukuki işlemle bir başka şirkete devredilmektedir. Dolayısıyla birleşmenin de işyeri devri sonucunu doğurması bakımında değerlendirilmesi gerekmektedir.

1.2.1.2. Bölünme

Bölünme, bir şirketin malvarlığı unsurlarının birinin veya bir kısmının, mevcut malvarlığından ayrılarak ayrı bir bütün halinde hali hazırda mevcut olan veya yeni kurulan bir şirkete devredilerek, devir karşılığı devralan şirket paylarının ya şirketin bizzat kendisince ya da pay sahiplerince

23 Yaşar KARAYALÇIN, Muhasebe Hukuku, Kavramlar – İlkeler - Başlıca Sorunlar-Yeni Gelişmeler, İkinci Baskı, Cebeci-Ankara, 1988, s. 97.

24 TÜRK, Birleşme, s. 150; Hikmet Sami TÜRK, Ticaret Ortaklıklarının Birleşmesinde Nevilelerin Aynı Olması Koşulu, Ankara, Haziran, 1986, s. 341–342; YASAMAN, Birleşme, s. 22–32; TEKİNALP/POROY/ÇAMOĞLU, Ortaklıklar, N. 164; PULAŞLI, Yeni Şirketler Hukuku, §7, s. 86.

25 PORTMANN/ STOCKLI, Schweizerisches Arbeitsrecht, Rn. 627; AHRENDT/ KOCH, Arbeitsrechts-Handbuch, § 116, Rn. 14.

26 YASAMAN, Birleşme, s. 32.

iktisap edilmesidir²⁷. Tanımı açacak olursak bölünmede şirkete ait işyeri, işletme, faaliyet konusunun bir kısmı şirketten ayrılarak bağımsız bir bütün olarak başka bir şirkete devri söz konusu olup, bu devir karşılığında ise, işletme devrinden farklı olarak devralan şirketin payının bizzat şirket veya pay sahiplerince iktisap edilmesi söz konusudur.

Şirketlerin bölünmesi tam bölünme ve kısmi bölünme olarak ikiye ayrılmaktadır. Tam bölünme TTK m. 159/I, a bendi uyarınca şirkete ait işletmelerin tümü en az iki farklı şirkete devredilmekte²⁸ ve bölünen şirket tasfiyesiz olarak sona ermektedir. Buna karşılık kısmi bölünmede ise, bir şirkete ait malvarlığı unsurlarının ayrılarak bir veya birden fazla şirkete devredilmesi, bu bölünme amacıyla yapılan devre karşılık bölünen şirketin veya ortaklarının devralan şirketin pay ve haklarına sahip olması söz konusudur²⁹ (TTK m. 159/I, bend b). Bu tanımlardan da anlaşılacağı üzere tam bölünme sonucu şirket işletmeleri, en az iki farklı şirkete devredilerek şirketin tasfiyesiz sona ermesi söz konusu iken, kısmi bölünmede ise şirket sona ermemekte, ancak ayrılan işletmeler, farklı şirket veya şirketlere devrolmaktadır. Görüldüğü üzere bölünmede de şirketin malvarlığının tümünü veya bir kısmını ayırmak suretiyle oluşturulan bağımsız bölünme ürünü³⁰, başka şirket veya şirketlere devrolunmaktadır. Bu durumda tıpkı birleşmede olduğu gibi bu devrin, aynı zamanda işyeri devri olarak da nitelendirilmesinin önünde herhangi bir engel bulunmamaktadır. Dolayısıyla burada da bir işveren değişikliği veya bu doğrultuda işyeri devrinin söz konusu olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır³¹.

1.2.1.3. Tür Değiştirme

İşyerinin devri bakımından özellik arz eden bir diğer husus da şirketlerin tür değiştirme yoluna gitmeleri bakımından ortaya çıkmaktadır. Tür değiştirme genel olarak TTK m. 180 hükmü çerçevesinde, şirketin hukuki şeklini değiştirmesi olarak tanımlanabilir. Buna göre tür değiştirme, bir ortaklığın hukuki ve ekonomik çerçevede devamlılığını sürdürerek yalnızca kanunda öngörülen şirket tiplerinden bir diğerine geçerek farklı statü ve unvanla ortaya çıkmasıdır³².

Tür değiştirme bakımından özellik arz eden ve diğer yeniden yapılandırma modellerinden farklılık taşıyan husus, şirketin yalnızca başka bir

27 TEKİNALP/POROY/ÇAMOĞLU, Ortaklıklar, N. 189h; Mehmet HELVACI, Anonim Ortaklıkların Bölünmesi, İstanbul, 2004, s. 23vd.; PULAŞLI, Yeni Şirketler Hukuku, §8, s. 147-148.

28 Tam bölünme işlemi ile devralma yoluyla birleşme işlemini birbirinden ayıran temel unsur, tam bölünmede en az iki farklı devralan şirketin bulunması zorunluluğudur. Zira her iki yeniden yapılandırma işleminde de malvarlığı unsuru devredilmekte, ancak devralan şirketin sayısı farklılık arz etmektedir.

29 Mutlu KAĞITCIOĞLU, Anonim Şirketlerde Kısmi Bölünme, 1. Baskı, İstanbul, 2012, s. 13.

30 Peter BOCKLI, Schweizer Aktienrecht, 3. Aufl, Zürich, 200, §3, N. 338.

31 ALPAGUT, İşyeri Devri, s. 80.

32 TEKİNALP/POROY/ÇAMOĞLU, Ortaklıklar, N.167, PULAŞLI, Yeni Şirketler Hukuku, §9, s.190.

tipe bürünmesi; buna karşılık malvarlığı devri niteliği taşımaksızın tasfiyesiz bir değişimin gerçekleşmesidir. Dolayısıyla tür değiştirme işlemi, birleşme işlemi gibi başka bir ticaret ortaklığına devrolunma ve şirketin tüzel kişiliğini kaybedilmesi gibi sonuçları bünyesinde barındırmamaktadır. Yine tür değiştirmede şirketin işletmelerinin başka şirketlere devri söz konusu değildir. Tür değiştirme yalnızca şirketin hukuki şeklinin değişimidir; zira yeni türe dönüştürülen şirket eskisinin devamıdır (TTK m. 180).

Bu durumda tür değiştirmenin işyeri devri kapsamında nasıl değerlendirileceği önem kazanmaktadır. Zira burada işyerinin bir başka ortaklığa devri söz konusu olmayacaktır. Yalnızca hukuk tekniği bakımından iş aklının işveren tarafında bulunan şirketin unvanı değişmekte, buna karşılık değişen unvanlı şirketin ayrı bir hukuk süjesi olarak nitelendirilmesi söz konusu olmamaktadır. Bu durumda da birleşme ve bölünmeden farklı olarak tür değiştirme bağlamında işyeri devrinin söz konusu olmayacağı sonucu ortaya çıkmaktadır³³.

1.2.2. Yeniden Yapılandırma İşlemlerinin İşyeri Devri Bakımından Değerlendirilmesi

Yukarıda değinilen yeniden yapılandırma modellerinin unsurları kapsamında, bu modellerin işyeri değişikliği yaratıp yaratmadığının değerlendirilmesinde de her bir model bakımından ayrı bir incelmenin yapılması zorunluluğu doğmaktadır. Zira İK m. 6 çerçevesinden bir işyeri devrinin söz konusu olabilmesi için, devir hususunun dikkatlice değerlendirilmesi gerekmektedir.

Bu bakımdan, birleşme işlemi açısından bir işyeri devri sonucunun doğduğu açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır³⁴. Gerek devralma yoluyla birleşme ve gerekse de yeni kuruluş yoluyla birleşmede olsun, malvarlığı bir bütün halinde külli halefiyet ilkesi çerçevesinde başka şirket veya şirketlere devrolunmaktadır. Bu çerçevede hem iş akitlerinin ve hem de işyerlerinin devri söz konusu olacaktır. Dolayısıyla da, İş Kanunu madde 6 hükmü bakımından birleşmeyle işyeri devrinin ve bunun hukuki sonuçlarının doğacağı şüphesizdir.

Bölünmeler bakımından ise tam bölünme olsun, kısmi bölünme olsun işletmenin bir kısmının devrolması söz konusu olacağından, bölünme işleminin de İş Kanunu madde 6 hükmü anlamından bir işyeri devri sonucu yaratacağı açıktır³⁵. Bu çerçevede devrolunan işletmeler bakımından, burada çalışan işçilerin hukuki durumlarının belirlenmesinde de İş Kanunu madde 6 hükmü esas alınmalıdır.

33 ALPAGUT, İşyeri Devri, s. 82.

34 GÜZEL, İşverenin Değişmesi, s. 44; ÖZKARACA, İşyeri Devri, s. 65.

35 HELVACI, Yeniden Yapılandırma Modeli Olarak Bölünme, s. 132-133; ÖZKARACA, İşyeri Devri, s. 71.

Son olarak tür değiştirme bakımından bir değerlendirme yapmak gerekirse, tür değiştirme sonucunda ortaya çıkan yeni türde şirketin farklı bir hukuk süjesi olarak değerlendirilemeyeceği sonucu ortaya çıkmaktadır³⁶. Esasen burada yalnızca türü değişmiş tek bir süjenin varlığını sürdürmesi ve türü değişmiş işverenin hukuki ve ekonomik özdeşliğini devam ettirmesi söz konusu olmaktadır. Bu sebeple İş Kanunu madde 6 anlamında bir işyeri devri ortaya çıkmamaktadır.

1.3. TTK m.178 Hükümü İle İK m.6 Hükümünün Yeniden Yapılandırılma Modelleri Kapsamında Değerlendirilmesi

İşyeri devrinin iş sözleşmelerine etkisi bakımından temel alınacak madde İş Kanunu'nun 6. maddesidir. Buna göre işyeri veya işyerinin bir bölümü hukukî bir işleme dayalı olarak başka birine devredildiğinde, devir tarihinde işyerinde veya bir bölümünde mevcut olan iş sözleşmeleri bütün hak ve borçları ile birlikte devralana geçer. Bu hükümden anlaşılabacağı üzere işyerinin hukuki bir işlem sonucunda devri, aynı zamanda işyerinde veya bir bölümünde mevcut olan iş sözleşmelerin de devri sonucunu doğurmaktadır³⁷.

İş Kanunu'nda yer alan bu düzenlemeye karşılık İş İlişkilerinin Geçmesi başlığı altında Türk Ticaret Kanunu madde 178'de bir düzenleme getirilmiştir. Söz konusu düzenleme bölünmeye ilişkin olmakla birlikte birleşme ve tür değiştirme bakımından da uygulama alanı bulacaktır³⁸ (TTK m. 190). Bu hükme göre, yeniden yapılandırma modellerinin uygulanması sonucunda hizmet sözleşmeleri, işçi itiraz etmediği takdirde, devir gününe kadar bu sözleşmeden doğan bütün hak ve borçlarla devralana geçer. Hüküm her ne kadar tüm yeniden yapılandırma modellerini kapsıyor olsa da, tür değiştirme bakımından uygulanması mümkün değildir. Zira tür değiştirme işleminin yukarıda da zikredildiği gibi İş Hukuku bağlamında işyeri

36 Bu konuda bkz. ÖZKARACA, İşyeri Devri, s.77 vd.. Yazar tür değiştirme bakımından ikili bir ayırımın yapılması gerektiğini savunmaktadır: "Tür değiştirmenin ilk türü olan biçim değiştirici tür değiştirmede bir işveren değişikliği söz konusu olmadığından işyeri devrinden de söz edilemeyecektir. Bu sistemde, ortaklığın sadece hukuki kalıbı değişmekte, önceden var olan tüzel kişilik sona ermeyip aynen devam etmektedir. Dolayısıyla, tür değiştiren ortaklığın ekonomik özdeşliği yanında hukuki özdeşliği ve devamlılığı da söz konusudur. Biçim değiştirici tür değiştirme sisteminin aksine, devredici tür değiştirme halinde, bir işveren değişikliği söz konusu olmaktadır. Biçim değiştirici tür değiştirme sisteminin aksine, devredici tür değiştirme halinde, bir işveren değişikliği söz konusu olmaktadır. TTK. m.553 hükmünde öngörülen, bir anonim ortaklığın tasfiye edilmeksizin limited ortaklığa dönüştürülmesi durumunda söz konusu olan bu sistemde, tür değiştiren ortaklık ve yeni türdeki ortaklık olmak üzere birbirinden tamamen ayrı iki hukuki kişilik bulunmakta ve malvarlığı bir ortaklıktan diğerine intikal etmektedir. Malvarlığının devrinin önemli sonucu, "külli halefiyet" olarak kendini göstermekte, limited ortaklık, anonim ortaklığın kanunen halefi olmaktadır". Yazar bu ayırımın temelinde eTTK m. 553'e dayandırmıştır. TTK nezdinde 553. madde kaldırıldığından bu türde bir ayırım da önemini yitirmiştir.

37 TUNÇOMAĞ/CENTEL İş Hukuku, s. 63.

38 Abuzer KENDİGELEN Yeni Türk Ticaret Kanunu Değişiklikler, Yenilikler ve İlk Tespitler, 1. Baskı, İstanbul, 2011, s. 130.

devri niteliği taşımamasından ötürü, tür değiştirme sonucunda da TTK m. 178 hükmünün uygulama alanı bulabilmesi mümkün olmayacaktır.

Her iki hüküm birlikte değerlendirildiğinde ilk bakışta, TTK m. 178 ile İK m. 6'nın genel olarak benzer bir düzenleme içerdiği izlenimi doğmaktadır. Fakat dikkatli bir inceleme sonucunda TTK m. 178 hükmünün içerdiği düzenlemenin, İş Hukuku açısından son derece problem doğurabilecek niteliği de ön plana çıkmaktadır³⁹.

Her şeyden önce TTK ile işçilerin korunması noktasında düzenlemeler getirildiği görülmektedir. Gerçekten de işçiye itiraz hakkının tanınması, işçinin itirazına bağlanan hukuki sonuçlar ve aynı zamanda işçiye alacakları bakımından teminat tanınması bu hususu kuvvetlendirmektedir. Böylece TTK m. 178 hükmünün, mevcut İş Kanunu'ndan daha da geniş bir düzenleme olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

Alman hukukunda işçi ister devreden isterse de devralan işverene karşı itiraz hakkını kullanabilmektedir (BGB § 613a/5). Halbuki Türk hukukunda itirazın kime (Birleşmede devreden şirkete mi yoksa devralan veya yeni kurulan şirkete mi, yoksa bölünmede devralan veya kısmen devralan şirkete mi veya bölünen şirkete mi) yöneltileceği açık değildir. İşçi tarafından itirazın hukukken ne şekilde nitelendirileceğinin de incelenmesinde fayda bulunmaktadır. TTK m. 178/I hükmü doğrultusunda itiraz üzerine hizmet sözleşmesi, kanuni işten çıkarma süresinin sonunda sona erecektir. Dolayısıyla bu itirazın kanunen tanınmış haklı nedenle fesih bildirimi olarak nitelendirilmesi söz konusudur.

Gerçekten de İK m. 6'da, birleşme veya bölünmenin işyeri devri kapsamında görülerek, iş sözleşmesinin bütün hak ve borçlarıyla devralana geçmesi sonucuna hükmedilmiş, bu konuda tarafların aksi iradelerine hukukken herhangi bir sonuç bağlanmamıştır. Bu husus İK m. 6/V'te “devreden veya devralan işveren iş sözleşmesini sırf işyerinin veya işyerinin bir bölümünün devrinden dolayı feshedemez ve devir işçi yönünden fesih için haklı sebep oluşturmaz” şeklinde düzenlenmiştir. O halde TTK m. 178/I hükmünün işçiye İK'dan farklı bir şekilde fesih hakkı tanıdığı sonucu doğmaktadır. Bu husus özellikle TTK m. 178/III'te yer alan “eski işveren ile devralan, (...) işçinin itirazı sebebiyle sona erdiği tarihe kadar geçen sürede muaccel olacak alacaklarından müteselsilen sorumludur” hükmünde daha bir belirginleşmektedir.

Hükme getirilen bir diğer haklı eleştiri de, TTK m. 178/I'de yer alan “kanuni işten çıkarma süresi” kapsamında yapılmıştır⁴⁰. Zira hükümde işçinin itiraz etmesi üzerine iş sözleşmesinin kanuni işten çıkarma süresinin sonuna kadar devam edeceği belirtilmiştir. Esasen kanuni işten çıkarma

39 ALPAGUT, İşyeri Devri, s. 84.

40 ALPAGUT, İşyeri Devri, s. 196.

süresi ile kanun koyucunun ne kastettiği belirsizdir; zira iş hukuku mevzuatı çerçevesinde bu yönde bir süre öngörülmemiştir. Belirtmek gerekir ki, burada bir tercüme hatası mevcuttur. Zira ifade İsviçre Borçlar Kanunu m. 333/3'ten çevrilmiştir. Maddenin orijinal şekli şöyledir: “Bei Ablehnung des Überganges wird das Arbeitsverhältnis auf den Ablauf der gesetzlichen Kündigungsfrist aufgelöst; ...”. Maddenin Türkçe çevirisi ise şu şekilde olmalıdır: “İşçinin devre itiraz durumunda iş ilişkisi kanuni fesih bildirim süresinin sonunda sona erer”. Bu sürenin ne olduğuna ilişkin en uygun çözüm, anılan sürenin kanuni fesih bildirim süresi (İK m.17) olarak kabul edilmesidir⁴¹.

TTK m. 178 hükmü bağlamında bir başka önemli husus da, İK m. 6/IV'te tüzel kişiliğin birleşme veya katılma ya da türünün değişmesiyle sona erme halinde birlikte sorumluluk hükümleri uygulanmaz hükmünün işçi lehine genişletilmiş olduğudur. Diğer bir ifade ile birleşme ve bölünmeler bakımından TTK m. 178/III'te düzenlenen eski işveren ile devralan, işçinin bölünmeden (veya birleşmeden) evvel muaccel olmuş alacakları ile hizmet sözleşmesinin normal olarak sona ereceği veya işçinin itirazı sebebiyle sona erdiği tarihe kadar geçen sürede muaccel olacak alacaklarından müteselsilen sorumludur hükmüyle işçiye karşı sorumlu olacak kişiler genişletilmiştir⁴².

Esasında bu hükmü, sorumluluğu genişletici bir hüküm şeklinde ele alınmamak, bunun yerine kanun koyucunun şahıs şirketlerini de düşünerek özel bir düzenlemeye gittiği şeklinde yorumlamak gerekmektedir. Zira tam bölünme ve birleşmelerde tüzel kişilik sona ereceğinden İK m. 6/IV'te zikredilen sonuç ortaya çıkacaktır. Buna karşılık TTK m. 190, özellikle şahıs şirketleri bakımından ortakların kişisel sorumluluklarını iş sözleşmelerinden doğan borçlar bakımından genişlettiğinden dolayı, TTK m. 178/III düzenlemesinde de şahıs şirketlerinin temel alınması gerekmektedir⁴³.

İK m. 6'dan farklı olarak işçi lehine getirilen bir diğer düzenleme de TTK m.178/V'tir. Hükme göre “İşçiler muaccel olan ve birinci fıkra da öngörüldüğü şekilde muaccel olacak alacaklarının teminat altına alınmasını isteyebilirler”. Söz konusu hükümle ne getirildiğini değerlendirmeden önce beşinci fıkra dan yapılan hatalı yollamanın belirtilmesinde fayda bulunmaktadır. Gerçekten söz konusu fıkra da muaccel olacak alacakların da teminat altına alınabileceği düzenlenmiş ancak yollama birinci fıkra ya yapılmıştır. Halbuki işyeri devri sonucu işçinin muaccel alacağı üçüncü fıkra da düzenlenmiştir. Dolayısıyla TTK m. 178/V'teki yollamanın da birinci fıkra ya değil, üçüncü fıkra ya yapılması gerekmektedir⁴⁴.

41 ALPAGUT, İşyeri Devri, s. 196.

42 Aynı husus TBK m. 428/III'te de benzer şekilde düzenlenmiştir.

43 ALPAGUT, İşyeri Devri, s.196.

44 KENDİGELEN, Yeni Türk Ticaret Kanunu, s.132.

Hükmün içeriği değerlendirilecek olursa, burada işçi lehine bir başka düzenleme yapıldığı görülmektedir. Böylece işçi birleşme veya bölünmede muaccel olan ve muaccel olacak alacaklarının teminat altına alınmasını talep edebilecektir. Hüküm ile işçi lehine koruma getirilmesine karşılık, teminatın sağlanmaması durumunda ne olacağı düzenlenmemiştir. Kanaatimizce teminatın, işçinin TTK m.178/I çerçevesinde itiraz hakkını kullanmamasına karşılık önem arz edeceğinin kabulü gerekmektedir. Buna göre işçi, birleşme veya bölünme vesilesiyle iş ilişkisinin devrine itiraz etmemeyi, beşinci fıkra kapsamında kendisine tanınacak bir teminatla kabul edebilir. Bundan dolayı da teminat talebine olumsuz bir yanıtın verilmesi durumunda ise, işçi yasal feshi ihbar süresi içinde iş akdini feshedebilecektir.

TTK m. 178/V çerçevesinde teminat talebini kime yönlendireceği de önem arz etmektedir. Yeniden yapılandırma modellerinden birleşme ve bölünmeler bakımından teminat talebinin devralan şirkete yönlendirilmesi gerekir. Zira teminatın hukuken infisah olan şirkete yönlendirilmesi mümkün değildir. Aynı zamanda iş ilişkisinin işçinin itirazı olmaması halinde devralan şirkette devam edeceği düşünüldüğünde, bu sonuca kendiliğinden ulaşılmaktadır.

Gerek İK m. 6 ve gerekse de TTK m. 178 çerçevesinde yukarıda belirtilen farklılıklar, bir uyuşmazlık halinde hangi maddenin uygulanması gerektiği sorununu da kendiliğinden ortaya çıkarmaktadır. Bir tarafta işçi-işveren arasındaki iş akdinden doğan ilişkilerin düzenlendiği özel kanun hükmü olan İK m. 6, diğer tarafta ise, ticari işlerin düzenlendiği özel kanunun iş ilişkilerinin devrine uygulanacak düzenlemesi olan TTK m. 178 hükmü bulunmaktadır. Bu durumda acaba yeniden yapılandırma modelleri dışında işyeri devri oluşturan hallerde de artık TTK m. 178 hükmünün uygulanacağı iddia edilebilir mi? Kanaatimizce işyeri devrinin çok farklı olasılıklar çerçevesinde ortaya çıkabileceği göz önüne alındığında İK m. 6 hükmünün daha geniş bir uygulama alanı bulacağının kabulü gerekmektedir. Bu çerçevede özel bir hüküm niteliğindeki TTK m. 178 hükmünün tüm işyeri devirleri bakımından uygulanmasının kabulü mümkün değildir. Bu çerçevede işyeri devirleri bakımından asıl olarak İK m. 6'nın uygulanmasının; buna karşılık yalnızca yeniden yapılandırma modelleri kapsamında ise TTK m. 178 hükmünün esas alınmasının kabulü gerekmektedir⁴⁵.

45 Bu çerçevede Türk Ticaret Kanunu'nun 11. maddesinde yer verilen ve külli intikal kapsamında işyeri devri sonucunu doğuran "işletmenin devrinde" de, iş ilişkilerinin devri bakımından da İK m. 6 hükmü esas alınmalıdır.

2. İŞYERİ DEVRİ BAKINDAN ÖNEM ARZ EDEN DİĞER BAZI ÖZELLİKLİ DURUMLAR

2.1. Mirasın İntikali sonucu İşyeri Devri

İş yeri devrinin incelenmesi bakımından üzerinde durulması gereken bir husus da, mirasın intikali çerçevesinde işyerinin yasal veya iradi mirasçılara intikal etmesi halinde bunun işyeri devri olarak nitelendirilip nitelendirilemeyeceğidir. Gerçekten de mirasın intikali çerçevesinde miras bırakanın işyerinin de bu kapsamda değerlendirilerek mirasçılara geçip geçmeyeceği, özellikle o işyerinde çalışan işçiler açısından işyeri olarak devir niteliği taşıyıp taşımayacağı konusu incelemeye değerdir. Bu çerçevede çalışmamızın bu kısmında mirasın intikalinin İş Kanunu çerçevesinde işyeri devri sayılıp sayılmayacağı, mirasın intikalinin işyeri devri oluşturabilip oluşturamayacağı sorularının yanıtı aranacaktır.

2.1.1. İşyeri Devrinin İşverenler Arası Hukuki İşleme Dayanması Kuralı

İK m. 6 çerçevesinde işyeri devrinden söz edilebilmesi, devrin bir hukuki işleme dayanmasını gerektirmektedir. Bu konuda hükmün uygulanmasının, devrin hukuki işleme dayanmasına ve hatta genelde işverenler arasındaki sözleşmeyle devrin gerçekleşmesine bağlı olduğu belirtilmiştir (İK m. 6/I)⁴⁶. Dolayısıyla bu durumda İK. m.6 hükmünde işyerinin devrinde sonucu işçilerin kazanılmış haklarının madde kapsamında korunması için, işyerinin “hukuki işlem ile” devri gerektiği açıkça düzenlenmiş olduğu belirtilebilir⁴⁷.

Hukuki işlem, hukuki bir sonuç doğurmak adına yöneltilen irade beyanıdır⁴⁸. Dolayısıyla devir olgusu, bu amaca yönelik bir iradeyi gerektirmektedir. İrade olmaksızın devrin, örneğin ölüm sebebinden dolayı gerçekleşmesi, artık hükmün kapsamı dışında değerlendirilmelidir. Böylece İK m. 6 anlamında bir işyeri devrinden söz edilecekse, devrin taraflarının buna yönelik iradelerinin olması ve bunun dışı aksetmesi gerekmektedir.

Özetle belirtmek gerekirse İK m. 6’da yer alan hukuki işlemle devir koşulu, işyeri devrinin külli halefiyet veya yasa hükmü gereği gerçekleştiği durumlar dışında kalan, işverenin değişmesinin söz konusu olduğu tüm fiili işyeri devirlerini kapsadığı biçiminde yorumlanmalı ve bu hüküm, öğretide belirtildiği gibi, işyerinde işverenin değiştiği her durumda uygulanmalıdır⁴⁹.

46 ALPAGUT, İşyeri Devri, s. 70, dn. 210.

47 YEŞİL, İşyeri Devri, s.55.

48 Kemal OGUZMAN/Nami BARLAS, Medeni Hukuk, 18.Bası, İstanbul, 2012, s. 193.

49 ÖZKARACA, İşyeri Devri, s. 44-45.

2.1.2. Mirasın İntikalinin İşyeri Devri Anlamında Değerlendirilmesi

İşverenin ölümü halinde işyeri, TMK. m. 599'de öngörülen Miras Hukuku kurulları uyarınca mirasçılara intikal eder. Bu durumda İşverenin tüm hak ve borçların külli halefiyet ilkesi uyarınca mirasçılara geçmesi söz konusu olacağından, iş sözleşmeleri de, başka bir hukuki işleme gerek kalmaksızın mirasçılara (yeni işverene) geçer ve mirasçılar işveren sıfatını kazanır⁵⁰. Miras bırakanın TMK m. 516 uyarınca yapacağı ölüme bağlı tasarrufla bir veya bir kaç kişiyi mirasçı atayabilmesi mümkündür. Bu durumda atanmış mirasçı da, yasal mirasçı gibi miras bırakanın külli halefi olacağından, miras bırakanın ölümü ile işveren sıfatını kazanacaktır⁵¹. Bu durumda işyeri devrinden söz edilemese de, kanun gereği iş sözleşmelerinin tarafı külli intikal kuralları gereğince yasal veya iradi mirasçılar olacaktır.

Bununla birlikte işyerinin intikali cüz'i halefiyet şeklinde de olabilir. İşverenin vasiyet yoluyla işyerini bir kimseye bırakması halinde böyle bir durum söz konusu olacak; ancak, bu kişi yasal ve atanmış mirasçılıkta olduğu gibi, işyeri kendiliğinden intikal etmeyecek, vasiyeti yerine getirme görevlisinin bu yükümlüğünü yerine getirmesi ile işveren sıfatına sahip olabilecektir⁵². İşverenin ölümü ile iş sözleşmesi kural olarak ortadan kalkmadığından, işçiler iş görme edimlerini, mirasçılara karşı yerine getirmeye devam etmek zorundadırlar⁵³.

2.2. Sürekli Olmayan Hukuki İlişkilerin Kurulmasının veya Sona Erdirilmesinin İşyeri Devri Kapsamında Değerlendirilmesi

İşyeri devri, işverenler arasındaki daha ziyade devir sözleşmesi gibi hukuki işlemler çerçevesinde ortaya çıkmaktadır. Fakat acaba, bazı geçici sözleşmesel ilişkilerin kurulması veya sona ermesi sonucunda da işçiler bakımından işyeri devri ortaya çıkabilir mi? Mesela kira sözleşmesinin kurulması veya sona ermesi buna bir misal olarak gösterilebilir. Örneğin bir şirkete ait bir işyerinin, başka bir işverence kiralanması ve kira bedelinin de işletmenin hâsılatından karşılanması, TBK m. 357 uyarınca hâsılat kirası olarak düzenlenmiştir⁵⁴. Bu durumda kiracı işverenin bu işletmede çalıştırdığı işçilerin, iş sözleşmesi bağlamında kiracının işçileri olacağı açıktır. Hâlbuki sorun, kira sözleşmesinin sona ermesinden sonra o işletmede çalışan işçilerin, kiraya verence de istihdamına devam ettirilmeleri sonucunda ortaya çıkmaktadır. Bu durumda bir işyeri devrinden söz edilebilecek mi-

50 GÜZEL, İşverenin Değişmesi, s. 24.

51 SAYIŞ, İşyeri Devri s. 21.

52 GÜZEL, İşverenin Değişmesi, s. 25.

53 SAYIŞ, İşyeri Devri s. 21.

54 Cevdet YAVUZ, Borçlar Hukuku Dersleri, Özel Hükümler, 11. Baskı, İstanbul, 2012, s. 311.

dir? Farklı bir örnek de yine hâsılat kirası sözleşmesinin kurulması bakımından verilebilir. Şirkete ait bu işletmede çalışan işçilerin, işletmenin başka bir işverene kiralanması durumunda, o işverence de çalıştırılmaya devam edilmesi işyeri devri olarak nitelendirilebilir mi?

Görüldüğü üzere burada temel mesele işyeri devrinden bahsedilebilmesinin mutlaka mülkiyet kapsamında bir devirden söz edilip edilmeyeceği noktasında toplanmaktadır. Diğer bir ifade ile devrin sürekli olmayan bir hukuki ilişkiden doğup doğamayacağıdır. Dolayısıyla işyeri devrinin de bu kapsamda değerlendirilmesi gerekmektedir.

Bu konuda çıkış noktasını İK m. 6 hükmü belirlemektedir. Hükmün birinci fıkrasında işyeri devrinden söz edebilmek için işyeri veya işyerinin bir bölümü hukukî bir işleme dayalı olarak başka birine devredilmesi gerekmektedir. Burada devrin, mutlaka mülkiyet devri ekseninde yapılması şart koşulmamıştır. Başka bir ifade ile kanun koyucu İK m. 6/I çerçevesinde kabul edilen işyeri devrinin, mutlaka işyerinin mülkiyetinin devri olarak algılanması gerektiğini düzenlememiştir⁵⁵. Aynı husus Avrupa Birliği Adalet Divanı'nın 1988 tarihli bir kararına da konu olmuş ve divan, işyeri devrine ilişkin yönergenin uygulanması açısından işyeri devrinin mutlaka mülkiyet devri gerektirmediğini ifade ederek davayı esastan incelemiştir⁵⁶. Nitekim Yargıtay da, kira sözleşmesi ile aynı işletmenin işletilmeye devam etmesi ve işçinin de o işletmede çalışmasını sürdürmesini işyeri ve işçi devri olarak nitelendirmiştir⁵⁷.

Bu durumda kira sözleşmesinin kurulması suretiyle işyerinin başka bir kişiye devredilmesi veya kira sözleşmesinin sona ermesi suretiyle işyerinin iadesi de işyeri devri sonucu doğurabilecektir⁵⁸. Böylece o işyerinde çalışan işçiler bakımından İK m 6 hükmünün uygulanmasının önünden herhangi bir engel bulunmamaktadır. Zira önemli olan husus devir kavramından neyin anlaşılması gerektiğinin belirlenmesidir.

Nitekim Avrupa Birliği'nin 2001/23 sayılı Yönergesinde, devir kavramından ne anlaşılması gerektiği açıklığa kavuşturulmuştur. Buna göre, "...bu Yönerge anlamında devir, ekonomik bir asıl ya da yan fa-

55 Bu konuda madde gerekçesi yol gösterici niteliktedir. Gerçekten de gerekçede şu ifadeler, işyeri devrinin kira sözleşmesi açısından da ortaya çıkabileceğın, vurgulamaktadır: "Madde, gerçek kişi işverenin ölümüyle işyerinin miras hükümlerine göre mirasçılara geçmesi ve buna göre sonuçlarını doğurması dışında "hukuki bir işleme dayalı olarak" işyerinin ve bir bölümünün başka işverene geçtiği bütün halleri kapsar niteliktedir. Ancak işlemin özelliğine göre sonuçlardaki farklılıklar maddede ayrıca ele alınmış ve istisnalar gösterilmiştir. Diğer yandan hukuki işlem sonucu, işyeri veya bölümünün bir satış sözleşmesinde olduğu üzere kesin ve sürekli biçimde devrinde olduğu gibi, bir kira sözleşmesine göre geçici ve süreli olarak başkasına devri halinde de uygulanabilecektir."

56 EuGH 10.01.1988- Rs C- 324/88 (Daddy's Dance Hall), ALPAGUT, İşyeri Devri, s. 71.

57 Yarg. HGK., 18.10.2006, E. 2006/9-611, K. 2006/675, Hukuk Türk İçtihat Bankası Resmi İnternet Sitesi.

58 SAYIŞ, İşyeri Devri s.23.

aliyetin icrası için, kaynakların organize edilmiş bir şekilde bir araya getirilmesi anlamında kimliğini koruyan bir ekonomik birliğin devridir”(m.1,1,b). Dolayısıyla “kimliğini koruyan ekonomik birlikten” neyin anlaşılacağı burada önem arz etmektedir. Bu çerçevede yapılması gereken her bir devir olgusunun unsurlarının incelenmesi suretiyle devir sonrası ekonomik birliğin kimliğinin devam ettirip ettirmediğinin tespiti⁵⁹. Örneğin malzemeler, binalar, üretim araçları gibi işyerinin esaslı unsurlarının devri, lisansın, üretilen ürünün patentinin devri gibi maddi olmayan unsurların devri, iş gücünün devri, müşteri çevresinin devri, işyerinde yürütülen faaliyetlerin kesintiye uğrayıp uğramadığı gibi unsurlar incelemeye tabi tutulmalıdır. Bu unsurları içeren devrin, işyeri devri olarak nitelendirilmesi mümkün olacaktır. Bu bakımdan sürekli olmayan hukuki ilişkilerin kurulmasının veya sona erdirilmesi suretiyle de işyeri devri söz konusu olabilecektir.

2.3. İşyeri Devri Sonucu Oluşabilecek Organizasyonel Değişikliklerin İşyeri Devri Kapsamında İncelenmesi

İşyeri Devri Bakımından incelenmesinde fayda bulunan son bir husus da işyeri devri sonucunda gerçekleşmesi muhtemel organizasyon değişikliklerinin işçi hakları bakımından değerlendirilmesi meselesidir.

İşyeri devri sonucunda işçi bakımından en önemli olan husus, yeni işveren ile devam edecek olan iş ilişkisinin içeriğidir. Normal şartlar altında işçinin beklentisi, devreden işverenin sağladığı çalışma koşul ve imkânlarının devralan işverence de devam ettirilmesidir. Fakat devralan işverenin bunu her durumda gerçekleştirmek istemeyeceği veya şartlarını bunu gerektireceği de muhtemeldir. Örneğin devralan işverenin işyeri çalışan işçiler 25 TL saat ücreti almakta iken, devre konu işyerinde çalışan işçiler 30 TL’lik saat ücretiyle çalışabilirler veya devreden işveren işçileri yılda 15 gün yıllık izne sahipken bu devralan işyerindeki işçiler bakımından 10 gün olabilir. Bu örneklerle ek olarak işçi 30’un üzerinde işçinin çalıştığı işyerinin bir bölümün devri sonucunda 30’un altında işçi olan başka bir işverenin işçisi konumuna gelebilir⁶⁰. Bu durumda mesele işçiler arasındaki bu farklılığı giderecek denkleştirmenin nasıl yapılacağıdır.

59 Yargıtay kararlarında da, işyeri devrinin gerçekleşip gerçekleşmediğinin tespitinde, işyerinde yürütülen faaliyetin benzerlik derecesi esas alınmaktadır: bkz. Yarg. 9. HD., 1.10.1991, E. 1991/9554 K. 1991/12803, Hukuk Türk İçtihat Bankası Resmi İnternet Sitesi.

60 Bu durum özellikle İK m. 18 kapsamında problem yaratabilecek niteliktedir. Zira maddeye göre “Otuz veya daha fazla işçi çalıştıran işyerlerinde en az altı aylık kıdemi olan işçinin belirsiz süreli iş sözleşmesini fesheden işveren, işçinin yeterliliğinden veya davranışlarından ya da işletmenin, işyerinin veya işin gereklerinden kaynaklanan geçerli bir sebebe dayanmak zorundadır.” Dolayısıyla maddede belirtilen şartları taşımayan işçinin devir sonrası haklarında ciddi sorunlar oluşabilecektir.

İK m. 5'te işverenin, aynı işyerinde ve aynı şartlar altında çalışan işçilere eşit davranma borcu düzenlenmiştir. Eşitlik ilkesi, eşit durumda olanlara herhangi bir objektif gerekçe olmaksızın keyfi olarak farklı işlem yapılmasının yasak edilmesidir⁶¹. Bu çerçevede acaba işyeri devri sonrası ortaya çıkan devralan işverene ait işyerinin organizasyon farklılıklarının, eşitlik ilkesine aykırılık taşıyacağı ileri sürülebilir mi?

İK m. 6 esasında işyeri devri, iş sözleşmesinden doğan tüm hak ve borçların devralan işverene geçişini düzenlemektedir. Bu çerçevede madde, işveren açısından mevcut çalışma koşullarını eşitlik ilkesi çerçevesinde değiştirmek ve işyeri uygulaması açısından denkleştirmek noktasında herhangi bir yükümlük yüklememektedir⁶². Bu durumda acaba mevcut çalışma koşullarının rızası dışında değiştirildiğini düşünen (devreden işverenin işyerinde çalışan) işçinin, değişikliğin İK m 22 bağlamında kendisini bağlamayacağını iddia edebilmesi mümkün müdür? Neticede işyerinde devir sonucu oluşan farklı çalışma koşullarının, işyeri barışını etkileyeceği açıktır ve aynı niteliklere sahip ve aynı işi gören işçiler bakımından bunun eşit davranma yükümlülüğünü ihlâl edeceği muhtemeldir. Bu durumda şayet eşit davranmama objektif bir gerekçeye dayanmıyorsa, devreden işverenin işyerinde çalışan işçinin talepte bulunması söz konusu olabilecektir. Aynı husus devralan işverenin işyerinde hâlihazırda çalışan işçiler açısından da söz konusu olacaktır⁶³. Bu durumda çalışma koşullarında eşitliğin yüksek ücretin düşük ücrete uyarlanması değil, tam tersine düşük ücretin yükseltilmesi, yıllık izin yükseltilmesi şeklinde olmalıdır. Bu çerçevede de devralan işveren nezdinde çalışan işçinin lehine bir denkleştirme yapılması yönünde bir sonuç doğmaktadır⁶⁴.

SONUÇ

Modern İş Hukuku kurallarının temelinde işçilerin haklarının korunması ve işçi lehine yorum ilkeleri hakim tutulmuştur. Zira bu bakımdan iş sözleşmeleri Borçlar Hukuku anlamında sözleşme serbestisi çerçevesinde ele alınmamış ve kanunlarda işçi haklarının korunması iş güvencesi kapsamında değerlendirilmiştir.

İş güvencesinin temelinde işçinin iş ilişkisinden doğan haklarının mümkün olduğunca korunması, geçerli ve haklı bir neden olmaksızın sona erdirilmemesi ve işçinin gelirinde sürekliliğin sağlanması yatmaktadır. Bu durumda iş güvencesinin her daim korunması temel amaç olarak İş Huku-

61 ALPAGUT, İşyeri Devri, s. 173; MOLLAMAHMUTOĞLU, İş Hukuku, s. 653.

62 ALPAGUT, İşyeri Devri, s. 173.

63 ALPAGUT, İşyeri Devri, s. 173.

64 Yarg. 9. HD., 01.04.2008, E. 2007/32439 K. 2008/7134 sayılı kararında Yargıtay, işyeri devri sonrası yeniden yapılandırmadan kaynaklı olarak devralan şirketçe ücret indirimine gidilmesi üzerine davacı işçinin, İK m. 24/II bend f, uyarınca iş sözleşmesini feshetmesini, haklı nedenle fesih olarak kabul edip, tazminat talebine hükmetmiştir, ALPAGUT, İşyeri Devri, s. 174.

ku'nda yer almaktadır.

İş güvencesinin korunması önünde en büyük sorunlardan biri de işçinin çalıştığı işyerinin devrinden dolayı işçi haklarının zarar görmesidir. Zira işçi, devrile birlikte iş sözleşmesinden doğan haklarının kendisine sağlanıp sağlanmayacağı, iş ilişkisinin devam edip etmeyeceği, doğmuş haklarının yeni işveren tarafından da güvence altına alınıp alınmayacağı kaygısını taşımamalıdır. İşte bu çerçevede kanun koyucu, işçinin çalıştığı işyerinin devri sonrasında haklarının korunmasına yönelik düzenlemeler yapmıştır. Bu düzenlemelerden ilki ve temel olanı İK m. 6'da yer alan hükümdür. Hükümle artık işçi işyeri devri sonucunda herhangi bir ek işleme gerek duyulmaksızın yeni işverenin nezdinde çalışmayı sürdürecektir, haklarının da bu çerçevede korunması yeni işverenin güvencesinde devam edecektir. Dolayısıyla kanun koyucu devir ile birlikte işçilerin iş akitlerinin sona erdirilemeyeceğini düzenleyerek, iş güvencesinin korunmasını devir sonrasında da hükme bağlamıştır.

İşyeri devrinin çeşitli kanunlarda düzenlenen işlemler neticesinde de oluşabileceğini gören kanun koyucu İK m. 6 düzenlemesine ek olarak bazı kanunlarda da işçi lehine koruyucu düzenlemeler yapma gereksinimi duymuşlardır. Bu kapsamda göze çarpan en önemli düzenleme TTK m. 178'dir. Bu düzenlemenin temelinde de, şirketlerin birleşme, bölünme veya tür değiştirme işlemleri ile işyerlerini devretmeleri sonrası, işçinin haklarının korunması amacı yer almaktadır. TTK m. 178'deki düzenleme işçinin korunmasına hizmet etmekle birlikte, İş Kanunu'ndan daha kapsamlı bir korumayı da sağlamaktadır. Özellikle yeniden yapılandırma işlemleri sonucunda işyeri devrinde, işçiye itiraz hakkının tanınması, devir sonrası işçi hakları açısından teminatın sağlanmasını isteme imkânının tanınması yerinde ve İş Kanunu'ndaki korumayı bile genişleten düzenlemelerdir. Ancak Ticaret Kanunu'nda yer alan bu düzenleme aynı zamanda bazı kavramlar açısından İş Kanunu ile çelişmekte ve farklı anlamlar doğuracak kavramları içermektedir. Bu sebeple de hükmün İş Kanunu terminolojisi ile uyumlandırılması ihtiyacı doğmaktadır.

Sonuç olarak gerek İş Kanunu ve gerekse de diğer kanunlardaki işyeri devri sonrası işçi haklarını koruyan hükümler, iş güvenci anlamında çok önemli bir ihtiyacı karşılayabilecek nitelikte düzenlemelerdir. Bu çerçevede uygulamanın da bu düzenlemelerdeki amacı izlemesi ve verilecek kararlarda işçinin bu kapsamda korunmasını göz önünde bulundurması gerekmektedir. Fakat işyeri devrinin aynı zamanda ticari faaliyetin yürütülmesi bakımından işveren için elzem bir konu teşkil etmesinden ötürü, girişim özgürlüğü çerçevesinde düzenlenen Anayasal hakları ortadan kaldıracak nitelikte kararlarda da dikkatle inceleme yapılmalıdır. Bu doğrultuda işyeri devri bakımından öncelik işçi haklarının korunması olsa da, işçi- işveren dengesinde aşırı olumsuz sonuçlara yol açacak yorumlardan uzak durulmasında fayda bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

- Martina AHRENDT/Ulrich, KOCH, Umwandlung und Betriebsübergang, Arbeitsrechts-Handbuch, 16. Neu bearbeitete Auflage, Munchen 2015.
- Gülsevil ALPAGUT, İşyeri Devri ve İşyeri Sözleşmesini Fesih Hakkı, İstanbul, 2010.
- Peter BOCKLI, Schweizer Aktienrecht, 3. Auflage, Zürich. 2004.
- Nuri ÇELİK/Nurşen CANIKLIOĞLU/Talat CANBOLAT, İş Hukuku Dersleri, 32. Bası, İstanbul, 2019.
- Kübra DOĞAN YENİSEY, İş Hukukunda İşyeri Ve İşletme, İstanbul, 2007.
- Ali GÜZEL, İşverenin Değişmesi-İşyerinin Devri ve Hizmet Akitlerine Etkisi, İstanbul, 1987.
- Mehmet HELVACI, Anonim Ortaklıkların Bölünmesi, İstanbul, 2004.
- Hukuk Türk İçtihat Bankası Resmi İnternet Sitesi, www.hukukturk.com.
- Mutlu KAĞITCIOĞLU, Anonim Şirketlerde Kısmi Bölünme, 1. Baskı, İstanbul, 2012.
- Yaşar KARAYALÇIN, Muhasebe Hukuku, Kavramlar – İlkeler - Başlıca Sorunlar-Yeni Gelişmeler, İkinci Baskı, Cebeci-Ankara, 1988.
- Abuzer KENDİGELEN, Yeni Türk Ticaret Kanunu, Değişiklikler, Yenilikler ve İlk Tespitler, 1.Baskı, İstanbul, 2011.
- Hamdi MOLLAMAHMUTOĞLU, İş Hukuku, 5. Bası, Ankara 2012.
- Kemal OĞUZMAN/Nami BARLAS, Medeni Hukuk, 18.Bası, İstanbul, 2012.
- Ercüment ÖZKARACA, İşyeri Devrinin İş Sözleşmelerine Etkisi Ve İşverenlerin Hukuki Sorumluluğu, İstanbul, 2009.
- Wolfgang PORTMANN/Jean Fritz STOCKLI, Schweizerisches Arbeitsrecht, 3. Vollstanding Auflage, Zürich, 2013.
- Ulrich PREIS, Erfurter Kommentar zum Arbeitsrecht, 23. Auflage, München, 2023.
- Hasan PULAŞLI, 6102 Sayılı yeni Türk Ticaret Kanununa Göre Yeni Şirketler Hukuku Genel Esaslar, Ankara, 2012.
- Sarper SÜZEK, İş Hukuku, İstanbul, 2019.
- Begüm SAYIŞ, İş Hukukunda İşyerinin Devri Ve Hukuki Sonuçları, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2008.
- Adrian STAEHELIN, Kommentar zum Schweizerischen Zivilgesetzbuch (Zürcher Kommentar), V. Band, Obligationrecht, Teilband V 2c, Der Arbeitsvertrag, 5. Nachgeführte Auflage, Zürich, 2014.
- Reha POROY/Ünal TEKİNALP/Ersin ÇAMOĞLU, Ortaklıklar ve Kooperatif Hukuku, Güncelleştirilmiş 11. Baskı İstanbul, 2009.

- Kenan TUNÇÇOMAĞ/Tankut CENTEL, İş Hukukunun Genel Esasları, İstanbul, 2015.
- Hikmet Sami TÜRK, Ticaret Ortaklıklarının Birleşmesi, Ankara, Haziran 1986, Yayın No: 185.
- Hikmet Sami TÜRK, Ticaret Ortaklıklarının Birleşmesinde Nevilerin Aynı Olması Koşulu, Ankara, Haziran, 1986.
- Devrim ULUCAN, İşyeri Devrinin İş İlişkilerine Etkisi ve Devri Nedeni ile Yapılan Fesihlerin Hukuki Sonuçları, İş Hukuku ve Sosyal Güvenlik Hukuku Türk Milli Komitesi 30.Yıl Armağanı, Ankara 2006.
- Hamdi YASAMAN, Anonim Ortaklıkların Birleşmesi, Ankara, 1987.
- Hamdi YASAMAN, Şirketlerin Birleşme ve Bölünmeleri, Bilgi Toplumunda Hukuk, Ünal Tekinalp'e Armağan, Cilt I, İstanbul, 2003.
- Sevgi Başak YEŞİL, Avrupa Birliği ve Türk İş Hukukunda İşyeri Devri, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2009.
- Cevdet YAVUZ, Borçlar Hukuku Dersleri, Özel Hükümler, 11. Baskı, İstanbul, 2012.

BÖLÜM 13

SOSYAL HİZMET MESLEĞİNE YÖNELİK TANIMLAMA GİRİŞİMLERİNİN TARİHSEL ÇERÇEVESİ

Ferman ERİM¹

1 Dr. Öğretim Üyesi İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü

GİRİŞ

Sosyal hizmeti en geniş çerçevesiyle tanımlamaya çalışırken, bu tanımlamanın metodolojisini belirlemek, mesleğin son yüz yılına damga vuran önemli bir arayış olmuştur. Öncelikle 1) sosyal dönüşümler karşısında bireylerin işlevselliklerinin arttırılması için meslek elemanları tarafından sahip özgün müdahale becerilerinin bilimsel temele dayandırılması 2) dezavantajlı bireylerin, grupların ve toplulukların sosyal risklere yönelik güçlendirilmesi ve özgürleştirilmesinin vurgulanması 3) ve sosyal yapılarla çalışarak toplumdaki sosyal adaletin ve eşitliğin” inşa edilmesinin hedef olarak konumlandırılması, tanımlama süreçlerindeki ikonik kilometre taşlarıdır. Bunun yanı sıra sosyal hizmet uzmanları, mesleki çalışmalarını sürdürürebilmek adına içinde bulundukları toplumda, yasalarla sınırları belirlenmiş olan birtakım yetkileri kullanırlar. Bu yetkiler sosyal hizmet uzmanlarının çalışmalarının meşruiyetini ve onların müracaatlarına karşı sorumluluklarını belirler. Sosyal hizmet mesleğinin pratik alandaki uygulamalarını tanımlamak ve güncel ihtiyaçlara göre yeniden çerçevelendirmek için mesleğin temel ve küresel boyutlarını ele almak önemlidir. Bu da sosyal hizmet mesleğinin amaç, hedef, değer, sorumluluk ve yetkilerini değişen ihtiyaçlar karşısında sürekli güncel tutmak ve var olan duruma yönelik eleştirel bir bakış açısı ile mümkün olur.

Sosyal Hizmet mesleğinin tarihine baktığımızda uygulama ve teorisinin birbirini sürekli dönüştüren etkin bir dinamige, etkileşime sahip olduklarını söyleyebiliriz. Özellikle büyük toplumsal dönüşümler sonrasında ortaya çıkan sosyal sorunlara yönelik sivil ve kamusal çalışmalar, sosyal hizmet akademisinin ve teorisyenlerinin katkılarıyla mesleğin kuramsal bilgisine dönüşerek sosyal hizmet mesleğine yeni bir kimlik sağlamıştır. Bu teorik çerçeve ilerleyen süreçte hak temelli olarak yeni uygulamaların ve müdahalelerin geliştirilmesine de ışık tutmuştur. Bu bağlamda aslında her bir sosyal sorunun ve bu sosyal sorunun karşısında üretilen etkin ve gerçekçi müdahalelerin, sosyal hizmet kuramının bir düşünce nesnesi olduğunu ileri sürebiliriz. Bu anlamda sosyal hizmeti tanımlamak aslında sosyal hizmet uygulamasını ve bu uygulama etrafında biçimlenen bilgi ve değer temelini de tanımlamayı beraberinde getirir.

Sosyal hizmet mesleğinin bütün kültürel yapılar, sosyo-demografik boyutlar ve coğrafi şartlar çerçevesinde genel geçer bir tanımının yapıp yapılamayacağı sorunsalı yeni bir düşünme konusu olmamakla beraber günümüzde giderek önemini arttırmıştır. Sosyal hizmet mesleği bireyin refahını odak alırken insanı ve onu çevreleyen sosyal gerçekliği tüm unsurlarıyla göz önünde bulundurur. Bu nedenle sosyal hizmet tanımlarının kapsayıcılığı bağlamında, yalnızca kültürel çeşitlilik boyutunda değil bireyin biriciklik ilkesinden hareket ederek olabilecek her türlü vaka örneği de yeniden düşünülebilir.

Sosyal hizmeti tanımlamak dinamik bir süreçtir. Bu dinamik süreç sadece uygulamalarla sınırlı kalmaz. Hem sosyal hizmet uzmanının ve müracaatçının müdahale sürecine verdikleri anlam ve özdeşünümsel yorum, hem de bu iki aktörün etkileşimleri içinde gelişen mesleki değerler, sosyal hizmetin tanımlanmasında yer alması gereken olgulardır. Öte yandan etkili ve gerçekçi bir tanımlama küresel boyutta bir kapsayıcılığı ve toplumda yer alan her bir bireyin biricik ihtiyaçlarını birlikte ele alan bir kavramsal çerçeveye sahip olmalıdır.

Payne (2020), Batı dünyasındaki sosyal hizmet uygulamalarını ve dolayısıyla mesleki çalışma tanımlarımızı etkileyen teorilerin çoğunun, Avrupa-Amerikan kavramları, dünya görüşleri ve Yahudi-Hristiyan bilim ve geleneklerine dayanan, “kabul edilen” varsayımlar tarafından şekillendirildiğini ifade etmiştir. Sosyal hizmeti tanımlarken, modern sosyal hizmet teorisi üzerinde Batı düşüncesinin önemli bir etkisi olduğunu vurgulayan Payne (2020) üç temel noktaya dikkat çekmiştir. Öncelikle sosyal hizmetin uygulandığı toplumların Batılı sosyal hizmet teorisiyle bağdaşmayan değerlere ve kültürel geleneklere sahip olabileceklerini vurgulamıştır. İkinci olarak Batı toplumu dışındaki bazı sosyal yapıların, modern sosyal hizmet teorilerinin kolayca açıklayamadığı farklı sosyal sorun ve durumlarla karşı karşıya olduğuna işaret etmiştir. Üçüncü olarak ise Batı merkezli sosyal hizmet ve gelişim teorilerinin, bazı topluluklarda fikirlerin ve sosyal geleneklerin kültürel asimilasyonu veya sömürgeleştirilmesi yoluyla yapısal dezavantajları sürdürmek için yıllar boyunca kullanıldığını ileri sürmüştür.

Bu çerçevede sosyal hizmet mesleğinin tarihsel gelişimi içindeki anlam arayışının, mesleki müdahalenin çerçeveselendirilmesine yönelik çabanın, sosyal hizmet kurumlarının tanımlama girişimlerinin ve günümüze değin devam eden kuramsal tartışmaların ele alınması önemli olacaktır.

SOSYAL HİZMETİN TARİHSEL SÜRECİ İÇİNDE KAVRAMSALLAŞTIRMA ÇABALARI

Sosyal hizmet mesleğinin uygulamasının, dolayısıyla değer ve bilgi temelinin yapılandırıldığı ilk tarihsel örnekler, öncelikle İngiltere’de, ardından benzer bir modelle Kuzey Amerika’da görülmüştür. Bir sosyal refah aygıtı olarak Yardım Kuruluşu Dernekleri (Charity Organization Society) ve Yerleşim Evleri (Settlement Houses), sosyal reformu önceleyen ve gönüllü hayırseverlik ilkelerine bağlı olarak toplumsal alandaki dezavantajlı gruplarla çalışmayı odağa alan yapılardır. Bu kuruluşlarda gönüllüler, bireylerin sosyal işlevselliğini arttırmaya yönelik müdahale yöntemlerini geliştirmeye başlamışlardır. Bu dönemde “Sosyal Çalışmacı” terimi ilk kez eğitimci Simon Patten tarafından, bu kuruluşların destekçileri ve gönüllüleri için kullanılmıştır. Bu kurumların değer yapıları, sosyal adaleti ve reformu odağa alan çalışma prensipleri, sosyal sorunlar karşısındaki tutumları, sosyal hiz-

met mesleğinin temel yapı taşlarını oluşturmuştur. 20. yüz yılın başında, sosyal reform anlayışının gelişmesi ile birlikte yardım çalışmaları din temelli bir koruyuculuk anlayışından, “bilimsel hayırseverlik” anlayışına doğru evrilmiştir. Bu süreçte farklı düzeydeki müdahalelerde ampirik araştırmanın önemi giderek artmıştır (Holosko, 2003; Bisman, 2004).

Uluslararası Sosyal Hizmet Okulları Birliği’nin Onursal Başkanı Katherine Kendall, sosyal hizmetin profesyonel başlangıcını Birleşik Krallık’taki Octavia Hall ve 1869’da ilk Yardım Organizasyonu Topluluğu’nun kurulmasıyla ilişkilendirir. (Kendall, 2000; akt: Ramsay, 2003) Murdach (2010) ilk sosyal hizmet gruplarının, Amerika’nın hızla genişleyen kentsel toplulukları için güncel ve gerekli olan bilimsel ve yaratıcı müdahaleleri kendi yöntemleri çerçevesinde uyguladıklarını ancak bu kuruluşların genellikle bu müdahalelere ahlaki bir bakış açısıyla da yaklaştığını belirtmiştir. Sosyal hizmet tarihçisi Leiby ise, Yardım Kuruluşu Derneklerinin toplumsal refaha yönelik ahlaki vizyonunu: ‘Yardımseverlik örgütleyicilerinin bize bıraktıkları en önemli içgörü, toplumu ahlaki bir topluluk olarak görmeleriydi... öncelikle samimi sorumluluk, sevgi ve görev, önemseme ve paylaşma duygularıyla bir arada tutulan bir insan topluluğu’ olarak ifade etmiştir (Leiby, 1984; akt: Bisman, 2004).

Poppo (2018) Sosyal Hizmetin, 19. yüzyılın sonlarında hayırsever çalışanlara yönelik bir meslek olarak ortaya çıktıktan sonra 20. yüzyılın başlarında geleneksel hayır kurumu derneklerinin ve sosyal yerleşimlerin ötesine geçmeye başladığını belirtmiştir. Bu süreçte hayırseverlik okullarının kurulmasıyla sosyal hizmet uygulamaları, gönüllülük temelli bir uğraşı olmaktan çıkıp, istihdam sağlayan profesyonel bir mesleğe dönüşmüştür. Bu yeni gelişen meslek, çalışmalarına iki farklı yaklaşımla yoğunluk kazandırmıştır. Yaklaşımlardan biri, yoksulluk ve yoksulluğun sonuçlarıyla ilgilenen sosyal ve ekonomik değişime odaklanırken, Diğer yaklaşım ise bireylerin ve ailelerin mevcut koşullarına uyum sağlamalarına yardımcı olmaya odaklanmıştır. (Daley & Pittman-Munke, 2021)

Sosyal hizmetin gönüllü bir toplumsal hareket olmanın ötesinde bilim temelli bir profesyonel alana dönüşmesi sürecindeki tartışmalar, mesleğin son yüzyılına etki eden önemli bir etki bırakmıştır. Bu etkilerden belki de en büyüğü 1915 yılında Abraham Flexner’ın, sosyal hizmet mesleğinin kimliğinin belirlenmesi ve kendi tanımlama çabasının biçimlenmesinde rol sahibi olan oldukça önemli bir konuşmasıdır. “Sosyal Hizmet Bir Meslek midir” başlıklı bu konuşmada, disiplinler bir mesleğin ana hatları çizilerek sosyal hizmete yönelik eleştirel bir bakış yansıtılmıştır. (Pozzuto & Arnd-Caddigan, 2008; Altındağ, 2011; Daley & Pittman-Munke, 2021).

Flexner (1915), mesleklerin bireysel sorumluluk içeren entelektüel faaliyetlerle meşgul olduklarını, materyallerini bilimden ve öğrenmeden

aldıklarını, bu materyali pratik bir amaca yönelik olarak işlediklerini, eğitimsel olarak iletilebilir teknikleri kullanarak uyguladıklarını, kendi kendini organize edebildiklerini ve fedakarlıkla motive olduklarını ileri sürmektedir. Ancak Flexner birçok önemli kriterde sosyal hizmetin, bir meslek olarak sayılmak için eksikleri olduğunu ileri sürmüştür. Sosyal hizmetin eksikliğin ana kaynağının, sınırlarının genişliği olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca, sosyal hizmet uzmanının aslında “uzmanın kendisi değil, uzmanı çağırmak noktasında arabulucu” olarak çalıştığını ifade etmiştir. Bunun yanı sıra sosyal hizmet uzmanlarının yaptıkları için çeşitliliğine işaret ederek, kompakt amaçlı olarak organize edilmiş hiçbir eğitim disiplininin bu kadar çeşitliliği barındırmasının mümkün olmayacağını belirtmiştir (Austin, 1983). Ayrıca Abraham Flexner, sosyal hizmetin kendine özgü bir yöntemden ve bilimsel bir bilgi birikiminden yoksun olduğunu ve bu nedenle mesleki statüye sahip olmadığını belirtmiştir. Flexner, profesyonel statü kriterlerinden biri olan ‘ortak sosyal çıkarın geliştirilmesi’nin ‘uzun vadede bir mesleğin ilk, temel ve vazgeçilmez kriteri olacaktır’ olarak ifade etmiştir. (Bisman, 2004)

Flexner’a (1915) göre, bir mesleğin gerçek anlamda tanımlanabilmesi için genellenebilecek nesnel standartları olmalıdır. Bir zamanlar profesyonel olmayan mesleklerin, konuşmanın yapıldığı dönemde tam profesyonel statüye dönüştüğünü ve bunun devam edeceğini vurgulamaktadır. Bu nedenle, bugün formüle edilemeyen tanımların ilerleyen zamanının yeniden düzenlenmesi gerektiğini bir mesleğin tanımlanması için gereken kriterlerin değişebileceğini de ifade etmektedir. Bu nedenle mesleklerin entelektüel içerikli ve öğrenilebilir olmalarının yanı sıra mutlaka uygulamaya dayalı olmaları gerektiğini de ifade eder. Buna göre hiçbir meslek yalnızca akademik ve teorik olamaz, meslek elemanları net ve somut bir görevi icra etmelidirler.

Popple’un (1985) ifadesiyle Flexner, mesleklerin kesin ve belirli amaçları olması gerektiğine inanıyordu. Ancak, “eylem için gerekli olan ve sınırlı bir alanda yüksek derecede uzmanlaşmış yeterliliğin, muhtemelen sosyal hizmetin genişlik ve kapsam karakteristiğiyle bağdaşmadığını” ileri sürüyordu. Flexner’a (1915) sosyal hizmetin sınırlı standartlara sahip olduğunu ve bu sınırlı uzmanlık alanının mesleki eğitimi de etkilediğini savunuyordu.

Flexner (1915), ortaya koyduğu çerçeve bağlamında birtakım sosyolojik özelliklerin sosyal hizmet tarafından karşılanamadığını, bu nedenle bir meslekten ziyade “entelektüel bir faaliyet” olduğunu ileri sürmüştür. Holosko (2003), Flexner’ın bu konuşmasındaki en büyük etkinin, bir mesleğin tanımlanması için “düzenli ve oldukça uzmanlaşmış bir eğitim disiplini yoluyla öğretilebilen bir tekniğe sahip olması gerektiğine olan inancı”

olduğunu ileri sürmektedir. Sosyal hizmetin çalışma alanlarının çeşitliliği göz önünde bulundurulduğunda bunun mümkün olmadığını ifade etmektedir.

Austin (1983), Sosyal hizmet camiasının, bu “güvenilir” teşhisi kabul ederek, modelin bir reçete olarak kullandığını ve “Flexner kriterleri”nin her birini yerine getirebileceğini kanıtlamak üzere bir yol haritası çizdiğini ileri sürmektedir. Flexner’ın makalesinin yayınlanmasının ardından, Jeffrey Brackett, Edward T. Devine, George Mangold ve Porter R. Lee gibi uzmanlar ve eğitimciler, sosyal hizmetin bir meslek olarak kabul edilmesi için çalışma alanının daraltılması ve örgün bir eğitim aracılığı ile sunulabilir bir teknik olarak geliştirilmesi gerektiğini ileri sürdüler. Bu noktada vaka çalışması modelinin bireylerle yapılacak çalışmalarda en uygun tercih olduğu konusunda fikir birliğine varıldı. (Poppo, 1985)

Flexner’in etki ve tartışma yaratan bu konuşmasının ardından, pek çok sosyal hizmet uzmanı ve eğitimcisi tarafından sosyal hizmetin “yerleşik bir meslek olmadığı” argümanının kabul edildiği belirtilmiştir. Bu bağlamda sosyal hizmete ve toplumsal yerine dair belirgin ön kabuller oluşmuştur:

- (1) Sosyal hizmet bir meslek değildi,
- (2) Sosyal hizmetin bir meslek olabilmesi için Flexner’in tanımladığı gibi yerleşik bir mesleğin tüm özelliklerine sahip olduğunu göstermesi gerekirdi ve
- (3) Sosyal hizmet yerleşik bir mesleğin tüm özelliklerini oluşturduğunda, sosyal hizmet uzmanlarının profesyonel statüsü toplumun tüm unsurları tarafından ve evrensel olarak kabul edilecekti. (Austin, 1983)

Bu dönemde Flexner’in argümanlarına yönelik itirazlar da gelişmiştir. Mary Richmond, sosyal hizmet mesleği için bir başka kanonik eser olan “Sosyal Teşhis”i (Richmond, 1917) kaleme alarak, sosyal adalet paradigmasına tanıs ve ampirik bir çerçeve kazandırmış ve sosyal hizmetin yerleşikliğini savunmuştur. Bu çalışma ile Richmond, bireyler ve ailelerle çalışmanın beceri temelini belirlemeye çalışmıştır. Teşhis sürecini sistematik hale getirmeye yönelik bu ilk resmi çaba, kapsamlı öykü alma ihtiyacını ve teşhis ile müdahale arasındaki etkin bağlantıya işaret etmiştir. 1959 Yılında Sosyal Hizmet Eğitim Konseyi’nin Müfredat çalışması ise, önceki tanımlamalarda sosyal hizmetin amaç ve hedeflerinin eksikliğine işaret etmiştir. (Boehm, 1958)

Daley ve Pittman-Munke (2021), Flexner’in sosyal hizmete ilişkin arka plan bilgisinin, sosyal hizmete ilişkin eksik araştırma yöntemlerinin ve örtülü önyargısının, onu zayıf verilere dayalı, hedef dışı sonuçlara varmaya yönelttiğini ileri sürmektedirler. Bu bağlamda aynı konferansta yer alan diğer katılımcıların sunumları ve sosyal hizmete yönelik hedeflerinin,

Flexner'in sosyal hizmet analizinin hatalı yönünü görünür kıldığını ifade etmektedirler. Bu görüşe göre “tıbbi taklit etmek” toplumsal faktörleri en aza indirirken bireysel eksikliklere odaklanan indirgemeci eğilim, sosyal hizmetin sosyal ve çevresel yönlerini vurgulamamasına yol açmıştır.

Sonraki süreçte sosyal hizmet mesleğinin tanınması, küresel olarak tanımlanması ve genel çerçevesinin oluşturulması için Kuzey Amerika ve Avrupa temelli çalışmalar yapıldı ve tarihsel bir izlek meydana getirildi. Bu bağlamda Milford Konferansı “Sosyal hizmetin teknik becerilere sahip ayrı bir grup mu, yoksa bütünleşmiş bilgi ve becerilere sahip birleşik bir meslek mi olduğunu yanıtlamak amacıyla” 1925- 1929 yılları arasında düzenlenmiş ve vaka çalışması ile ilgili önemli katkılara zemin hazırlandı. 1951 yılında ise Amerika Ulusal Sosyal Hizmet Eğitimi Konseyi tarafından verilen görevlendirme ile hazırlanan 1951 Hollis-Taylor raporu, Kanada ve Amerika Birleşik Devletleri'ndeki lisans ve lisansüstü programlardaki müfredat gelişimini önemli ölçüde etkiledi. Bu raporla , sosyal hizmetin amaçlarının “bireysel mi yoksa toplumsal mı” olduğu noktasındaki tartışmalara katkı sunuldu. 1955 yılında kurulan Ulusal Sosyal Hizmet Uzmanları Birliği (NASW) sosyal hizmet tanımını ise sosyal hizmeti değer, amaç, yaptırım, bilgi ve yöntem kümesi çerçevesinde belirginleştirmeye çalıştı.

Bu bağlamda sosyal hizmetin konumu, toplumsal yeri, eğitimdeki mesleki standartları ve sosyal politikayı kolektif olarak etkileme gücünün geliştirilmesi hedeflendi. 1959 yılında ise Boehm, sosyal hizmetin hedef ve değerleri ile uyumlu bir sosyal hizmet eğitimi müfredat çalışması yürüttü. Bu çalışmanın sonucunda sosyal hizmet için beş farklı uzmanlık alanı olduğunu ileri sürdü: Vaka çalışması, grup çalışması, topluluk organizasyonu, sosyal hizmet yönetimi ve araştırma yönetimi. Bu süreçte Barlett (1961) ve Gordon (1962) gibi sosyal çalışmacılardan NASW'nin beş temel bileşenli tanımına eleştiriler ve öneriler geldi. 1976 yılında NASW çağrısıyla yapılan Madison Toplantısı'nda “Sosyal hizmet mesleği için ortak bir kavramsal çerçeve var mı?” sorusu tartışmaya açıldı. 1979 yılında, Madison toplantısının bir sonucu olarak düzenlenen O'Hare toplantısında “sosyal hizmetin amaç ve hedefleri üzerinde gerçek bir anlaşma” sorunsalı gündeme alındı. 1980'li yıllarda sosyal bilimlerin önemli bir kavramı olan küreselleşme bağlamında Uluslararası Sosyal Hizmet Uzmanları Federasyonu (IFSW) 44 ülkenin üyeliğinde onaylanan “dünya çapında” bir sosyal hizmet tanımını kabul etti. Bu bağlamda mesleğin merkezinde “bireylerin ve onların çevreleriyle olan etkileşimlerinin” bulunduğu vurgulandı ve sosyal hizmet uzmanlarının küresel rollerinin önemi kabul edildi. 21. Yüzyıla geldiğimizde ise 2001 yılında “sosyal hizmet uygulamasının belirgin bir tanımını yapmayı amaçlayan” Kentucky Konferansı düzenlendi. Bu konferansta sosyal hizmetin profesyonel kimliğini, mevcut dünya gerçekliği bağlamında ele alan çalışmalar sunuldu. (Holosko, 2003)

Sosyal hizmet mesleğinin tarihsel gelişimi içerisinde ortaya konan bu tanımlama çabaları, öncelikle mesleğin kendine dönük etkisi bağlamında önem arz ederken aynı zamanda sosyal hizmet müdahalesinin toplumsal gücü çerçevesinde de şekil kazanmıştır. Bu bağlamda sosyal hizmet mesleğinin tanımlanması, içinde bulunulan tarihsel gerçeklik, coğrafya, kültürel koşullar, evrensel değerler ve ihtiyaçlara göre kimlik kazanan bir inşadır diyebiliriz.

SOSYAL HİZMET ALANYAZININDAKİ TANIMLAMA GİRİŞİMLERİ

Ünlü düşünür Umberto Eco “Batı düşünce tarihi kategorizasyon tarihidi” der. Bu açıklamadan ilham alarak sosyal hizmet tarihinin de aslında birtakım sosyal sorunlara yönelik müdahale düzeylerinin tanımlanması ve sınıflandırılması çerçevesinde gelişim kazandığını söylemek mümkündür. İnsan Haklarının gelişmesi ve sosyal sorunlara yönelik farkındalığın artmasıyla sosyal hizmetin müdahale çerçevesi ve repertuarı gelişmiş, mesleki tanım da bu gelişmeye yönelik bir boyut kazanmıştır.

Gibelman, (1995) Sosyal hizmetin kavramsallaştırılabileceği birçok kategori olduğunu ileri sürmektedir. Bu çerçevede uygulama alanlarına göre (sağlık ve ruh sağlığı), uygulama ortamlarına göre (toplum ruh sağlığı, okullar, mahkemeler), kurum türlerine göre (kar amacı gütmeyen kurumlar, resmi kurumlar), gerçekleştirilen işlevlere göre (doğrudan hizmet, denetim), hizmet verilen müracaatçı kitlesine göre (evsizler, öğrenme güçlüğü olan çocuklar, kronik ruh sağlığı bozukluğu olan kişiler), kullanılan yöntemlere göre (grup çalışması, vaka çalışması, toplum örgütlenmesi), uygulama hedeflerine göre (önleme, sorunun çözümü, belirtilerin hafifletilmesi), sağlanan hizmetlere göre (aile terapisi, vaka yönetimi, taburculuk planlaması) ve ortaya çıkan sorunun türüne göre (aile geçimsizliği, depresyon, işsizlik) sosyal hizmetin sınıflandırılabileceğine dikkat çekmektedir.

Sosyal hizmet mesleğinin toplumdaki ilk görünümüleri yoksulluğa karşı hayırseverlik çalışmaları ve yerleşim yeri hareketinin örnekleri olmakla birlikte, “uzmanlaşmadan uzak olmasına” ve “aşırı geneli olmasına” yönelik gelen eleştiriler ile birlikte sosyal vaka yönetimi boyutu önem kazanmıştır. Sosyal hizmet mesleğinin ayırt edici bir işlevi olarak vaka yönetimi, mesleğin tanımlanması çabalarına yönelik olarak çerçeve ve içerik sağlamıştır.

Bowers, (1949) vaka çalışmasının farklı tanımlamalarda bir “sanat”, bir “süreç”, bir “yöntem” ve “tedavi” olarak görünür olduğunu ifade etmiştir. Sosyal hizmeti “sanat” olarak sınıflandıran tanımların çoğunluğunun 1930’dan önce formüle edildiğini belirtmiştir. Bunu bir süreç ya da yöntem olarak düşünenlerin genellikle 1930’dan sonra ortaya çıktığını ifa-

de etmiştir. “Süreç” ve “Yöntem” in eşdeğer anlamda anlaşıldığı durumlar da vardır. Bowers’a (1949) göre her ikisinin de düzenli, mantıksal, adım adım, neredeyse mekanik bir düzenlemeye benzer bir anlamı vardır. Ancak “yöntem” tam anlamıyla bir plana, “süreç” ise bir planın gerçekleştirilmesine veya yürütülmesine atıfta bulunur.

Richmond (1915) da sosyal vaka çalışmasının bir sanat olduğunu ifade eder. Bu açıklama dahilinde sosyal hizmet “aynı anda kendilerinin ve toplumun iyiliğini sağlamak için farklı insanlarla işbirliği yaparak farklı insanlar için farklı şeyler yapma sanatı olarak” tanımlanabilir (Richmond M. E., 1915) Jarret’a göre (1919, akt. Bowers, 1949) ise sosyal hizmet “toplumsal düzensizlik içinde olan bir bireyi, çevresinin her kesimiyle mümkün olan en iyi ilişkiye sokma sanatıdır”. Taft (1920; akt. Bowers, 1949) ise bireysel patolojiye vurgu yaparak sosyal hizmeti “uyumsuz bir bireyin kişiliğini, davranışını ve sosyal ilişkilerini anlamaya ve daha iyi bir sosyal ve kişisel uyum sağlamasına yardımcı olmayı içeren resmi tedavi” olarak tanımlamıştır. 1939 yılına geldiğimizde ise birey ve çevre arasındaki etkileşime vurgu yapan Swift (1939; akt. Bowers, 1949) “Bireyin sosyal çevresinde karşılaştığı sorunlarla baş edebilmesi için kişisel kapasitesini geliştirmesine ve kullanmasına yardımcı olma sanatı” olarak tanımlamıştır. 1940 yılında Gartlant (1940; akt. Bowers, 1949) sosyal hizmette vaka yönetiminin süreç boyutuna değinmiştir ve mesleki tanımlamayı toplum tarafından desteklenen ve toplum üyeleri tarafından başvuru alan belirli sosyal hizmetlerin sunulmasında toplumdaki birey anlayışını kullandığımız bir süreç” olarak çerçevelendirmiştir.

İlerleyen yıllarda sosyal hizmet disiplini içinde ekosistemsel paradigmanın hâkim hale gelmiş olması, sosyal bağlam ve bireysel sorunlar arasındaki etkileşime odaklanmayı beraberinde getirmiştir. Bu noktada klinik kaygıların yanı sıra yapısal eşitsizlikler de önemli bir çalışma alanı haline gelmiştir. (Germain & Gitterman, 1980; Gordon, 1983) Mesleğin kavramsallaştırılmasında ön plana çıkan değerler bağlamında, sosyal hizmet uzmanlarının ‘yapısal dezavantaj’ konusunda toplumu bilgilendirmesi, bu yapısal sorunlara yönelik çalışmalar yürütmesi ve sosyal adaleti savunması gerektiği vurgulanır. (British Association of Social Workers, 2002) Sosyal hizmetin geneli yaklaşımı çerçevesindeki uygulamaları ele aldığımızda genel amacın, müracaatçıların “güçlendirilmesi” ve “özgürleştirilmesi” olduğu ileri sürülür. (Payne, 2020) Bu iki ana unsur elbette ki “neye karşı güçlendirileceği” ve “neyden özgürleştirileceği” sorularına karşılık olarak yeni yorumlar kazanmaktadır.

Güçlendirme ve özgürleşme kavramları, ünlü Brezilyalı eğitimci Paulo Freire’nin (1921-97) teorilerinden büyük ölçüde etkilenmiştir. Freire, ‘sosyal, politik ve ekonomik çelişkileri algılamayı ve gerçekliğin baskıcı unsurlarına karşı harekete geçmeyi öğrenmeyi ifade eden’ bir sürecini vur-

gulamıştır. (Friere, 2008) Sosyal haklara erişim noktasında zorluklar yaşayan, toplumda dışlama ve marjinalize edilme riski ile karşı karşıya olan ve sosyal sorunlar karşısında kırılgan bir konumu paylaşan tüm dezavantajlı gruplarla çalışma pratiği için ilham verici bir kaynak olmuştur.

Hare (2004), bireylerin güçlendirilmesini ve özgürleşmesini teşvik etmenin, hem yeni sanayileşen ülkelerde hem de daha gelişmiş toplumlarda önemli sosyal hizmet süreçleri olduğunu ifade etmiştir. Başlangıcından bu yana sosyal hizmetin, özellikle yoksul, savunmasız ve baskı altındaki insanlarla, aynı zamanda yaşamın sorunları ve değişimleriyle uğraşan insanlarla ilgilendiğini belirtmiştir.

Gibelman'a (1999) başlangıcından bu yana sosyal hizmetin odak noktasını statü ve kimlik arayışı, işgal etmiştir. Bu bağlamdaki çabaları, mesleğin genişliği, dış sosyopolitik ve ekonomik çevreyle olan ilişkisi ve mesleğin kendi içindeki bölünmeleri nedeniyle sekteye uğramıştır. Örnekler arasında makro ve mikro uygulama ile kurum temelli ve bağımsız uygulama arasındaki tarihsel ayrım yer almaktadır.

Boehm (1958) geçmişte sosyal hizmetin tanımları ve amaçlarına ilişkin ifadeler karakteristik olarak konulara sosyal hizmet mesleğinin sosyal temeli ve sosyal hizmetin değerleri, hedefleri, işlevleri ve yöntemleri konularına odaklanıldığını ifade etmiştir. Bu konulara açıklık getirmek için sosyal hizmet mesleğinin ne olduğuna yönelik temel varsayımları da aşağıdaki gibi sıralamıştır:

1. *Sosyal hizmetin diğer tüm meslekler gibi sorun çözme işlevi vardır.*
2. *Sosyal hizmet uygulaması bilimsel ve değer temelli bir sanattır.*
3. *Sosyal hizmet bir meslek olarak ortaya çıkmış ve gelişmeye devam etmektedir çünkü insan ihtiyaçlarını ve toplum tarafından kabul edilen gereksinimleri karşılamaktadır. Dolayısıyla toplumun sosyalleşme ve kontrol işlevlerinin bir kısmını üstlenir.*
4. *Sosyal hizmet uygulaması değerlerini, parçası olduğu toplumun sahip olduğu değerlerden alır. Bununla birlikte, değerlerinin mutlaka veya tamamen evrensel olarak veya ağırlıklı olarak toplumda benimsenen veya uygulanan değerler olması gerekmez.*
5. *Sosyal hizmetin bilimsel temeli üç tür bilgiden oluşur: (a) test edilmiş bilgi, (b) test edilmiş bilgiye dönüştürülmesini gerektiren varsayımsal bilgi ve (c) varsayımsal bilgi (veya "uygulama bilgeliği") yani varsayımsal bilgiye ve oradan da test edilmiş bilgiye dönüşüm. Uygulayıcı her üç bilgi türünü de kullanır ve herhangi bir zamanda hangi tür bilgiyi kullandığını ve buna ne derecede bilimsel kesinlik kattığını bilmek konusunda mesleki bir sorumluluk taşır.*

6. Sosyal hizmet uygulaması için ihtiyaç duyulan bilgi, uygulamanın amaçları ve işlevleri ile çözmeye çalıştığı sorunlar tarafından belirlenir.

7. Mesleki bilgi ve değerlerin içselleştirilmesi, kendisi de profesyonel yardımın aracı olduğu için profesyonel sosyal hizmet uzmanının hayati bir özelliğidir.

8. Mesleki beceri, sosyal hizmet uzmanının faaliyetlerinde ifade edilir. Bu, onun üç içsel süreçten kaynaklanan sanatsal yaratımını oluşturur: Birincisi, eldeki mesleki göreve ilişkin bilginin bilinçli seçimi; ikincisi, bu bilginin sosyal hizmet değerleriyle kaynaştırılması ve üçüncüsü, bu sentezin profesyonel olarak ilgili faaliyetlerde ifadesi. (Boehm, 1958)

Kolar (2005) sosyal hizmetin başlangıcının analizini yaparken, sosyal sorunların tanınmasında ve sosyal hizmetin gelişimine yararlı bir bağlam sağlanmasında ekonomik ve politik gücün önemine dikkat çekmektedir. Toplumsal konulara odaklanıldığında, sorunların çok yönlü ve çok boyutlu yapısı, ülkeler arasındaki farklılıklar ve coğrafi büyüklükten bağımsız olarak her ülke içindeki yerel bağlamlar arasındaki farklılıklarla birlikte ortaya çıktığını ifade etmektedir. Bu noktada her yerel deneyimin, karmaşık bir dünya mozağının parçası gibi olduğunu; ekonomik ve sosyo-politik boyutların üç farklı düzeyde (uluslararası, ulusal ve yerel) iç içe geçmesiyle daha anlaşılır hale geldiğini vurgulamıştır. Kolar (2015) sosyal hizmetin uluslararası boyutta tanımlanması için, farklı ülkelerdeki sosyal hizmete yönelik beş göstergeye dikkat etmenin önemli olacağını ifade etmektedir: Mesleki eğitim, mesleki yetkilendirme (sosyal hizmet uzmanı olarak çalışmak için gerekli lisans veya belge), etik standartlar (etik kuralları), mesleki organizasyon ve mesleki koşullar (çalışma alanı, ücret vb. ile ilgili olarak).

Bu açıklamalar ışığında sosyal hizmet hem kendi ahlaki değer temeli olan sezgilere ve deneyime dayanan hem de bilimsel yöntem ve süreci içeren bir müdahale pratiği ve akademik bir disiplin olarak tanımlandığını söyleyebiliriz. Bu bağlamda sosyal hizmeti tanımlamaya yönelik her girişimin çok boyutlu olması gerektiği açıktır. Sosyal hizmet tanımı İnsan haklarını ve insanın değerini evrensel boyutta ele alırken yerelin bilgisini ve değerler kümesini de içermelidir.

SOSYAL HİZMETİN TANIMLANMASINA YÖNELİK KURUMSAL GİRİŞİMLER

Ulusal Sosyal Hizmet Uzmanları Derneği, kuruluşunun ardından 1956 yılında Sosyal Hizmet Uygulamaları bünyesinde sosyal hizmetin etik kodlarını ele alan bir Etik Kodlar Belgesi yayınlamıştır. Bu çalışmada sosyal hizmetin amaçlarını içeren bir mesleki tanım da ortaya konmuştur:

1. Bireylere ve gruplara, kendileri ve çevreleri arasındaki eşitsizlikten kaynaklanan sorunları tespit etme ve çözme veya en aza indirme konusunda yardımcı olmak;

2. Eşitsizliğin oluşmasını önlemek için bireyler veya gruplar ve çevre arasındaki potansiyel eşitsizlik alanlarını belirlemek;

3. Bu iyileştirici ve önleyici amaçlara ek olarak, bireylerde, gruplarda ve topluluklarda maksimum potansiyeli aramak, belirlemek ve güçlendirmek yer almaktadır. (NASW, 1956, akt: Gibelman, 1999)

Bu bildiri NASW (1956) tarafından “sosyal hizmet uygulamasına ilişkin bilgi ve anlayış arttıkça sürekli olarak gözden geçirileceği anlayışıyla bir başlangıç formülasyonu” olarak sunulmuştur. 1973 yılına gelindiğinde ise güncel revizyonlar ve tartışmalar ışığında NASW Yönetim Kurulu tarafından aşağıdaki tanım kabul edilmiştir:

“Sosyal hizmet, bireylerin, grupların veya toplulukların sosyal işlevsellik kapasitelerini geliştirmelerine veya eski işlevselliklerini kazanmalarına ve bu amaca uygun toplumsal koşullar yaratmalarına yardımcı olan profesyonel bir faaliyettir.” (NASW, 1973; akt: Gibelman, 1999)

Bu belgenin ardından 40 yıl sonra, değişen sosyal koşullar ve mesleki standartlara cevap verilebilmesi için NASW 1996 yılında revize edilmiş Etik Kuralları Belgesini yayınlayarak, sosyal hizmet uzmanlarının davranışlarına rehberlik etmek üzere bu değerleri, ilkeleri ve standartları ortaya koymayı amaçlamıştır. Belge içerisinde yapılan açıklamada kuralların, mesleki işlevleri, çalıştıkları ortamlar veya hizmet ettikleri nüfuslar ne olursa olsun tüm sosyal hizmet uzmanları ve sosyal hizmet öğrencileri için geçerli olduğu ifade edilmiştir. Bu belgede sosyal hizmetin dönemi için güncel bir tanımı da yer almaktadır: *“Sosyal hizmet mesleğinin birincil misyonu, savunmasız, ezilen ve yoksulluk içinde yaşayan insanların ihtiyaçlarına ve güçlenmesine özel önem vererek, insan refahını artırmak ve tüm insanların temel insani ihtiyaçlarını karşılamalarına yardımcı olmaktır. Mesleğin sosyal bağlamda bireysel refah ve toplumun refahına odaklanması, sosyal hizmetin tarihsel ve tanımlayıcı bir özelliğidir. Sosyal hizmetin temeli, yaşamdaki sorunları yaratan, bunlara katkıda bulunan ve bunları ele alan çevresel güçlere dikkat etmektir.”* (NASW, 1996)

1980’li yıllara gelindiğinde ise dünyadaki sosyal sorunlara yönelik küresel yaklaşım ve küresel sözleşmelere dayanan çözümler ön plana çıkmaktaydı. 1982 yılında Uluslararası Sosyal Hizmet Uzmanları Federasyonu (IFSW) sosyal hizmet uzmanlarının rol ve işlevlerini ele alan ve küresel boyutta geçerli olabilecek bir sosyal hizmet tanımı ortaya koymayı amaçlamıştır. Bu bağlamda IFSW’nin Brighton’daki Genel Kurulunda onaylanarak kabul edilen ilk tanım, Brighton tanımı olarak da bilinmekte-

dir. Buna göre sosyal hizmet: “*Sosyal Hizmet, genel olarak toplumda ve bireylerin gelişim biçimlerinde sosyal değişim yaratmayı amaçlayan bir meslektir.*” (Bhatt & Sanyaal, 2019)

2000 yılına gelindiğinde ise Uluslararası Sosyal Hizmet Uzmanları Federasyonu (IFSW) ve Uluslararası Sosyal Hizmet Okulları Birliği (IA-ASW) ortak bir tanımlama yayınlamışlardır:

“Sosyal hizmet mesleği, sosyal değişimi, insan ilişkilerinde problem çözme ve refahı artırmak için insanların güçlendirilmesini ve özgürleştirilmesini teşvik eder. Sosyal hizmet, insan davranışı ve sosyal sistem teorilerini kullanarak, insanların çevreleriyle etkileşime girdiği noktalara müdahale eder. İnsan hakları ve sosyal adalet ilkeleri sosyal hizmet için temeldir.”

Bu tanımlama “özgürleştirme” ve “güçlendirme”yi mesleki bir işlev olarak ele alır. Aynı zamanda insan hakları ve sosyal adalet vurgusu da bu yeni tanımlama ile sosyal hizmet mesleğinin toplumsal boyutuna güçlü bir referansta bulunur. Ancak bu tanımlama üzerindeki neoliberal etki, bireyci yorumlamaya açık oluşu, yerel bilginin önemine yer vermemesi ve güçlü bir teorik alt yapıya sahip olmaması nedeniyle önemli ölçüde eleştiriye maruz kalmıştır. (Ornellas, Spolander, & Engelbrecht, 2018)

2014 yılında IFSW bu eleştirileri de göz önünde bulundurarak 63 üye ülkenin katılımıyla sosyal hizmetin yeni küresel tanımını geliştirmiştir:

“Sosyal hizmet, uygulamaya dayalı bir meslek ve sosyal değişimi ve gelişimi, sosyal uyumu ve insanların güçlenmesini ve özgürleşmesini destekleyen bir akademik disiplindir. Sosyal hizmet, sosyal adalet, insan hakları, ortak sorumluluk ve farklılıklara saygı ilkelerini merkeze alır. Sosyal hizmet teorileri, beşerî bilimler, sosyal bilimler ve yerel bilgi ile desteklenen sosyal hizmet, yaşam zorluklarıyla mücadele etmek ve iyilik halini geliştirmek için insanlarla ve yapılarla çalışır.

Sosyal hizmetin bu tanımı ulusal ve/veya bölgesel düzeylerde geliştirilebilir.”

Campanini (2015) IFSW’nin 2014 Küresel Sosyal Hizmet Tanımı’nda, üç yeni hususun vurgulanması gerektiğini ileri sürmektedir. Birincisi, sosyal hizmetin sadece uygulamaya dayalı bir meslek olarak değil, aynı zamanda akademik bir disiplin olarak da tanımlanmış olmasıdır. İkinci önemli husus, tanımın yalnızca genel bir toplumsal değişime değil aynı zamanda toplumsal gelişmeye de vurgu yapmasıdır. Üçüncü unsur, sosyal hizmet uygulamasının temel bir yönü olarak, yaşamdaki zorlukları ele almak ve refahı artırmak için insanların ve yapıların kolektif sorumluluğunu ve katılımını tanımlayarak, insanların sosyal hizmet hedeflerini gerçekleştirmeye aktif katılımıyla ilgili olmasıdır.

Ornellas, Spolander ve Engelbrecht (2018)'e göre yeni tanımda (IFSW,2014) bireyin önemini tanımaya devam ederken ve müdahalede çevredeki kişi perspektifine bir miktar vurgu yaparken, daha önceki tamamen bireysel odaklı yaklaşıma göre daha kolektif bir duruşa doğru kayda değer bir geçiş söz konusudur. Önceki tanımda yer almayan 'kolektif sorumluluk' terimi bu tanımlamada belirgin hale gelmiştir.

SON SÖZ

Sosyal hizmet mesleğinin uygulama alanlarının gelişimi ve teorik alt-yapısının derinleştirilmesi etkileşimsel bir dinamiğe sahiptir . Başlangıçta İngiltere ve Kuzey Amerika'da yardım kuruluşları ve yerleşim evleri gibi kurumlarıyla tarih sahnesine çıkmıştır. Bu kuruluşlar, toplumsal dezavantajlı gruplarla ilgilenen gönüllülerin çalışmalarına odaklanmış ve bu dönemde “sosyal çalışmacı” terimi ortaya çıkmıştır. Sosyal hizmet disiplini, örgün eğitim kurumları ve meslek örgütlenmeleri ile profesyonel boyutunu güçlendirmiştir.

1915'te Abraham Flexner'in “Sosyal Hizmet Bir Meslek midir?” başlıklı konuşması, mesleğin tanımlanması için önemli bir dönüm noktasıydı. Sosyal hizmet mesleğinin çalışma alanının genişliği ve uzmanlaşmadan ziyade “uzmanlar ile aracılık kuran” çalışma prensibine sahip olduğuna dair ola eleştiriler, mesleki kimliğin gelişim sürecinde önemli bir etkiye sahip olmuştur. Bu süreçte sosyal vaka yönetimi ve klinik becerilere yönelik vurgu, mesleki çalışmaların bireye ve aileye yönelik bir odak kazanmasını sağlamıştır.

Sosyal sorunların temelinde yer alan yapısal eşitsizliklerin ve sosyal adalete erişime dair problemlerin görmezden gelindiğine yönelik eleştiriler, “sosyal hizmet nedir ve ne yapılmalıdır?” sorusunun cevaplanmasında yeni kavramların keşfini gerektirmiştir. Bireyi, kendisini çevreleyen bir yapıların etkileşime açık parçası olarak tanımlayan yeni paradigma, birey ve ekosistemi arasındaki etkileşimi odağa almıştır.

Sosyal hizmet kuramının belirli bir kültür, dini inanç yapısı ve ekonomipolitik doktrin içinde geliştiğine yönelik eleştiriler, sosyal hizmetin tanımlanmasında “yerelleşme” ihtiyacını belirgin hale getirmiştir. Bunun yanı sıra 2000'lı yıllara gelindiğinde, sosyal hizmetin güncel ihtiyaçlara yönelik yeniden tanımlanmasını hedefleyen çabalar, sosyal adalet, insan hakları, özgürleştirme ve güçlendirme boyutlarını da sosyal hizmetin kavramsal çerçevesine dahil etmiştir.

Bu anlamda sosyal hizmet müdahalesi ve sosyal hizmet alanyazın'ı, simbiyotik bir gelişime sahiptir. Sosyal hizmet mesleğine yönelik en temel eleştiri, çalışma alanlarının oldukça geniş ve müdahale yönteminin uzmanlaşmadan uzak olmasıdır. Batı temelli bir gönüllülük hareketi olarak baş-

layan sosyal hizmet uygulamaları, profesyonel kimliğine yönelik eleştirilerle beraber bilimsel ve kanıtlanabilir temeller inşa etmiştir. Bu anlamda, ilerleyen süreçte yapılan sosyal hizmet tanımlamalarında sosyal hizmetin entelektüel bir uğraşından ziyade profesyonel bir statü ve çalışma alanı olduğunu ispatlamak için, mesleğin ana unsurları belirgin hale getirilmiştir. Bugüne baktığımızda yeni küresel tanımlamalar, bu genişliği ve çeşitliliği kapsayan bir boyut kazanmaya çalışmaktadır.

Bu çalışmada da görüldüğü gibi sosyal hizmetin odağa aldığı sorun alanlarının çeşitliliği ve mesleki müdahale repertuarının genişliği nedeniyle nihai bir tanımlama yapmak neredeyse imkânsızdır. Sosyal hizmet disiplininin odağında insan ve onu çevreleyen sosyal sistemler arasındaki etkileşim vardır. İnsan varlığına ve değerine yönelik farkındalığın genişlemesi, sosyal sorunlar karşısında insanın kırılğan konumunun değişkenliği, insan ihtiyaçlarına ve haklarına yönelik yeni yorumlamalar ve sosyal hizmetin erişilebilir kılınması için kullanılan politika araçlarının çeşitlenmesi ile birlikte, sosyal hizmet çerçevesi de yeni boyutlar kazanacaktır. Bu nedenle her tanımlama çabası, yalnızca içinde bulunulan çağın mikro, mezo ve makro ihtiyaçlarına yönelik kapsayıcı olma iddiasında bulunabilir. İnsanı tanımaya ve “İnsan ne ile yaşar” sorusuna cevap oluşturabilecek multidisipliner kazanımları, sosyal hizmetin müdahale repertuarına dâhil etmeye çalışan her bilimsel tanımlama, sürekli genişleyen bir mesleki çerçevenin tamamlayıcı parçası olarak yerini alacaktır.

KAYNAKÇA

- Altındağ, Ö. (2011). Sosyal Hizmetin Doğası ve Amaçları. *Journal of Social Work*, 6-18.
- Austin, D. M. (1983). The Flexner Myth and The History of Social Work. *Social Service Review*, 57(3), 357-377.
- Bhatt, S., & Sanyaal, S. (2019). Definitions of Social Work in Past Hundred Years: A Review. *Journal of Social Work Education, Research and Action*, 5(1), 5-27.
- Bisman, C. (2004). Social Work Values: The Moral Core of The Profession. *British Journal of Social Work*, 34(1), 109-123.
- Boehm, W. W. (1958). The Nature of Social Work. *Social Work*, 3(2), 10-18.
- Bowers, S. (1949). The Nature and Definition of Social Casework: Part I. *Social Casework*, 30(8), 311-317.
- Campanini, A. (2015). International Social Work. E. Kolar, & A. Sicora (Dü) içinde, *Social Work Around The World: Colors and Shapes in a Complex*.
- Daley, M., & Pittman-Munke, P. (2021). Flexner and the Social Work Profession: Myth versus History. *Journal of Sociology and Social Work*, 9(2), 1-12.
- Germain, C., & Gitterman, A. (1980). *The Life Model of Social Work Practice*. New York: Columbia University .
- Gibelman, M. (1999). The Search for Identity: Defining Social Work—Past, Present, Future. *Social Work*, 44(4), 298-310.
- Gordon, W. E. (1983). Social Work Revolution or Evolution? *Social Work*, 28(3), 181-185.
- Holosko, M. J. (2003). The History of The Working Definition of Practice. *Research on social work practice*, 13(3), 271-283.
- International Federation of Social Workers and International Association of Schools of Social Work (2000) ‘Global Definition of Social Work’: [www. ifsw. org/](http://www.ifsw.org/) adresinden alındı.
- IFSW. (2014, 08 02). *Global Definition of Social Work*. International Federation of Social Workers: <http://ifsw.org/policies/definition-of-social-work/> adresinden alındı
- Kolar, E. (2015). Social Work Around the World: a Comparative Perspective. E. Kolar, & A. Sicora (Dü) içinde, *Social Work Around the World Colors and Shapes in a Complex* (s. 244-263).
- Murdach, A. (2010). *Social Work*, 55(1), 82-89.
- NASW. (1996). *Code of Ethics of the National Association of Social Workers*. 09 20, 2023 tarihinde National Association of Social Worker: <https://naswct.org/professional-information/ethics-and-standards/code-of-ethics/> adresinden alındı

- Ornellas, A., Spolander, G., & Engelbrecht, L. K. (2018). The Global Social Work Definition: Ontology, Implications and Challenges. *Journal of Social Work, 18*(2), 222-240.
- Payne, M. (2020). *Modern Social Work Theory*. Bloomsbury Publishing.
- Popple, P. R. (1985). The Social Work Profession: A Reconceptualization. *Social Service Review, 59*(4), 560-577.
- Pozzuto, R., & Arnd-Caddigan, M. (2008). Social Work in The Us. Sociohistorical Context and Contemporary Issues. *Australian Social Work, 61*(1), 57-71.
- Ramsay, R. F. (2003). Transforming The Working Definition of Social Work into The 21st Century. *Research on Social Work Practice, 13*(3), 324-338.
- Rankopo, M. J., & Osei-Hwedie, K. (2018). Globalization and culturally relevant social work: African perspectives on indigenization. *International Social Work, 54*(1), 137-147. doi:doi:10.1177/0020872810372367
- Richmond, M. E. (1915). The Social Case Worker in a Changing World. *Proceedings of the national conference of charities and corrections, 42*, s. 43.
- Richmond, M. E. (1917). *Social Diagnosis*. Russell Sage Foundation.

BÖLÜM 14

TOPLUMSAL CİNSİYET ALANINDA YÜRÜTÜLEN ARAŞTIRMALARDA YÖNTEME ‘NORMAL’, DOXA VE EPİSTEME KAVRAMLARI ÜZERİNDEN BAKMAK¹

Elif GEZGİN²

1 Bu metinde yer alan tartışmaların bir kısmı, 5 Mayıs 2023'te ODTÜ'de gerçekleştirilen İlişkisel Sosyal Bilimler Kongresi'nde yaptığım “Tahakküm Dinamiklerinin Deşifresinde Bir Araç Olarak Pierre Bourdieu Sosyolojisi'nin Alan Araştırmasında Uygulanışı Üzerine Bir Tartışma” başlıklı sunumuma dayanmaktadır.

2 Dr. Öğretim Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü; Kadir Has Üniversitesi, Toplumsal Cinsiyet ve Kadın Araştırmaları Merkezi (Post-doc), elifgezgin2009@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-2217-4848>

Giriş

Toplumsal cinsiyet alanında çalışırken hem konuyla ilgili teorik arka plana hem de onun pratikteki, içinde bulunulan bağlama özgü yansımalarına aynı anda odaklanmak büyük önem taşıyor. Teorik tartışmalar bize cinsiyet kavramını daha iyi anlama ve onun yerleşik, bugüne dek sorgulanmaksızın kabul görmüş yanlarını deşifre etme imkânı sunarken, bunun pratikteki yansımalarını gözlemleyerek -yani alan araştırmaları yürüterek- ise bu kavramın gerçekte, gündelik yaşam içerisinde nasıl kullanılageldiğini, toplum tarafından nasıl algılandığını ve zamanla hangi yönde ne tür değişimler geçirdiğini ya da geçirmediğini görme imkanı buluruz. Özellikle günümüzde siyasette ve dolayısıyla da toplumsal alanda kendisine sıklıkla yer bulan toplumsal cinsiyet gibi bir çalışma alanı söz konusu olduğunda, konuyla ilgili alan araştırmalarının sıklıkla yürütülmesi, toplumun söylemsel olarak durmadan ve bazen beklenmedik biçimlerde inşa edilerek yenilenen ‘normal’ tanımları karşısında ne tür tutum ve stratejiler geliştirdiğini anlamamız açısından önem taşır. En temel insan haklarıyla yakından ilişkili ve dolayısıyla da konuyla ilgili olumlu yönde bir değişime katkı sağlaması beklenen toplumsal cinsiyete yönelik sosyolojik araştırmalarda, alan araştırmaları, toplumsal cinsiyet eşitliği alanında gerçekleşmesini umduğumuz değişimi yaratmanın nasıl, hangi yollarla mümkün olabileceğini ve olamayacağını anlamamız açısından da oldukça önemlidir. Yani bu ikili basamağın, teori ve pratiğin, aynı anda aktif bir biçimde toplumsal cinsiyet çalışmaları alanının içerisinde var olması; ideal olan ile halihazırda olanı birbirine yaklaştırmayı hedeflediğimiz, daha özgür ve eşit bir dünya için elzem görünüyor. Bu da toplumsal cinsiyet alanında yürütülen alan araştırmalarında kullanılan teorik ve kavramsal çerçeveler konusunda daha fazla düşünmenin ve teori ile pratiği bir arada ele alarak ilerlemenin önemini ortaya koyuyor.

Bu çerçevede, bu metinde toplumsal cinsiyet tartışmalarının toplum içerisinde nasıl algılanıp değerlendirildiğini daha iyi anlamaya çalıştığım geçmiş alan araştırmalarıyla, bu alan araştırmalarında sıklıkla karşılaştığım söylemlerin ortaya koyduğu teorik çıkarımlar arasında gidip gelerek, özellikle episteme ve doxa kavramlarının önemine ‘normal’ tanımı üzerinden değinecek ve bu kavramların konuyla ilgili önemine dikkat çekmeye çalışacağım. Bunu yaparken aynı zamanda Pierre Bourdieu’nun doxa dışındaki diğer bazı temel kavramlarına ve onun alan araştırmasına nasıl baktığı konusuna da yer verecek, alan araştırmasında bu kavramları işe koşmanın veriyi daha sağlıklı ve gerçekçi bir biçimde değerlendirebilme anlamındaki önemine dikkat çekmeye çalışacağım.

Bu bağlamda metnin ilk kısmında nitel araştırma ve Pierre Bourdieu sosyolojisinin önemine değinecek, ardından toplumsal cinsiyet konusunun alana yansımalarına bazı örnekler üzerinden yer vermeye çalışacağım. De-

vamında; dünya genelinde ve Türkiye özelinde toplumsal cinsiyet alanında yaşanan gelişmelerin, bu alanda yürütülen araştırmaları ‘normal’ tanımının sınırları üzerinde daha da fazla durmaya iten mevcut gidişatına odaklanacağım ve bu tartışmayı özellikle doxa ve episteme kavramları üzerinden yürütmek gerektiğini öne sürerek, tüm bu kavramları detaylandırıdığım son bölümün ardından metni tamamlayacağım.

Alan Araştırmasının, Nitel Araştırmanın ve Pierre Bourdieu’nün Kavramlarının Önemi

Özellikle toplumsal cinsiyet araştırmaları söz konusu olduğunda araştırma yöntemi olarak yolumuzun çoğunlukla nitel araştırma yöntemleriyle kesişmesi beklendik bir durum. Çünkü kadına yönelik şiddet, homofobi, heteronormativite, erkeklik ve benzeri konularda nicel araştırma ile elde edebildiğimiz bilgi, belli başlı istatistik veriler aracılığıyla bizi eşitsizliğin boyutları konusunda aydınlatsa da yaşananların neden yaşandığını, homofobinin, kadın düşmanlığının, şiddetin nerelerden beslendiğini ve hangi motivasyon kaynaklarıyla güçlendiğini, ne tür ideolojik etkilerin ve kaynakların onları meşrulaştırdığını anlamak açısından tek başına yeterli olamıyor. Bu sorulara yanıt arama süreci ise beraberinde kaçınılmaz bir biçimde derinlemesine görüşmeleri, faillele yapılacak uzun ve detaylı konuşmaları, onların anlam dünyalarına uzanan zorlu yolculukları zorunlu kılıyor. Bu da yolumuzu kaçınılmaz bir şekilde nitel araştırmaya çıkarıyor. Smilde ve Hanson’ın ifade ettiği gibi; “toplumsal cinsiyet ve cinselliğin kişiler arası iletişimi yönetme biçimi, bu olguların kurumlar içerisine nasıl gömülü olduğu ve kişinin yaşam fırsatlarını nasıl farklı biçimlerde etkilediği gibi noktalar üzerinden, konuyla ilgili karmaşık ve çift taraflı süreçler, nitel araştırma yöntemleri sayesinde ortaya çıkarılabilir” (Smilde ve Hanson, 2018: 333). Ayrıca bu bölümde üzerinde özellikle durduğum ‘normal’ tanımı ve onunla ilişkili olarak tartışmaya açacağım doxa ve episteme kavramlarını ele alıp sorgulayabileceğimiz otantik ve güncel bir veri zemini ne sahip olabilmek için de nitel araştırma oldukça önemli, hatta olmazsa olmaz bir unsur olarak karşımıza çıkıyor.

Nitel araştırmayı belli başlı somut izleklere çevirmek ve veriye yaklaşımda, veriye bakışta ve sonrasında onu analiz edişte elle tutulur somut bir yol bulmak ise oldukça karmaşık bir süreç. Bu durumun, yani böylesi bir karmaşanın ardında ise devasa bir felsefi tartışma alanı mevcut. Çünkü gerçeğin ne olduğu tartışması ne denli büyükse, gerçeği ele alma –en azından ona yaklaşma- iddiasındaki araştırmacının zihinsel karmaşası da o kadar büyük. Üstelik, artık arkaik diyebileceğimiz bir yapı birey karşıtlığı meselesi, belli başlı sosyal olguları incelerken hala önümüze çıkıyor. Kişilerin dünyayı algılama, ona anlam verme biçimlerine genel olarak hasar veren dikotomik yaklaşımlar, konu toplumsal cinsiyet olduğunda sonuçları çok daha ağır çıkarımlara sebep olabiliyor. Bu noktada dil ve söylem de bir

“güç ve kontrol aracı” ve “toplumsal olarak inşa edilen bir gerçekliğin aracı” olarak (Park, 2005: 11, Van Leeuwen, 1993) son derece güçlü bir etkiye sahip. Toplumsal gerçekliği inşa etmek gibi büyük bir etkiye sahip olan böylesi bir aracı daha iyi anlayabilmek, onun kutuplaşmayı ve ötekileştirmeyi nasıl, hangi yollarla ortaya çıkardığını ve sürdürdüğünü anlamak için bu anlamın taşıyıcısı ve hedefi olan bireylerle daha fazla konuşmak, ama en çok da onları çok daha fazla ve çok dikkatli bir biçimde dinlemek gerekiyor. Toplumsal meselelerle ilgili olarak alanda yaptığımız her bir güncel görüşme, mevcut düzenin ne tür gerçeklikler inşa ettiğini pratikte bizzat ve hızla fark edebilme ve bu yapıları deşifre edebilme anlamında büyük değer taşımakta. Çünkü ancak ele aldığımız konuyla ilgili olarak topluma neyin empoze edildiğini ve bunun tek tek bireylerce nasıl içselleştirildiğini ya da içselleştirilip içselleştirilmediğini anlayıp ortaya koyabildiğimizde mevcut gidişatı kontrol edebilme ve onu sosyal dışlamanın önüne geçebilecek yönde değiştirmeye çalışma konusunda yol alabiliriz.

Veriyi ya birey ya da yapısal faktörler üzerinden değerlendirme; yani bu ikisinden birine ötekini göz ardı ederek yaklaşma gibi dikotomik yaklaşımları aşan ve bunu bize belli başlı somut kavramlar sunarak yapabilen en önemli düşünürlerden biri ise Pierre Bourdieu. Onun literatüre kazandırdığı kavramlar seti araştırmacıya, toplumsal dünyayı algılama ve anlamaya yönelik çabasında tözsel bir gerçeklik anlayışı ile sınırlanmaktan uzaklaşma ve ikili karşıtlıkları aşan kavramsal yaklaşımlara yönelme imkânı tanımış oluyor. Bourdieu’nun bu çok yönlü yaklaşımı sayesinde “araştırma nesnesinin öznel ve nesnel boyutlarının eş zamanlı ve birbirine bağlılığı içerisinde” incelenmesi mümkün hale geliyor (Tatlı, Özbilgin, & Kartas-Özkan, 2015: 3). Böylece kişi ve grupları, içerisinde bulundukları diyalektik ilişkiler ağının karmaşıklığını gözeterek ve bu karmaşanın örneğin ulusal, heteronormatif, etnik ve benzeri pek çok boyutunu da işin içine dahil eden geniş ve esnek bir bakış açısıyla ele almak kolaylaşıyor. Bu yaklaşım sayesinde, toplumsal cinsiyet gibi çok boyutlu bir araştırma alanı da içerisinde yer aldığı tüm karmaşık dinamikleri kavramsal ve teorik boyutlarıyla yeterince kapsamlı, esnek ve geçişli bir biçimde ele alabileceğimiz bir zemin kazanmış oluyor.

Bu çerçevede alan araştırmasına yöneldiğimizde ve ele alınan topluluğun belirli bir biçimde davranmakta çıkar gördüğü kabuller, ele alınan grubun mücadele biçimleri, alanın tarihsel arka planı ya da, örneğin, söz konusu alanda bireyin sahip olduğu/olmayı hedeflediği sermaye türlerinin neler olduğu gibi konuları sorgulamaya başladığımızda yapıdan bireye ya da bireyden yapıya net bir etkiden söz etmenin mümkün olmadığı zaten açıkça görülür. Bu bağlamda, mevcut karmaşayı aşabilecek bir alternatif yol olarak, Bourdieu ve Wacquant’ın alanda araştırmacının izlemesi ve üzerinde durması gerektiğini ifade ettiği şu adımlara bir göz atalım:

Alan terimleriyle yapılan bir çözümleme, zorunlu ve birbirine bağlı üç uğrak içerir. İlk olarak alanın konumu iktidar alanına göre çözümlemelidir. Böylece, örneğin edebiyat alanının iktidar alanına dahil olduğu ve burada tahakküm altında bir konum işgal ettiği görülür. (Ya da daha yetersiz bir dille: Sanatçılar ve yazarlar ya da daha genelde aydınlar “egemen sınıfın ezilen bir kesimidir”.) İkinci olarak, bu alanda rekabet halinde olan eyleyicilerin ya da kurumların işgal ettikleri konumlar arasındaki bağıntıların nesnel yapısı kurulmalıdır. Üçüncü olarak, eyleyicilerin habitusu, yani belirli bir toplumsal ve iktisadi koşul türünün içselleştirilmesi yoluyla edindikleri ve söz konusu alanın içinde tanımlanmış bir yörüngede az ya da çok gerçekleşme fırsatı bulan yatkınlık sistemleri çözümlemelidir. (Bourdieu ve Wacquant, 2003:90)

Alana böyle bir çerçeveden baktığımızda toplumsal eylemlerin ya da olguların tek başlarına bir varlık kazanabilecek ya da bağlantısızca araştırılabilecek şeyler olmadığı, nedensiz olmadığı ya da eylemlerinin salt bireyin canı öyle istiyor diye öyle de olmadığı, bireylerin sahip oldukları sermaye biçimlerini arttırmaya yönelik mücadelelerin yarattığı oldukça karmaşık süreçlerin sonuçları olarak karşımıza çıktığı daha net bir biçimde anlaşılır. Yani ortada ne tek başına karar verip yüzde yüz otantik davranabilen bir birey vardır, ne de bireyi tamamıyla etkisi altına alıp onun ne yapacağını belirleyen bir yapı. Dolayısıyla ele aldığımız toplumsal araştırma konusu her ne olursa olsun, bu unsurların her birini eş zamanlı olarak işe koşmayı zorunlu kılıyor.

Alana Yansımalar

Tam da bu noktada, söz konusu diyalektik ilişki ve yaklaşımı, heteronormativite ve toplumsal cinsiyet çalışmalarına yönelik olarak yürütülen alan araştırmaları ve bu araştırmalarda elde edilen verileri yorumlarken karşımıza sıklıkla çıkan belli başlı durumlara yönelik kavramsal karşılıklar üzerinden ele almak istiyorum. Bunun için de söz konusu araştırma alanlarında kendi yürüttüğüm bazı alan araştırmalarından yararlanarak öne çıktığını gözlemlediğim bir kaç kavrama kısaca dikkat çekmeye çalışacağım¹

Heteronormativite konusunda özellikle erkeklerle yürüttüğüm görüşmelerden örnek verecek olursam, homofobik söylemler söz konusu olduğunda neredeyse ağız birliği eden erkek görüşmecilerin bu söylem ve tutumlarında, mevcut alanlarının ayrıcalıklı olma koşullarından sayılan “sünni, Müslüman, muhafazakar, milliyetçi, heteroseksüel erkek” olma vurgusu oldukça büyük bir önem taşıyor (Gezgin, 2023). Yani dışlama ey-

¹ Bu metin bağlamında özellikle 2019 yılında Çanakkale’de yürüttüğüm toplumsal cinsiyet, erkeklik ve heteronormativite konulu alan araştırmalarını kastediyorum. Burada yöntemsel açıdan ele aldığım bu alan araştırmalarında, kendisini sünni, Müslüman, muhafazakar, milliyetçi ve heteroseksüel olarak tanımlayan erkeklerle yapılan görüşmelerin detaylı bir analizi için bkz. Gezgin, E. (2023). Between Privileges and Sacrifices: Heteronormativity and Turkish Nationalism in Urban Turkey, *Journal of Homosexuality*, 70 (10), 2072-2095.

lemi, ayrıcalık/üstünlük içeren belli başlı kimlikleri taşımanın, o kimliklere (ve dolayısıyla onlara tanımlı, onlarla beraber otomatik olarak bireylere tanınan ayrıcalıklı konumlara) sahip olmayı sürdürebilmenin zorunlu bir koşulu gibi görünüyor. Bu gibi örneklerde sürekli olarak karşımıza çıkan örüntü, bireylerin ayrıcalıklı bir konumda kalabilmek için daima sahip oldukları sermaye türlerini korumak ve mevcut konumlarını performe etmeye devam etmek zorunda olmalarıdır ki bu da Bourdieu'nun kavramlar setinin, Butler'ın performans vurgusu ve queer teori alanıyla da paralellikler gösterdiği önemli bir nokta. Yani içinde bulundukları güç ilişkilerine göre şekillenmekte olan stratejileri ve bunları performe ediş biçimleriyle katılımcıların bulundukları alanı muhafaza etme çabası son derece güçlü bir kontrol gayreti olarak göze çarpıyor.

Yerel bir alan araştırması üzerinden gözlemlediğim bu süreci Bourdieucu bir bakışla ifade edecek olursam; kişiler ele aldığımız alan içerisinde üstün bir konumdalarsa mevcut kabulleri, yani Bourdieucu bir kavramla ifade edecek olursak *doxay*ı koruma/muhafaza etme stratejisi kullanacaklardır, bireyler içinde bulundukları oyunun oynanmaya değer olduğu konusuna kanidir - yani yine Bourdieucu bir ifade ile *illusio* söz konusudur.² Büyük bir genelleme ile kabaca 'muhafazakar' olarak tanımladığımız grupların homofobik eğilimlerinin daha yüksek olmasının bu durumla ilişkisi sosyolojik açıdan önemli ve üzerinde daha fazla durulmaya değer bir nokta olarak öne çıkıyor. Çünkü stratejik olarak mevcut düzeni korumakta büyük bir anlam ve çıkar görme tutumu, beraberinde getirdiği 'normal', 'makbul' gibi tanımlama sınırlarını ve hatta dayatmalarını da işin içine katarsak; yalnızca toplumsal cinsiyet alanında değil, sosyal dışlama içeren ya da sosyal değişmeye odaklanan diğer tüm toplumsal araştırma alanlarında da incelenmesi elzem bir konu. Dolayısıyla dışlanmış bir grubun yaşam koşullarını iyileştirmeye yönelik olarak neler yapılabileceğini incelerken, en az dışlanmış grup kadar dışlayan gruba odaklanmak büyük önem taşıyor.

Ayrıcalıklı konumda olan ve bu konumda kalmak için yüksek bir performans sergileyen ve bunun için çoğunlukla bedeller de ödeyen birey, her halükarda bu konumunu koruma stratejisi kullanacaktır. Türkiye'de yürütülen bir alan araştırması örneğinden yola çıkarak –ancak genelleme de son derece müsait bir biçimde- bugünün Türkiye'sindeki toplumsal koşulların 'normal', 'makbul', ya da pek çok anlamda 'ayrıcalıklı' kıldığı, çoğunluğu oluşturan bireyler, bu nitelikleri korumak adına belli başlı bedeller ödemekte ve bu amaca yönelik olarak sergiledikleri performanslar yoluyla sahip oldukları bu konumdaki varlıklarını sürdürebilmektedir. Yani sahip oldukları pozisyon kendilerine kalıcı bir biçimde verilmemekte,

2 Ancak zayıf durumdaysa yıkıma yönelik bir strateji ihtimali doğar – ki bu ana akımı yani toplumun çoğunluğunu temsil eden bir alan araştırmasında rastlanması daha düşük ihtimalde olan bir görüşmecî profilini temsil ediyor.

daima tekrar tekrar kazanılmaktadır (Gezgin, 2023). Kendi araştırmamla ilgili olarak daha önce iddia ettiğim gibi, belirli bir alan içerisindeki aktörlerin o alana içkin durumdaki kural ve kaidelerin dışında hareket eden (sahip olmayı sürdürmek için katılımcıların sürekli olarak performe etme durumunda kaldıkları sermaye türlerine sahip olmayan, hatta belki onların sahiplenip sürdürdükleri oyunda bir anlam da görmeyen) kişi ve gruplara yönelik negatif tutumları, mevcut habitusu pekiştirme ve dayatma çabaları nedeniyle, ve kendi performanslarının ve uyum gösterdikleri kaidelerin zorlayıcılığı oranında sertleşecektir (Gezgin, 2023). Çünkü oyunu oynamaya değer bulanlar, onun kurallarını korumak konusunda istekli olurlar ve hatta zaman zaman *vigilantism* [ihkak-ı hak] olarak tanımlayabileceğimiz türde müdahalelere varacak düzeyde bir düzen koruyuculuğuna soyunabilirler. Toplum içerisinde kabul gören ‘normal’ sınırlarının dışında davrananlara doğrudan müdahale etme eğilimi mevcut düzene ve onun sınırlarına olan koşulsuz bağlılığa işaret eden bir davranıştır. Dolayısıyla, toplumda dışlanan durumundaki kişi ve grupların huzuru ve güvenliği, toplumun yani çoğunluğun bu sosyal dışlama eylemini ne kadar içselleştirdiğine, onda ne kadar anlam gördüğüne ve en çok da dışlananların varoluş biçiminin onların sahip oldukları mevcut konumlarını ne kadar tehdit ettiğine ya da edebileceğine bağlıdır. Bu nedenle, çoğunluğa dahil olan, ‘normal’ tanımının içinde kalan ve bu ‘normal’ tanımını içselleştirdiği düzeyde onu büyük bir kuvvetle korumak da isteyen kişi ve grupların kendilerine empoze edilen bilgileri ele alış biçimleri, inançları, kendilerini hangi konularda ve neden tehdit altında hissettikleri ve davranış motivasyonlarının temelde en çok neler olduğunu anlamak, azınlıkta olan ve dışlananın haklarını koruyabilmek ve en çok da bu davranışları motive edebilecek çeşitli bilgi kirliliklerinin tespiti ve mümkünse doğrusu ile değiştirebilmesi açısından büyük önem arz eder.

Örneğimize dönecek olursak kişi ‘sünni, Müslüman, muhafazakar, milliyetçi, heteroseksüel erkek’ olma performansı konusunda ne kadar fazla şeyi feda ediyor ve bu kimliği korumak için ne kadar çok çaba göstermek zorunda kalıyorsa ve ondan bunları ne kadar sık tekrar etmesi bekleniyorsa, dışladığı gruba yönelik sertliği de o kadar artacaktır (Gezgin, 2023). Burada bahsi geçen performe etme zorunluluğuna, mevcut ayrıcalıklı konumunu koruma gayretindeki heteroseksüel erkeğin içinde bulunduğu sosyal çevrenin söylemine uyum gösterme mecburiyeti, kabaca da olsa iyi bir örnek olabilir. Örneğin alan araştırmamda ele aldığım, kendisini muhafazakâr ve milliyetçi olarak tanımlayan gruba dahil herhangi bir katılımcı, içinde bulunduğu olağan sosyal çevresi içerisinde aşağılanan eşcinsel bir bireyi savunup, cinsel yönelimi ne olursa olsun herkesin eşit bir yaşam sürmesi gerektiğini söylerse ya da ortamdaki olası bir aşağılama eylemine bir biçimde karşı çıkarsa, normal koşullarda görünmez bir halde

duran bu uyum mecburiyeti kendisini net bir biçimde ortaya çıkaracaktır. Hatta bundan daha da düşük bir beklenti ile; kişinin eşcinsel bir bireyi en az diğerleri kadar hiddetli bir biçimde aşağılamaması dahi bu görünmez baskıyı ortaya çıkarmaya yetecektir (Çünkü grup içi baskı söz konusu olduğunda sadece yaptıklarımız değil yapmadıklarımız da yargılanacaktır). Bu noktada, böyle bir davranışın -ya da kişinin dışlayıcı bir davranış performe etmeyerek gruptan ayrı bir tür ‘davranmayış’ sergileyişinin- bedeli kişi için ne kadar büyükse, dışlayıcı davranışın şiddeti de o kadar yüksektir. Dolayısıyla buradan yola çıkarak, bireyin kendine özgü yaşam koşullarını, kural ve kaidelerini ve bireylerin belirli bir biçimde davranmasına neden olan değerleri, onları öyle davranmak zorunda bırakan koşulları ve bireylerin bu koşullar altında kullandıkları stratejileri ortaya koyacak, yani kısacası sosyolojik açıdan mercek altına alınmış olan araştırma alanının anlam kodlarını ortaya çıkaracak bütüncül ampirik araştırmalara *yönelik ihtiyaç oldukça büyük*.

Bireyi ele alırken -*özellikle bu kişi ele aldığımız sosyal dışlanma meselesinin faili, yani bizzat uygulayıcısı ve dışlama eyleminin de savunucusu konumunda ise-* onun konuyla ilgili söyledikleri kadar söylemediklerine de odaklanmak ve en çok da onu bu şekilde davranmaya iten motivasyonları hem makro hem de mikro ölçekte en ince detayına kadar incelemek önem kazanıyor. Burada bir araştırma alanını ele alınırken, onu durmaksızın oluşturan ve dönüştüren iç dinamiklerin alanın *bağlamsal koşulları çerçevesinde değerlendirilebilmesi* ve yapının bireye, bireyin yapıya olan etkisinin *tüm karmaşası içerisinde ele alınması gerekmektedir*. Bu minvalde araştırma boyunca katılımcıların bulundukları alanın dinamiklerinin neler olduğu, bu dinamiklerin ele alınan görüşmecileri hangi yönde, nasıl ve ne kadar etkilemiş ve etkiliyor olabileceği, bu dinamiklere kişilerin ne oranda ve hangi yöntemlerle uyum sağladığı (ya da sağlamak zorunda kaldığı), bunu yaparken ne gibi bedeller ödediği ve bunun yapılan görüşmelerin tümünde gözlemlenen dışlama pratikleriyle olan ilişkisini irdelemek son derece önemli. Ve böylesine geçişli ve karmaşık bir analize ihtiyaç duyulan bu tür konularda Bourdieu sosyolojisinin sağladığı kavramlar seti büyük bir işlevselliğe sahip.

Örneğin Bourdieu sosyolojisinde sıklıkla karşılaştığımız mücadele kavramını düşünelim. Kişilerin sahip oldukları çeşitli türlerdeki sermayeler üzerinde mücadeleleri söz konusudur ve mücadele, ele alınan her alanda varlığını farklı biçimlerde sürdürmeye devam eden son derece önemli bir dinamik olarak toplumsal alandaki etkisini daima sürdürür. Erkeklik de perforce edilen bir mücadele alanı olduğundan, oldukça hareketli ve farklılıklar ihtiva eden bir alanda bu konuyu ele alabilmek ve burada cereyan eden performans ve mücadeleleri anlayabilmek önem taşır. Bitmek bilmeyen bu dinamik süreç sırasında katılımcıların ortak eğilimlerinin

nasıl şekillendiğini anlayabilmek açısından önem taşıyan bir diğer kavram ise habitustur ve bu kavramı Bourdieu “içselleştirilen yapıların öznel olan fakat bireysel olmayan sistemi; içinde bulunulan grubun ya da sınıfın tüm üyelerine özgü olan algı, kavrayış ve eylem şemaları” olarak tanımlar (Bourdieu, 1977: 86). Yani bireyler, içinde bulundukları bağlamsal koşullarla iç içe olan, onların dünyayı algılama ve kavrama biçimleri üzerinde büyük güç sahibi olan dinamik etki ağları içerisinde yaşamaktadır. Dolayısıyla bir alan araştırmasının yürütüldüğü bağlam içerisinde yaşayan herhangi bir bireyin anlamlandırma şemaları, içerisinde bulunduğu habitusun sağladığı bilgi stoğu yoluyla oluşmakta, bu bilgi stoğu da yaşadığı ülkenin ‘kabul edilebilir’, ‘normal’ birey tanımı her ne ise ona paralel nitelikleri söylemlerine hem doğal olarak hem de mecburen taşımaktadır. Bireyin benimsediği bu bilgiler daima o dönemin mevcut güç ilişkilerine, gündemine ve içinde bulunulan dönemin politik söylemlerine göre şekillenmeye devam edecek, bunlarla bireyin algı ve yorumlama biçimi arasındaki ilişki daima aktif bir biçimde sürecektir. Dolayısıyla nasıl ki kimlikler söz konusu olduğunda bizler sabit, katı, verili tanımlamalardan bahsedemiyorsak, hayatla ve hayatta karşılaştığımız olgu ve durumlarla ilgili yorumlarımız da benzer bir esneklik taşımakta. Bu nedenle alan araştırmalarının geçerliliği, özellikle içerisinde bulunulan sosyo-politik iklimin daima devinim halinde olduğu, toplumsal yapıyı etkileyen süreçlerin çeşitli nedenlerle durmadan değişkenlik gösterdiği Türkiye gibi ülkelerde daha kısa olacak ve toplumun mevcut koşullar altında ele alınan olgu hakkında ne düşündüğünü geçen zaman içerisinde takip edebilmek için daha sık alan araştırması yürütmek, görüşmeleri daha sık tekrar etmek gerekecektir. Geçmişte herhangi bir tanımlama ya da kısıtlamaya uğramamış, normal ya da anormal olarak niteleme gereği dahi duyulmamış ya da daha az duyulmuş pek çok konu -eğer dönemin koşulları ve tepeden topluma pompalanan ideoloji bombardımanı artık bu konuda kişilerin fikir sahibi olması gerektiği görüşündeyse- birdenbire hatta bazen anlamsız bir biçimde gündeme düşecek, kişiler bu konuda bir söz söyleme, fikir sahibi olmaya mecbur bırakılacaktır. (Aynı şekilde gündemde önemli bir yer kaplayan pek çok konu da mevcut konjonktürün etkisi ya da manipülasyonu yoluyla bir anda önemini kaybedebilir ve hatta toplumsal arenadan silinebilir.)

Son yıllara damgasını vuran ve etkisinin maalesef gitgide daha fazla büyüyeceğini düşündüğüm; kitleleri herhangi bir konuya ‘karşı’ olma noktasından konsolide etmeye çalışma açısından da önemli bir örnek olarak karşımıza çıkan *anti-gender* yani toplumsal cinsiyet karşıtı hareketler, konjonktürel olarak silinen ya da inşa edilen meseleleri görünür kılma açısından oldukça iyi bir örnektir. Toplumda daha önce bir rahatsızlık olarak gündeme gelmemiş olan bir konunun, zaman içerisinde inşa edilen toplumsal ‘hassasiyetler’ yoluyla nasıl gündemde her zamankinden çok

daha önemli bir yer kaplamaya başladığını, toplumsal cinsiyet karşıtı hareketlerin özellikle LGBTI+ karşıtlığı örneğinde daha net bir biçimde görülebiliriz. Ayrımcılığın sona ermesi için yüzyıllardır süregelen mücadeleleri tehdit eden toplumsal cinsiyet karşıtı hareketler, dünya genelinde olduğu gibi Türkiye’de de eskisinden daha hızlı bir şekilde büyüyor ve gündemde karşımıza daha fazla çıkıyor. Söylemlerinin temelini ‘aileyi’ ve ‘çocukları’ korumak ve bu metin açısından daha da önemlisi; verili, tözsel bir ‘normal’ tanımı üzerinden kuran bu hareket dünya genelinde; kürtaj hakkı, okullarda cinsellik eğitimi, toplumsal cinsiyet alanında yapılan akademik çalışmalar ya da eşcinsel evlilikleri gibi konuları hedef alırken Türkiye’de son yıllarda İstanbul sözleşmesi ve LGBTI+’ların görünürlüğüne yönelik rahatsızlık gibi konular özellikle ön plana çıkmakta. 2021’de İstanbul sözleşmesinin feshiyle sonuçlanan süreç bugün aile kurumunu koruma adı altında güçlenen LGBTI+ karşıtı hareketlerin daha örgütlü ve sistematik bir şekilde karşımıza çıktığı bir hal almış durumda. Örneğin bu hareket kapsamında değerlendirebileceğimiz ve geçtiğimiz yıl 18 Eylül 2022’de Türkiye’de ilk kez düzenlenen LGBTI+ karşıtı protesto, bu yıl da yine ‘LGBT Propagandasına Karşı Büyük Aile Buluşması’ başlıklı etkinlik kapsamında 17 Eylül 2023’de düzenlenecek. Yani toplumsal cinsiyet karşıtı hareketlerin eylemlerini Türkiye’de de sistematik bir biçimde sürdüreceği ve böylece bu etkinin Türkiye’de de gitgide daha fazla insana ulaşacağını şimdiden söylemek mümkün.

Burada bu metin açısından önemli olan nokta, tüm bu girişimler ve dönüşen söylemler yoluyla toplumsal cinsiyet karşıtı hareketler güçlendikçe toplumun ‘normal’ tanımının sınırlarının daha da keskinleştiği ve keskinleşmeye devam edeceğidir. Toplumsal cinsiyet ve cinsel yönelim farklılıkları konusunda politik arenada sarf edilen her bir cümle, tahakküm etme gücüne sahip olanın ‘normal’in ne olduğuna dair yaptığı her bir tanım ve sınırlama, ‘normal’ olmamakla itham edilenin üzerindeki baskıyı arttırıyor. Özellikle bu gelişmelerin kamu kanaatine yön veren kurumsal yapılarca desteklenmesi yöntemsel açıdan değerlendirildiğinde, birazdan daha detaylı bir biçimde ele alacağım doxa ile episteme ayrımının zaman zaman tehlikeli olabilecek düzeyde birbirine karışacağı bir zemin hazırlıyor. Bu da söz konusu tartışma alanlarını sosyal bilimler açısından daha iyi anlamaya çalışan araştırmacıların ‘normal’ tanımının ne olduğunu çok daha sık ve kapsamlı bir biçimde tartışması gerekeceğine işaret etmekte. Bu anlamda araştırmacı, adeta, içinde yaşadığı toplumun ‘normal’ tanımının izini süren, mevcut gelişmelerle durmadan şekil değiştiren bu tanımlamanın toplumsal arenadaki karşılığını aktif bir biçimde takip eden bir iz sürücü konumundadır. Toplumsal dinamiklerin hızla değiştiği bir alanda ‘normal’ tanımı da daima değişeceği ve bu değişimin toplumdaki karşılığını anlamak sadece gündemi takip ederek mümkün olamayacağı için; alan-

da olmak ve ele alınan konuları alan araştırmaları yoluyla ve bu araştırmalardan elde edilen bulgular üzerinden takip etmek büyük önem taşıyor. Toplumsal cinsiyet gibi yapısal pek çok dış etkinin manipülasyonu altında olan, politik düzeyde üzerinde sıklıkla tartışılan ve topluma empoze edilen ideolojik söylemlerde kendine daima önemli bir yer bulan bir konuda çalışan araştırmacılar için bu önem çok daha büyük görünüyor.

Tam da bu noktada, yani araştırmacının ‘normal’ tanımının izini sürmesi ve bu tanımın sınırlarını anlamaya çalışmasından söz ederken, bu kavramı daha etraflı bir biçimde ele almak önem kazanıyor. Kendi deneyimlerimden, teorik çalışmalarımın ve bunların alan araştırmasına uygulanması sırasında karşılaştığım olgulardan yola çıkarak ‘normal’ tanımını ele alırken, beraberinde doxa ve episteme kavramlarının da işe koşulmasının analitik açıdan faydalı olduğunu düşünüyorum. Sıradaki bölümde bu kavramları neden ve nasıl birlikte ele aldığımı biraz daha detaylı bir biçimde açıklamaya çalışacağım.

‘Normal’, Doxa ve Episteme Üzerine

Bu metin çerçevesinde kullandığım ‘normal’ kelimesi, Bourdieu’nun kullandığı biçimiyle ve genel olarak felsefede yer alan haliyle *doxa* kavramına karşılık gelen bir ifade. Doxayı basitçe, sorgulanmaksızın doğal ve doğru kabul edilen olarak tanımlayabiliriz. Bourdieu bu kavramı, “doğal tutumumuz” (Bourdieu, 2001) ya da durumu apaçık ortada olan, sorunsuz bir gerçeklik (Bourdieu, 1990) olarak tanımlıyor. Homofobi ya da ırkçılık gibi dışlama odaklı konular üzerine çalışan araştırmacılar açısından önemli olduğunu düşündüğüm nokta ise burada Bourdieu’nun kavramları sayesinde yeniden karşımıza çıkmış olan, doxanın episteme kavramı ile olan ilişkisi ve bu iki kavram arasındaki farklılığının öneminin altını çizme gerekliliği. Çünkü doxa ile epistemenin birbirine karışıyor olması alan araştırmalarında sürekli olarak ortaya çıkan bir sorun ve bu durum özellikle dışlama pratiklerinin sorgulanamaz, doğuştan getirilen gerekçelere dayanıyormuş yanılgısı yaratması anlamında göz ardı edilemeyecek riskler taşıyor. Dolayısıyla bu iki kavramın birbirine karışan yanları ve birbirine karışma nedenleri daha fazla incelenmeyi hak ediyor.

Alan araştırmasına habitus ve doxa çerçevesinden baktığımızda, araştırma grubunun ne yaptığına bakarak habitusunu, bunları ne gibi motivasyonlarla yaptığına bakarak da doxasını anlamış oluruz diyebiliriz. Doxanın epistemeleşmiş olan yanının incelemesinin ihmal edildiğini düşündüğüm nokta ise burada önem kazanıyor. Çünkü bu ilişkinin deşifre edilmesi, özellikle veri analizi ve elde edilen veriler üzerinden strateji geliştirme açısından önem taşıyor. Habitus Bourdieu’nun tanımıyla bir “eğilimler (dispositions) sistemi”, ve daha da önemlisi “bugünde yaşayan, bugün hayatta kalmış olan, bugün hala yaşayan bir geçmiş”tir aslında (1977: 82).

Bu durumda geçmişe bağlılık düzeyi yükseldikçe dünyayla etkileşimimiz sonucunda elde ettiğimiz alışkanlıkları sorgulama ya da değiştirme ihtimalimiz azalacaktır. Muhafazakarlığın yalnızca bu metinde bahsi geçen toplumsal cinsiyet gibi öne çıkan tartışmalı konularda değil, neredeyse diğer her konuda değişimin karşısındaki yüksek direnci, yine bu bakış açısıyla daha anlaşılır hale gelebilir. Yani geçmişle, doxa arasında da güçlü bir bağlantı söz konusudur.

Doxa, Bourdieu'nun yukarıdaki habitus tanımında yer alan eğilimlerin bir inanca, sorgulanmaksızın kabul edilmiş gerçeklere dönüşmüş halidir. Yani sosyal bilimciler olarak alana bakarken sıklıkla karşılaşp sorguladığımız, birbiriyle daimî bir ilişki halinde görülen 'davranma biçimleri'ne yön veren 'davranma nedenleri'dir. Araştırmalarımız daha ideal bir topluma hizmet etmeyi amaçladığına göre³ (araştırma alanına göre değişmekle birlikte örneğin kadın cinayetlerinin, nefret söyleminin ya da homofobinin azaldığı bir topluma hizmet etmek istediğine göre) davranma biçimlerinden ya da bunların sonuçlarından ziyade ya da en az bunlar kadar davranma nedenlerine öncelik verilmesi, yani en az habitusun analizi ya da tasviri kadar doxanın sorgulanması büyük önem taşıyor. Araştırmacı olarak girdiğimiz alanda eğer sadece olumsuz tutum ve davranışı rapor etmekten daha fazlasını yapmak istiyorsak, o davranışı önlemek için davranma nedenlerine ve bu nedenler üzerindeki doxa-episteme karmaşasına yönelmemiz gerekiyor. Yani araştırmacının hedefinde olması gereken, öncelikli olarak doxayı çözümlmek olmalı çünkü doxa etraflıca sorgulanmadığı müddetçe herhangi bir dışlama pratiğini anlamak ve onu önlemek adına yol almak son derece güç.

Yukarıda da dikkat çektiğim gibi, doxa ile episteme ayrımı akılda tutulmadan yapılan araştırmalar, aslında değiştirebilir durumda olan pek çok şeyi doğuştan getirilmiş, sabit olgular olarak gösterme riski taşıyor. Yani doxa olan, bir başka deyişle 'sanı' olan şeye, episteme muamelesi yaparak onu değişmez bir bilgi olarak sunuyoruz ve farkında olmadan araştırmalarımızda da bunu pekiştirmiş, tekrar etmiş olma riskiyle karşılaşyoruz. Özellikle sosyal bilim alanı söz konusu olduğunda, stabil bir zeminin varlığını varsayarak yürütülen araştırmalar, ele alınan olgulara sarsılmaz ve sorgulanmaz gerçeklikler muamelesi yaparak içinde bulunduğumuz karmaşık meselelere dair çözüm olasılıklarını daha da fazla kısıtlıyor. O nedenle alana girerken, görüşme sorularımızı hazırlarken ve sonrasında veri analizi aşamasında yeterince göz önünde tutulmadığını düşündüğüm doxa kavramının üzerinde daha fazla durmak, doğal olarak kabul edilenin yeterince güçlü bir biçimde sorgulanmasına hizmet edebilmek açısından önem kazanıyor. Böylece hem sosyal bilimler alanında çalışan araştırma-

3 Burada, eşitsizlik çalışmaları söz konusu olduğunda; sosyolojik bir araştırmacının odaklandığı alanda bir değişimi amaçlıyor olacağını varsayıyorum.

cılar olarak daha refleksif bir yaklaşımla kendi ‘normal’ tanımlamalarımızı sorgulamamız, hem de incelediğimiz sosyal olguları daha eleştirel bir çerçeveden ve daha nesnel bir biçimde analiz edebilmemiz mümkün olacaktır. Bu tür bir yaklaşımın, yani Bourdieu’nun kavramlar setinde doxayı daha fazla ön plana çıkaran ve bunun gerektireceği eleştirel bakış açısını araştırma süreçlerine daha fazla dahil eden bir tutumun, yöntemsel olarak Bourdieu sosyolojisiyle queer teorisinin son yıllarda yükselen anlamlı çabası arasında gitgide daha fazla yakınlık ortaya koyacağını düşünüyorum.

Toplumsal kutuplaşma ve dışlayıcı tutumlardaki artışla birlikte ‘normal’ kavramını daha dikkatli bir biçimde mercek altına almanın önemi gitgide daha fazla ortaya çıkıyor. Bu da aynı amaca yönelen farklı yöntemsel tartışmaları birbirine gitgide daha da fazla yakınlaştıracak gibi görünüyor. İzlenen yöntem ve yol ne olursa olsun, toplumsal meseleleri ele alırken tözsel bir gerçeklik anlayışından mümkün olan en yüksek düzeyde kaçınmak tüm sosyolojik araştırmalar açısından önem taşıyor. Bu, toplumsal cinsiyet gibi bir araştırma alanı söz konusu olduğunda daha da önem kazanan bir husus. Bu metinde ele almaya çalıştığım Bourdieu sosyolojisi, doxa ve episteme ayrımı gibi kavramsal tartışma noktaları, bu çabada oldukça kullanışlı yardımcı araçlar olarak öne çıkmakta ve dünyaya daha az ‘kimlikli’, daha az tözsel ve çok daha sorgulayıcı pencerelerden bakan analizlerde kullanılmayı beklemekte.

Sonuç

Toplumsal cinsiyet gibi günümüz politik arenasında kendisine oldukça geniş yer bulan ve bu nedenle toplumsal düzeyde alan araştırmasına hızlıca yansiyabilecek çeşitli yeni etkilerin sıklıkla meydana geldiği son derece tartışmalı bir araştırma alanı söz konusu olduğunda, alan araştırmalarının ve bu araştırmaların söz konusu değişken ve dinamik etkileri gözlemleyebilecek sıklıkta tekrar edilmesinin önemi gitgide daha fazla artmakta. Bu nedenle bu metinde, toplumsal düzeyde kendisine yer edinmiş köklü ama aynı zamanda sürekli dönüşmekte olan anlam kodlarının ve ele alınan konuya dair tüm ‘normal’ tanımlamalarının derinlemesine bir biçimde deşifre edilebilmesi açısından, özellikle toplumsal cinsiyet alanında yürütülecek güncel alan araştırmalarının önemine ve bu araştırmalarda mutlaka nitel araştırma yöntemine de yer verilmesi gerektiğine işaret ettim. Bu çerçevede metinde doxa ve episteme kavramları üzerinden ve Bourdieu sosyolojisine değinerek, özellikle toplumsal cinsiyet ancak genel olarak dışlama pratiklerine yönelik diğer tüm alan araştırmalarının yöntemsel arka planları ve özellikle ‘normal’ tanımının sınırlarını belirleme açısından taşıdıkları öneme dikkat çekmeye çalıştım.

Metinde kendi araştırma deneyimlerimden yararlanarak, ilişkisel sosyolojiyle queer teoriye dönük çalışmalarının birbirine olan yakınlıklarına da dikkat çeken; ‘normal’, doxa ve episteme kavramlarının toplumsal cinsiyet alanındaki araştırmalarla olan yakın ilişkisine değinmeye çalıştım. Genel geçer kabul edilenin, sorgulanmaksızın ‘verili’ ve ‘sabit’ addedilenin sorgulanması söz konusu olduğunda, hem toplumsal cinsiyet ve heteronormativite çalışmalarının hem de Bourdieu’nun gerçeğin karmaşık doğasına yönelik geliştirdiği kavramlar setinin alan araştırmalarına ve elde edilen verilerin çözüm üretici bir biçimde analiz edilebilmesine pek çok katlı sağlayabileceği görülüyor.

‘Norm’un, ‘normal’ addedilenin sorgulanışı ve deşifre edilişi yalnızca queer teori, heteronormativite, toplumsal cinsiyet ve LGBTI+ çalışmaları açısından değil, sosyal eşitsizliği pekiştiren diğer her türlü dışlama biçimini ele alırken de son derece önemli. Bunun için toplumsal gerçekliklerin karmaşık yapılarını ele almaya çalışmak ve toplumsal eşitsizliklerin azaltılmasına katkı sağlamak gibi son derece zorlu hedeflere yönelen sosyal araştırmaların, bu metinde kısaca ele alınmaya çalışılmış olan kavramsal nüansları ve onların ardında yatan sosyolojik ve felsefi tartışmaları göz önünde bulundurması önem taşıyor. Bu nedenle ‘normal’ kavramına yönelik eleştirel tartışmalara, yani sorgulanmaksızın doğru kabul edilen kavramları deşifre etmenin gerekliliğine değinirken, doxa kavramının önemi- ne ayrıca yer verdim. Bu çerçevede, doxa kavramının özellikle toplumsal cinsiyet gibi eşitsizlik ve dışlama odaklı konular söz konusu olduğunda episteme, yani değişmez bir yapıymış gibi ele alınmasının taşıdığı riske

dikkat çekmeye çalıştım. Doxa ile episteme ayrımını göz önünde bulundurmadan olguları değerlendirmenin ‘sanı’lar ile katı gerçekler arasındaki ayrımın gözden kaçırılmasına neden olabileceğine işaret ettim.

Ele alınan toplumsal meselelerdeki temel unsurları sorgulamaya yönelik inanç, konuya yönelik değişim umudu ve olasılığını içinde taşır. O nedenle özellikle toplumsal cinsiyet, eşitsizlik, sosyal dışlama gibi meseleleri ele alırken, içinde bulunduğumuz anlam kodlarının inşa edilmiş, dönüştürülebilir bir yapıda olduğunu hesaba katmak ve olguları değiştiremez hatta biyolojik gerekçeler olarak sunan mevcut güç odaklarının nasıl işlediğini deşifre etmek -yani bir anlamda neyin içinde olduğumuzu anlamaya yaklaşabilmek- önem taşıyor. Aksi halde ele aldığımız sosyal problemlerin çözümüne yönelik olarak nelerin nasıl değiştirebileceği gibi pratiğe dönük sorular hem daha en baştan geçersiz kınıyor hem de çözüm bulunabilmesi olası pek çok konu bu bakış açısı nedeniyle gözden kaçırılabilir. Dolayısıyla bu kavramları temsil eden düşünme biçimlerinin birbirine karışma nedenleri, özellikle araştırma grubunun ele aldığımız belli başlı eylemleri hangi motivasyonlara dayanarak gerçekleştirdiğini (doxayı) ortaya koymaya çalışırken daha fazla incelenmeyi hak ediyor. ‘Öteki’ne yönelik ayrıştırıcı dilin gitgide daha fazla sertleştiği günümüzde, dışlamayı anlamaya yönelik sosyal araştırmaların tüm bu kavramsal tartışmaları da içererek ilerlemesi, bugüne dek kabul görüp sorgulanma gereği duyulmamış pek çok kabulün artık çok daha fazla sorgulanmasını zorunlu kılmakta. Bu nedenle, geleceğin geçmişten daha farklı olabilmesi, bugüne dek yaşanan toplumsal problemlerin artık yaşanmamasını umabilmek için; geçmiş ile doxa arasındaki bağı ortaya çıkarmak; yani ‘değişmez’, ‘normal’ kabul edilenin ve ‘doğal’ tutumlarımızın sınırlarını daha diyalektik ve eleştirel bakış açılarıyla sorgulamak önem taşıyor.

Kaynakça

- Bourdieu, P. (1977). Outline of a theory of practice (Translation R. Nice) Cambridge University Press.
- Bourdieu, P. (2001). Masculine domination (Translation R. Nice). Polity.
- Bourdieu, P. (1990). The logic of practice (Translation R. Nice). Stanford University Press.
- Bourdieu, P. Wacquant L. (2003) Düşünsel bir antropoloji için cevaplar (Çev. N. Ökten) İstanbul: İletişim
- Gezgin, E. (2023). Between Privileges and Sacrifices: Heteronormativity and Turkish Nationalism in Urban Turkey, *Journal of Homosexuality*, 70 (10), 2072-2095
- Park, Yoosun (2005) “Culture as Deficit: A Critical Discourse Analysis of the Concept of Culture in Contemporary Social Work Discourse,” *The Journal of Sociology & Social Welfare*: 32 (3), 11 - 33. <https://doi.org/10.15453/0191-5096.3090>
- Smilde, D., Hanson, R. (2018) Studying Gender and Sexualities with Qualitative Methods. *Qualitative Sociology* 41, 333–335 <https://doi.org/10.1007/s11133-018-9395-x>
- Tatli, A., Özbilgin, M., & Kartas-Özkan, M. (2015). Introduction: Management and Organisation Studies Meet Pierre Bourdieu. In A. Tatli, M. Özbilgin, & M. Kartas-Özkan, *Pierre Bourdieu, Organisation, and Management* (pp. 1-16). London: Routledge.
- Van Leeuwen, T. (1993). Genre and Field in Critical Discourse Analysis: A Synopsis. *Discourse and Society*, 4(2), 193-223.

BÖLÜM 15

E7 ÜLKELERİNİN LOJİSTİK PERFORMANSLARININ MEREC VE WASPAS YÖNTEMLERİ İLE DEĞERLENDİRİLMESİ

Şenay LEZKİ¹

¹ Dr.Öğr.Üyesi, Anadolu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
İşletme Bölümü, ORCID ID: 0000-0002-3067-1871

1. GİRİŞ

İşletmelerin bulundukları sektörde rekabet gücünü koruyabilmesi pek çok faktöre bağlıdır. Bu faktörlerden değiştiremeyeceği unsurların ötesinde farklılık yaratabileceği unsurlara odaklanması rekabet gücünü arttıracaktır. Bu anlamda lojistik faaliyetler işletmelerin rekabette farklılaşarak öne çıkmasını sağlayacak güçlü bir araç olarak önem kazanmaktadır. Bu güç, kaynağını iki temel noktadan almaktadır. Birincisi iyi tasarlanmış ve iyi bir şekilde işletilen lojistik sistem nihai hedefte müşteri memnuniyetini artıracığı için işletmenin tercih edilebilirliğini de artıracaktır. İkinci olarak etkin bir lojistik sistem işletmenin maliyetlerine de olumlu yansıyacaktır.

Lojistikle ilişkili faaliyetler yalnızca belirli sektörlerde ya da kurumlarda yapılan faaliyetler olmayıp tüm sektörlerde ihtiyaç duyulan temel işletme fonksiyonları arasında yer almaktadır. İşletmenin büyüklüğüne ve yapısına bağlı olarak farklılıklar gösterse de tüm işletmeler açısından önemi yadsınamaz konumdadır. Diğer yandan işletmeler ülke ekonomilerinin temel yapı taşlarıdır. Dolayısıyla işletme düzeyinde lojistik verimlilik, ülke ekonomisine ve ülkenin de uluslararası ticarete rekabet gücüne doğrudan yansıyacaktır. Bu nedenle ülkeler de ekonomik politikanın bir parçası olarak lojistik sektörüne önem vermekte ve bunu uluslararası ticarete uyum ve bütünleşmenin önemli bir faktörü olarak görmektedir.

Bu bölümde, aralarında Türkiye'nin de yer aldığı E7 (gelişme hızı yüksek) ülkelerinin lojistik performansları değerlendirilmiş ve ülkeler için bir performans sıralaması elde edilmiştir. Değerlendirmenin ilk aşamasında performans kriterlerinin önem ağırlıkları MEREK (MEthod based on the Removal Effects of Criteria) yöntemi ile hesaplanmış, sonraki aşamada ise ülkelerin lojistik performans endeks puanları çok kriterli karar verme yöntemlerinden biri olan WASPAS (Weighted Aggregated Sum Product Assessment) yöntemi ile analiz edilmiştir.

2. LOJİSTİK KAVRAMI VE LOJİSTİK PERFORMANS ENDEKSİ

İşletme ve ticaret alanında lojistik kavramı denildiğinde akla ilk gelen, ürünlerin bir noktadan diğer bir noktaya ulaştırılması olsa da kavram günümüzde daha geniş bir yelpazede ele alınmaktadır.

Tedarik Zinciri Yönetimi Uzmanları Konseyinin tanımına göre lojistik, müşterilerin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla her türlü ürün, hizmet ve bilginin, hammaddenin başlangıç noktasından, ürünün tüketildiği son noktaya kadarki süreçte etkin ve verimli bir şekilde akışını ve depolanmasını sağlamaya yönelik faaliyetlerin planlanması ve kontrollü bir şekilde yürütülmesi sürecidir (Özdemir, 2022:48). Tanımdan da

anlaşılacağı üzere, lojistik kavramı yalnızca taşıma ve ulaştırma ile sınırlı değildir. Ürün ve ilgili hizmetlerle ilişkili olarak satın alma, depolama, yer değiştirme ve düzenleme, bilgi akışı ve satış süreci ile ilgili olan tüm faaliyetleri kapsamaktadır. Tüm bu faaliyetlerin sistemli bir şekilde, en az maliyet ve en yüksek verimlilikle yerine getirilmesi hem müşteri memnuniyetini sağlayacak hem de işletmelerin pazardaki yerini sağlamlaştırarak rekabet gücünü olumlu yönde etkileyecektir. Bu nedenle lojistik yönetimi de üzerinde önemle durulması gereken bir konudur.

Lojistik faaliyetler, gerçekleştirilen işlemlerin niteliği açısından temel lojistik faaliyetler ve destekleyici lojistik faaliyetler olarak sınıflandırılabilir. Temel lojistik faaliyetler; talep yönetimi, sipariş işleme, taşıma yönetimi, envanter yönetimi, depolama yönetimi, elleçleme, paketleme, müşteri hizmetlerini kapsar. Destekleyici lojistik faaliyetler ise depo/dağıtım merkezi yer seçimi, belge/bilgi akışının yönetimi, üretimin planlanması, satın alma işlemleri, ürün akışının yönetimi, satış sonrası destek hizmetleri, sigorta ve gümrük işlemleri biçiminde sıralanabilir (Erkan, 2014:46).

Dünyada her alanda yaşanan değişim geçmiş dönemlere göre çok daha hızlı biçimde gerçekleşmekte ve işletmelerin de bu hıza ayak uydurmaları bir zorunluluk haline gelmektedir. Hızlı değişim işletmelerin alıştığı rekabet koşullarını doğrudan etkilemekte ve buna bağlı olarak müşteri memnuniyeti her zamankinden daha da önemli hale gelmektedir. Lojistikte ürünlerin müşteriye istenilen yerde, doğru zamanda, iyi kalitede, düşük maliyetle teslimi amaçlandığından, etkin lojistiğin müşteri memnuniyetini olumlu yönde etkileyeceği ve işletmelere rekabet üstünlüğü sağlayacağı açıktır.

Diğer yandan dünyada değişimin en önemli sonuçlarından biri olan globalleşme ile işletmeler pazar hedeflerini yalnızca kendi ülkeleri ile sınırlandırmayıp uluslararası ticarete de daha fazla önem vermektedir. Uluslararası ticarete yerine getirilmesi gereken işlemlerin karmaşıklığı da lojistik sektörünün önemini artıran bir diğer nedendir. Bu anlamda lojistik sektörü, depolama, gümrük işlemleri, hızlı teslimat, terminal işlemleri ile veri ve bilgi yönetimi gibi pek çok faaliyeti kapsayan bir hizmet ağıdır (Görgün, 2020:233).

Gerek işletme gerekse ülke ekonomisi düzeyinde önem arzeden lojistiğin ne kadar başarılı gerçekleştirildiği sorusuna cevap verebilmek için başarının ölçülmesi gereklidir. Başarının ölçümü lojistik faaliyetlerde gösterilen performansın çeşitli şekillerde değerlendirilmesi ve puanlanması ile mümkündür. İşletmeler kendi performanslarını kendilerine özgü ölçeklerle değerlendirebilir. Bununla birlikte ülkelerin uluslararası ticarete lojistik başarısının değerlendirilmesinde daha standart ve sistematik yaklaşımlar gerekir. Ulaştırma, depolama, dağıtım,

bilgi ve belge akışını kapsayan tüm lojistik faaliyetlere ilişkin olarak altyapı, zaman ve maliyet etkinliği konusunda yapılan metrik ölçümler değerlendirmenin temelini oluşturur. Bu anlamda Dünya Bankası tarafından geliştirilen Lojistik Performans Endeksi (LPE), ülkelerin lojistik faaliyetlerdeki etkinliğini ve başarısını ölçmede en çok kabul gören değerlendirme aracıdır. İlk kez 2007 yılında yedi kriter üzerinden hesaplanan endeks 2010 yılında yeniden düzenlenmiş ve ülkeler altı kriter üzerinden değerlendirilmeye başlanmıştır. 2010-2018 yılları arasından düzenli olarak iki yılda bir raporlanan endeks değerleri son olarak 2023 yılında yayınlanmıştır.

LPE, ülkeler açısından dünya lojistik sektöründe bulundukları konumu görme, eksikliklerini giderme ve daha iyi performans gösterme konusunda itici bir etki sağlayan önemli bir araçtır. LPE’de ülkelerin lojistik performans endeksi hesaplanmasında, dünyanın birçok ülkesinde lojistik sektöründe çalışan uzmanlara uygulanan ve 5’li likert ölçeğine göre puanlama yapılan anketlerden yararlanılmaktadır.

LPE’de ülkelerin performans puanlamaları aşağıda sıralanan altı bileşen temelinde gerçekleştirilmektedir (Erkan, 2014:56; Bozkurt & Mermertaş, 2019:109; Görgün, 2020:233; Özdemir, 2022:54; Pelit, 2023:42;).

1. Gümrük: Gümrük idaresi ve sınır kontrolleri ile ilgili diğer resmi kurumların işlemlerine ilişkin değerlendirme kriteridir. İşlemlerin hızlı, kolay, öngörülen biçimde gerçekleştirilmesine ilişkin performansı ölçer.
2. Altyapı: Ürünlerin depolanması ve taşınması ile ilgili altyapının kalitesini, yeterliliğini ölçmeye yönelik bileşendir. Karayolu, demiryolu ve limanların etkinlik düzeyinin ölçülmesi bu kapsamdadır.
3. Uluslararası Gönderi: Uluslararası taşımacılıkta sevkiyatın rekabetçi fiyatlarla yapılabilir olmasına ilişkin kolaylığı ölçer.
4. Lojistik Yetkinlik ve Kalite: Gümrük acentaları, taşımacılık ve nakliye hizmeti veren organizasyonların lojistik hizmet kalitesini ölçmeye yönelik bileşendir.
5. Zamanındalık: Gönderilerin önceden planlanan, öngörülen süreler içinde müşteriye ulaşma sıklığının değerlendirilmesidir.
6. Takip ve İzleme: Gönderilerin çıkış noktasından müşteriye teslim noktasına kadar izlediği rotanın takip edilebilmesindeki kolaylığı ölçer.

LPE ülkeleri yukarıda sıralanan bileşenler temelinde değerlendirmekte ve altı bileşene ilişkin puanların ağırlıklı ortalaması alınarak ülkelerin lojistik puanı ve diğer ülkeler içindeki sıralaması belirlenmektedir.

3. LİTERATÜR

Konuyla ilgili literatür tarandığında LPE ve ülkelerin performans değerlemesine ilişkin pek çok çalışmanın yapıldığı görülmüştür. Bu anlamda konu farklı açılardan ve farklı tekniklerle ele alınmıştır. Bu bölümde yapılan uygulamada çok kriterli karar verme yöntemleri kullanıldığından literatürde yine çok kriterli karar verme yöntemlerinin kullanıldığı çalışmalara daha çok yer verilmiştir.

Erkan (2014) 133 ülkenin verilerini kapsayan çalışmasında Küresel Rekabet Gücü Endeksinin LPE'ne etkisini araştırmış, araştırma yöntemi olarak regresyon analizini kullanmıştır. Çalışmada teknolojik altyapılarını geliştiren ve pazarını büyüten ülkelerin lojistik performanslarını arttırdığı sonucuna ulaşmıştır.

Bozkurt ve Mermertaş (2019) yaptıkları çalışmada ekonomik olarak güçlü ülkeleri temsil eden G8 ülkelerinin 2007 ve 2018 yıllarına ait LPE puanları üzerinden bir değerlendirme gerçekleştirmiştir. Buna göre endeksin hesaplanmaya başlandığı ilk yıl ve endeksin yayınlandığı son yıl puanları arasında nasıl bir değişim olduğunu analiz etmişlerdir. Çalışmada ayrıca Türkiye'nin endeksteeki konumu da G8 ülkeleri ile karşılaştırılarak değerlendirmede bulunulmuştur. LPE'nin alt bileşenlerinde alınan puanların ortalaması biçiminde hesaplanan genel LPE puanı üzerinden yapılan değerlendirmede Türkiye'nin G8 ülkelerinin gerisinde olduğu belirtilmiş daha üst sıralara yükselebilmesi için sahip olduğu avantaj ve dezavantajlar üzerinden çözüm önerileri sunulmuştur.

Karaköy ve Ölmez (2019) çalışmalarında Türkiye ve Balkan ülkelerinin lojistik performans endeksini çok kriterli karar verme yaklaşımı ile analiz etmişlerdir. Bu amaçla çalışmada önce Entropi yöntemi ile kriter ağırlıkları belirlenmiş daha sonra OCRA yöntemi ile ülkelerin performans sıralamaları elde edilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre analize dahil edilen 12 ülke içerisinde Türkiye'nin lojistik performansı 3. sırada yer almış, ilk iki sırayı Slovenya ve Yunanistan almıştır.

Ulutaş ve Karaköy (2019) yaptıkları çalışma ile dünyanın en büyük ekonomilerine sahip ülkelerin yer aldığı G20 ülkelerini LPE puanları üzerinden analiz etmiş, analiz yöntemi olarak SD ve WASPAS yöntemlerini kullanmıştır. Standart sapma (SD) değerleri kullanılarak yapılan hesaplamalar sonucunda gümrükleme kriteri en önemli kriter olarak belirlenirken, WASPAS yöntemi ile performans sıralamasında ilk üç ülkenin Almanya, Japonya ve Birleşik Krallık olduğu sonucu elde edilmiştir.

Görgün (2020) yaptığı çalışmada, Türkiye'nin LPE içindeki yerini 2007-2018 yılları arasındaki genel endeks puanları üzerinden analiz etmiştir.

Yaptığı değerlendirmede, 2007 yılında 3,15 puan ile 34. sırada olan ülkenin 2018 yılında da 3,15 puanla bu kez 47. sırada yer aldığını belirtmiştir. Endekste aynı puanı alsa da kendi bölgesindeki rakip ülkeler daha iyi performans sergilediğinden sıralamada geri kaldığı kaydedilmiştir. Bunun nedenlerini dört ana başlıkta özetleyerek performansın iyileştirilmesi için yapılması gerekenler konusunda önerilerde bulunmuştur.

Acar ve Çetinceli (2020) Türkiye'nin dış ticaretinde taşıma türlerinin dağılımını inceleyerek taşıma türlerinden hangisinin lojistik açısından önemli olduğuna vurgu yapmış ve taşıma türlerinin LPE'ne etkisini araştırmışlardır. Çalışmada ayrıca Türkiye'nin LPE endeksindeki sıralamada neden gerilediğini ortaya koymak amacıyla LPE'nin alt bileşenleri bazında değerlendirme yapılmıştır.

Yalçın ve Ayvaz (2020) çalışmalarında Bulanık AHP ve Bulanık TOPSIS yöntemlerini kullanarak Türkiye ve sınır komşusu olan dört ülke için lojistik performans değerlendirmesi yapmışlardır. Çalışmada bulanık yöntemler kullanıldığı için değerlendirmede uzman görüşlerinden yararlanılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre Türkiye ilk sırada yer almış onu İran ve Bulgaristan izlemiştir. Ayrıca dört farklı senaryo ile kriter ağırlıklarındaki değişimin analiz sonucunu nasıl değiştireceği sorusuna cevap vermek amacıyla duyarlılık analizi uygulanmış ve tek bir senaryo dışında analiz sonuçlarının değişmediği tespit edilmiştir.

Pamucar vd. (2021), lojistik hizmet sağlayıcısının operasyonel verimliliğini değerlendirdikleri çalışma ile yeni bir çok kriterli karar verme yaklaşımı önermişlerdir. Çalışmalarında LMAW (Logarithm Methodology of Additive Weights – Katkı Ağırlıklarının Logaritma Yöntemi) olarak adlandırdıkları yeni yaklaşımla, Hindistan'daki önde gelen altı lojistik hizmet sağlayıcısını karşılaştırarak analiz etmişlerdir. Analizde; yıllık genel gider, yıllık yakıt tüketimi ve gecikme maliyeti olmak üzere üç operasyonel metrik, süreç yeniliği ve ortalama müşteri biçiminde tanımlanan iki nitel gösterge ve son olarak ciro gibi bir sonuç değişkeni kriter olarak belirlenmiştir. Önerilen yaklaşımla elde edilen sonuçlar mevcut yaklaşımlarla elde edilen sonuçlarla karşılaştırılmış yeni yaklaşımın tutarlı sonuçlar sağladığı belirtilmiştir.

Alkan ve Merdivenci (2021), LPE 2018 verilerinde performansı en yüksek ilk beş ülkenin sürdürülebilir kalkınma kriterleri temelinde sıralamasını yapmışlardır. Çalışmada yöntem olarak Entropi ve EDAS yöntemleri uygulanmıştır. Elde edilen sonuçlara göre sürdürülebilir kalkınmada ilk sırada İsveç yer alırken bunu Almanya ve Avusturya izlemiştir.

Mešić vd. (2022) yaptıkları çalışmada batı Balkanlar'daki ülkelerin (Bosna Hersek, Kuzey Makedonya, Arnavutluk, Sırbistan ve Karadağ) Dünya Bankasının 2018 LPE değerleri üzerinden analizini yaparak ülkeleri performansları açısından sıralamışlardır. Çalışmada LPE'nin altı temel boyutu CRITIC yöntemi ile ağırlıklandırılmış ve planlanan zamanda teslim kriteri en önemli kriter olarak bulunmuştur. İzleyen aşamada MARCOS yöntemi kullanılarak ülke sıralaması elde edilmiştir. Sonuçlara göre en iyi performans Sırbistan'ın olmuştur. İkinci sırada Bosna Hersek ve üçüncü sırada Karadağ yer almıştır. Ayrıca yapılan duyarlılık analizi ile kriterler ağırlıklarındaki değişikliğin sıralamada önemli değişiklikler yaratmadığını tespit etmişlerdir.

Türkoğlu ve Duran (2023) bölgesel kapsamlı ekonomik ortaklık (RCEP) ülkelerinin lojistik performanslarını 2018 yılında yayınlanan lojistik performans endeksi verileri üzerinden değerlendirmişlerdir. Söz konusu çalışmada kriter olarak ele alınan endeks bileşenleri CRITIC yöntemi ile analiz edilerek önem ağırlıkları hesaplanmıştır. Buna göre “gümrük yönetimi” en önemli kriter olarak belirlenmiştir. Kriterlerin ağırlıklandırılmasından sonra RCEP üyesi ülkeler GIA ve WASPAS yöntemleri ile değerlendirilerek sıralanmıştır. Yapılan analiz sonucunda en yüksek performansa sahip ülkelerden ilk üçünün Japonya, Yeni Zelanda ve Singapur olduğu belirlenmiştir.

4. YÖNTEM

Çok kriterli karar verme yöntemleri, bir dizi seçenek arasından en iyisinin seçimi, seçeneklerin gruplandırılması ya da seçeneklerin belirli bir amaç doğrultusunda sıralanmasına yönelik olarak kullanılabilir. Söz konusu yöntemler, seçeneklerin değerlendirilmesinde etkili olan ve birlikte dikkate alınması gereken pek çok farklı faktörün karar vermedeki etkisini göz önüne aldığından çok kriterli karar verme başlığı altında toplanmaktadır. Bu tür problemlerde seçeneklerin değerlendirilmesinde etkili olan faktörler diğer bir ifade ile kriterler eşit önem derecesinde kabul edilerek analiz gerçekleştirilebilir. Bununla birlikte bir karar probleminde etkili olan faktörler her zaman eşit önem derecesine sahip olmayacaktır. Bu nedenle çok kriterli karar problemlerinin çözümünde genellikle ilk aşama olarak kriterlerin önem ağırlıkları çeşitli yöntemlerle belirlenir. Belirlenen bu ağırlıklar ikinci aşamanın girdisi niteliğinde olup, ikinci aşamada uygun görülen çok kriterli karar verme yöntemi uygulanarak seçenekler değerlendirilir. Kriterlerin ağırlıklandırılmasında kullanılan yöntemler de karar vericinin kendi öznel değerlendirmelerini içeren subjektif yöntemler ya da doğrudan karar probleminde yer alan veriler üzerinden değerlendirme yapan objektif yöntemler olmak üzere iki farklı grupta yer almaktadır.

Bu çalışmada, Türkiye'nin de içinde olduğu E7 ülkeleri (gelişme hızı yüksek ülkeler) LPE nihai puanları üzerinden değerlendirilerek bir sıralama elde edilmiştir. Çok kriterli karar problemi olarak ele alınan uygulamada, E7 ülkeleri alternatifleri ve lojistik performans endeksini oluşturan bileşenler ise kriterleri oluşturmaktadır. Yapılan uygulamanın ilk aşamasında kriterlerin önem ağırlıkları, objektif bir ağırlıklandırma yöntemi olan MEREC yöntemi ile bulunmuştur. İkinci aşamada ise belirlenen kriter ağırlıkları da hesaba katılarak WASPAS yöntemi ile E7 ülkeleri kendi içinde en iyiden en kötüye doğru sıralanmıştır.

İzleyen kesimde sırasıyla MEREC yöntemi ve WASPAS yönteminin işlem adımlarına ilişkin teorik bilgi aktarılmış daha sonra yöntemlerin E7 ülkelerine ilişkin veriler üzerinde uygulanmasına yer verilmiştir.

4.1. MEREC Yöntemi

MEREC (METHod based on the Removel Effects of Criteria-Kriterlerin Çıkarılma Etkilerine Dayalı Yöntem) Keshavarz-Ghorabae vd. tarafından 2021 yılında geliştirilmiş yeni bir kriter ağırlıklandırma yöntemidir. Yöntem, karar probleminden bir kriter çıkarıldığında, kalan kriterlerde alternatiflerin performanslarındaki değişimi temel almaktadır. Buna göre en fazla değişime neden olan kriterin en önemli kriter olduğu kabul edilmektedir. Burada amaç alternatiflerin genel performansı üzerinde en etkili kriteri belirleyerek bu kritere en yüksek önem ağırlığını atamaktır.

Yöntemde izlenen işlem adımları Keshavarz-Ghorabae vd. tarafından (2021) aşağıda verilen altı maddede sıralanmıştır (Aytekin, 2022:17).

1. Adım: İlk adımda, m alternatif sayısını n kriter sayısını ve x_{ij} i.alternatifin j.kriterde aldığı değeri temsil etmek üzere, karar matrisi (X) Eşitlik (1)'de verilen biçimde oluşturulur.

$$X = \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \dots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \dots & x_{2n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ x_{m1} & x_{m2} & \dots & x_{mn} \end{bmatrix} \quad \text{Eşitlik (1)}$$

Burada belirtilmesi gereken önemli bir nokta, MEREC yönteminde karar matrisi elemanlarının (x_{ij}) sıfırdan büyük değerler alması zorunluluğudur. Karar matrisinde sıfır ya da negatif değerler varsa bu değerlerin uygun bir

teknik kullanılarak pozitif değerlere dönüştürülmesi gerekir (Keshavarz-Ghorabae vd., 2021:7).

2. Adım: Herhangi bir kriterde tercih daha büyük değere sahip olan alternatifin seçimi olduğunda ilgili kriter fayda (maksimizasyon) yönlü kriter olarak ifade edilir. Tersine ilgili kriterde tercih daha küçük değerli alternatiften yana olduğunda kriter için maliyet (minimizasyon) yönlü ifadesi kullanılır. MEREC yönteminin ikinci adımında kriterlerin yönü de dikkate alınarak, karar matrisi değerleri üzerinde Eşitlik (2) de verilen işlemler uygulanır ve normalize karar matrisi (N) elde edilir.

$$n_{ij} = \begin{cases} \frac{\min_i x_{ij}}{x_{ij}}, & \text{fayda yönlü kriterler için} \\ \frac{\max_i x_{ij}}{x_{ij}}, & \text{maliyet yönlü kriterler için} \end{cases} \quad \text{Eşitlik (2)}$$

3. Adım: Alternatiflerin tüm kriterler için genel performansının (S_i) hesaplanması amacıyla Eşitlik (3)'te verilen logaritmik fonksiyon uygulanır.

$$S_i = \ln \left(1 + \left(\frac{1}{n} \sum_j |\ln(n_{ij})| \right) \right) \quad \text{Eşitlik (3)}$$

4. Adım: Karar matrisinden her kriterin ayrı ayrı çıkarılması ile alternatiflerin genel performans değerleri hesaplanır. j. kriterin karar matrisinden çıkarılması durumunda i. alternatifin genel performansını temsil eden S'_{ij} değeri Eşitlik (4) yardımıyla hesaplanır.

$$S'_{ij} = \ln \left(1 + \left(\frac{1}{n} \sum_{k, k \neq j} |\ln(n_{ik})| \right) \right) \quad \text{Eşitlik (4)}$$

5. Adım: Her kriter için, kriterin karar matrisinden çıkarılmasının etkisi hesaplanır. E_j ile temsil edilen j. kriterin çıkarılma etkisi Eşitlik (5)'in uygulanması ile bulunur.

$$E_j = \sum_i |S'_{ij} - S_i| \quad \text{Eşitlik (5)}$$

6. Adım: Son adımda kriterlerin önem ağırlıkları Eşitlik (6) yardımıyla hesaplanır.

$$w_j = \frac{E_j}{\sum_k E_k} \quad \text{Eşitlik (6)}$$

4.2. WASPAS Yöntemi

Zavadskas vd. tarafından 2012 yılında geliştirilen WASPAS (Weighted Aggregated Sum Product Assessment – Ağırlıklı Bütünleşik Toplam Çarpım Değerlendirmesi) yöntemi, WSM (Weighted Sum Model – Ağırlıklı Toplam Modeli) ile WPM (Weighted Product Model – Ağırlıklı Çarpım Modeli) yöntemlerinin bütünleştirilmiş halidir.

WASPAS yönteminin uygulama adımları aşağıdaki gibidir (Zavadskas vd., 2012:3; Ecer, 2020:211; Aytekin, 2022:325)

1. Adım: WASPAS yönteminde de ilk adım olarak, m alternatif ve n kriterin yer aldığı bir karar problemi için, x_{ij} değerlerinden oluşan karar matrisi (X) Eşitlik (1)'de verilen biçimde oluşturulur.

2. Adım: Normalize karar matrisi oluşturulur. Bu amaçla ilgili kriterin yönüne göre Eşitlik (7)'de verilen işlemlerden uygun olanı kullanılır.

$$\bar{x}_{ij} = \begin{cases} \frac{x_{ij}}{\max_i x_{ij}}, & \text{fayda yönlü kriterler için} \\ \frac{\min_i x_{ij}}{x_{ij}}, & \text{maliyet yönlü kriterler için} \end{cases} \quad \text{Eşitlik (7)}$$

3. Adım: Alternatifler ağırlıklı toplam modeli (WSM) yöntemine göre değerlendirilir. Bu amaçla (w_j) j . kriterin önem ağırlığını temsil etmek üzere, i . alternatifin ağırlıklı toplam yöntemine göre puanını gösteren $Q_i^{(1)}$ Eşitlik (8) kullanılarak hesaplanır.

$$Q_i^{(1)} = \sum_{j=1}^n \bar{x}_{ij} \cdot w_j \quad \text{Eşitlik (8)}$$

4. Adım: Alternatifler ağırlıklı çarpım modeli (WPM) yöntemine göre değerlendirilir. Bu kez i . alternatifin ağırlıklı çarpım yöntemine göre puanını temsil eden $Q_i^{(2)}$ değeri Eşitlik (9) yardımıyla hesaplanır.

$$Q_i^{(2)} = \prod_{j=1}^n (\bar{x}_{ij})^{w_j} \quad \text{Eşitlik (9)}$$

5. Adım: Alternatiflerin önceki iki adımda hesaplanan puanları Eşitlik (10) yardımıyla bütünleştirilerek WASPAS değerlendirme puanını temsil eden Q_i değerleri elde edilir.

$$Q_i = 0,50(Q_i^1) + 0,50(Q_i^2) \quad \text{Eşitlik (10)}$$

Eşitlik (10)'da ağırlıklı toplam modeli ile ağırlıklı çarpım modelinden elde edilen sonuçların eşit önemde olduğu kabul edilmektedir. Karar verici söz konusu iki modelin sonuçlarına farklı önem dereceleri vermek isterse Eşitlik (11)'de verildiği gibi formülde bu önemi temsil eden bir λ katsayısı kullanılabilir. Burada λ , 0 ile 1 arasında bir değer alır. Bu değer 1'e yaklaştıkça ağırlıklı toplam modeli sonuçlarına daha fazla önem verildiği, 0'a yaklaştıkça ağırlıklı çarpım modeli sonuçlarına daha fazla önem verildiğini gösterir.

$$Q_i = \lambda(Q_i^1) + (1 - \lambda)(Q_i^2) \quad \text{Eşitlik (11)}$$

6. Adım: Alternatifler Q_i değerlerine göre büyükten küçüğe doğru sıralanır. En büyük Q_i değerine sahip alternatif en iyi alternatif olarak kabul edilir.

5. UYGULAMA

Çalışmanın bu kısmında, gelişme hızı yüksek ülkeler (Emerging countries) biçiminde sınıflandırılan ve yedi ülkeyi kapsadığı için kısaca E7 ülkeleri olarak nitelendirilen ülkelerin lojistik performansları analiz edilerek, performans sıralaması yapılmıştır. Analizde ilk olarak MEREC yöntemi ile kriter ağırlıkları hesaplanmış sonraki aşamada WASPAS yöntemi kullanılarak ülkeler sıralanmıştır.

5.1 Veri Seti

Çok kriterli karar verme yaklaşımı ile ele alınan uygulamada, lojistik performansına göre sıralanmak istenen ülkeler alternatifleri, ülkeleri değerlendirmek üzere kullanılan LPE bileşenleri ise kriterleri oluşturmaktadır. Buna göre kısaca A1, A2 vb. olarak kodlanan alternatifler;

A1: Çin

A2: Hindistan

A3: Türkiye

A4: Brezilya

A5: Endonezya

A6: Meksika

A7: Rusya

biçiminde sıralanmaktadır.

Yine kısaca K1, K2, vb. biçiminde kodlanan kriterler ise aşağıda verildiği gibidir.

K1: Gümrük puanı

K2: Altyapı puanı

K3: Uluslararası Gönderi Puanı

K4: Lojistik Yetkinlik ve Kalite Puanı

K5: Zamanındalık Puanı

K6: Takip ve İzleme Puanı

Analizde kullanılan veriler, ülkelerin LPE bileşenlerinde aldıkları puanlar olup, Dünya Bankasının kendi web sayfasında (<https://lpi.worldbank.org/international/global>) yayınladığı, 2023 yılına ilişkin veri dosyasından elde edilmiştir.

5.2 Kriterlerin MEREC Yöntemi ile Ağırlıklandırılması

Uygulamanın ilk adımında her ülkenin her bir LPE bileşeninde aldığı puanı içeren karar matrisi Tablo 1’de verilen biçimde oluşturulmuştur.

Tablo 1: Karar Matrisi

		mak	mak	mak	mak	mak	mak
		K1	K2	K3	K4	K5	K6
		Gümrük puanı	Altyapı puanı	Uluslararası Gönderi puanı	Lojistik Yetkinlik ve Kalite Puanı	Zamanındalık Puanı	Takip ve İzleme Puanı
A1	Çin	3,3	4,0	3,6	3,8	3,7	3,8
A2	Hindistan	3,0	3,2	3,5	3,5	3,6	3,4
A3	Türkiye	3,0	3,4	3,4	3,5	3,6	3,5
A4	Brezilya	2,9	3,2	2,9	3,3	3,5	3,2
A5	Endonezya	2,8	2,9	3,0	2,9	3,3	3,0
A6	Meksika	2,5	2,8	2,8	3,0	3,5	3,1
A7	Rusya	2,4	2,7	2,3	2,6	2,9	2,5

Karar matrisi elemanları üzerinde Eşitlik (2) uygulanarak normalize karar matrisi elde edilmiştir. Ülkelerin ilgili LPE kriterinde daha yüksek puan alması daha iyi performans gösterdiği anlamını taşıdığından tüm kriterler fayda yönlüdür ve karar matrisinde bu özellik “mak” kısaltması ile belirtilmiştir. Buna bağlı olarak tüm kriterler için Eşitlik (2)’de verilen ilk formül uygulanmıştır. Yapılan hesaplamalar sonucunda elde edilen normalize karar matrisi Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2: MEREC Normalize Karar Matrisi

		mak	mak	mak	mak	mak	mak
		K1	K2	K3	K4	K5	K6
		Gümrük puanı	Altyapı puanı	Uluslararası Gönderi puanı	Lojistik Yetkinlik ve Kalite Puanı	Zamanındalık Puanı	Takip ve İzleme Puanı
A1	Çin	0,7	0,7	0,6	0,7	0,8	0,7
A2	Hindistan	0,8	0,8	0,7	0,7	0,8	0,7
A3	Türkiye	0,8	0,8	0,7	0,7	0,8	0,7
A4	Brezilya	0,8	0,8	0,8	0,8	0,8	0,8
A5	Endonezya	0,9	0,9	0,8	0,9	0,9	0,8
A6	Meksika	1,0	1,0	0,8	0,9	0,8	0,8
A7	Rusya	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0

Normalize karar matrisinin oluşturulmasından sonra Eşitlik (3)'te verilen formül uyarınca alternatiflerin tüm kriterlerdeki genel performansı hesaplanmıştır. Bulunan değerler Tablo 3'te verildiği gibidir.

Tablo 3: Tüm Kriterlerde Genel Performans Değerleri

		S_i
A1	Çin	0,312538
A2	Hindistan	0,240834
A3	Türkiye	0,248744
A4	Brezilya	0,191208
A5	Endonezya	0,141506
A6	Meksika	0,128124
A7	Rusya	0,000000

Sonraki adımda, kriterlerin karar matrisinden tek tek çıkarılması ile elde edilen, alternatiflerin genel performans değerleri Eşitlik (4)'te verilen işlemler uygulanarak hesaplanmıştır. Elde edilen sonuçlar Tablo 4'ten izlenebilmektedir.

Tablo 4: Kriterler Çıkarıldığında Genel Performans Değerleri

		mak	mak	mak	mak	mak	mak
		K1	K2	K3	K4	K5	K6
		Gümrük puanı	Altyapı puanı	Uluslararası Gönderi puanı	Lojistik Yetkinlik ve Kalite Puanı	Zamanındalık Puanı	Takip ve İzleme Puanı
A1	Çin	0,3858	0,3730	0,3635	0,3753	0,3984	0,3686
A2	Hindistan	0,3021	0,3119	0,2651	0,2883	0,3034	0,2864
A3	Türkiye	0,3132	0,3119	0,2821	0,2996	0,3145	0,2923
A4	Brezilya	0,2380	0,2418	0,2296	0,2283	0,2383	0,2266
A5	Endonezya	0,1735	0,1907	0,1498	0,1829	0,1787	0,1676
A6	Meksika	0,1780	0,1789	0,1448	0,1564	0,1467	0,1409
A7	Rusya	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000

Kriterlerin karar matrisinden ayrı ayrı çıkarılmalarının yarattığı etkiyi temsil eden (E_j) değerleri Eşitlik (5) uygulanarak bulunmuş, bunu izleyen adımda ise kriter ağırlıkları (w_j) Eşitlik (6)'da verilen formül ile hesaplanmıştır. Elde edilen sonuçlar Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 5: Kriterlerin Çıkarılma Etkileri ve Kriter Ağırlıkları

	K1	K2	K3	K4	K5	K6
E_j	0,33	0,35	0,17	0,27	0,32	0,22
w_j	0,20	0,21	0,10	0,16	0,19	0,13

Tablo 5 incelendiğinde en büyük w_j değeri ile altyapı kriteri en yüksek öneme sahip kriter olmuştur. Bunu sırasıyla gümrük kriteri, zamanındalık kriteri, lojistik yetkinlik ve kalite kriteri, takip ve izleme kriteri ve son olarak uluslararası gönderi kriteri izlemektedir. Bu aşamada bulunan kriter ağırlıkları ülkelerin sıralanması amacıyla uygulanan WASPAS yönteminde hesaplamalara dahil edilecektir.

5.3 Ülkelerin WASPAS Yöntemi ile Sıralanması

WASPAS yönteminin ilk adımı olan karar matrisinin oluşturulması, MEREC yönteminin de ilk adımı olup Tablo 1’de verilmişti. WASPAS’ın ikinci adımı olarak Tablo 1 değerleri üzerinde normalizasyon işlemleri uygulanmıştır. Bu amaçla Eşitlik (7)’de verilen hesaplamalar yapılarak normalize karar matrisi Tablo 6’da verilen biçimde oluşturulmuştur.

Tablo 6: WASPAS Normalize Karar Matrisi

		mak	mak	mak	mak	mak	mak
		K1	K2	K3	K4	K5	K6
		Gümrük puanı	Altyapı puanı	Uluslararası gönderi puanı	Lojistik Yetkinlik ve Kalite Puanı	Zamanın dalık Puanı	Takip ve izleme Puanı
A1	Çin	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000
A2	Hindistan	0,9091	0,8000	0,9722	0,9211	0,9730	0,8947
A3	Türkiye	0,9091	0,8500	0,9444	0,9211	0,9730	0,9211
A4	Brezilya	0,8788	0,8000	0,8056	0,8684	0,9459	0,8421
A5	Endonezya	0,8485	0,7250	0,8333	0,7632	0,8919	0,7895
A6	Meksika	0,7576	0,7000	0,7778	0,7895	0,9459	0,8158
A7	Rusya	0,7273	0,6750	0,6389	0,6842	0,7838	0,6579

Daha sonra, her alternatifin ağırlıklı toplam modeli temelinde puanı hesaplanmıştır. Bu amaçla kullanılan Eşitlik (8)’deki w_j değerleri MEREC yöntemi ile bulunan kriter ağırlıklarıdır. Tablo 7 bu hesaplama ile ilişkin ayrıntıları ve $Q_i^{(l)}$ değerlerini içermektedir.

Tablo 7: Ağırlıklı Toplam Modeli (WSM) Yöntemine Göre Değerlendirme

		mak	mak	mak	mak	mak	mak	
		K1	K2	K3	K4	K5	K6	
		Gümrük puanı	Altyapı puanı	Uluslararası gönderi puanı	Lojistik Yetkinlik ve Kalite Puanı	Zamanın dalık Puanı	Takip ve İzleme Puanı	
	w_j	0,20	0,21	0,10	0,16	0,19	0,13	$Q_i^{(1)}$
A1	Çin	0,1987	0,2094	0,1043	0,1624	0,1922	0,1330	1,0000
A2	Hindistan	0,1806	0,1675	0,1014	0,1496	0,1870	0,1190	0,9051
A3	Türkiye	0,1806	0,1780	0,0985	0,1496	0,1870	0,1225	0,9162
A4	Brezilya	0,1746	0,1675	0,0840	0,1410	0,1818	0,1120	0,8610
A5	Endonezya	0,1686	0,1518	0,0869	0,1240	0,1715	0,1050	0,8077
A6	Meksika	0,1505	0,1466	0,0811	0,1282	0,1818	0,1085	0,7968
A7	Rusya	0,1445	0,1413	0,0666	0,1111	0,1507	0,0875	0,7018

Benzer biçimde, ağırlıklı çarpım modeline göre değerlendirilen alternatiflere ilişkin hesaplamalar Eşitlik (9) yardımıyla gerçekleştirilmiştir. Bu adıma ilişkin hesaplama ayrıntıları ve $Q_i^{(2)}$ değerleri de Tablo (8)'den izlenebilmektedir.

Tablo 8: Ağırlıklı Çarpım Modeli (WPM) Yöntemine Göre Değerlendirme

		mak	mak	mak	mak	mak	mak	
		K1	K2	K3	K4	K5	K6	
		Gümrük puanı	Altyapı puanı	Uluslararası gönderi puanı	Lojistik Yetkinlik ve Kalite Puanı	Zamanın dalık Puanı	Takip ve İzleme Puanı	
	w_j	0,20	0,21	0,10	0,16	0,19	0,13	$Q_i^{(2)}$
A1	Çin	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000
A2	Hindistan	0,9812	0,9543	0,9971	0,9867	0,9947	0,9853	0,9030
A3	Türkiye	0,9812	0,9665	0,9941	0,9867	0,9947	0,9891	0,9153
A4	Brezilya	0,9747	0,9543	0,9777	0,9773	0,9894	0,9774	0,8595
A5	Endonezya	0,9679	0,9349	0,9812	0,9570	0,9782	0,9690	0,8055
A6	Meksika	0,9463	0,9280	0,9741	0,9623	0,9894	0,9733	0,7928
A7	Rusya	0,9387	0,9210	0,9544	0,9402	0,9542	0,9458	0,7002

Son olarak ağırlıklı toplam modeli (WSM) ile ağırlıklı çarpım modelinden (WPM) elde edilen sonuçlar Eşitlik (10)'da verilen biçimde birleştirilmiş ve alternatiflerin genel puanı olarak Q_i değerleri bulunmuştur. Bulunan değerler büyükten küçüğe doğru sıralandığında alternatiflerin sıralaması da elde edilmiştir. Tüm sonuçlar Tablo 9'da bir arada verilmiştir.

Tablo 9: Değerlendirme Puanları ve Alternatiflerin Sıralanması

		$Q_i^{(1)}$	$Q_i^{(2)}$	Q_i	SIRALAMA
A1	Çin	1,0000	1,0000	1,0000	1
A2	Hindistan	0,9051	0,9030	0,9041	3
A3	Türkiye	0,9162	0,9153	0,9158	2
A4	Brezilya	0,8610	0,8595	0,8603	4
A5	Endonezya	0,8077	0,8055	0,8066	5
A6	Meksika	0,7968	0,7928	0,7948	6
A7	Rusya	0,7018	0,7002	0,7010	7

Tablo 9 incelendiğinde E7 ülkeleri içinde en iyi lojistik performansla ilk sırada Çin ikinci sırada ise Türkiye yer almaktadır. Yine tablodan en kötü performansın Rusya tarafından sergilendiği görülmektedir.

6. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Ekonomik faaliyetlerin ayrılmaz bir unsuru da lojistiktir. Ticaret ve iş yapma biçimlerinde yaşanan hızlı değişim rekabet koşullarına da yansımakta, bu değişimden doğal olarak lojistik sektörü de etkilenmektedir. Yerel ya da uluslararası pazarlarda alıcıların talep ettikleri ürünlere doğru zamanda, düşük fiyat ve yüksek kalite ile ulaşmasında lojistik faaliyetlerin önemi oldukça büyüktür. Özellikle dünya pazarında doyurucu bir yer bulabilme ve bunu sürdürebilme anlamında lojistik performansın yüksek olması önemlidir. Ülkelerin lojistik faaliyetlerdeki başarı ölçütü uluslararası kuruluşlar tarafından belirlenen değerlendirme ölçütleri ve bu ölçütler temelinde hazırlanan performans raporlarıdır. Bu anlamda dünya ölçeğinde lojistik performansı değerlendirmeye yönelik olarak geliştirilen Lojistik Performans Endeksi (LPE) iyi bir ölçme aracıdır. Ülkeler açısından lojistik performans endeksinde puanların yüksek olması ticaret ve rekabet koşullarındaki hızlı değişimlere zamanında uyum sağlanabildiğinin de göstergesidir. Ülkelerin lojistik performans konusunda ne kadar başarılı olduklarının belirlenmesi, ekonomik anlamda benzer oldukları ülkelerle ve diğer dünya ülkeleriyle kıyaslandıklarında nerede konumlandıklarını görmeleri açısından önemlidir. Bu anlamda performans puanları eksiklerini görme ve kapatmaya yönelik plan ve strateji oluşturmaları açısından yol gösterici olacaktır.

Bu çalışmada, Dünya Bankası tarafından oluşturulan LPE verileri temel alınarak E7 ülkeleri lojistik performansları açısından analiz edilmiş ve gelişme hızı yüksek ülkelerin kendi içindeki lojistik performans

sıralaması belirlenmiştir. Konu çok kriterli karar verme yaklaşımıyla ele alınmış ve öncelikle değerlendirme kriterleri olan LPE bileşenlerinin önem ağırlıkları MEREC yöntemi uygulanarak belirlenmiştir. Elde edilen sonuçlara göre ilk üç sırada yer alan kriterlerin değerleri birbirine çok yakın olup ilk sırada 0,21 önem ağırlığı ile altyapı kriteri ikinci sırada 0,20 önem ağırlığı ile gümrük kriteri ve üçüncü sırada 0,19 önem ağırlığı ile zamanındalık kriteri gelmektedir. Bu sıralamayı lojistik yetkinlik ve kalite kriteri 0,16 önem ağırlığıyla izlerken beşinci sırada 0,13 önem ağırlığı ile takip ve izleme kriteri yer almaktadır. Altı kriter içerisinde en düşük önem ağırlığı 0,10 değeri ile uluslararası gönderi kriterine ilişkindir. Buradan da anlaşılabileceği üzere ülkelerin lojistik performansını arttırabilmelerinde lojistik altyapılarını güçlendirmeleri, gümrük ve sınır işlemlerinde süreci kolaylaştırma ve hızlandırmaya yönelik girişimlerde bulunmaları, teslimatları geciktirebilecek nedenlerin analiz edilip giderilmesine yönelik çabalar üzerinde durulması önemli katkılar sağlayacaktır.

Analizin ilk kısmında elde edilen kriter ağırlıklarının da hesaplama da dahil edildiği ikinci aşamada E7 ülkelerinin performansları WASPAS yöntemi ile değerlendirilerek ülkelerin sıralaması yapılmıştır. Sonuçlar incelendiğinde en iyi performanstan en kötü performansa doğru ülke sıralamasının; Çin, Türkiye, Hindistan, Brezilya, Endonezya, Meksika ve Rusya biçiminde olduğu görülmüştür. Buradan Türkiye'nin ekonomik olarak benzerlik gösterdiği ülkeler grubu içinde iyi bir lojistik performans gösterdiği görülmektedir. Bununla birlikte Dünya Bankasının 2023 yılında paylaştığı son veriler 139 ülkeyi kapsamakta ve Türkiye 3,4 olarak hesaplanan lojistik performans endeksi puanına göre gruplandırılmış ülke sıralamasında Hindistan, Litvanya, Portekiz ve Suudi Arabistan'la birlikte 38. sırada yer almaktadır. Türkiye coğrafi konumu açısından bölgesel ve uluslararası lojistik faaliyetlerde avantaj sağlayabilecek potansiyele sahiptir. Gerek Asya ile Avrupa arasında geçiş noktası olması, gerek üç tarafının denizlerle çevrili olması ve gerekse sahip olduğu işgücü kapasitesi bu potansiyeli doğru kullanabilmesinde etkili olabilecek önemli özelliklerdir. Bu anlamda özellikle denizyolu ve demiryolu kullanımının sağlayacağı avantajları kullanabilecek yatırımların hayata geçirilmesi, işgücünün doğru eğitimlerle desteklenerek sektöre kalifiye eleman yetiştirilmesi, lojistik faaliyetlere ilişkin diğer kaynakların etkin kullanımı ve doğru yönetilmesi ile önemli bir lojistik merkezi konumuna gelmesinin ve LPE endeksinde yer alan tüm ülkeler arasında da çok daha üst sıralara gelmesinin mümkün olacağı düşünülmektedir.

KAYNAKLAR

- Acar, Ö. F., & Çetinceli, K. (2020). Uluslararası ticarete taşıma türlerinin Türkiye'nin lojistik performans endeksine etkisi ve iş yapma kolaylığı endeksi ilişkisi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(3), 887-905.
- Alkan, G., & Merdivenci, F. (2021). Sürdürülebilir kalkınma açısından lojistik performans endeksine göre seçilen ülkelerin Entropi temeline dayalı EDAS yöntemi ile değerlendirmesi. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(2), 627-641.
- Aytekin A. (2022). Çok kriterli karar analizi. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık Tic.Ltd.Şti.
- Bozkurt, C., & Mermertaş, F. (2019). Türkiye ve G8 ülkelerinin lojistik performans endeksine göre karşılaştırılması. *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, 7(2), 107-117.
- Ecer, B. (2020). Çok kriterli karar verme yöntemleri MS Excel çözümlü uygulamaları. İçinde Kabak, M. ve Çınar, Y. (Ed.), *WASPAS yöntemi ile yeşil tedarikçi seçimi* (s.209-220). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık Tic.Ltd.Şti.
- Görgün, M. R. (2020). Lojistik performans kriterlerinin sağlanmasında Türk lojistik sektörünün durumu. *Ekev Akademi Dergisi*, (81), 229-246.
- Karaköy, Ç., & Ölmez, U. (2019). Balkan ülkelerinde lojistik performans endeksi değerlendirilmesi. *Uluslararası Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimlerde Yenilikçi Yaklaşımlar Sempozyumu*, 178-180.
- Keshavarz-Ghorabae, M., Amiri, M., Zavadskas, E. K., Turskis, Z., & Antucheviciene, J. (2021). Determination of objective weights using a new method based on the removal effects of criteria (MEREC). *Symmetry*, 13(4), 525.
- Mešić, A., Mišić, S., Stević, Ž., & Mastilo, Z. (2022). Hybrid MCDM solutions for evaluation of the logistics performance index of the Western Balkan countries. *ECONOMICS-Innovative and Economics Research Journal*, 10(1).
- Özdemir, A. (2022). TOPSIS-SORT ve CODAS-SORT tekniklerinin gruplandırma amaçlı kullanımı-OECD üyesi ülkelerin lojistik performanslarının değerlendirilmesi. Eskişehir: Nisan Kitabevi.
- Pamucar, D., Žižović, M., Biswas, S., & Božanić, D. (2021). A new logarithm methodology of additive weights (LMAW) for multi-criteria decision-making: Application in logistics. *Facta Universitatis Series: Mechanical Engineering Vol. 19, No 3, Special Issue, 2021, pp. 361 – 380.*

Pelit, İ. (2023). Türkiye'nin Lojistik Performans Endeksinin İncelenmesi. *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 9(1), 37-49.

Türkoğlu, M., & Duran, G. (2023). Çok kriterli karar verme yöntemleri ile bölgesel kapsamlı ekonomik ortaklık (Rcep) ülkelerinin lojistik performanslarının değerlendirilmesi. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 15(1), 45-69.

Ulutaş, A., & Karaköy, Ç. (2019). G-20 Ülkelerinin lojistik performans endeksinin çok kriterli karar verme modeli ile ölçümü. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 20(2), 71-84.

Yalçın, B., & Ayvaz, B. (2020). Çok kriterli karar verme teknikleri ile lojistik performansın değerlendirilmesi. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, 19(38), 117-138.

Zavadskas, E. K., Turskis, Z., Antucheviciene, J., & Zakarevicius, A. (2012). Optimization of weighted aggregated sum product assessment. *Elektronika ir elektrotechnika*, 122(6), 3-6.

İnternet Kaynakları

Erkan, B. (2014). Türkiye'de Lojistik Sektörü ve Rekabet Gücü. *ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi (ASSAM - UHAD) ASSAM International Refereed Journal*. Sayı: 1.
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/371675> (Erişim Tarihi: 10.07.2023).

<https://lpi.worldbank.org/international/global> (Erişim Tarihi: 07.09.2023).

BÖLÜM 16

AFETLERE KARŞI TOPLUMSAL DİRENÇLİLİKTE ÜNİVERSİTELERİN ROLÜ

Bahadır TERCAN¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Sağlık Hizmetleri MYO, Acil Durum ve Afet Yönetimi Programı, bhdr_24@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-5699-0208.

Giriş

Üniversiteler, toplumda bilgi üreten ve eğitim odaklı merkezi bir role sahiptir. Bu nedenle afetlerden kaynaklanan risklerin azaltılması konusunda katkıda bulunmak için benzersiz bir konuma sahiptir. Üniversitelerin afet ve acil durum hazırlığı, sağlık ve güvenlik olmak üzere disiplinlerarası pek çok alanda bilginin araştırılması, üretilmesi ve geliştirilmesinde önemli bir rolü bulunmaktadır.

Aşırı hava olayları ile doğa ve insan kaynaklı tehlikelerden kaynaklanan afetler, insan sağlığı ve refahı ile gelişme kapasitesi için her zaman bir tehdit olmuştur. Özellikle son yıllarda, iklim değişikliği ve aşırı hava olayları ile dünyanın pek çok yerinde afet olaylarının sıklığı, şiddeti, ölçeği ve karmaşıklığında ciddi artışlar söz konusudur. Birden fazla ve üst üste gelen afetlerle başa çıkmanın zorlukları karşısında afet yönetimi literatürüne girişi çok da eskiye dayanmayan afet direnci kavramının önemi artmaya başlamıştır. Dirençlilik kavramı, psikoloji, siyaset, ekonomi, mühendislik, enerji sistemleri, afet ve risk yönetimi ve şehir planlama dâhil ancak bunlarla sınırlı olmamak üzere çok çeşitli disiplinlerde kullanılmış ve uygulanmıştır. Bu nedenle, tanımları ve yorumları da benzer şekilde geniş ve çeşitlidir. Dirençlilik, bir bireyin, bir hane halkının, bir toplumun ya da daha büyük bir yapının strese ve şoka daha iyi direnmek için sahip olduğu doğal güç ve bu varlığın kendini riskle karşılaştıktan sonra hızla toparlanmasıdır. Başka bir tanıma göre dirençlilik, bir sistemin krizleri kendi kaynaklarıyla yönetme ve hatta kendi kendini geliştirme ve iyileştirme amaçları için söz konusu kaynakları kullanma yeteneğidir.

Afet ve acil durumlara yönelik mevcut risk senaryoları dâhilinde gelecekteki dirençliliği sağlamak için aynı zamanda yeni bilgi ve düşünceye de ihtiyaç vardır. Bu anlamda üniversitelerin önemli rolleri bulunmaktadır. Bu roller, 2015-2030 yıllarını kapsayan Afet Risk Azaltma Sendai Çerçevesi'nde şu şekilde açıklanmıştır. Yerel, bölgesel ve ulusal uygulamalara yönelik araştırmaları artırmak, yerel topluluklar ve yetkililer tarafından gerçekleştirilen eylemleri desteklemek ve karar alma sürecinde politika ve bilim arasındaki arayüz olmaktır. Bu anlamda üniversiteler, diğer paydaşlarıyla birlikte değişen tehlikeler ve risklere karşı etkin mücadele edebilmelidir. Afet yönetiminin her aşamasında görev ve sorumluluğu olan üniversiteler, doğrudan veya dolaylı olarak kampüs afet ve acil durum yönetim faaliyetlerini benimseyerek hem kendi içinde hem de bölgesel ve ulusal düzeyde afet dirençliliğine destek vermelidir.

1. Dirençlilik Kavramı

Üniversitelerin afet dirençliliği konusunda önemine bakmadan önce dirençlilik kavramının irdelenmesi, açıklığa kavuşturulması gerekmektedir.

dir. Dirençlilik kavramı, psikoloji, siyaset, ekonomi, mühendislik, enerji sistemleri, çevre ve sürdürülebilirlik alanında, afet ve risk yönetimi ve şehir planlama dahil ancak bunlarla sınırlı olmamak üzere çok çeşitli disiplinlerde kullanılmış ve uygulanmıştır. Bu nedenle tanımları ve yorumları da benzer şekilde geniş ve çeşitlidir. Dirençlilik kavramı, Birleşmiş Milletler Uluslararası Afet Azaltma Stratejisi (UNISDR) tarafından “tehlikelere maruz kalan bir sistem, topluluk veya toplumun, temel yapı ve işlevlerinin korunması ve restorasyonu da dahil olmak üzere, bir tehlikenin etkilerine zamanında ve etkili bir şekilde direnme, bunları absorbe etme, bunlara uyum sağlama ve bunlardan kurtulma yeteneği” olarak tanımlanmıştır (UNISDR, 2009). Afet ve risk yönetimi açısından bakıldığında ise dirençlilik kavramı, toplumların, doğa, teknoloji veya insan kökenli afet ve acil durumlar karşısında bozulan, kesintiye uğrayan olağan yaşam standartlarını koruyarak ya da dönüştürerek değişimi yönetebilme yeteneğidir (DFID, 2011). Başka bir tanımda ise afet dirençliliği, bireylerin, toplumların, kamu ve özel kuruluşların uluslararası düzeyde, geçmişte yaşanan afet ve acil durumlardan elde ettiği bilgi ve tecrübelerle gelecekte yaşanabilecek riskleri azaltmak amacıyla yerel, bölgesel ve ulusal düzeyde kendilerini organize edebilmesidir (ISDR, 2005).

Afet dirençliliğini operasyonel hale getirmek yani teorikte kalmayıp pratiğe dökülmesi önemlidir. Bu anlamda Manyena, Machingura ve O’Keefe, (2019) tarafından yapılan çalışmada dirençliliği operasyonel hale getirmenin beş aşamalı bir süreçten oluştuğunu ifade etmişlerdir. Bunlar; önleme, öngörme, özümseme, uyum sağlama ve dönüştürmedir. Bu aşamalar aşağıda kısaca açıklanmıştır.

Önleme, “önceden alınan önlemler yoluyla potansiyel olumsuz etkilerden tamamen kaçınmak için” alınan tedbirleri ifade eder (UNISDR, 2009). Afetlerin etkilerinden tamamen kaçınmanın mümkün olmadığı düşünülürse, ‘zarar azaltma’ ve ‘öngörücü’ tedbirler gibi kavramlar da afet risk yönetiminde gelecekteki potansiyel olayların etkilerini azaltmaya yönelik proaktif sistemleri ve hazırlık stratejilerini gerekli kılmaktadır. Önleme ve hazırlık stratejileri, bilinen ve öngörülebilir risklerin yönetiminde büyük öneme sahiptir. Bu nedenle afet yönetimi döngüsünün ilk aşamaları olarak tanımlanır. Fakat çoklu bir afet paradigmasıyla karşı karşıya kaldığında, önceden tahmin edilemeyen yeni risk türleri ortaya çıkabilir. Bu nedenle önleme ve tahmin stratejilerinden daha fazlası gerekli hale gelebilir. (Manyena, Machingura ve O’Keefe, 2019). Özümseme, sistemlerin olumsuzluklar karşısında işlevlerini sürdürme ya da sıkıntılı dönem geçtikten sonra bu dengeye geri dönme kapasitesini ifade eder (Holling, 1973). Özümsemenin devamı niteliğinde, dirençliliğin operasyonel hale getirilmesiyle ilgili bir başka kavramsallaştırma da geçiş ya da aşamalı adaptasyondur. Dirençliliğe adaptif bir bakış açısı, günümüzde disiplin-

lerarası alanlarda yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu açıdan dirençliliğin sadece bir önceki istikrarlı duruma geri dönüş ya da hayatta kalma meselesi olmadığı kabul edilir. Açıklanan son aşama ise dönüşümdür. Sıkıntılı dönemlerde radikal bir değişimin meşru bir seçenek olarak değerlendirilebileceği ifade edilmektedir (Manyena, Machingura ve O’Keefe, 2019). Dönüşüm, varılacak ya da geri dönülecek istikrarlı bir durum olmaksızın sürekli ve radikal bir değişim geçirme kapasitesidir. Bu, olumlu değişim fırsatını, “ileriye sıçramayı” teşvik eder ve afetten etkilenen toplumlarda işlerin önceki koşullara geri dönmenin mümkün olmayacağı kadar temelden değişmiş olabileceği gerçeğine izin verir. Örnek olarak iklim değişikliği ve iklim sürdürülebilirliği alanında, bu dirençlilik anlayışı yaygın olarak kullanılmaktadır (Manyena vd., 2011).

2. Afet Direnci ve Üniversiteler

Afet dirençliliği açısından üniversiteler, yerel tehlikelere ve bu tehlikeler sonucunda ortaya çıkabilecek risklere karşı savunmasızlıkları azaltmak için üniversitelerdeki afet ve acil durum yönetim faaliyetlerini etkin kılmayı amaçlar. Çünkü üniversiteler sadece yerel ve ulusal düzeyde faaliyet gösteren önemli bir kurum olmakla kalmaz, ayrıca hükümetlerin önemli finansal yatırımlar yaptığı, hem sosyal hem de kültürel açıdan sürdürülebilir kurumlardır. Bu yüzden üniversitelerin gelecekte ortaya çıkması muhtemel afet ve acil durumlara karşı risk azaltma çalışmalarını desteklemesi oldukça önemlidir (Comerio, 2000).

Küresel olarak üniversiteler, fiziksel, ekonomik ve kültürel algılar da dâhil olmak üzere birçok somut ve soyut açıdan önemli farklılıklar gösterse de, iklim değişikliği ve COVID-19 salgını gibi küresel olgularla ilgili deneyimi, üniversitelerin ne işe yaradığını ve afetler meydana geldiğinde etkilerini hafifletmek için neler yapabileceklerini bir kez daha gözler önüne sermiştir. Üniversitelerin araştırma yoluyla bilgi üretiminde ve yeni nesil öğrencilerin eğitiminde önemli rolleri bulunmaktadır. Araştırma alanında, riskleri azaltmanın ve sosyal ve siyasi karar vericilerin büyük ve çoklu afetlerle başa çıkmak için gerekli bilgiye erişmelerini sağlamanın bir yolu olarak hedefe yönelik bilgi üretimi, üniversiteler tarafından etkin bir şekilde yapılmalıdır (Gibs vd., 2022). Örneğin, son zamanlarda etkisini çok daha fazla hissettiren iklim değişikliği ve aşırı hava olaylarının belirli etkilerinin derinlemesine araştırılması ve bu zararlı etkilerin azaltılmasına yönelik alternatif teknolojiler vb. konuları içerebilir. Ayrıca biyolojik bir afet olarak da pandemi örneği verilebilir. Aşı arzında ve dağıtımdaki yetersizlikler veya eşitsizlikler, koruyucu ekipmanların teminindeki zorluk vb. durumlar göz önüne alındığında tecrübe edinilmiş pek çok şey bulunmaktadır. Bu nedenle gelecekte potansiyel pandemilerin etkisini yönetmek için yeni aşılardan üretilmesi vb. önemli çalışmalar üniversiteler tarafından yapılabilir. Ayrıca afet ve acil durumlar sonrası iyileştirme süreçlerinin

araştırılmasını da içerebilir. Kısacası üniversiteler, afetlerin acil ve uzun vadeli etkileriyle başa çıkmaya çalışan toplumları kolaylaştıracak bilgiler üretebilir. Bu durum, üniversiteleri toplumun kritik altyapısının bir parçası olmasını sağlayacaktır (Carvalhoes vd., 2020).

Üniversitelerde araştırmacıların acil toplumsal zorlukların üstesinden gelmelerini sağlayacak fikirler, araçlar ve teknolojilerle donatılmasında öngörülemeyen sorunlar için temel bilgi üretimine de ihtiyaç vardır. Üniversitelerin acil durumlarda toplumsal ihtiyaçları karşılama kapasitesi, çoklu felaketlerde ortaya çıkan sorun türlerini ele alabilecek afet yönetimi alanında araştırmacıların olmasına dayanmaktadır. Bu da genellikle eşzamanlı tehlikelerin ve etkilerinin çok yönlü doğasıyla başa çıkabilecek disiplinlerarası araştırmalar gerekmektedir. Bu nedenle, üniversiteler yeni, öngörülemeyen sorunların ortaya çıkmasına uyum sağlayabilmelidir; bu da sadece hangi sorunların en ciddi zorluklar olarak ortaya çıkacağını ve bunların nasıl ele alınacağını daha iyi tahmin etmeye yardımcı olacak derinlemesine araştırmalar ile değil, aynı zamanda bilgi üretimini ve bu bilginin politika ve uygulamaya hızlı ve etkin bir şekilde dönüştürülmesini sağlamak için insanlara ve fiziksel altyapıya yatırım yapılmasını gerektirir (Geyer ve Rihani, 2010).

Afetlere maruz kalma oranının arttığı bir çağda, üniversitelerin kendi güvenliklerini sağlaması ve bilgi üretimine devam etmesi büyük önem arz etmektedir. Bu açıdan afete dirençli bir kampüs ortamının oluşturulması oldukça önemli ve bir o kadar da karmaşık bir süreçtir. Yöneticiler, araştırmacılar, personel, öğrenciler ve dış paydaşlar dahil olmak üzere tüm üniversitelerde iletişim, koordinasyon ve iş birliğine odaklanmış bir çaba gereklidir. Bu çabayı pozitif kılacak yaklaşım ise disiplinlerarası yaklaşımdır. Ayrıca sağlık, teknik yardım ve lojistik kaynak sağlamak amacıyla paydaş kurum ve kuruluşların bilgi ve uzmanlıklarından yararlanılması oldukça önemlidir (Doğan, 2021). Bu anlamda Amerika’da 2002 yılında başlatılan afete dirençli üniversiteler (DRU) projesi güzel bir örnektir. Mississippi Acil durum Yönetim Ajansı (MEMA) tarafından yürütülen bu projenin amacı üniversite ve kolejlere, öğrencilere, velilere, araştırmacılara, personele, kampüs etrafındaki topluluklara, tüm yapılarıdaki afet ve acil durum risklerini azaltmak amacıyla sürdürebilir bir afet öncesi zarar azaltma planı oluşturup uygulamaktır. Bu projedeki temel hedef her açıdan daha güvenli, afet ve acil durumlara daha hazır bir üniversite kampüsü oluşturabilmektir. Bu projeye kampüs ve etrafında yaşanabilecek afet zararlarını azaltmak, kampüsü oluşturan tüm bireyleri afetlere hazırlamak, mücadele etmek, müdahale sırasında kaynakları etkin ve verimli kullanmak için üniversitelere önemli katkılar sağladığı görülmüştür (Kapucu ve Khosa, 2013).

3. Üniversite Kampüsünde Afet ve Acil Durum Yönetimi

Geçmişten günümüze kadar afetler, gerek doğal (deprem, sel, heyelan, kasırga, volkan vb.) gerekse de insan ya da teknoloji kaynaklı (savaş, yangın, kaza, terör olayları vb.) olarak gerçekleşmektedir. Son yıllarda özellikle küresel ısınma, teknolojinin gelişmesi, hızlı nüfus artışı ve kontrolsüz kentleşme, savaş, göç hareketleri ve toplumdaki savunmasız bireylerin oranındaki artış olmak üzere pek çok faktör kaynaklı her geçen gün afet risklerinin daha da arttığını görmekteyiz. Bu kadar çok tehlike ve riskin olduğu ortamda afet ve acil durum yönetimi önemli hale gelmektedir. Afet ve acil durum yönetimi, toplumların tehdit ve tehlikeler karşısında savunmasızlığını azaltmayı ve afetlerle başa çıkabilme yeteneğini oluşturmayı amaçlamaktadır. İşte bu sayede daha güvenli toplumların oluşmasını sağlar. Toplumu oluşturan önemli çakıl taşlarından bir tanesi de üniversite kampüsleridir. Üniversite kampüslerinin güvenliğini sağlayacak bir afet ve acil durum yönetimi, tehdit altındaki topluluğun doğa kaynaklı tehlikelere, terör eylemlerine ya da diğer acil durumlara karşı hazırlıklı olma kapasitesini sürdürmek ve geliştirmek için tüm faaliyetleri kapsayan önemli bir yönetim sürecidir (Paci-Green vd., 2020).

Tüm dünyada politika yapıcılar, uygulayıcılar, eğitimciler ve araştırmacılar tarafından yaygın olarak kullanılan dört ana aşamadan (zarar azaltma, hazırlık, müdahale ve iyileştirme) oluşan afet ve acil durum yönetimi bulunmaktadır. Tüm bu aşamalar birbirine bağlıdır. Yani, her aşama bir sonraki aşamayı etkilemektedir (Dölek, 2019). Bu nedenle kampüs afet ve acil durum yönetiminin başarısı her aşamadaki çabalara, sürecin doğru etkin bir şekilde yürütülmesine bağlıdır. Üniversitelerin afet ve acil durum yönetimindeki rolü, afet yönetimi döngüsünün tüm aşamalarını kapsamaktadır. Üniversiteler, eğitim ve araştırma yönünden akademik bir kurum olarak topluma katkı sağlama vizyonu açısından afet yönetiminin tüm aşamalarında yer almaktadır. Üniversitelerin hızla harekete geçme gücü, kaynakları etkin bir şekilde kullanabilme yeteneği, gönüllülük çalışmaları ve uygulama ve araştırma merkezleri ya da enstitüleri aracılığıyla politika önerileri gibi afet ve acil durum yönetimine değerli katkıları bulunmaktadır (Ahmad, 2007). Ayrıca yerel düzeyde gönüllü ve birçok açıdan güçlü bir sivil toplum kuruluşu olarak yardımların yapılması hususunda üniversiteler önemli bir konuma sahiptir.

Üniversiteler bulunduğu coğrafi konum, çevre, yönetim süreçleri ve hizmet verdiği nüfus bakımından karşı karşıya kaldığı potansiyel afet ve acil durumların yönetimi konusunda bazı karmaşık zorluklarla karşı karşıyadır. Bu zorlukların ortaya çıkmasını etkileyen durumlar arasında kampüs alanlarının geniş alana yayılması, birçok üniversitede akademik programların yanı sıra hastaneler, uygulama ve araştırma merkezleri, spor kompleksleri, tarım alanları, konut ve ulaşım tesisleri gibi pek çok karmaşık tesis

bulunmaktadır. Öncü bazı üniversiteler, önemli alanlarda (nükleer enerji, tıp, mühendislik, savunma, teknoloji vb.) araştırma yapan personel istihdam etmekte ve bu amaca yönelik tesisler kurmaktadır. Ayrıca üniversiteler bazı etkinliklerin yapılmasına da ev sahipliği yapmaktadır. Bu anlamda kampüsler onu oluşturan toplumla iç içedir. Fakat üniversite kampüslerinin afet ve acil durumlar açısından savunmasızlıklarını artıran etkinliklere öncülük ettiği de düşünülebilir (Duncan vd., 2013).

Üniversite kampüsü içerisinde akademik, ticari ve resmi olmak üzere bir fiziki yapı bulunmaktadır. Bu fiziki yapılar araştırma merkezleri, kütüphane, sosyal merkezler, spor kompleksleri vb. birimler olarak hem öğrencilere hem de halka araştırma, eğitim ve bilgi edinme gibi çeşitli rollerin yerine getirilmesinde kullanılmaktadır. Birbirinden farklı özellikler içeren bu fiziki yapıların ve diğer tesislerin yaşanması olası afet ve acil durumlardan olumsuz etkilenmemesi ya da olumsuz etkilerinin en aza indirilebilmesi adına tüm fiziki elemanlardaki sorunlar tespit edilmeli ve gerekli düzenlemeler yapılmalıdır. Çünkü afetlere karşı savunmasız, yetersiz yapı ve tesislere sahip olmak toplumun ekonomik, sosyal ve kültürel anlamda zarar görmesi demektir (Echezona, 2012). Tüm bu süreçler düşünüldüğünde üniversite kampüslerinin afet ve acil durumlar açısından savunmasızlıklarını oluşturan ya da artıran durumlar var olduğu için etkin bir şekilde afet ve acil durum yönetim stratejilerinin uygulanmasının çok önemli olduğu düşünülmektedir.

3.1. Afet Risk Azaltma Çalışmaları

Üniversiteler için zarar azaltma çalışmalarının yapılması gelecek için önemli bir adımdır. Üniversitelerin afet risklerini belirlemesi, doğa, insan ya da teknoloji kaynaklı tehlikeler karşı savunmasızlıklarını değerlendirmesi ve bu doğrultuda bir zarar azaltma planı oluşturması gerekmektedir. Kampüslerde nüfus sürekli değişmekte ve öğrenciler, personel, derslikler, sosyal tesisler, yurtlar ve diğer tesisler kampüsün etrafına dağılmış durumdadır. Bu yapısal ve çevresel özellikler, erişim kontrolü, tesis ve zeminler için sınırların tanımlanması, hareketliliğin izlenmesi, prosedürlerin ve karar verme süreçlerinin standartlaştırılması ve kaynak tahsisinin önceliklendirilmesi için bazı zorluklar yaşatabilir. Böyle bir ortamda karar verme mekanizması yavaşlayabilir ve krizin bertaraf edilmesi gecikebilir (Duncan vd., 2013).

Afetlerde risk azaltma, muhtemel tehdit ve tehlikelerin tespiti, afete dönüşme ihtimallerinin değerlendirilmesi, risk unsurları üzerindeki etkilerinin hesaplanması, tüm riskleri minize edecek stratejiler geliştirmek ve uygulamak ve beklenen etkiler doğrultusunda müdahale eylemlerini planlamak gibi konuları kapsamaktadır (Sever, 2019). Bu açıdan üniversiteler, uygulanabilir bir afet hazırlığı ve risk yönetim planı oluşturma konusunda

öncü bir role sahip olmayabilir. Fakat hazırlık planının politika ve düzenleyici önlemlere dönüştürülmesinden önce, afetin etkileriyle ilgili uygun bilgilerin ve belirsizliklerin tam olarak anlaşılmasını gerektiren büyük bir bilimsel temel gerekli olduğundan, planlama ve uygulama çalışmalarında üniversitelerin önemli bir rolü bulunmaktadır. Üniversiteler, çoğu zaman ilgili bilgilerin kaynağı, analitik ve kritik yöntem ve araçların geliştiricisi olduğu için afet dirençliliğinde önemli ve kalıcı katkılar sağlayabilir (Ahmad, 2007).

3.2. Hazırlık Çalışmaları

Afet ve acil durumlar önceden tahmin edilemeyen, aniden ortaya çıkan karmaşık olgulardır. Böylesi olgulara proaktif bir risk ve kriz yönetimi anlayışıyla üniversitelerin hazırlık kültürünü geliştirmesi ve sürdürmesi oldukça önemlidir (Lewis, 2006). Bu açıdan kurumsal afet sürdürebilirliği kapsamında her türlü çevresel tehditlerle karşı karşıya kalan üniversitelerin, afet ve acil durum anlarında nasıl başa çıkabileceklerine yönelik çok disiplinli bir anlayışla hazırlık çalışmalarını planlamalıdır. Bu hazırlık çalışmalarından en önemlisi üniversitelerin eğitim ve öğretimdeki rolleridir. Tıbbi ve kişisel hijyen eğitimleri olmak üzere afet ve acil durumlara hazırlık ve müdahale konusunda halkın eğitimi çok önemlidir. Halk eğitim programları, acil tıbbi hizmetler ve sosyal yardım programları kapsamına alınmalıdır. Akademik bir kurum ve kuruluş olan üniversitelerin, topluma yönelik kapsamlı bir teorik ve uygulamalı afet eğitim programları ya da müfredatı geliştirmeli ve uygulanmalıdır. Bu programlar basit, anlaşılır ve kalite esasına dayalı olmalı ve afetler ile ilgili doğru ve bilimsel olarak eğitimlerin düzenlenmesi için afet alanında uzman olan araştırmacılar tarafından yürütülmelidir (Siriwardena vd., 2013).

Üniversiteler, güvenli kampüsler oluşturulması adına acil durum bildirimlerini ön planda tutmalıdır. Çünkü acil durum bildirimleri, bireylere alınacak önlemler hakkında anlık olarak talimat vererek doğru davranışlar sergilemek ve gerçek zamanlı bilgi ve talimatlar sağlamaktadır. Kampüste bulunan her bir fakülte ve personelin acil durum bildirimleri konusunda hazırlık algılarının oluşması önemlidir. Çünkü bu durum kampüs güvenliğinin sağlanması adına önemli kriterdir (Madden, 2017). Ayrıca kampüslerde sağlık ve güvenlik faktörleri önemli bir konudur. Dinamik ve sürekli farklılaşan kampüs risklerini azaltabilme ve kampüste oluşabilecek afet ve acil durumlara etkili ve verimli müdahale edebilmek amacıyla çeşitli teknolojilerin (e-posta, web sitesi, sesli mesaj vb.) kullanımı içeren afet ve acil durum sistemlerini oluşturmak eğer mevcut ise güncel tutmak gerekmektedir (Elsass vd., 2016). Son olarak afet ve acil durumlarda görev alacak personelin önceden belirlenmesi, görev ve sorumluluklarının oluşturulması adına koordinasyon, ulaşım, iletişim vb. konularda gerçeği aratmayan eğitimlerin verilmesi hazırlık çalışmaları açısından faydalı olacaktır.

3.3. Afet ve Acil Durum Planları

Üniversitelerin afet ve acil durum yönetimindeki hedeflerine ulaşması planlama ile mümkündür. Planlamanın etkili olabilmesi için açıklık, esneklik ve tutarlılık ilkelerine dikkat edilmelidir. Çünkü etkili planlama, doğa, insan ya da teknolojik kaynaklı bir afetin neden olduğu yıkım ve karmaşıklığı azaltmak için en iyi savunma stratejisidir. Afet yönetiminde planlamanın başarılı olması için planlama ilkeleri doğrultusunda ve tüm afet yönetimi aşamalarını içine almasıyla mümkün olacaktır. Etkili bir planlama acil bir durumda eylem, işbirliği, komuta ve iletişimi içeren yönergelere sahip olmalıdır (Alexander, 2015).

Üniversitelerde planlama en tepeden başlayıp, mümkünse akademik birimlere doğru inerek yapılmalıdır. Üniversite rektörü ya da başkanın, akademik ve idari personelin, güvenlik biriminin ve öğrencilerin katılımıyla aktif bir planlama ile organizasyon ekibi kurmak ve bu ekiple beraber katılımcıları planlama seviyelerine göre görevlendirmek oldukça önemlidir. Çünkü afet dirençliliğini benimseyen üniversitelerde yapılacak planlarda, planlama ekibine önemli sorumluluklar düşmektedir. Bu ekibin görevi, üniversitenin savunmasızlıklarını en aza indirecek potansiyel doğa ve teknoloji kaynaklı tehlikeleri, kritik varlıkları ve kaynakları tespit etmek, gözden geçirmek, güncellemek ve bu tehlikeler sonrasında oluşabilecek zararları tahmin etmektir (Doğan, 2021).

Üniversite kampüslerinde öğrenciler, araştırmacılar, idari personel vb. kişiler bulunmaktadır. Öğrenciler zamanlarının büyük bir bölümünü kampüste geçirdikleri için tehdit ve tehlikeler ile karşı karşıya kalabilir. Ayrıca araştırmacılar, idari personel ve bazen ziyaretçiler içinde böylesi riskler söz konusudur. Bu nedenle üniversiteler tüm bu bireyler için sağlık ve güvenlik önlemlerini almalıdır. Çünkü planlama zaman alan ve değişkenliğe açık bir süreç dilimidir. Planlama yapılırken üniversitedeki tüm paydaşların katılımıyla kendi özel acil durum planını hazırlaması, gerekli güncellemelerin yapılması, eğitim ve tatbikatlarla planın desteklenmesi büyük önem taşımaktadır (Alexander, 2015). Ayrıca afetlerle başa çıkmak üniversitelerin tek başına yapabileceği bir süreç değildir. Afet yönetimi sürecinde paydaşların yani kamu desteği ve çok farklı müdahale ekipleriyle teknik uzmanlar ve vatandaşların desteği önemlidir. Fakat üniversitelerin kendine özgü afet ve acil durum yönetimi planını geliştirmesi, pratik eğitimlerle planı değerlendirmesi ve uygulama sorumluluğunu tüm birimleri ve paydaşları arasında paylaşması afet dirençliliğin oluşturulması ya da geliştirilmesi adına gereklidir (Duncan vd., 2013).

Bir acil durum planı, değişen ortam koşullarına periyodik olarak uyarlanan acil müdahale protokollerini, prosedürlerini ve sorumlulukların dağılımını içeren bir kılavuz belge niteliğinde olmalıdır. Böylesi bir plan

oluşturulurken dikkat edilmesi gereken bazı prosedürler bulunmaktadır:

- ✓ Kampüs yetkililerine bir kriz anında yapılması gerekenlerin yol haritasını gösteren eylem basamakları,
- ✓ Farklı pozisyonlardaki personel ve öğrencilerin rol ve sorumluluklarını açıklayan bir plan içeriği,
- ✓ Etkin bilgi alışverişini sağlayacak bir iletişim merkezini içeren iletişim yöntemleri,
- ✓ Afetlerde görev almak üzere yeterli sayıda personelin olması,
- ✓ Doğru bir şekilde bilgilendirmeyi sağlamak için medyanın sorumluluklarının belirlenmesi,
- ✓ Kampüs güvenliği ve dış kurumlar için kesin olarak belirlenmiş rol ve sorumluluklar,
- ✓ Hassas grupların ihtiyaçlarını da içeren bir hazırlık süreci dikkate alınmalıdır (U.S. Department of Education, 2019).

4. Üniversitelerde Afet Direncinin Geliştirilmesine Yönelik Öneriler

Son yıllarda doğa kaynaklı afetlerin yanı sıra insan ya da teknoloji kaynaklı afetlerin sıklığı, şiddeti, ölçeği ve karmaşıklığında önemli ölçüde artışın olduğu görülmektedir. Bu durum çoklu afet riskleri ve etkilerine maruz kalmaya neden olmaktadır. Bu açıdan afet dirençliliğinde üniversitelerin önemli rol ve sorumlukları bulunmaktadır. Bu anlamda afet dirençliliğinin etkin ve verimli bir şekilde geliştirilmesi adına bazı önemli adımlar bulunmaktadır. Bu adımlar üniversitelerin sosyal sorumlukları da dikkate alınarak aşağıda kısaca açıklanmıştır.

4.1. Afet Bağlamı

Afetlerin üniversiteler üzerindeki somut ve soyut etkileri farklı şekillerde olsa da kayıp, hasar, aksaklık ve belirsizlik açısından benzer sonuçlarla ortaya çıkmaktadır. Aynı anda veya art arda meydana gelen birden fazla afet olayı, üniversitelerin hazırlanma, müdahale etme, uyum sağlama ve iyileşme kapasitesini zayıflatabilir. Fakat yerleşik bir sosyal vizyon ve misyona, çok sayıda temel faaliyete ve paydaşa sahip büyük bir kuruluş olarak üniversiteler, afet direncinin geliştirilmesinde önemli bir konuma sahiptir. Bu durum, toplumların öngörülemez pek çok zorlukla karşı karşıya kalacaklarını düşünerek geleceğe yönelik afet direncinin oluşturulmasında önemli bir fırsat olarak değerlendirilebilir (Little, 2022). Bu açıdan üniversiteler, bilgi üretme kapasiteleri, yenilikçi yaklaşım ve mevcut bilginin sınırlarını zorlamak üzere tasarlanmış kuruluşlar olarak ayrıcalıklı rolleri ve çok çeşitli paydaşları bir araya getirme kapasitelerine dayanarak bu fırsatı değerlendirmek için eşsiz bir konumdadır.

4.2. Sorumluluk Alanları

Afetler sonrasında ortaya çıkan riskler, üniversitelerin yapı envanterini, araştırma ve öğretim kapasitesini, personel ve öğrencilere karşı sorumluluklarını, ekonomik devamlılığı vb. tüm sorumluluk alanlarını etkileyecektir. Afete dirençli üniversiteler, kampüs alanları ve kütüphane hizmetleriyle bilgi üretimi ve bu bilginin öğrencilere yayılmasıyla ilgili faaliyetleri dikkate almalı ve bunu yaparken toplumu da içine alarak etkileşimli bir şekilde gerçekleştirmelidir. Üniversitelerin temel araştırmalara yatırım yapması ve bunları desteklemesi önemlidir, ancak afete dirençli üniversiteler, önleyici, öngörücü, özümseyici ve uyarlanabilir stratejiler doğrultusunda fırsatları değerlendiren ve ürettikleri araştırmalar ışığında ilerlemeyi savunan üniversiteler olmalıdır. Afete dirençli üniversiteler, özünde işbirlikçi olan, paydaşlarını bilgi üretimi süreçlerine dahil eden ve bunu yaparken yeni ufuklar açan ortaklıklar kuran kurumlar olmalıdır (UNDRR, 2015).

4.3. Paydaşlar

Toplumda karmaşık sorunların ele alınması sürecinde üniversitelerin öncü olması önemli olmakla birlikte, bu sorunları kendi başlarına çözmeleri imkânsızdır. Bu nedenle üniversitelerin farklı temel faaliyetleri için birden fazla paydaşla ilişkilendiren çok daha işbirlikçi bir ortaklık modeli oluşturulmalıdır. Hükümetler, STK'lar, araştırmacılar, öğrenciler, girişimciler olmak üzere daha geniş bir yelpazede üniversite kampüsleri, dijital platformlar, yerel, bölgesel, ulusal ve uluslararası paydaşlar da destek olabilir. Afetlerin sıkça yaşandığı bu dönemde, üniversitelerin kapsamı hem çok daha geniş hem de daha odaklı hale gelmektedir. Bu nedenle üniversitelerin küresel gündemleri, yerel ve bölgesel düzeyde bir araya getirerek geniş bir faaliyet, uygulama ve politika yelpazesinde uzmanlık ve savunuculuk yapmasının önemli olacağı düşünülmektedir (Tkachuck, Schulenberg ve Lair, 2018).

4.4. Prensipler

Üniversitelerin farklı sorumluluk alanlarını ve ilgili paydaş gruplarının ihtiyaçlarını karşılama şeklinin temelini oluşturan bazı ilkeler bulunmaktadır. Bu ilkeler, üniversitelere dirençlilik stratejileri konusunda rehberlik etmektedir. Yeniliğe ve gelişime açık olan bir yaklaşım, bu ilkelerin yerine getirilip getirilmediğini ya da mevcut durumdaki değişikliklere rehberlik etmek için ilkelerin gözden geçirilmesinin gerekli olup olmadığı konusunda bir fırsat sunmaktadır. Örneğin, dirençli üniversiteler çeşitlilik ve kapsayıcılık konusunda sağlam bir dönüşümsel düşünce oluşturabilir. Bu açıdan kimlere eğitim verildiği, ne öğretildiği, nasıl öğretildiğinin eleştirel bir şekilde sorgulanması yapılabilir (Gibs vd., 2022).

4.5. Müzakereler

Bu çerçevede, üniversite afet dirençlilik eylem planlarının tartışılması ve geliştirilmesi için bir rehber sağlamayı amaçlamaktadır. Kesin bir sonuca doğru ilerleme beklentisinden ziyade, yoğun bir gözden geçirme ve sürekli olarak düşünmeyi gerektiren bir mekanizma sağlar. Adaptasyon ve değişim, iyileşmenin yanı sıra yeni kırılma noktalarını da beraberinde getirebilir. Bu nedenle üniversiteler için dirençlilik, bugünün üretken uygulamalarından kaynaklanan gelecekteki yeni ve öngörülemez sonuçları ele alma kapasitesi üzerine kurulmalıdır. Farklı ve potansiyel olarak çoklu tehlike türlerini ele alan ve üniversitenin farklı sorumluluk alanlarını ve paydaş gruplarını hesaba katan geniş bir üniversite dirençlilik stratejisi geliştirme süreci, özellikle değişim ve gelişim için zorlayıcı ve zaman zaman tartışmalı olabilir. Bazı anlarda gizlilik ya da kriz anındaki zaman baskısı, kararların istişare edilmeden alınmasını gerektirebilir. Fakat paydaş gruplarla bilinçli müzakere fırsatlarının en üst düzeye çıkarılması ve karar alma sürecinin şeffaflaştırılması nihai kararlara daha fazla ortak bağlılık sağlayacağı düşünülmektedir (Gibbs vd., 2022).

5. Dirençli Üniversiteler İçin Örnek Bir Yenilik: Uygulama ve Araştırma Merkezleri

Türkiye’de afet ve acil durum çalışmalarının koordinasyonundan, eğitim politikalarının oluşturulmasından ve gerekli mevzuat düzenlemelerinin yapılmasından Afet ve Acil Durum Başkanlığı (AFAD) sorumludur. AFAD afet yönetimi çalışmalarını, bütünleşik, toplum tabanlı, AR-GE esaslı ve öncü bir şekilde yürütmekte ve bu çalışmalarında can kayıplarını, yaralanmaları ve ekonomik kayıpları önlemeyi, sosyokültürel yapıyı, doğal çevreyi, kültür ve tabiat varlıklarını korumayı, iş sürekliliğini sağlamayı ve sürdürülebilir kalkınmayı desteklemeyi hedeflemektedir. Bu amaçla kurulduğu günden bugüne çalışmalarını proje tabanlı sürdürmüş ve bu kültürle çalışmalarına devam etmektedir. Bu kültürün bir yansıması olarak her yıl için bir tema belirlenmiş ve bu temanın amacına uygun faaliyetler yürütülmüştür.

2020 yılı “Afetlere Hazırlık Yılı”, 2021 yılı “Afet Eğitim Yılı” ve 2022 yılı ise “Afet Tatbikat Yılı” olarak ilan edilmiştir. 2021 yılında afet eğitimiyle ilgili çalışmalar, paydaş kurum ve kuruluşlarla beraber yoğun bir şekilde yürütülmüştür. Eğitim yılı faaliyetleri kapsamında üniversitelerle çalışmalar yürütülürken AFAD ile üniversiteler arasında afet yönetimi konusunda iş birliklerinin daha kalıcı ve etkin bir yapıya kavuşması için üniversitelerin “Afet ve Acil Durum Yönetimi Uygulama ve Araştırma Merkezleri” ile ortak çalışmalar yapılabileceği fikri ortaya çıkmıştır. Üniversitelerin uygulama ve araştırma merkezleri, belirli bir uzmanlık alanında çalışma yapan veya disiplinler arası çalışmalar için farklı uzmanları bir

araya getiren eğitim, öğretim ve/veya AR-GE faaliyetlerinin sürdürüldüğü, rektörlüklerin teklifi ve Yükseköğretim Kurulunun (YÖK) onayıyla kurulmuş akademik birimlerdir (TKA, 2022). Bu birimlerin amacı, afet ve acil durum yönetim sürecinin temel unsurları olan risk ve zarar azaltma, hazırlık, müdahale ve iyileştirme süreçlerinde üniversitelerin ilgili akademik ve idari birimlerinin ortak çalışmasıyla ve gerektiğinde kamu kurum ve kuruluşları, özel sektör ve sivil toplum kuruluşları ile işbirliği içinde kent- sel, bölgesel, ulusal ve uluslararası düzeyde bilimsel, eğitsel ve uygulamalı faaliyetlerde bulunmaktır.

6. Sonuç

Aşırı hava olaylarının ve iklim değişikliğinden kaynaklanan çoklu afet risklerinin artan tehdidi göz önüne alındığında, üniversitelerin afet riskleri- nin önlenmesi, mevcut afet risklerinin azaltılması ve dayanıklılığın güçlen- dirilmesi yoluyla afet risk yönetimine önem vermesi oldukça önemlidir. Bu anlamda afet ve acil senaryoları, üniversitelerin risk yönetimi planlaması- nın ya da sadece müdahale odaklı bir anlayışın ötesine geçen bir direçlilik yaklaşımını içermesi gerektirmektedir. Her üniversite kapsamında kampüs risk azaltma stratejilerini oluşturmak ve geliştirmek üzere afet ve acil du- rum uygulama ve araştırma merkezleri kurulmalıdır. Bu merkezler zarar azaltma, hazırlık, müdahale ve iyileştirme çalışmalarını etkin bir şekilde yönetebilen bir yaklaşım içerisinde olmalıdır. Afet direncini oluşturmanın en başarılı yolu afet ve acil durumlara yönelik bireysel, kurumsal, yerel, bölgesel ve ulusal düzeyde hazırlık kültürünün benimsemesidir. Üniversi- teler tehdit ya da tehlikeler karşısında kampüs alanı ve çevresi dâhil olmak üzere muhtemel afet ve acil durum senaryoları oluşturarak, afet ve acil durumlar anında yerel kamu kurumlarıyla beraber müdahale edecek ve afet ve acil durum sonrasında iyileştirme çalışmalarını yürütecek kapasitede olması oldukça önemlidir. Son olarak üniversitelerin afet ve acil durumlara yönelik risk azaltma ve hazırlık kültürünün oluşturulması açısından genç bir nüfusa sahip olması önemli bir güçtür. Öğrencilere temel afet bilin- ci eğitimlerinin verilmesi, öğrencilerden arama ve kurtarma ekiplerinin oluşturulması vb. çalışmalar afet dirençliliği açısından önemli bir fırsattır.

Kaynaklar

- Ahmad, R. (2007). Roles of the university in disaster management. *The Malaysian Journal of Medical Sciences: MJMS*, 14(2), 1.
- Alexander, D. E. (2015). *Disaster and emergency planning for preparedness, response, and recovery*. Oxford University Press.
- Carvalhaes, T., Markolf, S., Helmrich, A., Kim, Y., Li, R., Natarajan, M., ... & Chester, M. (2020). COVID-19 as a harbinger of transforming infrastructure resilience. *Frontiers in Built Environment*, 6, 148.
- Comerio, M. C. (2000). The economic benefits of a disaster resistant university: Earthquake loss estimation for UC Berkeley. IURD Working Paper 2000–02, Institute of Urban and Regional Development, University of California, Berkeley, CA.
- Department for International Development (DFID). (2011). Defining disaster resilience: A DFID approach paper. 05 Temmuz 2023 tarihinde <https://www.undrr.org/publication/2009-unisdr-terminology-disaster-risk-reduction-adresinden-erisildi>.
- Doğan, G. (2021). Afet dirençliliği kapsamında üniversiteler. *Afetlerde Risk Yönetim Çalışmaları I* (1. baskı) içinde, (ss.103-124). Ankara: Gazi Kitapevi.
- Dölek, İ. (2019). *Afetler ve afet yönetimi*. Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara.
- Duncan, A., Pelesle, D. S., & Esquith, D. (2013). Guide for developing high-quality emergency operation plans for institutions of higher education. 29 Temmuz 2023 tarihinde https://rems.ed.gov/docs/IHE_Guide_508C.pdf adresinden erişildi.
- Echezona, R. I. (2012). Disaster management in university libraries: perceptions, problem and strategies. *International Research: Journal of Library and Information Science*, 2(1).
- Elsass, H. J., McKenna, J. M., & Schildkraut, J. (2016). Rethinking crisis communications on campus: An evaluation of faculty and staff perceptions about emergency notification systems. *Journal of Homeland Security and Emergency Management*, 13(3), 329-349.
- Geyer, R., & Rihani, S. (2010). *Complexity and public policy: A new approach to twenty-first century politics, policy and society*. Routledge.
- Gibbs, L., bin Jehangir, H., Kwong, E. J. L., & Little, A. (2022). Universities and multiple disaster scenarios: A transformative framework for disaster resilient universities. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 78, 103132.
- Holling, C. S. (1973). Resilience and stability of ecological systems. *Annual Review of Ecology and Systematics*, 4(1), 1-23.

- International Strategy for Disaster Reduction (ISDR). (2007). Hyogo Framework for Action 2005-2015: Building the Resilience of Nations and Communities to Disasters. World Conference on Disaster Reduction 18-22 January 2005, Kobe, Hyogo, Japan.
- Kapucu, N., & Khosa, S. (2013). Disaster resiliency and culture of preparedness for university and college campuses. *Administration & Society*, 45(1), 3-37.
- Lewis, G. (2006). *Organizational crisis management: The human factor*. Auerbach Publications, New York.
- Little, A. (2022). *Temporal politics: contested pasts, uncertain futures*. Edinburgh University Press.
- Madden, S. (2017). The clock is ticking: Temporal Dynamics of campus emergency notifications. *Journal of Contingencies and Crisis Management*, 25(4), 370-375.
- Manyena, B., Machingura, F., & O'Keefe, P. (2019). Disaster Resilience Integrated Framework for Transformation (DRIFT): A new approach to theorising and operationalising resilience. *World Development*, 123, 104587.
- Manyena, B., O'Brien, G., O'Keefe, P., & Rose, J. (2011). Disaster resilience: a bounce back or bounce forward ability?. *Local Environment: The International Journal of Justice and Sustainability*, 16(5), 417-424.
- Paci-Green, R., Varchetta, A., McFarlane, K., Iyer, P., & Goyeneche, M. (2020). Comprehensive school safety policy: A global baseline survey. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 44, 101399.
- Sever, R. (2019). *Afetler ve afet yönetimi*. Pegem Akademi Yayıncılık. Ankara.
- Siriwardena, M., Malalgoda, C., Thayaparan, M., Amaratunga, D., & Keraminiyage, K. (2013). Disaster resilient built environment: Role of lifelong learning and the implications for higher education. *International Journal of Strategic Property Management*, 17(2), 174-197.
- Tkachuck, M. A., Schulenberg, S. E., & Lair, E. C. (2018). Natural disaster preparedness in college students: Implications for institutions of higher learning. *Journal of American college health*, 66(4), 269-279.
- Türk Kızılay Akademisi (TKA). (2022). Afet Yönetiminin Akademik Gücü: Üniversiteler Afet Yönetimi Araştırma Merkezleri Platformu (AYMEP). 22 Temmuz 2023 tarihinde <https://yillik.kizilayakademi.org.tr/afet-yonetiminin-akademik-gucu-universiteler-afet-yonetimi-arastirma-merkezleri-plat-formu-aymep/> adresinden erişildi.
- U.S. Department of Education, Office for Elementary and Secondary Education, Office of Safe and Supportive. *The Role of Districts in Developing High-Quality School Emergency Operations Plans*, Washington, D. C. 2019.

United Nations Office for Disaster Risk Reduction (UNDRR). (2015). Sendai framework for disaster risk reduction 2015–2030. 07 Temmuz 2023 tarihinde https://www.unisdr.org/files/43291_sendaiframeworkfordrren.pdf adresinden erişildi.

United Nations International Strategy for Disaster Reduction (UNISDR). (2009). Terminology on disaster risk reduction. 02 Temmuz 2023 tarihinde <https://www.undrr.org/publication/2009-unisdr-terminology-disaster-risk-reduction> adresinden erişildi.